A. de CHATEAUBRIAND

NAPOLEON BONAPARTE

NAPOLEON BONAPARTE

A. de **CHATEAUBRIAND**

MEZAR ÖTESİNDEN ANILAR

NAPOLEON BONAPARTE

(Mémoires d'Outre-tombe)

Çeviren :
YAŞAR NABİ

VARLIK YAYINEVİ
Ankara Caddesi, İstanbul

FAYDALI KİTAPLAR : 92

Varlık Yayınları, sayı : 1472
İstanbul'da Ekin Basımevi'nde basılmıştır
Mart, 1969

NAPOLEON BONAPARTE

ÖNSÖZ

"Mezar Ötesinden Anılar"dan sözaçmaya başlamadan Chateaubriand'ın hayatını kısaca gözden geçirmek faydalı olur. Çünkü bu eser, yazarın kendi hayat hikâyesidir.

François-René de Châteaubriand, 1768'de Fransız Britanyası'nın Saint-Malo kasabasında doğdu. Çok eski bir soylu ailenin onuncu çocuğuydu. Babası mağrur, sert ve oldukça huysuz bir adamdı. Küçük René, gerçek bir şefkatten yoksun ve kendi haline bırakılmış bir halde büyüdü. Dol, Rennes, Dinan şehirlerinde yarım yamalak bir eğitim gördü. Sonra ailesinin malı olan o heybetli Combourg şatosunda oturdu. Bu şatonun soğuk ve korkunç ıssızlığını Anılar'ında canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Genç yaşta ölen kızkardeşi Lucile onunla meşgul olan, kendisine şefkat ve sevgi gösteren biricik insandı. İnce ve hassas bir kız olan Lucile'in kardeşine bağlılığı edebiyat âleminde türlü yorumlara yol açacak bir dereceyi bulmuştur.

Chateaubriand yirmi yaşına geldiği zaman hâlâ bir meslek tutmamış, içinde yüzdüğü hayal dünyasından çıkarak gerçek hayatla temasa gelmemişti. Babası onu Navarre alayına teğmen tayin ettirdi. Böylece bir süre kışla hayatı yaşadı, Paris'e gitti, saraya devam etti, kırala takdim edildi. İlk şiirlerini yayınladı.

O sıralarda büyük ihtilâl başlamıştı; babası ölmüş, alayı dağılmıştı: Atlantik kıyılarında geçen çocukluğunun gönlüne doldurduğu uzak ülkeler özlemini gidermek için büyük keşiflerde bulunmak gibi iddialı bir tasarıyla denize açıldı. Amerika'ya gitti. Aylarca orada dolaştı, o vahşi ve ıssız tabiata hayran oldu. O aralık XVI. Louis'nin idam edildiğini öğrenince hemen bir gemiye atlayarak Avrupa'ya döndü. Bir soylu kişi olduğunu hatırlamış, soyluların dâvasına hizmet için, Fransa'dan kaçarak yabancılardan yardım gören hanedan tarafına geçmişti.

Fransa'da kırallığı tekrar iktidara geçirmek için Fran-

sa'nın batı sınırlarında kurulan, çoğu anayurttan kaçmış soylulardan kurulu derme çatma orduda görev almıştı. Thionville kuşatmasında yaralanan, sonra da hasta düşen Chateaubriand İhtilâl ordularının başarıları üzerine İngiltere'ye geçti ve orada sefaletle yüzyüze geldi. Bir yandan dersler verip çeviriler yaparak kıt kanaat geçinirken bir yandan da bilgisini genişletmeye çalışıyordu.

Annesiyle bir kızkardeşinin ölümü din duygularının birdenbire canlanmasına vesile oldu. Taze imanın aşkiyle dinsizliğe karşı savaşmak hevesine kapıldı. **Génie du Christianisme** adlı büyük eserini yazmaya koyuldu. O ara İhtilâlin sarsıntıları biraz yatışmış olduğu için Fransa'ya döndü.

Amerika yolculuğu izlenimlerini kaleme almıştı. Bu bir yığın müsvedde arasından **Atala**'yı ayırarak yayınladı (1801). Bu eser geniş bir ilgiyle karşılandı, onu üne kavuşturdu. 1802'de **Génie du Christianisme** basıldı. Tanrının varlığını ispat etmek için bu eserde ileri sürdüğü kanıtlar pek sudan olmakla beraber, güçlü tabiat tasvirleriyle dolu olan kitap bir edebi şaheserdi. Kiliseyle barışan ve Fransa'da yıkılmış olan dinsel düzenin yeniden kurulmasını hoş gören Napoléon, Chateaubriand'ı takdir etti ve kendisini Roma elçiliği birinci sekreterliğine atadı.

Ama gene aynı Napoléon'un emriyle kıral hanedanından Enghien dukası idam edilince Chateaubriand hemen istifa etti. Hıristiyanlığın ilk yüzyılının tarihini teşkil edecek **Martyrs** adlı eserini yazmayı tasarladığı için Hıristiyan dinine beşiklik eden yerleri görmek hevesine kapılarak Doğu yolculuğuna çıktı. Yunanistan ve Türkiye yoluyla Kudüs'e gitti, Kartaca ve Grenada yoluyla döndü. **Martyrs** 1809'da ve Doğu yolculuğu notlarını biraraya toplayan **Paris - Kudüs Yolculuğu** 1811'de çıktı. Chateaubriand'ın ünü artık en yüksek derecesini bulmuştu. Amca oğlu Armand de Chateaubriand'ın kıralcıların adamı diye yakalanıp kurşuna dizilmesi İmparatorluğa ve İmparatorun şahsına karşı kinini artırdı. Fransız akademisine üye seçilince yazdığı giriş nutkunda Napoléon'un şahsına ve politikasına dokunan kısımların okunmasına İmparator izin vermedi. O da nutkunda en küçük bir değişiklik yapmaya yanaşmadı.

O tarihe kadar süren edebi hayatı sona ermiş, siyasal

hayatı başlamıştı. 1814'te Fransa'da kırallık yeniden kurulunca, büyükelçi ve bakan olarak ona hizmet etti. Kıral XVIII. Louis'nin etrafında kişisel çıkarlarından başka kaygıları olmayan eski İhtilâlciler ve Napoléon'cularla âciz birtakım kıralcılar toplanmıştı. Kıralın gevşek iradesinden faydalanarak bu adamların çevirdikleri türlü entrikalar onu büyük bir hayal kırılışına düşürdü. Bununla birlikte sözünden dönmek istemiyor, kaderini kırallığın kaderiyle birleşmiş sayıyordu. Onun için Napoléon'un yeniden Fransa'ya döndüğü Yüz-Günler'de Kıralla birlikte Gand'a kaçtı ve Waterloo savaşının Napoléon'un bozgunuyla sonuçlanması üzerine yine Kıralın yanında Paris'e döndü. XVIII. Louis'nin yerini alan X. Charles, 1830 ihtilâliyle tahttan indirilerek yerine hanedanın küçük kolundan gelen Louis-Philippe geçirilince, Châteaubriand meşru sülâleye sadık kalmayı bir şeref görevi bildi, ve kenarda bırakılmış bir halde ömrünün sonunu vekarlı bir yalnızlık içinde geçirdi.

Chateaubriand, **Mezar Ötesinden Anılar**'ı yazmaya 1811' de kırk üç yaşındayken başlamıştı. Birçok aralar verdikten sonra, 1841'de yetmiş üç yaşındayken eserini tamamladı.

Adından da anlaşılacağı üzere bu anıları ancak ölümünden sonra basılmak üzere yazıyordu.

1834'de **Anılar**'ın yazılması hayli ilerlemişti. Yazarın doğumundan 1800'e, sürgünden dönüşüne kadar olan kısımla 1828'le 1830 arasındaki siyasal olayların hikâyesi kaleme alınmıştı. Bu iki ayrı ve büyük bölümü birbirine bağlamak için henüz 1800'le 1828 yılları arasında olup bitenleri anlatması gerekti ama, şimdiden vücuda getirdiği eser o kadar büyük ve önemliydi ki, Chateaubriand, en yakın dostlarına **bu Anılar**'ı okumak, onların düşüncelerini öğrenmek ihtiyacını duydu. Bu, edebî çalışmaları içinde en çok zaman ve emek harcadığı eseriydi. Ölümünden sonraki ünü için kurduğu anıtı hiç değilse birkaç hayranına seyrettirmek arzusunu yenemedi. Mme Récamier'nin salonunda toplanan seçkin davetliler önünde eserini kısım kısım okutturmaya koyuldu. İçlerinde eski kuşaktan soylularla Sainte-Beuve, Edgar Quinet gibi meşhur edebiyatçıların da bulunduğu bu toplantılar günlerce sürdü.

Bu şerefe erenler, sırrı yaymakta gecikmediler. Hak-

kında gazetelerde ve dergilerde çıkan haber, tahlil ve tenkitler, eser çevresinde herkeste geniş bir ilgi ve merak uyanmasına yol açtı. Her yanda **Anılar**'dan hayranlıkla sözediliyor, en büyük gazeteler, binbir rica ile yazardan koparabildikleri küçük parçaları zafer kazanmış bir komutan edasiyle yayınlıyorlardı. Chateaubriand, o sıralarda çağının en ünlü edebiyatçılarını gölgede bırakan bir hayranlıkla çevrilmiş bulunuyordu. Bu hayranlığın derecesini düşünün ki yıllarca sonra çıkacak bir eseri hakkında yayılan haber günün başlıca sözü edilen konusu haline gelmişti.

Yıllar geçiyor, Chateaubriand, dünyadan el-etek çektiği mütevazı köşesinde yoksulluk ve hastalıkla pençeleşerek ihtiyarlıyordu. Siyasal hayatında âyan üyeliği, nazırlık, elçilik gibi en yüce mevkilere yükselmiş olan bu cömert ruhlu adam, ihtiyarlığı için kenara beş on para koymayı düşünmemişti. X. Charles, Prag'daki sürgününde kendisine "Âyan üyeliği ödeneğinizi emrinize âmade tutuyorum" dediği zaman: "Hayır haşmetlim, kabul edemem, benden daha muhtaç adamlarınız var." cevabını vermişti.

Borçları yıldan yıla kabarıyordu. Oysa bu sefaletine son vermek elindeydi. **Anılar**'ının yayınlanmasına razı olsaydı bir gün içinde zengin olabilirdi. Fakat en parlak tekliflere bile yüz çeviriyor, beş on frank için sıkıntı çekerken eseri karşılığında kulaklarında şıkırdatılan altın keselerine sağır kalacak kadar metanet gösteriyordu. Vasiyetnamesi saydığı eseri hayatında ortaya koymaktansa, hayatını kazanmak için Milton'un **Kaybolmuş Cennet**'ini fransızcaya çevirmeyi yeğ tutuyordu.

İçinde bulunduğu sıkıntı ile yakından ilgilenen dostları edebiyat tarihinde eşi görülmemiş bir teşebbüse giriştiler. 1836'da **Mezar Ötesinden Anılar**'ı, yazarın ölümünden sonra bastırmak kaydiyle, satın almak üzere bir şirket kuruldu. Birkaç hafta içinde hisse satın alanların sayısı yüz kırk altıyı buldu. Şirket Chateaubriand'a derhal 250.000 frank veriyor, üstelik ölümüne kadar ve ölümünden sonra karısına geçmek şartiyle, yılda 12.000 franklık bir ödenek ödemeyi taahhüt ediyordu. Chateaubriand da buna karşılık, **Anılar**'ın bütün haklariyle yazabileceği başka eserlerin telif haklarını

şirkete devrediyordu; fakat **Anılar**'ın, yazarı hayattayken yayınlanmıyacağı şart koşulmuştu.

Zamanla eski hisse sahiplerinden bir kısmı ölmüş, bir kısım hisseler de ilk sahipleri tarafından başkalarına devredilmişti. 1844'te şirket hissedarları, **Presse** gazetesi sahibi Emile Girardin'in bir teklifiyle karşılaştılar. Kendisi, Chateaubriand'ın ölümünde, kitap halinde neşrinden önce eserin gazetesinde tefrika edilmesine izin verilmesi şartiyle peşin olarak 80.000 frank vermeye hazırdı. Bu şartla mukavele yapıldı. Bunu öğrenen Chateaubriand fena halde kızdı, bir açıklama yayınlayarak eserinin parça parça yayınlanmasına razı olmadığını belirtti. Hattâ sözleşme gereğince kendisine ödenen aylıkları almamakta tam altı ay inat etti.

Chateaubriand, 4 temmuz 1848'de son nefesini verdi ve 19 temmuzda, doğduğu yer olan Saint-Malo'da deniz kıyısında bir kayalığa gömüldü.

Aynı yılın 21 ekiminde Presse gazetesi bu ölmez eserin tefrikasına başladı. Uğrunda katlandığı mali fedakârlığı her fırsatta ilân etmeyi ihmal etmeyen gazete, tefrikanın kabil olduğu kadar uzun sürmesi için elinden geleni yaptı. Bazen yayına aylarca ara verdiği oluyor, yazıların çokluğundan tefrika konulamadığı için sık sık okuyucularından özür diliyordu. Böylece **Anılar**'ın gazetede basılması iki yıla yakın sürdü. Gazete romanlarından pek farklı olan bu ağır ve sanat dolu eserin niteliği tefrikaya müsait değildi. Üstelik bu tefrika, Fransa'da siyasî hayatın en heyecanlı olaylarla yüklü olduğu sıralara raslamıştı, o yüzden bırakması gereken tesiri bırakamadı ve lâyık olduğu ilgiyi bulamadı.

Eserin kitap halinde çıkmasında da sahibinin talihsizliği devam etti. Eser, 12 cilt halinde ve 90 frank fiyatla satışa çıkarıldı. Bizim o zamanki paramızla dört altın tutan bu para, bir kitap uğrunda ancak pek zenginlerin göze alabileceği bir para idi. Ciltlerin sayısını çoğaltmak için **Anılar**'ın aslında büyük bir ustalıkla düzenlenmiş olan bölümleri alabildiğine ve gelişigüzel çoğaltılmıştı. Bu da okuyucuyu şaşırtan, eserin planını gözden kaçıran bir kusur olmuştu. Onun için, bu ilk basım da tefrikanın yazar aleyhine uyandırdığı yanlış izlenimlerin düzelmesine yardım edemedi. Sağlığında kendisini elbirliğiyle alkışlamış olan eleştirmenler bu sefer de ese-

ri yermek için elbirliği ettiler. Chateaubriand'ın muhalif olduğu Louis-Philippe kıralcılığı taraftarları, cumhuriyet rejiminin hataları yüzünden o sıralarda itibar ve nüfuz kazanmışlardı. Yazar, **Anılar**'ında, henüz hayatta olan pek çok kodaman kişiler hakkında sözünü hiç de sakınmamıştı. Cumhuriyetçilere hücum etmiş, Bonaparte'çılara hücum etmiş, birtakım kıralcılara hücum etmiş, hele pek kalabalık olan dönekleri hiç esirgememişti. Eserdeki acı tenkidler pek çok kimsenin keyfini kaçırmıştı. Birçok siyasal olayları açığa vuran, birçok şöhretlerin ipliğini pazara çıkaran **Anılar**'ın o sıralarda Chateaubriand'a yığınla düşman kazandırmasından daha tabii bir şey olamazdı. Büyük edebiyatçıyı daima göklere çıkarmış olan Sainte-Beuve bile genel döneklikten kendini kurtaramadı, **Anılar**'ı gözden düşürmeye çalışan yazılar yazdı. Kralcılar gerçi eseri savunmadılar değil ama bu savunma pek isteksiz ve yarım ağızla oldu. Kıral taraftarlarının hatalarını, zaaflarını bütün açıklığiyle ortaya koyan sayfalardan memnun kalmamaları tabiiydi. Chateaubriand ünü uğrunda bir tarafı tutmaya, bir zümreye yaranmaya tenezzül etmemişti. Bütün hayatına hakim olan gururu bu gibi küçüklüklere düşmekten onu daima korumuştur. Üstüste geçirilen siyasal devrimlerin hâtırası henüz taze ve bu devrimlere karışmış olanlardan bir haylisi henüz hayatta iken, yakın tarihin tam bir açık sözlülükle muhasebesini yapan bu eserin, sanat değeri ne olursa olsun, lâyık olduğu hayranlığa erişmesini beklemek zaten doğru olmazdı.

Ama bütün hataları düzelten zaman, bu büyük haksızlığı da silmiş, Fransız edebiyatının en büyük anıtlarından biri olan bu eseri, etrafına yığılan garezli tenkit molozlarından temizleyerek bütün ihtişam ve parlaklığiyle meydana çıkarmıştır.

Mezar Ötesinden Anılar'ın bölümlemesi, eserin yayınından yarım yüzyıl sonra, Edmond Biré'nin Garnier serisinde çıkan basımda aslındaki haline getirilmiştir [1].

Eser dört bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm 1768'den 1800'e kadar gelir; yazar burada çocukluğiyle gençliğinin,

---

[1] *Bu önsözün yazılmasında da kendisinin sözü geçen basımın başına koyduğu giriş yazısından geniş ölçüde yararlanılmıştır.*

askerlik hayatiyle yolculuklarının hikâyesini anlatmıştır. 1800'den 1814 yılına kadar olan ikinci bölüm edebî hayatını anlatır. Üçüncü bölüm 1814'le 1830 yılları arasında geçer ve siyasal hayatından bahseder. Dördüncü bölüm de 1830'dan 1841'e kadar sürer ve Chateaubriand'ın, düşük kırallık hizmetindeki sadık fakat umutsuz çalışmalarının hikâyesini teşkil eder.

Eserin birinci bölümünün tamamı, Napoléon'un hayatını veya tarihini teşkil eden ve bu ciltte çevirisini okuyacağınız üçüncü bölümle, dördüncü bölümün de V'ten VIII'e kadar alt-bölümleri eserin en güzel ve en ünlü kısımları sayılmaktadır.

Okuyucularımıza sunduğumuz bu cilde, itiraf etmek gerekir ki, Chateaubriand'ın edebi hüviyeti bakımından **Anılar**'ın en dikkate değer kısmı denilemez. Çünkü burada yazar hâtıra türünden âdeta ayrılarak bir tarihçi sıfatiyle karşımıza çıkar. İnandırmak istediği bir dâvası vardır. Onun için pek çok iktibaslarda bulunur. Chateaubriand'ın kaleminden çıkma sayfalar arasma sık sık karışan bu yabancı vesikalar, uslûp bakımından eserin bütünlüğüne zarar vermekten geri kalmaz. Buna karşılık Napoléon kısmı, konu bakımından **Anılar**'ın geri yanında görülmeyen bir bütünlük taşır. Türk okuyucularını ilk defa Chateaubriand'la karşı karşıya getirirken **Anılar**'ının birbirine bağlanması güç parçalarından meydana gelen bir seçme değil, başından sonuna kadar aksamayan bir süreklilikle okunabilecek bir bütün vermeyi faydalı gördük [1]. Öte yandan bu Napoléon tarihinin, edebî değerinden başka azımsanamaz bir düşünce değeri vardır.

Gerçi Chateaubriand kıralcıdır. Bağlı olduğu ilkeler zamanımızın malı olmaktan çıkmıştır. Ama bu, işin ancak dış görünüşüdür. Kıralcıdır ve dincidir diye bu büyük adamı küçümseyenlerin çoğu eserini okumak zahmetine girmeden hakkında hüküm verenlerdir. Çünkü kıralcı ve dinci olmakla beraber Chateaubriand, günümüzde hâkim olan siyasal ilke-

[1] *Çevirimize esas olarak Garnier basımını aldık. Üçüncü bölümün başındaki altı kitaptan yalnız 4 üncü kitabın sonunda, konuyla doğrudan doğruya ilgisi olmayan ve eserin bütünlüğünü aksatabilecek iki parçayı çıkardık.*

lerden yana olmaktan hiç geri durmamıştır. Tam ve en geniş mânasiyle özgürlükten yanadır. Fert ve vatandaş haklarına saygı gösterilmesinden yanadır, demokrasiden yanadır. Doğruluk, verilen söze sadakat, açık yüreklilik ve şeref, bağlı olduğu başlıca kurallardır.

Napoléon'u yargılarken en ileri bir görüşün savunusunu yaptığını görmüyor muyuz:

"Bonaparte'ın bir kusuru vardır ki, gerçek felsefe affe-"demez: toplumu ses çıkarmadan boyun eğmeye alıştırmış, "insanlığı düşünce haysiyetinin bilinmediği devirlere doğru "geri atmış, ve belki de karakterleri öylesine aşağılatmıştır "ki, kalplerin ne zaman cömert duygularla çarpmaya başla-"yacağını kestirmek güçtür."

. . . ..

"Bugün özgürlüğü alaycı bir gülüşle karşılamak, ona, "şerefle birlikte, zamanı geçmiş bir köhnelik gözüyle bakmak "moda olmuştur. Ben moda adamı değilim. Hürriyetsiz dün-"yada hiçbir şey olmadığı kanısındayım. Hayata o değer ve-"rir, onu savunmada tek başıma da kalacak olsam özgürlü-"ğün haklarını haykırmaktan geri durmayacağım. Napoléon'a "göçüp gitmiş şeyler namına hücum etmek, ona ölmüş fi-"kirlerle saldırmak, kendisine yeni zaferler sağlamak olur. "Onunla, ancak kendisinden daha büyük bir şeyle, özgürlükle "savaşılabilir. O özgürlüğe karşı, dolayısiyle de insanlığa "karşı suç işlemiştir."

Devrime, özgürlük uğrunda işlediği cinayetler yüzünden düşman olmuştur. Devrimin hiç değilse prensip halinde getirdiği demokrasiyi ortadan kaldırarak en koyu bir diktatörlük rejimi kurduğu için Napoléon'a düşman olmuştur. Düşüncesiyle değil duygularıyle bağlı olduğu kırallık[1] iktidar mevkiine gelince, başlangıçta millete verilen hakların birer birer onun elinden alınmasına daima isyan etmiştir. Seksen

[1] *"Sefil bir saray halkının ne sesimi işitebileceği ne de beni anlayabileceği bir zamanda ne diye içimden gelen sese kulak asmıyarak kıralcı oldum? Cesaretten söz açsam beni bir zavanasız sayan, özgürlükten bahsedecek olsam bir ihtilâlci yerine koyan o bayağılık sürüsüne ne diye karıştım?* (Mezar Ötesinden Anılar).

yıllık hayatında hiçbir zaman prensip değiştirmemiş, doğru bildiği yoldan hiç şaşmadığı gibi, düşüncelerini, kendi zararına da olsa, her zaman apaçık söylemekten çekinmemiş, bu yüzden ömrünün büyük bir kısmını sürgünde veya kenarda geçirmiştir.

Anılar'ında gerçekleri değiştirdiğinden şikâyet edilmiştir. Bu iddia mübalâğalı olmakla beraber, böyle bir hâtıra eseri için ufak tefek yanılmalar mazur görülmek gerekir. Hangi gerçek vardır ki hafızada zamanla değişmesin? Hâtıralariyle o hâtıraların zamanına ait vesikaları karşılaştırınca hafızasının sadakatsizliğinden hayrete düşmemiş insan var mıdır. Chateaubriand'ın dürüstlüğünden, bile bile yalan söylemediğinden ise kimse şüphe edemez.

Bu ciltte çevirisini verdiğimiz Napoléon tarihi, günümüzün olayları ışığında taptaze ve ibret dersleriyle dolu bir mahiyet alıyor. Hürriyetleri hiçe sayarak keyfî bir rejimle dünyaya hâkim olmaya kalkışan Bonaparte'ı, dehasına hayranlığını her fırsatta belirtmekle beraber, yerden yere vuran Chateaubriand, dünyamızın ondan yüz küsur yıl sonra şahit olacağı aynı tipten bir adamı da bu sayfalarda önceden lânetlemiş değil midir? Hitler'in hayat ve eserini Bonaparte'ın burada çizilen hayat ve eseriyle kıyaslayarak eseri dikkatle okuyun. Aradaki paralelliğin insanı hayretlere düşürecek bir derecede olduğunu göreceksiniz. Politika hırslariyle gözleri kararanlar bu türlü derslerden faydalanmasını bilselerdi, dünyamızın kaderi üzerinde akıl yormuş düşünürlerin öğütlerini hiçe saymasalardı, tarihçi, insanlığın karanlık ve felâketli sayfalarını hep yeni baştan yazmak zorunda kalmazdı.

Bir fatihin şan ve ün hırsını doyurmak için insanlığın katlanmak zorunda kaldığı acıların, dökülen kanların, çekilen sıkıntıların, yıkılan yuvaların, zaferden zafere koşmaktan sarhoşa dönen bir zorba ve talihini ona bağlayan ulusa ne feci sonuçlar hazırladığını, o en parlak zafer ve şan günlerinin çılgınca alkışları arasında dahi sızlayan mazlum yüreklerinin vuruşunu duymasını bilen bu hassas insan kadar kim tasvir edebilmiştir?

Chateaubriand, bu anılariyle XVIII. yüzyılın unutulmaz edibi Saint-Simon'un hemen yanında yer alır. Saint-Simon

hâtıralarının o eşsiz canlandırma gücüyle kendisinden belki üstün görünse de, Chateaubriand'ın ondan üstün yanı şair oluşudur. Bu dil büyücüsü, eserleriyle bütün çağını büyülemiştir. Fransız eleştirmenleri kendisini XIX. yüzyılın en büyük edibi saymakta ittifak etmiş gibidirler. Savaştan önce **Nouvelles Littéraires** gazetesinin en büyük Fransız nesircisini belirtmek için açtığı bir ankette en çok oyu Chateaubriand almıştı.

Üslûp endişesini her şeyden üstün tutan Chateaubriand eserlerini bir kuyumcu sabriyle işlemiştir. Hâtıralarını bile bir sanat eseri gibi tasarlamış, bölümlere ve her bölümü kitaplara ayırmış, her kitabı ayrı bir bütün sayarak bir başlangıçla bir sonu olmasına dikkat etmiştir. Böylece bu uzun eseri biteviyelikten kurtarmış, ona sağlam bir mimarî ahengi vermiştir.

Chateaubriand'ın cümleleri canlı, parlak, ahenkli ve özgündür. Sonraları Flaubert'lerin, Goncourt'larm işleyecekleri, ama düzeyine erişemiyecekleri artistik üslûbun ilk örneğini o vermiştir.

En yaygın eserleri olan **René** ile **Atala**, Fransa'da, Goethe'nin Werther'ine eşit bir içlilik edebiyatının gelişmesine yol açmış, eşsiz tasvirleriyle tabiat hayranlığını yeniden moda haline getirmiş, bu bakımdan devri üzerinde etkisi büyük olmuştur.

Chateaubriand'ın eseri arasında olduğu gibi, XIX. yüzyıl Fransız edebiyatında da yeri büyük olan **Mezar Ötesinden Anılar**'ın tamamını dilimize çevirmek akla gelebilirdi. Ama Garnier basımında altı kalın cildi dolduran bu eserin ayniyle çevrilmesi bugünkü çeviri gücümüze göre bir ölçüsüzlük olacağını düşündük. Özellikle ki **Anılar**'ın birtakım bölümleri Türk okurları için aynı derecede ilgi çekici olmaktan uzaktır.

Yaşar NABİ

MEZAR ÖTESİNDEN ANILAR

NAPOLÉON BONAPARTE

BİRİNCİ KİTAP

Gençlik güzel şeydir; hayatın başlangıcında, Sicilya'yı ve o hoş Enna kırlarını fethe giden Atinalıların donanması gibi, çiçeklere bürünmüş olarak yola çıkar. Neptunus rahibi yüksek sesle duasını okur; altın taslarla saçıkılınır; deniz kıyısını dolduran kalabalık, donanma kılavuzunun yakarışlarına hep bir ağızdan katılır; şafağın ilk ışıklariyle ve ilk üfleyişleriyle birlikte yelkenler açılırken Pagan ilâhisi okunur. Kızıllar giyinmiş, Aşk kadar güzel Alkibiades, Olimpia [1] koşu alanına sürdüğü yedi araba yüzünden koltukları kabarmış bir halde, bir kadırganın güvertesinde göze çarpmaktadır. Ama Alkinoos'un adası geride bırakılır bırakılmaz umutlar suya düşer: yurdundan kovulan Alkibiades gurbet elde ihtiyarlar ve Timandra'nın koynunda, oklarla delik deşik edilerek can verir. İlk umutlarını paylaşmış olan ayaktaşları Syracusa'da köleliğe mahkûm olmuşlardır ve zincirlerin acısını avutmak için Euripides'in beş on mısraından başka bir şeycikleri yoktur.

Gençliğin kıyıdan ayrılışını gördünüz; gerci Aspasia'nın dizlerinde büyütülmüş Perikles'in oğlu gibi güzel değildi, ama onun gibi erken saatleri vardı; ne arzuları, ne düşleri de vardı! Bu düşleri size tasvir ettim: bugün, bunca sürgün yılından sonra memlekete dönerken, artık size anlatabileceklerim ancak yaşım kadar kasvetli gerçeklerdir. Arasıra hâlâ sazımdan sesler verirsem, bunlar, zamanın attığı okların yaralarını iyileştirmeye veya

ihtiyarlık acılarından kendini avutmaya çalışan şairin son ezgileridir.

Yolculuk ve askerlikle geçen hayatımın kararsızlığını biliyorsunuz; 1800'den 1813'e kadar edebî hayatımı öğrendiniz, 1813'te beni o zamanlar hâlâ kendi mülküm olan Kurtlar Vadisinde bıraktınız, o sırada *siyasî hayatım* başlıyordu. Şimdi işte bu hayata giriyoruz: girmeden önce yalnız kendi işlerim ve kişisel maceralarımla uğraşırken atladığım genel olaylara dönmek zorundayım: bu olaylar Napoléon'un eliyle yuğrulmuştur. Şu halde ona geçelim: düşlerimin dışında yükseltilmekte olan geniş yapıdan sözaçalım. Hâtıra yazarlığından çıkmadan burada tarihçi oluyorum: özel itiraflarıma bir kamu yararı kaygısı hakim olacak; kendime ait ufak tefek olaylar anlatacaklarımın arasına katılacak.

Devrim savaşı başladığı zaman, kırallar bunun niteliğini anlamadılar; ulusların değiştiğini, bir dünyanın sona erip bir yenisinin başladığını kavrıyacak yerde sadece bir ayaklanma karşısında bulunduklarını sandılar: bu işin kendilerini ilgilendiren yanı Fransa'nın elinden bir iki vilâyet koparıp topraklarını genişletmekten ibaret olduğunu sandılar; eski savaş tâbiyesinin, eski siyasal antlaşmaların, hükümetler arasında müzakerelerin hâlâ geçerli olduğuna inanıyorlardı; oysa kura askerleri Friederich'in muhafız taburunu püskürtecek, kırallar meçhul birtakım demagog'ların oda kapıları önünde bekleyerek barış dilenmeye geleceklerdi ve o korkunç devrimci zihniyet eski Avrupa'nın entrikalarını darağaçlarında sona erdiriyordu. Bu eski Avrupa sadece Fransa ile savaşacağını sanıyordu; yeni bir yüzyılın, bütün heybetiyle üstüne yürüdüğünün farkında değildi.

Bonaparte, hep artan başarılarının devamınca, kıral hanedanlarını değiştirmeye, kendi hanedanlarını hepsinin

en ömürlüsü kılmaya aday görünüyordu. Bavyera, Württemberg ve Saksonya seçici prenslerini [2] kıral yapmıştı; Napoli tacını Murat'ya, İspanya tacını Joseph'e, Hollanda'nınkini Louis'ye, Westphalia'nınkini Jérôme'a vermişti; kızkardeşi Elisa Bacciochi, Lucca Prensesiydi; kendisi de Fransa İmparatoru, Venedik, Toskana, Parma ve Piacenza'yı da içine alan İtalya kıralıydı; Piemonte Fransa'ya katılmıştı; subaylarından biri olan Bernadotte'un İsveç'e hükümdar olmasına razı olmuştu: Rhin konfederasyonu antlaşmasiyle Avusturya hanedanının Almanya üzerindeki haklarını eline geçirmişti. İsviçre konfederasyonu için kendi kendini arabulucu tayin etmişti; Prusya'yı yere sermişti; bir gemisi olmadığı halde Britanya adalarını ablukada ilân etmişti. İngiltere, donanmasına rağmen, neredeyse Avrupa'da, bir denk mal çıkaracak veya postasına bir mektup atacak tek liman bulamıyacak hale gelmişti.

Papalık arazisi Fransız imparatorluğuna dahildi. Tiber bir Fransız iliydi. Paris sokaklarında yarı esir kardinaller görülüyordu ki bir kira arabasından başlarını çıkarıp: "Falanca kıral burada mı oturur?" diye soruyor, "Hayır, daha ilerde oturur." cevabını alıyorlardı. Avusturya, ancak ona kızını vererek yakasını kurtarabildi. Güneyin atlısı İmparatorluk eyaletlerinin yarısiyle birlikte Honoria de Valentinien'i istemişti [3].

Bütün bu mucizeler nasıl meydana gelmişti? Bunları yaratmış olan adamın ne türlü meziyetleri vardı? Eserini tamamlamak için nesi eksik gelmişti? Bonaparte'ın sınırsız ikbalinin seyrini takibedeceğim, o ikbal ki ne kadar büyük olursa olsun, o kadar az sürmüştür ki bu *Anılar*'da anlatılan zamanın ancak kısa bir parçasını kapsar. Usanç verici şecere incelemeleri, olaylar üzerinde soğuk

araştırmalar, tarihlerin doğruluk derecesi hakkında yavan tahkikler, işte yazarın görevleri ve yükümleri.

Yeni kroniklerde ilk adı geçen Buonaparte (Bonaparte) Jacques Buonaparte'dir ki, ilerde gelecek fatihi haber verircesine, bize gözleriyle gördüğü 1527'deki *Roma talanı*'nın bir hikâyesini bırakmıştır. Sainte-Leu düşesinin büyük oğlu olup Romagna ayaklanmasından sonra ölen Napoléon-Louis Bonaparte bu meraklı vesikayı Fransızcaya çevirdi; çevirinin başına Buonaparte'lerin bir şeceresini de koydu.

Çeviren: "Köln'lü yayıncının önsözündeki eksikleri "tamamlamak için Bonaparte ailesi hakkında doğru taf- "silât vermekle yetineceğini, hemen tamamiyle unutul- "muş olan bu tarih kırıntılarının, daha yakın zamanlara "ait bir ünün kaynağını, geçmiş zamanların kayıtlarında "bulmaktan hoşlananlar için ilgi çekici olduğunu" söyler.

Bunu bir şecere izler, burada Nordille Buonaparte adında bir şövalye görülür ki 2 nisan 1266'da prens Conradin de Souabe'a (Anjou dukasının boynunu vurdurduğu prens) ait malların gümrük resmi için prens kefil olmuş. 1255 yılı sıralarında Trevisa'lı ailelerin koğuluşu başladı: Buonaparte'lerin bir kolu gidip Toskana'da yerleşti, bunlara devletin yüksek makamlarında raslanır. Sarzana'da yerleşmiş kola mensup Luigi-Maria-Fortunats Buonaparte 1612'de Korsika'ya geçti. Ajaccio'ya yerleşti ve Korsika Bonaparte'ları kolunun başı oldu. Bonaparte'ların arması, iki yıldızla iki altın çubuklu ağızlardır.

B. Panckoucke'un Bonaparte'ın yazılarının başına koyduğu başka bir şecere daha var; bu şecere Napoleon-Louis'nin gösterdiği şecereden birçok noktalarda farklıdır. Öteyandan madam d'Abrantès, Bonaparte'ı Comnenius ailesine bağlamak ister [1], kanıt olarak da Bonaparte

isminin Comnène'lere verilen Yunanca *Kalomeros* lâkabının tıpatıp çevirisi olduğunu ileri sürer.

Napoléon-Louis, şeceresini şu sözlerle tamamlamayı uygun görmüş: "Birçok noktaları ihmal ettim, çünkü soy-"luluk unvanları ancak pek az kimseyi ilgilendirir, hem "zaten Bonaparte ailesi de bundan bir şey kazanmazdı."

"Yurduna yararlı olanın atalara ihtiyacı yoktur."

Bu felsefi mısraa rağmen, şecere gene de yazılmıştır. Napoléon-Louis; bir sonuç çıkarmadan, halkçı bir atasözünü zikrederek asrına tavizde bulunmak istemiş.

Ne gariptir: Roma'nın talan edilişinin ve Papa VII. Clemens'in Connétable de Bourbon'un askerleri tarafından tevkifinin tarihini yazmış olan Jacques Buonaparte, bunca şehirleri yıkmış, vilâyete çevrilen Roma'yı eline geçirmiş, İtalya kıralı olmuş, Bourbon'lar tacını ele geçirmiş ve onu İmparator olarak takdis eden Papa VII. Pius'u hapse atmış olan Napoléon, Holanda kıralının oğlu Napoléon-Louis Buonaparte'ın eserini tercüme eden adam Napoléon'un yeğeni, ve Napoléon'un kardeşi olan Holânda kıralının oğlu Napoléon-Louis Buonaparte'dir; bu genç de Romagna'da çıkan son ayaklanma sırasında, Napoléon'un annesiyle dul karısının sürgünde bulundukları iki şehirden az ötede Bourbon'ların üçüncü defa tahttan düştükleri sırada can veriyor.

Napoléon'u Olympias'ın sevdiği yılandan doğmuş diye Juppiter Ammon'un oğlu yahut da Ankhises'in dölünden diye Aphrodite'nin torunu yapmak hayli güç olacağından müstesna bilginler * ellerinden gelen başka bir mucize gösterdiler: İmparatora, Demir Maske'nin doğrudan doğruya torunlarından olduğunu ispat ettiler.

* Las Cases (Chateaubriand).

Sainte-Marguerite adalarının valisinin adı *Bonpart*'dı; bir kızı vardı; XIV. Louis'nin ikiz kardeşi olan Demir Maske, zindancısının kızına âşık olur, sarayda da itiraf olunduğu gibi gizlice onunla evlenir. Bu birleşmeden doğan çocuklar annelerinin adı altında herkesten habersizce Korsika'ya götürülür. Bonpart'lar dil farkı yüzünden Buonaparte'ye çevrilir. Böylece Demir Maske, büyük adamın tunç yüzlü esrarengiz dedesi oluyor, Napoléon XIV. Louis'ye hısım çıkıyordu.

Franchini-Bonaparte'lar kolunun armasında üç tane altın zambak vardır [6]. Napoléon bu şecereye hiç olur mu der gibi gülümserdi; ama gülümserdi: ne de olsa, bu, ailesinin bir kırallık üzerinde hak iddiasına yarayabilirdi. Napoléon bu şecere meselesine karşı kayıtsız gibi görünürse de hiç de öyle değildi, çünkü Toskana'dan şeceresini kendisi getirtmişti (Bourienne) [7]. Bonaparte'ın, asıl büyük bir soydan gelmiş olmadığı içindir ki, doğuşunda bir olağanüstülük var. Demosthenes der ki: "Yunanis-"tan'ın özgürlüğü ve Yunan cumhuriyetlerinin selâmeti "uğrunda kendisiyle savaştığımız o Philippos'un gözü "patlamış, omuzu parçalanmış, eli takatsiz, kalçası çar-"pılmış bir halde, şeref ve şan uğrunda yaşamaktan, ba-"şına zafer taçları geçirmekten memnun, sarsılmaz bir "metanetle bütün uzuvlarını talihin darbelerine arzettiği-"ni görüyorum."

Philippos, İskender'in babasıydı; şu halde İskender kıral oğlu, hem de mevkiine lâyık bir kıralın oğluydu; bu iki sebep yüzünden kendisine itaat edilmesini emretti. Taht üzerinde doğmuş olan İskender, Bonaparte gibi, büyük bir hayata erişmek için küçük bir hayat merhalesinden geçmek zorunda kalmadı. İskender, birbirinden tamamiyle başka iki yol izlemiş değildir: öğretmeni Aristo'dur; Boukephal'i [8] eğitmek çocukluğunun eğlencele-

rinden biri olmuştur. Napoléon'sa basbayağı bir öğretmenden ders aldı; eli altında cins atlar yoktu; okul arkadaşlarının en fakiridir. Hizmetçileri bile olmayan bu topçu teğmeni az sonra Avrupa'yı kendisini tanımak zorunda bırakacaktır; bu *küçük onbaşı*[9] Avrupa'nın en büyük hükümdarlarını oda kapısı önünde bekletecektir:

> İki kıral gelmedi mi? Söylesinler onlara
> Geciktiler, Attilâ'nın canları sıkılıyor. [10]

Pek yerinde olarak: "Ah! ben kendimin torunu olaydım" diye söylenen Napoléon nüfuz ve iktidarı ailesinde bulmadı, kendi yarattı: bu yaratış ne çeşitli meziyetlere ihtiyaç göstermiştir! Napoléon, etrafında gelişmiş olan toplumsal bilincin sadece bir icra araçı olmuştur mu denilecek? O bilinç ki akla sığmaz olaylarla, görülmemiş tehlikelerle meydana gelmiştir. Bu varsayımı kabul etsek bile, Napoléon gene insanı şaşırtmaktan geri kalmaz: gerçekten bunca yabancı üstünlüklerini kendine mal edip yönetmek gücünü gösteren adam nasıl bir adam olmalıdır?

Şunu da söylemek gerekir ki Napoléon prens doğmuş olmasa bile eski deyimle soylu kişiydi. Korsika adası valisi M. de Marbeuf, Napoléon'u Autun yakınlarında bir koleje koydu; sonra Brienne askerî okuluna kabul edildi [11]. Elisa, madam Bacciochi, öğrenimini Saint-Cyr kız kolejinde tamamladı: ihtilâl bu dinî çekilgelerin (uzletgâhların) kapılarını kırdığı zaman Napoléon kızkardeşini oradan çıkarttı. XIV. Louis burada ilk genç kızların Racine'in korolarını söylediklerini dinlemişti. Bu kurumun son öğrencisi de Napoléon'un bir kızkardeşi oldu.

Napoléon'un bir askeri okula alınması için gereken soyluluk kanıtları gösterildi: bunlar arasında Napoléon'un

babası Charles Bonaparte'ın vaftiz belgesi sureti vardır ki bu Charles'den onuncu kuşakta François'ya kadar çıkar; Ajaccio'nun başlıca soylularını gösteren bir belge de Bonaparte ailesinin daima en eskiler ve en soylular arasında bulunmuş olduğunu ispat eder; yüksek bir mertebesi olan Toskana'daki Bonaparte ailesince verilen bir tasdiknamede de bu aile, Korsika'daki Bonaparte ailesiyle aynı kökten olduğunu belirtmektedir, v.s., v.s.

M. de Las Cases[12] der ki:

"Bonaparte'ın Trevisa'ya girişi sırasında ailesinin "vaktiyle burada pek nüfuzlu bulunduğunu; Bologna'da "altın deftere kayıtlı olduğunu haber verdiler. Dresden "görüşmesinde, imparator Frantz, imparator Napoléon'a "ailesinin Trevisa'da hüküm sürmüş olduğunu ve buna "dair belgeler getirip gördüğünü söylemişti; sözüne şun-"ları da eklemişti: vaktiyle hükmetmiş olmanın bir değe-"ri yoktur, bunu Marie-Louise'e söyleyin, hoşuna gider."

Orsini'ler, Lomelli'ler, Medicis'lerle hısımlığı olan bir kişizadeler soyundan gelen Napoléon, ihtilâlin zoruyla, ancak bir an demokrat oldu; bütün söylediklerinden ve yazdıklarından çıkan anlam budur: mertebesinin etkisi altında eğilimleri hep aristokratça idi. Rivayet olunduğu gibi, Napoléon'un vaftiz babası Pascal Paoli değildir, Calvi'li meçhul bir adam, Laurent Giubega'dır; bu noktayı Ajaccio'da papaz Diamante tarafından tutulan vaftiz sicilinden öğreniyoruz.

Napoléon'u aristokrasi arasındaki asıl yerine yeniden oturtmakla ona kötülükte bulunmuş olmaktan korkarım. Cromwell, 12 eylül 1654'te parlâmentoda söylediği nutukta asîl bir soydan dünyaya geldiğini bildirmiştir. Mirabeau, Lafayette, Desaix ve İhtilâlin daha bir sürü taraftarları da soylu idiler. İngilizler İmparatorun küçük adı Nicolas olduğunu iddia eder ve alay makamında

ona *Nic* derlerdi. Bu güzel Napoléon ismi, İmparatora, kızını bir Ornano ile evlendiren amcalarından birinden geliyordu. Ermiş Napoléon Yunanlı bir din kurbanıdır. Dante'nin tefsircilerine göre kont Orso, Cerbaja'lı *Napoléon*'un oğluydu. Tarihi okurken, birçok kardinallerin taşıdığı bu güzel ad üzerinde durmak eskiden kimsenin aklından geçmemiştir; şimdi ise bu ad herkesin dikkatini çekiyor. Bir adamın şanı geriye doğru gitmez, ileri doğru akar. Nil nehrini, kaynağında, ancak bir avuç Habeşli bilir; denize döküldüğü yerde onu bilmeyen ulus var mıdır?

Şurası belli olmuştur ki Bonaparte'ın asıl adı Buonaparte'dir; bütün İtalya seferinin devamınca ve otuz üç yaşına gelinceye kadar imzasını hep böyle atmıştır. Sonradan ismini Fransızlaştırdı, ve hep Bonaparte diye imzaladı: kendine verdiği ve yıkılmaz âbidesinin kaidesine hakkettiği ada dokunmuyorum. *

Bonaparte, Fransız olmak için, yani doğumu Korsika'nın Fransa'ya ilhakından önceye raslamasın diye kendini bir yaş küçültmüş müdür? Bu mesele, kısa fakat esaslı bir şekilde M. Eckard tarafından incelenmiştir. Vardığı sonuç şudur ki M. Bourienne'in lehte ifadesine rağmen Bonaparte 15 ağustos 1769'da değil 5 şubat 1768'de doğmuştur. Onun içindir ki Muhafazakâr Senato 3 nisan 1814 tarihli beyannamesinde Napoléon'u *yabancı* ilân etmiştir.

Bonaparte'ın Marie-Josèphe-Rose de Tascher'le evlenmesini tesbit eden ve Paris'in ikinci *arrondissement*'ı nüfus siciline 9 *ventôse* yıl IV (9 mart 1796) tarihiyle [13]

* Bu Buonaparte adı bazan u harfi kaldırılarak yazılırdı: Ajaccio kethüdası, Napoléon'un vaftiz ilmühaberini imzalarken üç kere İtalyancanın u sunu kullanmadan Bonaparte diye yazmıştır. (Chateaubriand).

kayıtlı bulunan nikâh zaptında Napoléon Buonaparte'nin Ajaccio'da 5 şubat 1768'de doğduğu ve muhtarlıkça imzalanmış olan doğum kâğıdının bu tarihi taşıdığı yazılıdır. Gene bu tarih, nikâh kâğıdında kocanın yirmi sekiz yaşında olduğu hakkında verilen bilgiye uygun düşmektedir.

Napoléon'un, Joséphine'le evlenmesi sırasında, ikinci *arrondissement* belediye dairesine verilen doğum kâğıdı, 1810'da Napoléon'un Joséphine'le nikâhının feshi işlemine girişildiği sırada, İmparatorun yaverlerinden biri tarafından oradan alınmıştır. İmparatorun emrine karşı gelmeye cesaret edemiyen M. Duclos, aynı anda Bonaparte dosyasındaki evraktan birinin üstüne şöyle yazdı: *Doğum kâğıdı, istediği anda suret çıkarılmasına imkân görülmediğinden kendisine geri verilmiştir.* Joséphine'in doğum tarihi nikâh kâğıdında değiştirilmiş, kazılıp üzerine tekrar yazılmıştı, ama pertavsızla bakılınca önceki çizgiler farkedilmektedir. İmparatoriçe kendini dört yaş küçültmüştür. Tuileries şatosunda ve Saint-Hélène'de bunun alaya alınması kötü ve nankörce bir şey olmuştur.

Bonaparte'ın 1810'da yaveri tarafından alınan doğum kâğıdı ortadan kaybolmuştur; bunu meydana çıkarmak için yapılan bütün araştırmalar boşa gitti.

Bunlar su götürmez vakıalardır. Ve bu vakıalara dayanarak ben de Napoléon'un Ajaccio'da 5 şubat 1768'de doğduğuna inanıyorum. Bununla beraber bu tarihin kabulü için karşılaşılan tarihî güçlükleri de gizlemiyorum.

Bonaparte'ın ağabeyisi Joseph, 5 ocak 1768'de doğmuştur; küçük kardeşi Napoléon aynı yıl doğmuş olamaz, meğerki Joseph'in doğum tarihi de tahrif edilmiş olsun: buna da ihtimal verilebilir, çünkü Napoléon'la Joséphine'e ait bütün medeni kayıtlara sahte gözüyle bakılmaktadır. Sahte olmasından haklı olarak şüphe edilebilir

ama, Calvi kaymakamı kont de Beaumont, *Korsika hakkındaki müşahedeler*'inde Ajaccio nüfus kayıtlarında Napoléon'un doğumu 15 ağustos 1769 olarak göründüğünü doğrular. Nihayet M. Libri'nin bana göstermiş olduğu belgeler Bonaparte'ın, gençleşmeye kalkışmak için hiçbir sebebi olmadığı bir tarihte, 15 ağustos 1769 doğumlu olduğuna inandığını ispat etmektedir. Bununla beraber ilk evlenmesine ait belgelerdeki *resmî* tarih ve doğum kâğıdının ortadan kaldırılması birer vakıadır.

Her ne olursa olsun, bu gençleşmeden hiçbir şey kazanmazdı: doğumunu 15 ağustos 1769 diye kabul ederseniz ana karnına düştüğü tarihi 15 kasım 1768 sıralarına koymak gerekir; oysa Korsika ancak 15 mayıs 1769 antlaşmasiyle Fransa'ya bırakılmıştır; Pièves'lerin (Korsika kantonları) tamamiyle itaat altına alınması işi ancak 14 haziran 1769'da tamamlanmıştır. En hoşgörülü bir hesapla da, Napoléon, anasının karnında ancak gecenin birkaç saati farkiyle Fransız olabilmiştir. Ne çıkar! şüpheli bir vatanın tebaası olmuşsa, bu da onun varlığına bir özellik verir: her zamana ve her ülkeye ait olabilecek yukarıdan düşme bir varlık.

Bununla beraber Bonaparte İtalyan vatanına yakınlık duymuştur; kahramanlıklariyle imparatorluğu kazanıncaya kadar Fransızları hor gördü. Gençliğine ait yazılarında bu husumetinin delilleri boldur. Napoléon'un intihara dair yazdığı bir notta şunlar görülür: "Zincirle-"re vurulan vatandaşlarım kendilerine zulmeden eli tit-"reyerek öpüyorlar... Fransızlar, bütün saydığımız şey-"leri elimizden almak yetmiyormuş gibi ahlâkımızı da "bozdunuz."

1789'da İngiltere'de bulunan Paoli'ye [14] yazdığı, sonradan yayınlanan bir mektup, şöyle başlar:

"General,

"Ben vatan mahvolurken doğdum. Kıyılarımıza otuz "bin Fransız saldırdı, hürriyet tahtını kan selleri içinde "boğdular, gözlerimin ilk gördüğü şey, işte bu korkunç "manzara oldu."

Napoléon'un Korsika eyaleti başmektupçusu M. Gubica'ya yazdığı mektupta şunlar vardır:

"Fransa yeniden doğarken biz talihsiz Korsikalıların "hali ne olacak? Hep ayaklar altında sürünerek, bize zul-"meden eli öpmekte devam edecek miyiz? Tabiî hakların "bize tahsis ettiği bütün mevkilerin, soylarının bozukluğu "nispetinde ahlâk ve âdetleri de iğrenç olan birtakım ya-"bancılar tarafından işgal edildiğini görmekte devam ele-"cek miyiz?"

Nihayet 1789'da toplanan Millet Meclisinin Korsikalılar tarafından tanınması hakkında Bonaparte'ın el yazısiyle kaleme alınmış üçüncü bir mektubun müsveddesi şöyle başlar:

"Baylar,

"Fransızlar bize hükmetmeyi zorbalıkla başardılar; "fetihlerini gene zorbalıkla güven altına almak istediler. "Asker, kanun adamı, maliyeci, bize zulmetmek, bizi hor "görmek ve yerden yere vurmak için hep elbirliği ettiler. "Hayli zamandır onların eziyetlerini çekiyoruz; ama, ma-"demki kendi gücümüzle kendimizi kurtarmak cesareti-"ni gösteremedik, bari onları tamamiyle unutalım; göz-"lerimizde müstahak oldukları küçük mevkie insinler, ya-"hut hiç değilse milletlerin güvenini kazanmak için git-"sinler de kendi ülkelerinde dolaplar çevirsinler: şüphe-"siz, asla bizim güvenimizi kazanamıyacaklardır."

Napoléon'un anayurda karşı bu kötü düşünceleri büsbütün silinmemiştir; tahta geçtikten sonra bizi unutmuş göründü, sadece kendinden, kendi imparatorluğundan, kendi askerlerinden sözaçtı, Fransızları hemen hiç ağzına

almadı; arasıra: "Siz Fransızlar" sözü ağzından kaçardı.

İmparator, Sainte-Hélène'deki yazılarında anlatır: ağrısı tutan annesi onu *İlias* kahramanlarını temsil eden geniş dallı bir halının üstüne doğuruvermiş; samanlar üstüne doğursaydı gene değerinden bir şey eksilmiş olmayacaktı.

Bulunmuş belgelerden sözaçtım; 1828'de Roma büyükelçisi bulunduğum sırada kardinal Fesch, bana tablolariyle kitaplarını gösterirken "Napoléon'un gençliğine ait el yazmalarım var" dèmişti; bunlara o kadar az önem veriyordu ki bana göstermeyi teklif etti; Roma'dan ayrıldım, belgeleri incelemeye vakit bulamadım. Ana kıraliçe ile kardinal Fesch'in ölümleri üzerine, miraslarından birçok şeyler öteye beriye dağıldı; Napoléon'un kalem denemelerini ihtiva eden dosya daha başka evrakla beraber Lyon'a getirildi; bu evrak M. Libri'nin eline geçti. M. Libri, o 1842 yılının 1 mart tarihli *Révue des Deux Mondes* dergisinde kardinal Fesch'in evrakı hakkında tafsilâtlı bir yazı yayınladı; o tarihten sonra dosyayı bana göndermek lûtfunda da bulundu. Hâtıralarımın Napoléon'a dair olan eski metnini tezatlı malûmat ve karşılaşılabilecek itirazlar hususunda genişletmek için bunlardan faydalandım.

Benson, *Korsika'ya dair Taslak*'larında (Sketches of Corsica) Bonaparte ailesinin oturduğu çiftlik evinden bahseder:

"Ajaccio'da deniz kıyısı boyunca Sanguinière adası-"na doğru giderken, şehirden bir mil kadar ötede, iki taş "yığını görülür, bunlar yola açılan bir kapıdan artakalan-"lardır; bu kapıdan, şimdi harabe halinde bulunan, eski-"den madam Bonaparte'ın ana bir kardeşi olup, Napo-"léon'un kardinal Fesch yaptığı zatın konağına gidilirdi. "Bir kayanın üzerinde küçük bir köşkün yıkıntıları gö-

"rülür; buranın girişini gür bir incir ağacı âdeta tıka-
"mıştır:okuduğu okulun tatilleri evine dönmek imkânını
"verdiği zamanlar Bonaparte hep burada oturmaya ge-
"lirdi."

Doğum yeri sevgisi Napoléon'da hiç eksilmedi, takip etti. Bonaparte, 1788'de, M. de Sussy dolayısiyle *Korsika'da her zaman bahar olduğunu* yazmıştı; mutlu zamanlarında artık adasından sözaçmaz olmuştu; hattâ ondan hoşlanmıyordu da; Korsika'yı fazla dar bir beşiğe benzetiyordu. Ama Sainte-Hélène'de, yurdunu tekrar hatırladı: "Kor-
"sika'nın Napoléon için binbir güzelliği vardı; en belirgin
"çizgilerini coğrafi yapısının keskin biçimlerini bir bir
"anlatıyordu. Orada her şey daha güzeldi, diyordu; top-
"rağın kokusu bile bambaşkaydı: sadece bu kokuyla gö-
"zü kapalı Korsika'yı tanıyabilirmiş; bu kokunun bir eşi-
"ne başka hiçbir yerde raslamamıştı. Orada geçen ilk
"yıllarını, ilk sevgilerini düşünüyordu; uçurumlar arasın-
"da, yüksek tepeleri, derin vâdileri aştığı günleri yeniden
"yaşıyordu."

Napoléon daha beşiğinde romanla beslendi; bu roman, kocası Sampietro tarafından öldürülen Vanina ile başlar. *Neuhof* baronu, yahut kıral Théodore, kimin olacağını bilmiyen Korsika'nın kıralı sıfatiyle taç giydikten sonra İngiltere'den, papadan, Türk padişahından, Tunus beyinden yardım dileyerek bütün kıyılara başvurmuştu. Voltaire buna gülmüştü. İki Paoli, Hyacinthe ve bilhassa Parcal, Avrupa'yı adlarının gürültüsüyle doldurmuşlardı. Buttafuoco [15], Jean-Jacques Rousseau'dan Korsika'nın yasalarının hazırlamasını rica etmişti. Cenevreli filozof Alp'lerin rahatını kaçırarak Cenevre'yi koltuğuna sıkıştırıp götürenin vatanında yerleşmeyi düşünüyordu. Rousseau derdi ki: "Avrupa'da hâlâ yasaları düzenlene-
"bilecek bir ülke var: Korsika adası. Bu mert ulusun, öz-

"gördüğünü kazanmak ve korumak için göstermiş olduğu "cesaret ve dayanı, akıllı bir adamın bunu korumayı ona "öğretmesine lâyıktır. İçimden öyle geliyor ki bu küçük "ada günün birinde Avrupa'yı şaşırtacak." [16].

Korsika'da beslenen Bonaparte ihtilâllerin ilkokulunda yetişti; başlangıcında bize genç yaşın sakinlik ya da tutkularıyla değil, erkenden siyasi tutkuların etkisi altına girmiş bir zihniyetle geldi. Bu, Napoléon hakkında edinilmiş olan fikri değiştirir.

Bir adam ünlü oldu mu, geçmişte benzeri aranıp meydana çıkarılır: büyük adam olmaya aday çocuklar, biyografyacılara göre, ele avuca sığmaz, haşarı, cıva gibi olurlar; her şeyi öğrenir ya da hiçbir şey öğrenmezler; çok kere de arkadaşlarının oyunlarına katılmayan, bir kenara çekilip düşünceye dalan, ve kendilerini tehdit eden ünün daha o yaşta etkisi altında bulunan mahzun çocuklardır. Coşkun bir Napoléon'cu, Napoléon'un dedesiyle ninesine yazdığı tamamiyle basbayağı (tabiî italyanca) birtakım mektupları bulup ortaya kor; bu çocukça budalalıkları sineye çekmemiz lâzımdır. Gelecekteki halimize ait yorumlar boştur; olaylar bizi ne hale sokarsa biz o oluruz; bir çocuk neşeli ya da mahzun, sessiz ya da gürültücü olmuş, yalnamamış, değilmiş, bundan geleceğe ait hiçbir hüküm çıkarmamayız. Bir öğrencinin on altı yaşında durdurun; onu bildiğimiz kadar eski sayın, eşi benzeri bulunmayan bu harika çocuk bir budalıdan başka bir şey olmayacaktır; çocuk hattâ insanlıkların en güzel olan gülümsemeyi bile bilmez: güler ama gülümsemez.

Napoléon da arkadaşlarından ne daha parlak, ne de daha silik bir çocukçağıdı: "Sadece inatçı ve meraklı bir "çocuktum" der. Düğün çiçeklerini sever ve matmazel Colombier ile beraber kiraz yerdi. Baba evinden ayrıldığı zaman İtalyancadan başka dil bilmezdi; Turenne'in [17]

dili ona hemen tamamiyle yabancıydı; Alman olan mareşal de Saxe gibi İatlyan olan Bonaparte da tek kelimeyi bile imlâya uygun yazmazdı, daha az mazur görülebilecek olan IV. Henri, XIV. Louis ve mareşal de Richelieu de daha doğru yazmazlardı. Napoléon herhalde öğreniminin eksikliğini gizlemek için yazısını okunmaz bir hale koymuştur. Dokuz yaşında Korsika'dan çıkmış, adasını ancak sekiz yıl sonra tekrar görebilmiştir. Brienne okulunda ne derslerine çalışma tarzında, ne de görünüşünde bir fevkalâdelik vardı. Arkadaşları Napoléon adı ve memleketi yüzünden onunla eğlenirlerdi; Bonaparte, arkadaşı Bourienne'e, "Senin Fransızlarına elimden gelen her "kötülüğü yapacağım" dermiş. 1784'te M. de Kéralio kırala sunduğu bir önergede *küçük Bonaparte'ın mükemmel bir bahriyeli olabileceğini* [18] bildirir, bu sözün gerçekten yazılmış olduğuna inanmak zordur, çünkü bu önerge ancak Napoléon, Boulogne'da filotillâyı teftiş ettiği sırada bulunmuştur.

14 ekim 1784'de Brienne okulunu bitiren Bonaparte Paris askerî okuluna geçti. Yatılı okul ücretini hazine ödüyordu; burslu öğrenci olduğuna pek üzülüyordu. Bu bursu sonradan da almakta devam etti, kanıtı da Fesch dosyasında (M. Libri'nin elinde bulunan dosya) bulunan şu makbuzdur:

"Aşağıdaki imza sahibi ben, Paris okulunun eski öğ-
"rencisi sıfatiyle askerî okul bütçesinden kıralın bana
"bahşettiği 200 frangı M. Biercourt'dan aldığımı tasdik
',ederim."

Matmazel Permon-Comnène (madam d'Abrantès) kâh Montpellier'de annesinin evinde, kâh Toulouse'da, kâh Paris'te oturan hemşerisi Bonaparte'ı gözden kaybetmiyordu: "Şimdi ne zaman Conti rıhtım caddesinden geç-
"sem, diye yazar, evin sol köşesinde üçüncü kattaki çatı

"odasına bakmaktan kendimi alamam: Napoléon, ailesi-
"nin yanına her dönüşünde orada oturdu."

Bonaparte, yeni okulunda sevilmiyordu; asık suratlı ve itirazcı olduğu için hocalarının hoşuna gitmiyordu; sözünü sakınmadan her şeyi kötülüyordu. Okulda verilen eğitimin kusurları hakkında komutan yardımcısına bir muhtıra verdi: "Onları (yani öğrencileri) kendi işlerini "kendileri görmeğe zorlamak, yani kendilerinin uğraşa-"mıyacakları mutfak işleri dışında, onlara ikmal ekmeği "veya buna yakın bir ekmek yedirmeye, elbiselerini dövüp "fırçalamaya, ayakkaplariyle çizmelerini temizlemeye alış-"tırmak daha iyi olmaz mı?" Sonradan Fontainebleau ve Saint-Germain okullarında bu usulün tatbikini emretmiştir.

Tenkitçi, okulu kendinden kurtardı ve La Fère alayına teğmen tayin edildi. Napoléon'un zaman bakımından kısa, çıkardığı iş bakımından uzun olan edebî çalışmaları 1784'le 1793 arasına sıkışır. Topçu kıtalarında hizmet ederek Auxonne, Dôle, Seurres ve Lyon'u dolaşan Napoléon, kuş nasıl aynaya veya çığırtkanın sesine koşarsa, öyle her gürültülü yerde hazır ve nazırdı. Akademik soruları hiç kaçırmaz, hemen cevap verirdi; tanımadığı nüfuzlu kimselere çekinmeden hitabederdi: herkesin efendisi olmadan önce kendini herkesle eşit tutardı. Kâh takma bir adla düşüncesini belirtir, kâh lâedri'den farklı olmayan kendi adıyla imza ederdi. Abbé Raynal'e, M. Necker'e mektuplar gönderirdi; nazırlara Korsika'nın teşkilâtlanması, Saint-Florent, Mortella, Ajaccio körfezinin savunulması projeleri, kumbara atmak için topları yöneltme hakkında muhtıralar gönderirdi. Onu dinleyen yoktu, nasıl ki Mirabeau'yu da Berlin'de Prusya ve Hollan-

da'ya dair projeler kaleme aldığı sıralarda dinleyen olmamıştı. Napoléon coğrafyaya çalışıyordu. Sainte-Hélène'den sözederken onu sadece "küçük ada" diye vasıflandırmış olduğuna işaret edilmiştir. Çin'le, Hindistan'la, Araplarla meşguldü. Tarihçiler, filozoflar, iktisatçılar, Herodotos, Strabon; Sicilyalı Diodoros, Filangieri, Mably ve Smith üzerinde çalışıyordu; insanın eşitliğinin kaynağı ve temelleri üzerine konuşmayı beğenmez, derdi ki: "Bu-"na inanmıyorum, bütün bunların tek kelimesine inanmı-"yorum." Lucien Bonaparte, Napoléon tarafından taslak halinde kaleme alınmış bir tarihin iki suretini kendi eliyle yazmış olduğunu anlatır. Bu taslağın müsveddesi kısmen kardinal Fesch'e ait dosyada bulunmuştur: araştırmalar pek dikkate değer şeyler değildir, üslûp basbayağıdır, Vanina vakası anlatılmışsa da insanın üstünde bir tesir yapmaz. Sampietro'nun Vanina'yı öldürdükten sonra II. Henri sarayının büyüklerine söylediği söz Napoléon'un bütün hikâyesine bedeldir: "Sampietro ile karısı "arasında geçen şeyler Fransa kıralının ne alâkadar "eder!" [10].

Bonaparte, hayatının ilk kısmında, ileride erişeceği mevkii hiç hatırından geçirmiş değildi; ancak bir aşamaya vardıktan sonradır ki ondan sonraki aşamaya göz koyuyordu: ama, yükselmeye hırsı olmasa da aşağı inmeye de hiç niyeti yoktu; bir kere bastığı yerden ayağını kimse kaydıramazdı. Üç defter müsvedde (Fesch dosyası) Sorbonne'a ve Fransız kilisesinin bağımsızlığı üzerine araştırmalara tahsis edilmiştir; Paoli, Salicetti, özellikle Brienne okulu müdür yardımcısı rahip P. Dupuy ile muhabereleri vardı. Sağduyu sahibi ve dini bütün bir adam olan bu sonuncusu genç öğrencisine öğütler veriyor ve Napoléon'a aziz dostum diye hitabediyordu.

Bu nankör araştırmalara Bonaparte hayal ürünü sayfalar da karıştırıyordu; kadınlardan söz açar; *Peygamber Maske, Korsika romanı* isimli iki eser, *Essex kontu* adlı bir İngiliz hikâyesi yazmıştı; aşk üstüne diyaloglar kaleme aldı, aşkı küçümsüyordu ama bir yandan da sevmiş olduğu meçhul bir kadına yanıp tutuştuğunu anlatan bir mektup müsveddesi yazıyordu; şan ve üne fazla kıymet vermez, birinci mevkii ancak yurt sevgisine verir, bu yurt da Korsika'dır.

Cenevre'de bir yayıncıya gelmiş olan bir mektubu herkes görebilmiştir: içli teğmen, madam de Warens'in *Hâtıralar*'ını istiyordu. Caesar'la Friedrich gibi Napoléon da şairdi: Ariosto'yu Tasso'ya tercih ederdi; Ariosto'nun eserinde müstakbel komutanlarının portrelerini ve yıldızlara seyahati için emrine âmade, eyerlenmiş bir at bulurdu. Didon rolünü oynayan madam Saint-Huberty'ye yazılmış aşağıdaki şiiri Bonaparte'a malederler; temel fikir imparatorun olabilir ama şekil onunkinden daha usta bir elden çıkmış olacak:

Romulus qui vous vantez d'une illustre origine,
Voyez d'où dépendait votre empire naissant!
Didon n'a pas assez d'attrait puissant
Pour retarder la fuite ou son amant s'obstine,
Mais si l'autre Didon, ornement de ces lieux,
Eut été reine de Carthage,
Il eut, pour la servis, abondonné ses dieux,
Et votre beau pays serait encore sauvage. * [20]

---

* Romalılar, siz ki şanlı bir asıldan gelmekle öğünürsünüz, bakın yeni doğan imparatorluğunuz neye bağlıydı! Didon, kaçmaya azmetmiş âşığını geciktirecek kadar cazip değildir, ama bu yerlerin süsü olan öteki Didon, Kartaca kıraliçesi olsaydı, âşığı onun olmak için tanrılarını terk eder ve güzel ülkeniz hâlâ yabani kalırdı.

O sıralarda Bonaparte sözde kendini öldürmeyi aklından geçirmiş. Nice nice safdil delikanlılar, üstünlüklerinin delili sandıkları intiharın saplantısı altında kalmışlardır. Kendi el yazısiyle şu not M. Libri'nin yayınladığı evrak arasındadır: "İnsanların arasında daima yalnızım, "kendimle başbaşa kalıp düşlere dalmak ve sonsuz hüz- "nüme kendimi kapıp koyuvermek için eve dönüyorum. "Bugün düşüncelerim ne yana çevrili? Ölümden yana... "Altmış yaşımı geçmiş olsaydım, çağdaşlarımın boş ina- "nışlarına saygı gösterir, tabiatın devrini tamamlamasını "beklerdim; ama mademki felâketlere uğruyorum, ma- "demki benim için hiçbir şeyin zevki yok, hiç de güzel ve "ferah bir tarafı olmayan bir ömre ne diye katlanayım?"

Bunlar bütün romanlarda görülen düşlerdendir. Bu düşüncelerin özü ve edası Rousseau'nundur, Bonaparte onun sözlerini kendi kaleminden çıkan bir iki cümle ile tahrif etmiş.

İşte başka çeşit bir yazı; olduğu gibi aktarıyorum: görgü ve bilgileriyle yüksek bir soydan oluşları hükümdarları bunu küçük görmeye sevketmesin: keyfi isteyince kollarından tuttuğu gibi onları kırallar meclisinden kapı dışarı eden bir adamın kapısında sıra beklemeye nasıl can atmış olduklarını hatırlasınlar.

"FORMULLES, CERTIFICAS ET AUTRES
"CHOSES ESSENCIELLES RELATIVES
"A MON ETAT ACTUEL (*)

"MANIÈRE DE DEMANDER UN CONGÉ

"Lorsque l'on est en semestre et que l'on veut obtenir "un congé d'été pour cause de maladie, l'on fait dresser

* Napoléon'un kaleminden çıkmış olan bu yazı ve altındaki dilekçe müsveddesi, baştan başa dil ve imlâ hatalariyle

"par un médecin de la ville et un chèrugien un certificat "comme quoi avant l'époque que vous désingné, votre "senté ne vous permet pas de rejoindre à la garnison. "Vous observeré que ce certificat soit sur papier timbré, "qu'il soit visé par le juge et le commandant de la place.

"Vous dressez allors votre memoire au ministre de "la guerre de la manière et formulle suivante:

"A Ajaccio, le 21 Avril 1787.

"MEMOIRE EN DEMANDE D'UN CONGÉ.

"CORPS ROYAL DE L'ARTILLERIE.

"Le sieur Napolione de "Buonaparte, lieutenant en "second au régiment de la "Fère, artillerie."

"REGIMENT DE LA FÈRE

"Soupplie monseigneur le "maréchal de Sêgur de vou-"loir bien lui accorder un con-"gé de 5 mois et demie à "compter du 15 mai prochain "dont il a besoin pour le re-"tablissement de sa senté "suivant le certificat de me-"decin et cherugien ci-joint, "Vu mon peu de fortune et "une cure coûteuse, je de-"mande la grace que le congé "me soit accordé avec appoin-"tement."

"BUONAPARTE.

"L'on envoie le tout au colonel du régiment sur l'ad-"resse du ministre ou du commissaire-ordonnateur, M. de

---

dolu olduğu ve çeviride bunları belirtmeye imkân bulunmadığı için aynen yukarıya konulmuştur. Çeviri şudur: Bugün-

"Lance, soit que l'on lui écrive sur l'adresse de M. Sau-
"quier, commissaire-ordonnateur des guerres à la Cour."

Bir sahte vesika düzenlemeyi öğretmek için ne çok tafsilât! İmparatoru, kırallıkların müsaderesini kitaba uydurmaya, çalışma odasını dolduran o yığın yığın düzme evrakı hazırlamaya çalışırken görür gibi oluyorsunuz.

Genç Napoléon'un inatçı bir üslûbu vardır, bu yazılarında kumları küreyen gürbüz bir yol açıcının gayretlerinden başka dikkate değer bir şey yoktur. Bu pek genç yaşta kaleme alınmış yazıları görmek bana benim çocukluk karalamalarımı, *Tarihî Denemeler*'imi, sicimlerle bağlanmış dört bin büyük sahifelik *Natchez* adlı eserimin müsveddesini hatırlatıyor. Fakat Bonaparte'ın karaladığı

---

kü durumumla ilgili formüller, belgeler ve daha başka önemli şeyler. — Bir izin istemenin yolu. — Sömestr izninizi kullanmakta olduğunuz bir sırada hastalık dolayısiyle bir yaz izni koparmak isterseniz bir belediye hekimiyle bir cerrahtan, tayin edeceğiniz bir süreden önce kıtanıza katılmaya sıhhatiniz engel olduğuna dair bir rapor alırsınız. Bu raporun pullu kâğıda yazılmış olmasını, şehrin yargıcı ve komutanı tarafından imzalanmasını sağlarsınız.

"O zaman harbiye nazırına aşağıdaki tarz ve ifadeyle bir dilekçe hazırlarsınız. Ajaccio, 21 nisan 1787. - İzin istemek için arizadır. Kırallık topçu sınıfı, La Fère topçu alayında teğmen Napoléon Buonaparte. ilişik olarak sunulan hekim ve cerrah raporu gereğince sıhhatinin düzelmesi için ihtiyacı olan beş buçuk aylık bir iznin önümüzdeki 16 mayıs tarihinden başlamak üzere kendisine bahşedilmesini Mareşal de Segur cenaplarından istirham eyler. Malî vaziyetimin darlığı ve masraflı bir tedaviye ihtiyacım bulunması dolayısiyle bu iznin maaşlı olarak verilmesi lûtfunu diliyorum.

BUONAPARTE.

"Evrakı nazırın veya sarfiyat müdürü mösyö de Lance'ın, yahut da sarayda harbiye işleri sarfiyat müdürü M. Sauquier'nin namına olmak üzere alay komutanına gönderirsiniz."

sayfaların kenarlarında görülen *küçük evleri, çocuk resimlerini, öğrenci çızıktırmalarını* ben yapmazdım; benim gençlik müsveddelerim arasında, belki bir meşk güllesinin nümunesi olan bir taş gülle yuvarlanmazdı.

Demek ki İmparatorun hayatı başlamadan bir hazırlayıcı sahne mevcut olmuştur; heybetli Napoléon'dan önce meçhul bir Bonaparte vardı. Bonaparte kişiliğiyle yeryüzüne hâkim olmadan önce düşüncesi yeryüzündeydi: gizliden gizliye dünyayı sarsıyordu; 1789'da, Bonaparte'ın ortaya çıktığı sıralarda, çok büyük şeyler olacağı seziliyor, sebebi bilinmeyen bir kaygı duyuluyordu. Ne zaman bir felâket küremizi tehdit etse, alttan alta birtakım sarsıntılar bize bunu haber verir; korkarız; geceleri çevremizi dinleriz; bize ne olduğunu ve başımıza neler geleceğini bilmeden gözlerimizi gökyüzüne kaldırırız.

Mirabeau'nun verdiği bir takrir üzerine 1789'da Paoli İngiltere'den geri çağrılmıştı. Kendisi Korsika kıral vekili ve askeri komutanı tayin olunan La Fayette tarafından XVI. Louis'ye takdim edildi. Bonaparte, kendisini himaye eden ve mektuplaştığı bu sürgüne refakat etmiş miydi? Buna ihtimal verilmiştir. Ama Paoli ile bozuşmakta gecikmedi: Fransa'da ilk karışıklıklar sırasında işlenen cinayetler ihtiyar generalin keyfini kaçırdı; Convention'un [22] elinden kurtulmak için Korsika'yı İngiltere'ye teslim etti. Bonaparte, Ajaccio'da, bir Jacobinler kulübüne [23] âza olmuştu; buna muhalif bir kulüp kuruldu. Napoléon kaçmak zorunda kaldı. Madam Letizia [23] ile kızları Carghèse'deki Yunan mahallesine sığındılar, oradan da Marsiya'ya geçtiler. Joseph [24], bu şehirde 1 ağustos 1794'te, zengin bir tüccarın kızı olan matmazel Clary ile evlendi. 1793'te harbiye nazırı olan Lajard adında biri bir

geçit resminde bulunmadı diye bir aralık Napoléon'u azletti [25].

Gene bu 1792 yılında Bonaparte'ı Bourienne ile birlikte Paris'te buluyoruz. Başka bir çare bulamadığından işi ticarete dökmüştü: Montholon sokağında inşa halinde olan evleri toptan kiralayarak kısım kısım başkalarına kiraya vermeğe kalkışmıştı. Bu sırada ihtilâl almış yürümüştü; 20 haziran gelip çattı. Bonaparte, Bourienne'le birlikte Saint-Honoré sokağında Palais-Royal yakınında bir lokantadan çıkarken bağıra çağıra Tuileries sarayı üstüne yürüyen beş altı bin kişilik bir kopuklar alayının yaklaştığını gördü: Bourienne'e: "Bu kopukları izleye-"lim" dedi, ve gidip su kenarındaki taraçada oturdu. Sarayı istilâya uğrayan kıral, başında kırmızı külâhla bir pencerede görününce, betine giden Bonaparte: *"Vay p...!* "diye haykırdı, bu hergelelerin oraya girmesine nasıl mü-"saade ettiler? Topları çevirip beş altı yüzünü temizleme-"liydiler, geri kalanlar tabanları yağlardı."

20 haziran 1792'de, Bonaparte'ın pek yakınında bulunuyordum: Barrère'le Maret benim gibi, fakat başka sebepler yüzünden kalabalıktan kaçtıkları sıralarda ben Montmorency'de dolaşırdım, bilirsiniz. Bonaparte'ın *corcet* tabir edilen kâğıt paraları satmak ve bunların ticaretini yapmak zorunda kaldığı sıralar acaba o zamanlara mı raslar? Sainte-Avoye sokağındaki bir şarap tüccarının ölümünden sonra, noter Dumay'le muhammin Chariot'nun düzenledikleri bir envanterde, Bonaparte ödeyememiş olduğu on beş franklık bir kira borcu ile kayda geçmiştir: bu yoksulluk onun büyüklüğünü artırır. Napoléon Sainte-Hélène'de demişti ki: "10 ağustosta Tuile-"ries sarayına hücum edildiği haberini alınca, Carroussel'e "Fauvelet'ye koştum, Bourienne'in kardeşi Fauvelet ora-"da bir mobilya mağazası işletirdi." Bourienne'in karde-

şi *Millî müzayede* adını verdiği bir alışverişe girişmişti; Bonaparte oraya emanet olarak saatini bırakmıştı; tehlikeli örnek: nice nice yoksul öğrenci, saatlerini rehine koydular diye kendilerini de Napoléon sanacaklar!

Bonaparte, II. yılın 2 ocağında[26] güney Fransa'ya döndü; Toulon kuşatmasından önce orada bulunuyordu; burada iki taşlama yazdı: Birincisi *Matteo Buttafuoco'ya Mektup*'tur; ona hakaret eder ve Paoli'nin iktidarı halkın eline vermiş olmasını bir suç sayar: "Garip bir hata, gör-"güsü ve bilgisiyle, soyunun asîlliği ile, servetiyle idare "etmek için yaratılmış bir adamı, bir gebeşe, bir aylıkçı-"ya boyun eğmek mevkiine düşürdü!" der.

İhtilâlci olmakla beraber, Bonaparte her yerde halk düşmanı görünmüştür; buna rağmen Ajaccio yurtseverler kulübü başkanı Masseria onu yazdığı risale için tebrik etti.

29 temmuz 1793'de başka bir hicviyeyi bastırdı: *Souper de Beaucaire*, Bourienne, bu eserin Bonaparte tarafından sonradan tekrar gözden geçirilen, fakat kısaltılmış ve İmparatorun bu eseri tekrar gözden geçirdiği sıradaki fikirlerine daha uygun bir hale konmuş bir elyazması ortaya koymuştur. Bu, bir Marsilya'lı, bir Nîmes'li, bir asker ve Montpellier'li bir fabrikatör arasındaki bir konuşmadır. Burada sözkonusu olan o zamanın bir meselesi, Carteaux'nun ordusu tarafından Avignon'un taarruza uğramasıdır; Napoléon topçu subayı sıfatiyle bu harekette hazır bulunmuştu. *Marsilyalı*'ya ihtilâle katılmaktan vazgeçtiği için partisinin yenileceğini söyler. *Marsilyalı, asker*'e yani Bonaparte'a der ki: "Kulübün eleba-"şılarından olan o canavarı unutmadık; bir vatandaşı as-'tırdı, evini yağma etti, kocasının kanından bir bardak "içirdikten sonra karısının ırzına geçti. Asker: — Ne kor-"kunç şey! diye haykırır; ama doğru mu bakalım bun-

"lar? İnanamıyorum, çünkü malûmunuzdur ki artık ırza "tecavüz olunabileceğine inanan kalmadı." Son yüzyıl havailiği Bonaparte'ın taş yüreğinde meyvalarını vermeğe başlıyordu. Bu kan içmek ve içirmek ithamı çok kereler tekrarlanmıştır. Montmorency Dukasının Toulouse'da boynu burulunca, büyük bir insanın faziletinden pay olmak için silâh adamları onun kanından içtiler.

Toulon kuşatmasına geliyoruz. Bonaparte'ın askerî talihi burada başlar. Napoléon'un o sırada topçu sınıfındaki mevki ve mertebesi hakkında Fesch dosyasında garip bir belge vardır: bu, 30 ağustos 1792'de Napoléon'a XVI. Louis tarafından verilmiş bir topçu yüzbaşılığı beratıdır. Halbuki kıral bu tarihten yirmi gün önce, yani 10 ağustosta filen tahtından indirilmiş bulunuyordu. Kıral İsviçreli muhafızların katliamından iki gün sonra 13 ağustosta Temple sarayına hapsedilmişti. Bu beratta 30 ağustos tarihli tayinin subay lehine, geçmiş şubat ayının 6'sından muteber olacağı kayıtlıydı.

Bahtsız insanlara çok şeyler malûm olur; ama bu sefer mazlum kıralın öngörüsü Napoléon'un ilerdeki ikbalinde bir rol oynamış değildi. Harbiye nazırlığı dairelerinde XVI. Louis tarafından önceden imzalanmış, ad yeri açık beratlar hâlâ vardır, bütün iş bunların boş yerlerini doldurmaktan ibarettir; bahsini ettiğimiz tayin emri de bunlardan olacaktı. Muhakeme edilmesinin, arefesinde, mevkuf ailesi efradiyle birlikte Temple sarayına kapatılmış olan XVI. Louis, tanınmamış bir subayın terfii ile uğraşacak halde değildi.

Beratın tarihi, taşıdığı nazır imzasiyle tesbit olunmaktadır; bu imza *Servan*'dır. 8 mayıs 1792'de harbiye nazırlığına getirilen Servan, aynı yılın 13 haziranında azledildi; 18 hazirana kadar Dumourier nazır oldu; 23

temmuza kadar da Lajard; d'Abancourt ona halef oldu ve 10 ağustosa kadar iktidarda kaldı, o tarihte Millet Meclisi Servan'ı tekrar harbiye nazırlığına getirdi, Servan 3 ekimde istifasını verdi. O sıralarda nazırlarımızı saymak, sonraları zaferlerimizin sayılması kadar güç bir işti.

Napoléon'un terfi emri Servan'ın ilk nazırlığı devresine ait olamaz; çünkü belge 30 ağustos 1792 tarihini taşır; ikinci nazırlığı zamanına ait olmak gerektir; bununla beraber Lajard'ın 12 temmuz tarihinde *topçu yüzbaşısı Bonaparte*'a yazılmış bir mektubu vardır. Gelin de bu işin içinden çıkın. Bonaparte, sözkonusu belgeyi bir memurun sahtekârlığı, zamanın karışıklığı, ihtilâlciler arasındaki dayanışma sayesinde mi elde etmiştir? Bu Korsikalı'nın arkası kimdi. Onu arkalıyan ebedî varlıktı; Fransa tanrısal bir ilhama uyarak, beratı dünyanın en büyük askerine kenli eliyle verdi; bu berat Louis'nin imzası altında meşruluk kazandı, Kıral, yerine Napoléon'un geçmesi şartiyle başını vermişti: bunlar takdirin öyle cilveleridir ki önünde ellerimizi göklere kaldırmaktan başka çare yoktur.

Toulon XVII. Louis'yi tanımış ve kapılarını İngiliz donanmasına açmıştı. Carteaux bir yandan, mümessillerden Fréron, Barras, Ricord ve Salicetti tarafından sıkıştırılan general Lapoype öte yandan Toulon'a yaklaştılar. Bir süre önce Avignon'da Carteaux'nun emri altında çalışmış olan Napoléon, askerî şûraya çağırılınca, *Caire* mevkiinde İngilizlerin inşa etmiş oldukları *Mulgrave* kalesini zaptetmek, ve Eguillette ile Balaguier burunlarına bataryalar koyup büyük ve küçük körfezi şiddetli bir ateş altına alarak düşman donanmasını burayı terk etmek zorunda bırakmak gerektiğini söyledi. İş tamamiyle Napoléon'un tahmin ettiği gibi geçti: nasıl bir geleceğe aday olduğu hakkında bir ilk fikir edinilmiş oldu.

Madam Bourrienne, kocasının *Hâtıralar*'ına birtakım notlar eklemiştir. Bonaparte'ı Toulon önünde gösteren bir parçayı zikredeceğim:

"O zamanlar (1795'de Paris'te) mizacının soğuk ve "çok kere neşesiz olduğunu farketmiştim, der; gülüşü "sahte ve genellikle pek yersizdi; sahi hatırıma geldi, o "sıralarda, dönüşümüzden birkaç gün sonra, bir aralık "öyle acı ve alaycı gülmeler tutturmuştu ki, pek canımı "sıkmıştı ve kendisinden soğur gibi olmuştum. Neşeli bir "halde bize şunu anlattı: Toulon önünde topçunun başın-"da bulunurken kendi kıtasında ve emri altında bulunan "bir subayı yeni evlendiği ve çok sevdiği karısı ziyaret "etmiş. Birkaç gün sonra Bonaparte şehir üzerine yeni "bir taarruza girişmek emrini almış ve bu işe o subayı "memur etmiş. Subayın karısı general Bonaparte'a çık-"mış, iki gözü iki çeşme, ondan o gün kocasını vazifeden "affetmesini dilemiş. General, vahşi ve sevimli bir neşe "içinde bizzat anlattığına göre, hiç aldırış etmemiş. Hü-"cum saati gelmiş, ve daima görülmemiş derecede yiğitlik "gösteren o subay, bizzat Bonaparte'ın söylediğine göre, "ölümünün yakın olduğu içine doğmuş da sapsarı kesil-"miş, tir tir titremiş. Kendisi generalin yanında bulunu-"yormuş, şehirden açılan ateşin pek şiddetlendiği bir sı-"rada, Bonaparte ona: *Dikkat! üstümüze bir gülle geliyor!* Subay, yana dönecek yerde öne eğilmiş ve iki-"ye bölünmüş. Bonaparte adamın hangi parçası koptuğu-"nu anlatırken gülmekten katılıyordu."

Toulon tekrar zaptolununca, darağaçları kuruldu; sekiz yüz kişi Champ-de-Mars'a yığıldı, bunları top ate-"şiyle yok ettiler. Komiserler: "Ölmeyenler doğrulsun; "cumhuriyet canlarını bağışladı" diyerek ilerlediler, ama doğrulan yaralılar öldürüldü. Bu sahne o kadar güzeldi ki, Lyon'un kuşatılmasından sonra orada da tekrarlandı.

Ne diyorum? boranın ilk yıldırımlarından
Suçlulardan belki de sağ kurtulan olmuştur.
Af ilân edildi de, ve ümide kapılıp
Titriyerek doğrulan bir biçare olursa
Yıldırımlar gürlesin, hakkından gelsin kılıç.

(L'Abbé Delille)

Bonaparte, topçu komutanı sıfatiyle, bu katliama bizzat kendisi mi kumanda etmiştir; yaradılıştan zalim olmamakla beraber insanlık düşüncesi işini görmesine mani olamazdı.

Conventionu'un komiserlerine hitaben yazdığı şu mektup bulunmuştur: "Temsilci vatandaşlar, hainlerin "kanı içinde yürürken er meydanından size emirlerinizin "yerine getirildiğini ve Fransa'nın öcü alındığını sevinçle "bildiriyorum: ne çocuklar esirgendi, ne de kadınlar. Cum- "huriyetin toplariyle sadece yaralanmış olanlar hürriye- "tin kılıcı ile ve eşitliğin süngüsiyle yok edildiler. Selâm "ve hayranlık.

"Sans-culotte yurttaş [27]: Brutus Buonaparte."

Bu mektup ilk defa olarak galiba, Malte-Brun'un gazetesi *la Semaine*'de neşredilmiştir. Vikontes de Fors (ad takmadır) *Fransız İhtilâli Üzerine Hâtıralar*'ında bunu zikreder. Bu mektubun bir davul üzerine yazılmış olduğunu da ilâve eder; Fabry, *Hayattakilerin Bibliyografyası*'nda Bonaparte maddesinde mektubun suretini verir; Royou, *Fransa Tarihi*'nde, o caniyane haykırışın hangi ağızdan çıktığı bilinmediğini haber verir; yukarda adı geçen Fabry, *93 Misyonerleri* adlı eserinde bu çığlığı bazılarının Fréron'a, başkalarının da Bonaparte'a atfettiklerini söyler. Toulon'da Champ-de-Mars idamlarını Fréron, Convention meclisi âzasından Moise Bayle'e yazdığı

bir mektubunda anlatır, halk kurtuluş komitesinden Mottedo ile Barras da aynı olayı hikâye etmişlerdir.

Napoléon'un zaferlerine ait ilk tebliği kaleme alan kimdir? Napoléon mu, yoksa kardeşi mi? Lucien, işlediği hatalara esef ederken *Hâtıralar*'ında, başlangıçta ateşli bir cumhuriyetçi olduğunu itiraf eder. Provence'ta Saint-Maximin'de ihtilâl komitesinin başına geçirilince: "Ne sözce, ne de ustalıkça Paris Jacobin'lerinden geri kal-"mazdık, diyor. Eski Yunan ve Lâtin isimleri almak "moda olduğu için, bizim sabık rahip galiba Epaminondas "adını almıştı, ben de Brutus adını aldım. Bu Brutus adı-"nın alınışı bir hicviyede Napoléon'a atfedilmiştir, hal-"buki o adı yalnız ben almıştım. Napoléon kendi adını "eski çağ tarihindeki isimlerin üstüne çıkarmak niyetin-"deydi, ve bu karnavallara katılmak istemiş olsaydı, Bru-"tus'un adını almazdı sanırım."

Bu itiraf bir cesaret eseridir. Bonaparte, *Saint-Hélène Hâtıraları*'nda, hayatının bu kısmından sözetmez. Bu susuş, Arbantès düşesine göre, o zamanki durumunda tatsız taraflar bulunduğuna verilmelidir: "Bonaparte, "kendini Lucien'den pek fazla ortaya atmıştı, o zaman-"dan beri kendi yerine Lucien'i koymaya çok çalışmışsa "da o sıralarda yanılmaya imkân yoktu. *Sainte-Hélène "Hâtıraları*, yüz milyon insan tarafından okunacak, bun-"ların içinde hoşuma gitmeyen olayları bilen belki bin "kişi çıkmaz diye düşünmüş olacak. Bu bin kişi o hâdi-"selerin hâtırasını kulaktan kulağa devam ettirse bile "bundan kaygılanmaya yer yok: *Hâtıralar* su götürmez "bir tanık olacak."

Böylece Lucien'in yahut Napoléon'un imzalamış olduğu mektup üzerinde esefe değer şüpheler kalmaktadır: Convention temsilcisi olmayan Lucien nasıl olur da katliam haberini meclise bildirmek hakkını kendinde bulabi-

lir? O insan kırımında hazır bulunmak üzere Saint-Maximin bucağından murahhas mı gönderilmiştir? Öyle de olsa, forum eğlencelerinde *kendinden üstünleri* varken, ağabeysinin gördüğü toplu idam işinin şahitleri de durup dururken olayı zapta geçirmek sorumluluğunu nasıl üzerine alabilirdi? Gözleri o kadar yükseklere çevrilmişken bu derece aşağısına indirmek hiç de hoş bir şey olmasa gerek.

Napoléon'un yaptıklarını anlatanın Saint-Maximin komitesi başkanı Lucien olduğunu kabul edelim: gene şurası sabit kalır ki Bonaparte'ın ilk açtığı top ateşi Fransızlar üzerine çevrilmiştir; hiç değilse, *13 vendémiaire* günü Napoléon'un Fransız kanı akıtmaya tekrar çağrılmış olduğu muhakkaktır; Enghien dukasının ölümü olayında ellerini yeniden kana buladı. İlk seferinde, verdiğimiz kurbanlar Bonaparte'ın kabiliyetini meydana koymuş oldu; ikinci katliam onu İtalya'yı fethetmesine imkân veren mevki ve payeye yükseltti, üçüncüsü kendisine imparatorluğun yolunu açtı.

O, bizim etimiz ve kanımızla gelişti; kemiklerimizi kırdı ve aslanların iliği ile beslendi. Acı şeydir ama insan yaradılışının esrarını ve devirlerini karakterini tanımak istiyenlerin öğrenmesi gerektir: Napoléon'un nüfuz ve kudretinin bir kısmı Terreur [28] devrinin kan selleri içinde yuğrulmuştur. İhtilâl, cinayetleri arasından geçmiş olanlara hizmet etmekten zevk duyar; masum bir menşe yükselmeğe engeldir.

Küçük Robespierre [29], Bonaparte'ı sevmişti, Henriot'nun yerine onu Paris komutanlığına getirmek istiyordu. Napoléon'un ailesi Antibes yakınında Sallé şatosuna yerleşmişti. Lucien der ki: "Ailemle ağabeyimin yanın-"da birkaç gün kalmak üzere oraya Saint-Maximin'den "gelmiştim. Hepimiz bir arada toplanmıştık, general boş

"kalabildiği bütün zamanlarını bize hasrediyordu. Bir "gün her zamankinden daha düşünceli bir halde geldi, "Joseph'le benim aramızda dolaşarak, hemen ertesi günü "Paris'e hareket edip hepimize elverişli vazifeler bulmak "tamamiyle elinde olduğunu bize söyledi. Bu haber, kendi "hesabıma, pek hoşuma gitmişti: nihayet payitahta ka- "vuşmak bana hiçbir şeyle ölçülemez bir nimet gibi gö- "rünüyordu. Napoléon, bana Henriot'nun yerini teklif "ediyorlar, dedi. Bu akşam cevabımı vermem lâzım. Ha! "ne dersiniz bakalım? Biz bir an kararsız kaldık. Gene- "ral yine atıldı: Ya! ya! düşünülmeğe değer bu: hemen "sevinmeğe gelmez; Paris'te başını kurtarmak Saint-Maxi- "min'de olduğu kadar kolay değildir. Küçük Robespierre "dürüsttür; ama ağabeyisinin hiç şakası yoktur. Ona "yaranmak gerekir. Ben bu adama taraftarlık edeyim "ha! Yok, asla! O hebenneka Paris komutanının yerine "geçmekle kendisine ne derece faydalı olacağımı bilirim, "ama *asıl bunu yapmak istemem.* Daha vakit gelmedi. Bu- "gün bana münasip yer ancak ordudadır: sabırlı olun, "*Paris'in başına geçeceğim ama daha sonra.* Napoléon iş- "te bunları söyledi. Sonra bize Terreur rejiminden ne ka- "dar nefret ettiğini bildirdi ve bu rejimin yakında yıkı- "lacağını haber verdi, yarı somurtkan, yarı gülümser bir "tavırla birkaç kere tekrarladı: *"Ne işim var o kadırgada "benim!"* [30].

Bonaparte, Toulon kuşatmasından sonra-[31] Alp dağ- ları ordumuzun askerî harekâtında vazife almış bulundu. Cenova'ya gitmek emrini aldı: Kendisine gönderilen gizli talimat Savona müstahkem mevkiinin durumunu keş- fetmeğe, Coalition hakkında Ceneviz hükümetinin niyet ve maksatlarını öğrenmeğe kendisini memur ediyordu. Cumhuriyetin II yılı 25 Messidorunda Loano'da aldığı bu talimat *Ricord* imzasını taşımaktadır.

Bonaparte kendisine havale edilen işi başardı. 9 Thermidor geldi çattı: Terreur'cü mebusların yerlerine Albitte, Saliceti ve Laporte geçti. Bunlar birdenbire, İtalya ordusu topçu kuvvetleri komutanı general Napoléon'un son derece şüpheli hareketleri ve bilhassa son zamanlarda Cenova'ya yaptığı ziyaret yüzünden güvenlerini tamamiyle kaybetmiş olduğunu, Fransız milleti adına, bildirdiler.

Bir, bölünmez ve demokratik Fransız cumhuriyetinin II. yılının 19 Thermidor'u tarihinde (6 ağustos 1794) Barcelonnette'te verilen kararda şöyle denilmektedir: "General Bonaparte tevkif edilecek, kuvvetli ve emin bir "nezaret altında Paris'te Halk Kurtuluş Komitesine sevk "edilecektir." Saliceti, Bonaparte'ın evrakını inceledi; tutukluyla ilgili olanlara cevaben Nis'ten ve Korsika'dan gelen bir casusluk ithamı dolayısiyle sert davranmak zorunda bulunduğunu bildiriyordu. Bu itham Ricord tarafından verilen gizli talimatın bir sonucuydu: Napoléon'un Fransa'ya hizmet edecek yerde yabancılara hizmet etmiş olduğunu ima etmek güç bir iş olmadı. İmparator birçoklarını casusluklu suçlamada pek ileri gitmiştir; bu çeşit suçlamaların kendisini ne türlü tehlikeler karşısında bırakmış olduğunu hatırlaması gerekti.

Napoléon, çırpınıyor, temsilcilere diyordu ki: "Sali-"ceti, beni tanırsın... Albitte, sen beni tanımazsın; ama "iftiranın bazan ne usulaca işler becerdiğini bilirsin. Mak-"sadımı anlayın; yurttaşlar arasındaki itibarımı bana ye-"niden kazandırın; bir saat sonra, kötü yürekli insanlar "canımı isterlerse... Buna o kadar az değer veririm ki! za-"ten kaç kereler onu tehlikeye koymuşumdur!"

Beraat kararı verildi. O yıllarda Bonaparte'ın lehin-

de tanıklık etmiş olan belgeler arasında Pozzo di Borgo'nun bir ilmühaberi göze çarpar. Bonaparte ancak geçici olarak serbest bırakıldı; ama bu arada bütün dünyayı hapse tıkmaya vakit buldu.

Suçlayan Saliceti, suçladığı adama yaranmaya çalışmakta gecikmedi: ama Bonaparte eski düşmanına hiçbir zaman güven besleyemedi. Daha sonraları General Dumas'ya şöyle yazıyordu: "Napoli'de kals n (Saliceti); ora-"da halinden memnun olsa gerektir. Lazzaroni'leri ora-"da muhafazası altında tutuyor; hiç şüphem yok: onla-"rın gözünü yıldırmıştır; çünkü onlardan da kötü yürek-"lidir. Şunu bilsin ki XVI. Louis'nin idamına rey vermiş "olanları halkın nefret ve gazabından kurtaracak kadar "güclü değilim."

Paris'e koşan Bonaparte, Mail sokağında oturdu. Britanya'dan madam Rose'la birlikte geldiğim zaman ben de o sokakta kalmıştım. Bourienne, ona katıldı, Terreur'cülükten şüphe altında bulunan ve Abbeville'deki garnizonundan ayrılmış olan Murat da oraya geldi. Hükümet Napoléon'u piyade tuğgeneralliğine nakletmeğe çalıştı, ve kendisini Vendée'ye [32] göndermek istedi; ama Bonaparte sınıf değiştirmek istemediğini vesile ederek bu şerefi reddetti. Halk Kurtuluş Komitesi, isteğini reddeden generali hizmetinde bulunan büyük subaylar listesinden sildi. Bu kararı imzalayanlardan biri Cambacérès'tir, o Cambacérès ki, imparatorluğun ikinci adamı olmuştur.

Uğradığı tâcizlerden usanan Napoléon yabancı ülkelere göç etmeyi düşündü; Volney buna engel oldu. Kararını yerine getirmiş olsaydı, sürgündeki hanedanın ondan haberi bile olmayacaktı; zaten o yanda kaybedilecek taç da yoktu; sürgünde, yanıbaşımda boli bükülmüş bir dev, heybetli bir arkadaşım olacaktı.

Göç etme düşüncesinden vazgeçince Bonaparte ihti-

yumı ve istibdadı ile mizacına iki kat yakın düşen Doğu'ya döndü. Kılıcını Osmanlı padişahının emrine vermeyi teklif etmek üzere bir muhtıra hazırlamakla meşguldür: hareketsizlik ve kenarda kalmak onun için ölüm demekti. "Türklerin kuvvetini Avrupa için daha korkulacak bir hale getirirsem memleketime hizmet etmiş olurum" diyordu [33]. Söylendiğine göre hükümet, bir delinin saçmaları gözüyle baktığı bu müracaata hiç cevap vermemiş. Türlü tasavvurları boşa çıkan Bonaparte acısının arttığını gördü: başkalarının kendisine yardıma koşmalarından hoşlanmazdı; kendisine yapılan iyilikleri kötü karşıladı, sonra krallığın kerem ve inayeti sayesinde okuyup adam olmuştu, bu da çok ağrına gidiyordu. Kendinden daha talihli olan herkese kızıyordu: uğrunda ulusların hazineleri tüketilecek olan adamın kalbinde bugün komünistlerle proleterlerin zenginlere karşı belirttikleri kine benzer duygulara raslanıyordu. İnsan yoksulun sıkıntılarını paylaşırken toplumsal adaletsizliği iyice duyar ama bir kere arabaya atlamıyagörsün, hemen yaya yürüyenleri hor görmeğe başlar. Bonaparte en çok *muscadin* [34] lerle *incroyable* [35] lerden nefret ederdi, bunlar saçlarını kesik boğaz tarzında tarayan birtakım zamane gençleriydi: onların sevinçlerine engel olmaktan hoşlanırdı. Batiste'lerin büyülü ile münasebeti vardı. Talma [36] ile tanışmıştı. Bonaparte ailesi tiyatroya ilgi gösterirdi: garnizon hayatının ıssız güçsüzlüğü Napoléon'u sık sık tiyatrolara yöneltirdi.

Demokrasi peşinden koştuğu büyük maksat aracılığiyle ahlâk seviyesini yükseltmeye ne kadar gayret ederse etsin, alışkanlıkları, ahlâki seviyesiyesini aşağılatır; bu küçük tarafı dolayısiyle büyük bir hınç besler: bunu unutturacağını sanarak, İhtilâle kan selleri karıştırdı; boşu boşuna, çünkü herkesi öldüremedi, en sonunda ölü-

lerin küstahlığı ile karşılaşı. Bazı küçük şartların yerine getirilmesi zorunluğu hayata âdeta bir harcıâlem görünü verir; seçkin bir düşünce bayağı bir dille ifade edilmek zorundadır, deha bir taşra ağzı içinde hapsolur, nasıl ki köhnemiş bir aristokraside de çirkin ve köhne birtakım duygular soylu kelimelere bürünür. Napoléon'un aşağı bir tarafını, ilkçağdan alınma örneklerle belirtmek istediğimiz zaman, ancak, Agrippina'nın oğlu hatıra gelir: bununla beraber lejyon'lar Octavia'nın kocasına [37] taparlardı, Roma imparatorluğu onu hatırladıkça titrerdi!

Bonaparte, Paris'te matmazel de Permont-Comnène'i tekrar bulmuştu. Bu kadın, Napoléon'un güneyde bulunduğu sıralarda tanıştığı Junot ile evlendi.

Abrantès düşesi der ki:

"Hayatının bu devresinde Napoléon çirkindi. Sonra-"ları kendisinde tam bir değişiklik olmuştur. Şan ve şöh-"retinin başına geçirmiş o'duğu itibar hâlesinden sözet-"miyorum: sadece yedi yıl içinde derece derece meydana "gelen bünye değişikliğini kastediyorum. Kemikli, sarı, "hattâ hastalıklı tarafları gelişmiş, serpilmiş, güzelleş-"mişti. Hemen hepsi köşeli ve sivri olan hatları yuvarlak-"laşmıştı, çünkü hemen hiç etsiz olan yüzü et bağlamış-"tı. Bakışı ve gülüşü daima pek sevimli kalmıştır; bütün "şahsı da değişikliğe uğramıştı. Arcole köprüsünü ge-"çişi gösteren basma resimlerdeki bize pek garip görünen "o saç tuvaleti o zamanlar tabiî bir şeydi, çünkü aleyhle-"rine atıp tuttuğu o muscadin'ler saçlarını daha da uza-"tırlardı; ama o devirde benzi o kadar sarıydı, kendisine "de öyle az bakardı ki, iyi taranmamış, iyi pudralanma-"mış saçları ona nâhoş bir manzara verirdi. Küçük elleri "de değişmekten geri kalmamıştır; o zamanlar elleri cı-"lız, uzun ve esmerdi. Sonraları pek haklı olarak elleriy-

"le ne kadar öğünür olduğu bilinir. Nihayet, Napoléon'un, "1795'te Filles-Saint-Thomas sokağında Tranquilité konağı avlusuna girişi, bu avluyu hayli beceriksiz ve kararsız "adımlarla geçişi gözümün önüne geliyor: başında gözle"rine kadar batmış kötü bir yuvarlak şapka vardı, şap"kanın altından çıkan fena pudralanmış iki *köpek kulağı* "(saçlar), sonradan, IV. Henri'nin beyaz sorgucu kadar "şanlı bir sancak haline gelen o demirkırı redingotun ya"kası üstüne sarkmaktadır; elleri eldivensizdir, çünkü el"diveni gereksiz bir masraf sayardı, ayağında acemi bir "elden çıkmış boyasız çizmeler, sonra zayıflığından, ben"zinin sarılığından ileri gelen genel görünüşündeki o ma"razi hal; işte o zamanlarını hatırlayıp bir de sonraki "şeklini gözümün önüne getirince bu iki hayalin aynı "adama ait olduğuna inanacağım gelmez."

Robespierre'in ölümüyle her iş olup bitmiş değildi. Hapishanelerin açılması pek yavaş gidiyordu; can çekişen hatibin darağacına götürüldüğü günün arefesinde sekseni kişi kurban edilmişti, katiller öylesine iyi teşkilâtlanmıştı! Genel öylesine itaat ve intizamla hareket ediyordu! İki eski cellât, *Sanson*'lar, muhakeme altına alındı; Meydan-i dahi-sanın idâresi sıralarında Tardif'i öldürmüş olan Hanson'dan[1] daha bahtlı çıkarak beraat ettiler: XVI. Louis'nin kanı kendilerini yıkayıp arıtmıştı.

Herkesi bıraktılar mahkûmlar ne iş göreceklerini, bu işe gereken Jacobin'ler neyle avunacaklarını bilemiyorlardı; o yüzden iş balolar verip Terreur'e hasret çekmeğe dökülüldü. Convention'cuların elinden adalet ancak dirhem dirhem koparılabiliyordu. İktidarı elden kaçırmak korkusundan cinaye i serbest bırakmak istemiyorlardı. İhtilâl mahkemesi lâğvedildi.

André Dumont, Robespierre'in eserine devam edenleri takibata uğratmayı teklif etmişti; buna mecbur kalan

Convention meclisi Saladin'in bir raporu üzerine, Barrère, Billaud de Varennes ile Collot d'Herbois'yı tevkif etmenin yerinde olacağına istemiye istemiye karar verdi; bunların son ikisi Robespierre'in dostları olmakla beraber kendisinin düşmesinde rol oynamıştılar. Carrier, Fouquier-Tinville, Joseph Lebon muhakeme edildiler, suikastler, görülmemiş cinayetler ifşa edildi; özellikle *cumhuriyet evlenmeleri* ile Nantes'ta altı yüz çocuğun suda boğulması. Millî muhafızların bölünmüş olduğu muhtelif section'lar vaktiyle yapılmış olan kötülükler yüzünden Convention'u suçluyor ve bu kötülüklerin tekrarlanmasından korkuyorlardı. Jacobin'ler derneği, hâlâ mücadeleye devam ediyordu; ölümden bir türlü soğuyamıyorlardı. Önceleri o kadar zorba olan Legendre, insanlık duyguları kabararak halk güvenlik komitesine girmişti. Robespierre'in idam edildiği gece o haydutlar yatağını kapamıştı; ama bir hafta sonra Jacobin'ler, *yenilenmiş* Jacobin'ler adı altında yeniden teşkilât kurmuştular. Mahalle karıları hemen orada buluşmaya başladılar. Fréron, dirilen gazetesi *Orateur du Peuple*'ü yayınlıyor, bir yandan Robespierre'in düşmesini alkışlarken öte yandan Convention'u tutuyordu. Marat'nın büstü yerinde duruyordu; sadece şekil değiştirmiş olan çeşitli komiteler yine çalışıyorlardı.

Siyasî acılara katılan sert soğuklar ve açlık, felâketleri artırıyordu; aralarında kadınlar da bulunan silâhlı kümeler kuruluyor ve "Ekmek! ekmek!" diye bağrışıyorlardı. Nihayet *Prairial* ayının ilk günü (20 mayıs 1795) Conventionu'un kapısı zorlandı, Féraud öldürüldü ve başı başkanın masası üstüne konuldu. Boissy d'Anglas'nın sabırlı soğukkanlılığını anlatırlar; erdemli bir hareketi küçük düşürmeğe kalkışacak olanın vay haline!

Bu ihtilâl çimleri, insan kaniyle sulanan gübre ta-

bakası üzerinde kuvvetle fışkırıyordu. Rossignol, Grignon, Moise Bayle, Amar, Choudieu, Hentz, Granet, Léonard, Bourdon, aşırı hareketleriyle kendini göstermiş olanların hepsi şehirde toplanmışlardı; halbuki şöhret ve itibarımız dışarda artmaktaydı. Convention'culara karşı hoşnutsuzluk baş gösterdi mi, yabancılara karşı kazandığımız zaferler halkın homurdanmasını boğuyordu. İki Fransa vardı: biri, içerde korkunç, öteki dışarda muhteşem; cinayetlerimiz şan ve şerefle örtülüyordu, nasıl ki Bonaparte da hürriyetlerimizi onunla örtmüştü. Zaferlerimiz hep karşımıza bir tehlike gibi dikilmiştir.

Başarılarımızı işlediğimiz cinayetlerin bir eseri diye gösstermeğe kalkışmakla nasıl bir zaman hatasına düşüldüğüne dikkati çekmek faydalı olur: bu başarılar Terreur devrinden önce ve sonra kazanılmıştır; demek ki silâhlarımızın üstünlüğünde Terreur'ün hiçbir rolü olmamıştır. Ama bu başarıların bir sakıncası oldu: ihtilâlci ruhların başlarına birer şeref hâlesi geçirdi. Zamanı gözönünde tutmadan bu hâleyi hak ettikleri sanıldı. Holânda'nın zaptı, Rhin'in geçilişi, kılıcın değil de baltanın fetihleri gibi görlündü. Bu karışıklık içinde, ilk suçluların uğradıkları felâkete rağmen, kendisini tehditte devam eden emigrelerden Fransa'nın nasıl yakasını kurtarabileceğine akıl erdirmek güçtü: oysa kurtarıcı hazırdı.

Bonaparte, günaydı ahbap olduğu dostlarının çoğu, hem de en kötüleri ile münasebette devam ediyordu; bunlar da kendisi gibi hükûmet merkezine sığınmışlardı. Jacobin'ler arasındaki dayanışma dolayısiyle gücünü kaybetmemiş olan Salicetî, Napoléon'la ahbap olmuştu; Pauline Bonaparte'ı (Prenses Borghèse) almak arzusunda olan Fréron, genç generali tutuyordu.

Döğüş alanlariyle halk toplantılarının bağrışıp çağrışmalarından uzakta, Napoléon, akşamları Junot ile be-

raber Bitkiler Bahçesi'nde dolaşıyordu. Junot kendisine Paulette'i ne kadar sevdiğini anlatıyordu, Napoléon ona madam de Beauharnais'ye olan sevgisini açıyordu: kuluçkaya yatan olayların altından büyük bir adam çıkacaktı. Madam de Beauharnais, Barras ile ahbaptı: kesin günler gelip çattığı zaman bu ilişki Convention komiserinin Bonaparte'ı hatırlamasına yardım etmiş olabilir.

Bir süre için kurulan basın özgürlüğü kurtuluş uğrunda çalışıyordu; ama demokratlar hiçbir zaman bu özgürlüğü sevmiş olmadıkları ve kendi hatalarını yüzlerine vurduğu için bunlar basını kıraldan yana olmakla suçluyorlardı. Abbé Morellet, Laharpe broşürler çıkarıyorlar ve bunlar aşağılık bilgiç ve rezil düşünür İspanyalı Marchenna'nın broşürlerine karışıyordu. Gençler, *chouan*'ların [39] üniforması diye tanılmış olan siyah yakalı ve yeni kurşuni elbiseyi giyiyordu. Yeni meclisin toplanışı *section*'ların [40] toplantılarına vesile oluyordu. Evvelce Filles-Saint-Thomas *section*'u diye anılan Lepelletier *section*'u en hararetlisiydi, bu *section* şikâyet etmek için birkaç defa Convention'un mahkemesine başvurdu; küçük Lacretelle, onun dâvasını cesaretle savundu, nitekim Bonaparte'ın Saint-Roche basamaklarında Parislileri topa tuttuğu sırada da aynı cesareti göstermişti. Savaş saatinin yaklaşmakta olduğunu düşünen section'lar başlarına geçirmek için general Danican'ı Rouen'dan getirttiler. Convention'un etrafına çağırdığı koruyuculara bakarak nasıl bir korku ve ne türlü duygular içinde bulunduğuna hükmolunabilir. Réal, *Vendémiaire günleri üzerine deneme* adlı eserinde der ki: *"1789 Vatanseverleri kutsal taburu* adı verilen o cumhuriyetçilerin başına, ve safları arasına, ihtilâlin altı seferine katılmış, Bastille'in duvarları dibinde çarpışmış, istibdadı yıkmış ve bugün 10 ağustosta tahrip et-

tikleri aynı şatoyu savunmak için silâha sarılan o emektar ihtilâlcileri çağırıyorlardı. Eski generalleri Fyon'un emri altında, Liège'lilerle Belçikalılardan kurulu o eski taburların değerli kalıntılarına orada rastladım."

Réal bu sayıp dökmeyi şu hitapla bitiriyor: "Hükmedensiz hükümetler ve aylıksız ordularla, sayesinde Avrupa'yı yenmiş olduğumuz ey hürriyet perisi, sen hâlâ bizleri koruyordun!" Bu vakur hürriyet kahramanları gereğinden birkaç gün fazla yaşadılar; bağımsızlık marşlarını bir zorbanın karakollarında tamamlamaya gittiler. O devir bugün artık üzerinden ihtilâlin geçmiş olduğu kırık bir basamaktan başka bir şey değildir: ne çok insanlar ateşli sözler söyleyip canla başla çalıştı, bugün artık kimsenin meşgul olmadığı şeyler uğrunda coşup taştı! Hayattakiler kendi uğurlarında harcanan unutulmuş varlıkların yemişlerini toplarlar.

Convention'un yeniden seçilmesi zamanı gelmişti; ilkel meclisler toplantıya çağrılmıştı: komiteler, kulüpler, section'lar müthiş bir kargaşalık meydana getiriyordu.

Genel bir düşmanlığın tehdidi altında bulunan Convention, kendini, savunmak zorunda gördü: Paris ve memleket ordusu başına getirilmiş olan Barras'ı Danican'a karşı çıkardı. Barras, Bonaparte'a Toulon'da rastlamıştı, madam de Beauharnais ona hatırlatınca böyle bir adamın kendisine ne kadar yardımı dokunabileceğini düşündü: onu komutan yardımcısı olarak yanına aldı [41]. Müstakbel *dictateur*, Convention'a, *vendémiaire* günlerini anlatırken isyankârların selâmetini Bonaparte'ın acele aldığı ustaca tedbirlere borçlu olduklarını, kendisinin isyankârlar çevresine birlikleri büyük bir ustalıkla yerleştirdiğini söylemiştir. Napoléon, section'ları ezdi ve "Fransa'ya mühürlümü bastım." dedi. Attilâ da "Ben evrenin çekiciyim, *ego malleus orbis*" demişti.

Başarıdan sonra, Napoléon halkın gözünden düşmüş olmaktan korktu ve bu sayfayı tarihten silmek için ömrünün birkaç yılını fedaya hazır olduğunu söyledi.

Vendémiaire günlerinin, Napoléon'un kendi eliyle yazılmış bir hikâyesi vardır: ilk ateşi açanın section'lar olduğunu ispata çalışır. Bu karşılaşmada hâlâ Toulon'da bulunduğunu sanmış olabilir: general Carteaux, Pont-Neuf üzerinde bir kafilenin başındaydı; Marsiyalılardan bir bölük Saint-Roch üzerine yürüyordu; millî muhafızların işgal ettikleri mevziler birbiri ardından düştü. Anlattıklarından size daha önce de bahsettiğim Réal, sözlerini Parislilerin pek çabuk kandıkları çocukça masallarla bitiriyor: bir yaralı, Zaferler salonundan geçerken düşmandan kendi aldığı bir sancağı tanımış da bitkin sesiyle "Daha ileri gitmiyelim, burada ölmek istiyorum" demişmiş; yok, general Dufraisse'in karısı gömleğini yırtıp sargı yapmışmış; yok Durocher'nin iki kızı yaralıları sirke ve konyakla tedavi etmişlermiş. Réal bütün başarıları Barras'a verir: Ona dalkavukluk etmek için Napoléon'dan hiç bahsetmez; bu da ispat eder ki, IV. yılda, başkası hesabına zafer kazanan Napoléon'un henüz esamisi okunmuyordu.

Bonaparte herhalde section'ları yenerek kazandığı zaferden büyük bir yarar sağlayacağını umuyordu, çünkü Bourienne'e yazdığı bir mektupta diyordu ki: "Senin o güzel Yonne vâdisinde küçük bir mülk ara, param olur olmaz satın alırım; yalnız aklında olsun: millî emlâk istemem.[42]". Bonaparte imparatorluk devrinde fikir değiştirdi: millî emlâke pek rağbet etti.

Bu *Vendémiaire* ayaklanmaları, ayaklanmalar devresini kapar: bir daha ancak 1830'da, kırallığa son vermek için tekrarlanacaktı.

Vendémiaire günlerinden dört ay sonra, IV. yılın 19

ventôse (9 mart) unda Bonaparte, Marie-Joseph-Rose de Tascher'le evlendi. Nikâh kâğıdı Beauharnais kontunun dulundan hiç bahsetmez. Tallien'le Barras sözleşmenin tanığıdırlar. Haziran ayında, Bonaparte, Alpes-Maritimes'de konaklamış olan kıtaların komutanlığına çağrıldı; bu tayin şerefini Carnot, Barras'ın elinden almaya çalışır. İtalya ordusunun komutanlığına *Madam Beauharnais'nin çeyizi* diyorlardı. Yüksek bir bayanla evlendim sanırken umudunun boşa çıktığını Sainte-Hélène'de anlatan Napoléon küfranı nimetlik etmiştir.

Napoléon artık kaderin kendisine hazırladığı büyük role başlamıştır: başkalarına ihtiyacı olmuştu; şimdi başkalarının ona ihtiyaçları olmaktadır, olaylar onu yaratmıştı, şimdi olayları o yaratacaktır. Yüksek yaradılışta insanların kabiliyetlerini herkese tanıtmadan önce karşılaştığı talihsizlikler devresini atlatmıştır, artık korumalarına muhtaç olduğu aşağılık insanların buyruğu altında küçülük düşmekten kurtulmuştur: en uzun hurma ağacının çekirdeğini ilk önce Arabın biri bir saksı içinde saklamıştı.

Nice'e, İtalya ordusunun genel karargâhına vardığında, Bonaparte askerleri perişan bir halde, yalınayak, aç, disiplinsiz buldu. Yirmi sekiz yaşındaydı; emri altında Masséna otuz altı bin askere komuta ediyordu. Yıl 1796 idi. İlk savaşına 20 mart günü girişti, hayatında kaç kereler iz bırakmış ünlü tarih. Montenotte'de Beaulieu'yü yendi; iki gün sonra, Millesimo'da Avusturya ordusu ile Sardinya ordusunu birbirinden ayırdı. Ceva'da, Mondovi'de, Fossano'da, Cherasco'da başarılar birbirini kovaladı; savaş perisinin ta kendisi yeryüzüne inmiştir. Nasıl savaşlar yeni bir adamdan haber vermişse şu beyanname de yeni bir ses işittirmektedir:

"Askerler! On beş günde altı zafer kazandınız, yirmi

"bir sancak, elli beş top, on beş bin esir aldınız, on binden "fazla adam öldürdünüz veya yaraladınız. Topsuz savaş- "lar kazandınız, köprüsüz dereler aştınız, yalınayak cep- "rî yürüyüşler yaptınız, konyaksız, hattâ çok kere ekmek- "siz açık havada yattınız. Katlandığınız meşakkatlere "ancak cumhuriyetin alayları, hürriyetin askerleri katla- "nabilirdi; Allah sizden razı olsun askerler!..

"İtalya halkı! Fransız ordusu sizi zincirden kurtar- "maya geliyor; Fransız milleti bütün milletlerin dostu- "dur. Biz sadece sizi boyundurukları altına alan zalimle- "rin düşmanıyız."

Daha 15 mayısta Fransa cumhuriyetiyle Sardinya kıralı arasında barış imzalanmıştır; Savoie, Nice ve Tende ile birlikte Fransa'ya bırakıldı. Napoléon boyuna ilerliyor ve Carnot'ya şöyle yazıyordu:

"Plaisance'da genel karargâhtan, 9 mayıs 1796

"Nihayet Pô'yu geçtik: ikinci sefer başladı; Beaulieu "ne yapacağını şaşırdı; yanlış hesaplar yapıyor ve hep "kendisine kurulan tuzaklara düşüyor. Belki bir savaş "vermek isteyecektir, çünkü bu adamda dehanın değil, hır- "sın cüreti vardır. Bir zafer kazanırsak İtalya'ya hakim "olacağız. Hareketlerimizi durdurur durdurmaz orduyu "yeni başlan giydireceğiz. Kılık kıyafet bakımından hep "o korkunç haldedir; ama herkes şişmanlıyor; askerler "yalnız gonesse ekmeği, mükemmel etler yiyorlar, hem "de doyasıya v.s. Disiplin gitgide düzeliyor; ama sık sık "birtakımını kurşuna dizmek gerekiyor, çünkü söz din- "lemiyen ele avuca sığmaz adamlar var. Düşmandan al- "dıklarımızın haddi hesabı yok. Bana ne kadar adam "gönderirseniz onları o kadar daha kolaylıkla besleyebi- "leceğim. En büyük üstatların, Corregio ile Michelangelo'-

"nun yirmi tablosunu gönderdim. Karıma göstermek lût-
"funda bulunduğunuz ihtimamlardan dolayı teşekkür et-
"mek borcumdur. Onu size emanet ediyorum: samimi ih-
"tilâlcidir, deli gibi de severim. Size Paris'e on iki mil-
"yon frank kadar bir para gönderebildiğimden, işlerin
"yolunda olduğunu umarım; Rhin ordusu için bu para işi-
"nize yarasa gerek. Bana atsız dört bin süvari gönderin,
"ben onlara at tedarikine çalışırım. Stengel'in ölümün-
"den beri döğüşen tek bir süvari üssubayım olmadığını
"sizden gizleyecek değilim. Bana ustaca çekilişler yap-
"mamaya kesinlikle azmetmiş ateşli cinsinden iki üç al-
"bay veya yarbay gönderebilseydiniz ne iyi olurdu."

Bu, Napoléon'un dikkate değer mektuplarından biridir. Ne canlılık! Ne deha çeşitliliği! Kahramana dair haberlerle birlikte, Michelangelo tablolarının bolluğu içinde; şu *ustaca çekilişler yapmamaya kesinlikle azmetmiş* albaylarla yarbaylar vesilesiyle bir rakibe karşı tuzlu biberli bir alay da işe karıştırılmıştır. Aynı gün, Bonaparte, Directoire'a [43] yazdığı bir yazıda Parma dukasına mütareke bahşedildiğini ve Corregio'nun Santa Girolamo isimli tablosunu göndердiğini bildiriyordu. 11 mayısta, Lodi köprüsünün geçildiğini, böylece Lombardiya'nın elimize düştüğünü Carnot'ya haber veriyordu. Hemen Milano'ya gitmeyişinin sebebi Beaulieu'nün peşini bırakmayıp işini bitirmek isteyişidir.

"Montava'yı alırsam artık Bavyera'ya girmeme hiç-
"bir engel kalmaz; yirmi gün içinde Almanya'nın göbe-
"ğinde olabilirim. İki Rhin ordusu sefere başlarsa durum-
"larından beni haberdar etmenizi rica ederim. Şaşkına
"dönen Avusturya ile Bavyera'nın göbeğinde birleşen üç
"ordunun barış antlaşmasını gidip imzalamak cumhuri-
"yete yaraşır bir iş olur."

Kartal yürümüyor, uçuyor, kanatlariyle boynunda zafer bandıraları asılıdır.

Kendisine yardımcı olarak Kellermann'ı vermek istedikleri için sızlanıyor: "Kendini Avrupa'nın en büyük "generali sanan bir adamla iyi çalışamam, bana kalırsa "iki iyi generaldense bir kötü general yeğdir."

1 haziran 1796'da Avusturyalılar İtalya'dan büsbütün kovulmuşlardır, öncülerimiz Almanya dağlarında keşifte bulunmaktadırlar. Bonaparte, Directoire'a şöyle yazıyordu: "Kumbaracılarımızla karabinacılarımız ölümle oy-"nuyor ve ona omuz silkiyorlar. Cesaretlerinin eşi emsali "yoktur, yalnız en cebrî yürüyüşleri gülerek başarmaları "belki buna kıyaslanabilir. Açık ordugâha varınca olsun, "uyuduklarını tahmin edersiniz; ne münasebet: herbiri "ertesi güne ait hareketlerin hesabını ve plânını yapmakla "meşguldür, isabetli hükümler verenlerine çok raslanır. "Geçen gün, bir yarım-tugayın geçişini seyrediyorum; bir "avcı hayvanıma yaklaştı; general, dedi, şöyle yapmak "lâzım. — Münasebetsiz! dedim, susar mısın sen! Hemen "kayboldu; arattım ama bulduramadım; dediği tam be-"nim yapılmasını emrettiğim şeydi."

Askerler komutanlarına rütbe veriyorlardı: Lodi'de onu onbaşı yaptılar, Castiglione'de çavuş.

15 kasımda Arcole'a varıldı: genç general kendisini ünlü eden köprüyü geçti; savaş alanında on bin asker kaldı. Bonaparte ne zaman bu olayı hatırlayacak olsa: "Bu bir *İlias destanıydı!*" diye haykırırdı. Almanya'da Moreau, Napoléon'un *bir çavuş çekilişi* dediği ünlü çekilişi yapmaktaydı. Napoléon arşidük Karl'i [44] yenerek rakibine:

> Parlak çekilişinizi takibedip
> Tercümana hacet kalmadan onunla sulh yapacağım.

demeye hazırlanıyordu.

14 ocak 1797'de, Rivoli savaşiyle çarpışmalar yeniden başladı. Saint-Georges'la Favorite'de Wurmser'e karşı verilen iki savaş düşmana beş bin ölü ile yirmi bin esire mal oldu; geri kalanlar Mantova'nın siperleri arkasına sığındılar; kuşatılan şehir teslim oldu; Wurmser, elinde kalan on iki bin askerle esir düştü.

Çok geçmeden Marche d'Ancône istilâ edildi; daha sonra, Tolentino antlaşması bize inciler, elmaslar, değerli el yazmaları, *Transfiguration, Laocoon, Belvedere Apollon*'unu [45] kazandırdı ve bir yıldan az bir zaman içinde dört Avusturya ordusunun mahvedildiği, yukarı İtalya'nın boyun eğdiği ve Tyrol'a ayak basıldığı o hareketler silsilesini sona erdirdi; ne olduğunu anlamaya vakit yoktur; şimşek ve yıldırım birlikte gelmektedir.

Dış Avusturya'yı savunmak için yeni bir orduyla koşup gelen arşidük Karl, Tagliamento geçidinde zorlandı; Gradisca düştü; Trieste alındı; Fransa ile Avusturya arasında barış için bir ön anlaşma Leoben'de imzalandı.

Roma imparatorluğunun yıkılması sırasında meydana çıkan, karışık ve ihanete uğramış bir halde bulunan Venedik, kanallarını ve saraylarını bize açmıştı; Venediğin rakibi olan Cenova'da 31 mayıs 1797'de bir ihtilâl patladı; Liguria cumhuriyeti [46] oldu. Bonaparte, fetihleri sırasında, Venedik'i Avusturya için, Légation'ları Roma için, Napoli'yi Bourbon'lar için, Cenova'yı Piemonte, İspanya'yı İngiltere, Westphalia'yı Prusya, Polonya'yı Rusya hesabına zapttetiğini bilmiş olsaydı ne kadar şaşardı, tıpkı bir şehri talan ederken bir sürü ganimet yüklenen, sonra taşıyamadığı için bunları atan ve bu esnada vatanları elden giden askerler gibi.

9 temmuzda Cisalpin cumhuriyeti [47], kurulduğunu dünyaya ilân etti. Bonaparte'ın mektuplarından, bizimkine bağlı ihtilâller zinciri arasında nasıl mekik dokunmuş

olduğu görüldü; Muhammedin kılıç ve Kuranla ileri atılışı gibi, biz de bir elde kılıç, bir elde "insan hakları" olduğu halde yürüyorduk.

Bu genel hareketlerin bütünü içinde Bonaparte, en küçük şeyleri bile gözden kaçırmıyordu: kâh Venedik, Bologna, Milano'nun büyük ressamlarına ait eski tabloların Cenis dağı aşılırken ıslanmasından korkuyor; kâh Ambrosia tarikatı kütüphanesinden alınma papirüs üstüne yazılmış bir yazmanın kaybolmasından endişe ediyor; bu yazmanın genel kütüphaneye varmış olup olmadığını içişleri bakanından soruyordu. Directoire'a generalleri hakkında kanısını bildiriyordu:

"Berthier: istidat, çalışkanlık, cesaret, seciye, her "şeyi mükemmel.

"Augereau: kuvvetli seciye, cesaret, azim, çalışkan-"lık; askerlerce sevilir, hareketleri iyi yönetir.

"Masséna: çalışkan, yorulmak bilmez, cüretli, keskin "görüşü var, çabuk karar verir.

"Sérurier: asker gibi döğüşür, hiçbir şeyi üzerine al-"maz, azimlidir, askerlerini iyi tanımaz; hastadır.

"Despinois: gevşek, gayretsiz, cüretsizdir, savaşa el-"verişli değildir, askerlerce sevilmez, onların başında dö-"ğüşmez, ama ruh asilliği, zekâsı ve isabetli siyasi görüş-"leri vardır; memleket içinde komuta etmeye yarar.

"Sauret: iyi, mükemmel asker, general olacak kadar "bilgili değildir; az başarılı olur.

"Abbatucci: elli kişiye bile komuta etmeye yaramaz. "v.s. v.s."

Bonaparte, Malina'lıların [48] başkanına şöyle yazar:

"Eski Yunanlılar arasında büyüklüğünü tek koru-"muş olan küçük, ama cesur kavmi Fransızlar takdir "ederler. İsparta'nın o mert nesli ki, ataları kadar ün ala-

"mayışının sebebi sırf içinde bulunduğu alanın kendini "göstermesine elverişli olmayışıdır."

Hükümete Korfu adasının zaptını haber veriyor:

"Korkyros adası, diyor, Homeros'a göre Nausikaa "Sultanın sarayıydı." Venedik'te imzalanan barış antlaşmasını gönderiyor: "Donanmamız burada dört beş savaş "gemisi, üç dört firkateyn, üstelik de üç dört milyon ip "ve halat kazanacak. — Bana Fransız veya Korsikalı tay- "falar gönderilsin." diyor. "Mantova ile Guarda'nın tay- "falarını da alacağım. — Toulon için gönderileceğini size "haber vermiş olduğum bir milyon yarın yola çıkarılıyor; "iki milyon... v.s. ile yeni seferin başlangıcından beri İtal- "ya ordusunun temin ettiği para topyekûn beş milyonu "bulacaktır. Valais ile müzakerelere girişmeye çalışması "için ....'ı Sion'a gitmeye memur ettim. — Yapılacak bu "yolun (Simplon yolu) neye malolacağını öğrenmek için "mükemmel bir mühendis gönderdim... Aynı mühendise "Rhône nehrinin yatağını kaplayan kayayı havaya uçur- "mak, böylece de Valais ile Savoie ormanlarını işletmeyi "mümkün kılmak için ne yapmak gerektiğini araştırmak "görevini verdim."

Trevisa'dan Cenova için buğday ve çelik gönderdiğini haber veriyor. İşkodra Paşasına dostluğunun bir nişanesi olarak dört sandık tüfek yolluyor. Birtakım şüpheli kimselerin Milano'dan uzaklaştırılması, birtakımlarının da tevkifi için emir veriyor. Toulon'da Deniz ödeme âmiri Crigniard'a şöyle yazar: "Hakkınızda hüküm vermek ba- "na düşmez, ama emrim altında olsaydınız, gülünç bir is- "teğe boyun eğdiğiniz için sizi hapse atardım." Papanın elçisine verdiği bir notada der ki: "Papa, hükümete itaat "etmelerini papazlara emredecek bir ferman çıkarmanın,

"kendi akıl ve hikmetine, aynı zamanda dinlerin en kutsa-"lına uygun düşeceğini belki hatırlayacaktır."

Bütün bunlarla birlikte yeni cumhuriyetlerle görüşmelere girişiyor, Vergilius ile Ariosto için yapılacak törenlerle uğraşıyor, Venedik'teki yirmi tablo ile beş yüz el yazmasının açıklamalı bir listesini hazırlattırıyor: bütün bunlar, savaş gürültülerinden sağırlaşmış bir İtalya içinde, askerlerimizin Salamandralar[49] gibi ateş içinde yaşadıkları, cehenneme dönmüş bir İtalya'da geçiyor.

Bu işler ve başarılar kasırgası arasında 18 *fructidor*[50] geldi çattı. Bu devrime Bonaparte'ın bildirileriyle Meuse ordusunu kıskanan, ordusunun kararları yardım etmiştir. Cumhuriyet ordularının kazandığı zaferlerin plânlarını yapar diye belki haksız yere ün almış olan adam işte o zaman ortadan silindi. Danissy, Lafitte, d'Arçon gibi üç yüksek askerî dehanın bu plânları düzenlediklerini temin ederler: Carnot, Bonaparte'ın etki ve nüfuziyle görevinden atıldı.

17 ekim günü Napoléon, Campo Formio antlaşmasını imzaladı: ihtilâlin ilk Avrupa savaşı Viyana'dan otuz fersah mesafede sona ermişti.

Rastadt'ta bir kongre toplanmış, Bonaparte da Directoire'ın emriyle buraya temsilci tayin edilmiş olduğu için İtalya ordusuna veda etti. Ayrılırken ordusuna şöyle demişti: "Ancak yakında dönerek sizinle birlikte yeni teh-"likelere karşı savaşacağımı umarak avunacağım." 16 kasım 1797'de, günlük emrinde, kongrede Fransız temsilciler kuruluna başkanlık etmek üzere Milano'dan ayrıldığını ve İtalya ordusu sancağını Directoire'a gönderdiğini haber veriyordu.

Bonaparte, sancağın bir tarafına, fetihlerinin özetini nakşettirmişti: "Yüz elli bin esir, on yedi bin at, beş yüz

"elli kuşatma topu, altı yüz sahra topu, beş köprü malze-
"mesi, elli dörder tonluk dokuz savaş gemisi, otuz ikişer
"tonluk on iki firkateyn, on iki korvet, on sekiz kadırga;
"Sardinya kıraliyle mütareke, Cenova ile anlaşma, Parma
"dukasiyle, Modena dukasiyle, Napoli kıraliyle, Papa ile
"mütareke; Leoben'de bir ön-anlaşma; Ceneviz cumhu-
"riyeti ile Montebello anlaşması; imparatorla Campo-
"Formio antlaşması; Bologna, Ferrara, Modena, Massa-
"Carrara, Romagna, Lombardia, Brescia, Bergama, Man-
"tova, Crema eyaletleri halkiyle Verona, Chiavenna, Bor-
"mio ve Valtelia'nın bir kısım halkı; Ceneviz halkı, im-
"paratorluğa tâbi eyaletler, Korfu kazaları ile Ege deni-
"zi ve İthake halkı hürriyetlerine kavuşturulmuştur."

Michelangelo, Guarcino, Titian, Paolo, Veronese, Corregio, Albano, Corraccio, Raphaello, Leonardo da Vinci v.s. v.s. gibi ressamların bütün başeserleri Paris'e gönderilmiştir."

Günlük emir der ki, "İtalya ordusunun bu anıdı, Di-
"rectoire'ın açık toplantılarını yaptığı salonun kemerleri-
"ne asılacak ve bugünkü kuşak göçtükten sonra, savaşçı-
"larımızın neler başardıklarına tanıklık edecektir."

Mayence'ın cumhuriyet ordularına, Venediğin de Avusturya ordularına teslim edileceğini belirten salt askerî bir anlaşmadan sonra Bonaparte Rastadt'tan ayrıldı ve kongre işlerinin devamını Treilhard ile Bonnier'ye bıraktı.

İtalya seferinin son zamanlarında Bonaparte, bazı generallerle Directoire'ın hasetlerinden çok çekti: iki defa istifasını vermişti; hükümet üyeleri bunu istiyorlardı ama kabule cesaret edemiyorlardı. Bonaparte'ın duyguları asrın eğilimlerine uymuyordu; ihtilâlden doğma menfaatlere Bonaparte istemiye istemiye boyun eğiyordu: hareketleriyle fikirlerindeki çelişmeler bu yüzdendir.

Paris'e dönünce Chantereine sokağındaki kendi evine yerleşti, bu sokağa o zaman *Zafer sokağı* adı verilirdi, hâlâ bu adı taşır. Eskiler meclisi [51] Napoléon'a, I. François'nın eseri olup artık Saint-Louis'nin en küçük oğlunun sürgününden başka bir şey hatırlatmıyan Chambord şatosunu hediye etmek istedi. Bonaparte, 10 aralık 1797 günü Luxembourg sarayı avlusunda Directoire'a takdim edildi. Bu avlunun ortasında bir Vatan mihrabı yükseliyor; ve bunun üstünde Hürriyet, Eşitlik ve Barış heykelleri bulunuyordu. Düşmandan alınan sancaklar eski Yunan kılığına bürünmüş olan beş Directeur'ün üzerinde bir tak teşkil ediyordu; altında Fransa'nın bir an durakladığı bu sancaklardan Zafer'in gölgesi yere düşüyordu. Bonaparte'ın sırtında, Arcola'da, Lodi'de giymiş olduğu üniforma vardı. Mösyö de Talleyrand, başka bir mihrabın üzerinde daha önce dinî âyin yapmış olduğunu hatırlayarak galibi mihrabın yanında kabul etti. Kaçtığı Birleşik Devletler'den geri gelen, Chénier'nin himayesiyle dış işleri bakanı olan eski Autun piskoposu, kılıcı belinde, başına IV. Henri tarzında bir şapka geçirmişti: olaylar, bu türlü karnaval kılıklarını ciddiye almaya zorluyordu.

Eski papaz, İtalya fatihinin methiyesini yaptı, hüzünlü bir tavırla dedi ki: "Ossian [52] türkülerini, özellikle "yeryüzünden kopup ayrıldıkları için sever. Tutkuludur, "diyorlar, bundan korkmak şöyle dursun, kendisini çekil-"diği köşenin rahatlığından koparıp almak için günün bi-"rinde belki de o tutkuya başvurmak zorunda kalacağız. "Bütün Fransa hürriyetine kavuşacak, ama o belki hiç-"bir zaman hür olmıyacaktır; onun kaderi budur."

Görülmemiş bir kehanet!

Grandella zaferini kazanan Saint Louis'nin kardeşi, Fornovo zaferini kazanan VIII. Charles, Agnadel zaferini kazanan XII. Louis, Marignan zaferini kazanan I. Fran-

çois, Ravenna savaşından sonra Lautrec, Torino zaferinden sonra Catinat bile yeni generalin şan ve şöhretine erişememişlerdi. Napoléon'un başarıları eşsiz olmuştur.

Directeur'ler, bir üstün zorbanın çıkarak bütün zorbalara tahakküm etmesinden korktukları için Napoléon'a yapılan kutlama ve ikramlardan kaygılanmışlardı: ondan kurtulmanın yolunu düşünüyorlardı. Onun Doğuda bir sefere çıkmak hevesini teşvik ettiler. Napoléon diyordu ki: "Avrupa bir köstebek yuvasıdır; büyük imparator-"luklar ve büyük ihtilâller ancak Doğuda olmuştur; şan "ve şöhretim şimdiden sönüp gitti: bu küçük Avrupa ada-"ma ne kadar şan sağlayabilir ki!" Napoléon, Institut üyeliğine seçildiği için çocuk gibi seviniyordu. Hindistan'a gidip dönmek için sadece altı yılın yeteceğini söylüyor, kendisini düşünerek: "Henüz yirmi dokuz yaşındayız, di-"yordu, bu da yaş mıdır? Dönüşümde otuz beşinde olaca-"ğım."

Kıtaları Brest'ten Anvers'e kadar uzanan topraklara dağılmış olan, İngiltere ordusu adı verilen bir ordunun komutanlığına tayin edilen Bonaparte, vaktini tefrişler, yönetim ve bilim adamlarını ziyaretle geçiriyordu, bir yandan da Mısır ordusunu teşkil edecek olan kıtalar hazırlanıyordu. Tam o sırada Viyana'daki elçimiz general Bernadotte'un sarayının kapısına dikmiş olduğu kızıl külâhla üç renkli bayrak yüzünden kavga olayı çıktı ortaya [63]. Directoire, çıkabilecek yeni savaşta orduların başına geçirmek üzere Napoléon'un gitmesine engel olmaya çalışıyordu ama mösyö de Cobentzel ilişkilerinin kesilmesini önledi, Bonaparte hareket emrini aldı. İtalya cumhuriyetçi olmuş, Holânda cumhuriyet haline gelmiş, Rhin nehrine kadar genişlemiş Fransa'ya barış bir yığın işsiz asker bırakmış olduğu için, ürkek Directoire ne olur ne olmaz diye galibi uzaklaştırmaya acele etti. Bu Mısır se-

rüveni Napoléon'un hem ikbalini, hem de dehasını değiştirmiş, zaten çok parlak olan bu dehayı, bulut ve ateş sütununa vuran bir güneş ışınıyle büsbütün yaldızlamıştı.

Toulon, 19 mayıs 1793

BİLDİRİ

"Askerler,

"İngiltere ordusunun kanatlarından birisiniz.

"Dağ savaşlarına, ova savaşlarına girdiniz, kuşatma-"lar yaptınız, şimdi sıra deniz savaşına geldi.

"Bazı bazı taklit ettiğiniz ama henüz aşamasına eri-"şemediğiniz Roma lejyonları Kartaca ile kâh bu deniz-"de, kâh Zama ovalarında savaşırlardı. Zafer hiçbir za-"man onların üstünden eksik olmadı, çünkü hep yiğit, "yorgunluğa katlanır, disiplinli, birlik ve birleşik kaldılar.

"Askerler, Avrupa'nın gözleri size çevrilidir. Bü-"yük işler sizi bekliyor, savaşlar verecek, tehlikeleri ve "yorgunlukları yeneceksiniz; yurdun kurtuluşu, insanlı-"ğın mutluluğu ve kendi şanınız uğrunda şimdiye kadar "başarmış olduklarınızdan fazlasını başaracaksınız."

Anılarla dolu bu bildiriden sonra Napoléon gemiye bindi: sanki Homeros'tan ya da Meonides türkülerini altın bir çekmecede saklayan kahramandan bir sahne seyrediliyordu. Bu adam ağır ağır yol almaz: İtalya'yı daha yeni yere sermişti ki, Mısır seferine çıkıyordu; bu, gerçek hayatına büyüklük katacak olan romansı bir dönemdir. Charlemagne gibi tarihine bir destan eklemiştir. Yanına aldığı kitaplarda *Ossian*, *Werther*, *Yeni Héloïse* ve *Ahdi Atik* vardı: Napoléon'un kafasındaki karışıklığa güzel bir örnek. Olumlu düşüncelerle romansı duyguları,

sistemlerle olmıyacak düşleri, ciddî incelemelerle hayal taşkınlıklarını, akıl ve bilgelikle deliliği birbirine katıyordu. Yüzyılın bu birbirini tutmaz ürünlerinden imparatorluğu meydana getirdi; heybetli bir düş ama onu doğurmuş olan kargaşalık gecesi gibi geçip gitti.

9 mayıs 1798'de Toulon limanına giren Napoléon, Marine oteline indi; on gün sonra, *Orient* adlı amiral gemisine bindi; 19 mayısta yelken açtı; ilk defa olarak kan döktüğü, hem de Fransız kanı döktüğü köşeden hareket etti: Toulon katliamları onu Yafa katliamlarına hazırlamıştı. Yanına şan ve şöhretinin ilk evlâtları olan generalleri almıştı: Berthier, Caffarelli, Kléber, Desaix, Lannes, Murat, Menou. On üç savaş gemisi, on dört fırkateyn, dört yüz taşıt gemisi peşinden geliyordu.

Nelson, limandan sıyrılıp çıktığını göremedi, bir seferinde gemilerimiz İngiliz gemilerine altı fersah mesafeye kadar yaklaşmış olmalarına rağmen denizde de onu yakalıyamadı. Sicilya denizinden, Napoléon, Appenin dağlarının tepesini gördü ve "İtalya toprağını görmek bana heyecan veriyor; işte Doğu: oraya gidiyorum." dedi. İda'yı görünce Minos'la ilkçağ bilgeliğine hayranlığını coşarak anlattı. Yolculuk sırasında Bonaparte bilginleri toplamaktan hoşlanıyor ve onların tartışmalarını dinliyordu; genellikle kendisi en mantıksızının ya da en cüretlisinin düşüncesine katılırdı sanki gök ordusunun teftişiyle mükellefmiş gibi yıldızlarda canlı yaratıklar olup olmadığını su veya ateşle ne zaman yok olacaklarını soruşturuyordu.

Malta'ya uğradı, bir deniz kayasının kovuğuna çekilmiş olan eski çağlardan kalma şövalyeleri yurtlarından uğrattı [54]; sonra İskender'in şehrinin haberelerine indi.[55]. Libya'dan uzaklaşırken geminin güvertesinden seyretmiş olduğum o Pompeus sütununu gün ağarırken gördü. Bü-

yük ve hazin bir isimle ölmezleşmiş olan anıtın dibinden ileri atıldı; eskiden ardında *ruh ilâçları deposu* ile, şimdi cılız köpekler arasında yerde yatan Kleopatra'nın dikili taşlarının bulunduğu o duvarlardan aştı. Rosette kapısı zorlandı. Kıtalarımız iki limanla fenere saldırdılar. Korkunç boğazlayışlar! Albay Boyer ailesine şöyle yazıyordu: "Her yandan sürülen Türkler Tanrılariyle Peygam-"berlerinin ocağına sığındılar; camilerini doldurdular; er-"kek, kadın, ihtiyar, genç, çoluk, çocuk hepsi kılıçtan ge-"çirildi."

Bonaparte Malta piskoposuna demişti ki: "Size tâbi "papazlara teminat verebilirsiniz, katolik, apostolik ve ro-"men dinine saygı göstermekle kalmıyacağız, bu dinin ra-"hiplerini özellikle koruyacağız." Mısır'a varınca şöyle demişti: "Mısır halkı, Allaha, Peygamberine ve Kurana "Memlûklardan çok saygım var. Fransızlar Müslümanla-"rın dostudurlar. Evvelce Roma'ya yürümüş ve İslâm di-"nini güdenlere karşı Hıristiyanları kızıştıran Papanın "tahtını devirmiştiler; Fransızlar az sonra Malta'ya yö-"neldiler ve Müslümanlarla savaşmaya Allahın kendileri-"ni görevlendirdiğini sanan imansızları kovdular... Mısır, "Memlûkların kira çiftliği ise Allahla yaptıkları kira söz-"leşmesini göstersinler."

Napoléon, Piramitlere yürüyor; askerlerine haykırıyor: "Düşünün ki bu anıtların tepesinden kırk yüzyılın "gözleri size çevrilidir." Kahire'ye giriyor; donanması Ebuhur'da havaya uçuruluyor; Doğu ordusunun Avrupa'-dan irtibatı kesilmiştir. Convention'cu Julien'in oğlu (Drôme'lu) Julien, bu felâkete tanık olmuş, onu dakikası dakikasına kaydetmiştir:

"Saat yedi; gece karanlığı bastı ve ateş daha da şid-"detlendi. Saat dokuzu bir dakika geçe gemi havaya uç-

"tu. Saat on, ateş yavaşladı, ay, geminin havaya uçtuğu "yerin sağından doğuyor."

Bonaparte Kahire'de müftüye, camileri tamir edeceğini bildiriyor; ünlünü Arabistan'a, Habeşistan'a yayıyor. Kahire ayaklanıyor, fırtınalı bir günde şehri topa tutuyor; her şeyi bilen adam müminlere diyor ki: "Herbirini-"zin yüreğindeki en gizli duyguların hesabını sizden so-"rabilirim, çünkü ben her şeyi bilirim, kimseye söyleme-"diğiniz şeyleri dahi bilirim." Mekke şerifi bir mektubunda kendisini *Kâbe'nin koruyucusu* diye anıyor; Papa bir mektubunda ona *pek aziz evlâdım* diye hitabediyor.

Yaradılışındaki bir sakatlık yüzünden Bonaparte çok kere küçük yanını büyük yanından üstün tutardı. Bir hamlede kazanabileceği bir dâva hoşuna gitmezdi. Dünyayı yakan el hokkabaz oyunlarından hoşlanırdı; melekelerini harekete geçirince zararlarını telâfi edeceğinden emindi; dehası karakterinin potlarını onarırdı. Ne diye önceden şövalyelerin vârisi diye ortaya çıkmamıştı? İki yüzlü bir oyun oynamak yüzünden, Müslüman halkın indinde sadece sahte bir Hıristiyan ve sahte bir Müslümandı. Dine karşı maksatlı bir şekilde saygısızlık göstermeye hayran olmak, bunun ne kadar iğrenç bir şey olduğunu görmemek, iğrenç bir şekilde yanılmaktır; dev adamın yapmacık rollere tenezzül etmesine ağlamalı. Esir düşen Saint Louis'ye [56] Müslümanlar Mısır tacını teklif etmişlerdi, çünkü Arap tarihçilerine göre, o bütün ömrünce en yaman bir Hıristiyan olarak kalmıştı.

Kahire'den geçtiğim sıralarda, bu şehirde Fransızların izlerine hâlâ raslanıyordu; bizim eserimiz olan, palmiyelerle süslü bir park; evvelce bunun çevresinde ahşı dükkânları varmış. Ne yazık ki, eski Mısırlılar gibi askerlerimiz şölenleri etrafında bir tabut gezdirmişlerdir.

İnsan inanabilse, eşsiz bir sahne! Bonaparte, Keops

piramidinin içinde mumyası ortadan kaybolmuş bir firavunun kabri üzerine oturmuş müftü ve imamlarla konuşuyor! Bununla beraber, *moniteur* gazetesinin anlattıklarını bir düş ürünü diye kaydedelim. Bu, Napoléon'un maddi tarihi değilse bile, zekâsının tarihidir; yine öğrenilmeye değer. Bir mezarın ta dibinden gelen, bütün asırların işitecekleri bu sesi dinleyelim.

(Moniteur, 27 kasım 1798)

"Bir ve bölünmez Fransız cumhuriyetinin VI. yılının "bu 25 *thermidor* günü ki hicrî 1213 yılı muharrem ayı-"nın 28'ine raslar, Başkomutan, ordu kurmayından bir-"çok subaylar ve milli Institut'nün birçok üyeleri yanın-"da olduğu halde büyük piramide gitti. Keops'a ait ol-"duğu söylenen bu piramidin içinde, kendisine anıdın iç "yapısını göstermeye memur birçok müftülerle imamlar "onu bekliyorlardı.

"Başkomutanın eriştiği son koridor yayvan kubbeli-"dir, uzunluğu otuz iki, genişliği on altı ve yüksekliği on "dokuz ayaktır. Başkomutan burada içinde bir firavu-"nun mumyası bulunan sekiz ayak boyunda ve dört ayak "eninde granit bir sandukadan başka bir şey görmedi. "Granit kitlesi üstüne oturdu, Süleyman, İbrahim ve "Mehmet adındaki müftü ile imamları da yanlarına oturt-"tu, maiyetinin önünde onlarla şöyle görüştü:

Bonaparte-: "Allah büyüktür ve eserleri eşsizdir. İş-"te insan elinden çıkmış büyük bir eser! Bu piramidi yap-"tıranın maksadı neymiş acaba?"

Süleyman : "Mısır'ın güçlü bir hükümdarıymış, adı "galiba Keops'muş. Mezarının ayaklar altında çiğnenme-"sine engel olmak istemiş."

Bonaparte : "Büyük Cyrus [57], cesedi yeniden dört

"unsura [58] çevrilsin diye kendisini açığa gömdürmüştü: "acaba o daha iyi yapmamış mıydı? ne dersin?"

Süleyman (eğilerek) : "Öğüş olsun o Tanrıya ki bü- "tün öğüşler onun içindir!"

Bonaparte : "Allaha öğüş olsun! Tanrıdan başka "Tanrı yoktur; Muhammet onun Peygamberidir, ben de "onun dostlarındanım."

İbrahim : "Zafer melekleri yolunun tozunu süpürsün- "ler, kanatlariyle seni örtsünler! Memlûk ölüme müsta- "hak oldu."

Bonaparte : "O kara meleklere, Münkir'le Nekir'e "teslim edildi."

Süleyman : "O yağma elini Mısır'ın topraklarına, "ürünlerine, atlarına uzatmıştı."

Bonaparte : "Frenklerin hazineleri, sanayli, dostlu- "ğu sizlere açılacak, sonra da göklerin yedinci katına çı- "karak hep taze, hep bakire kalan kara gözlü hurilerin "yanına oturup, dalları gerçek Müslümanlara canlarının "her istediğini kendiliğinden sunacak olan laba ağacının "gölgesinde dinleneceksiniz."

Bu çeşit gösterişler piramitlerin ağırbaşlılığında hiç- bir değişiklik yapamaz:

> Ebedî bir geceye bürünmüş yirmi yüzyıl
> Hareketsiz, ışıksız, gürültüsüzdür orda [59].

Yüzyıllar görmüş bu kabirde Keops'un yerini almak- la Napoléon buranın ululuğunu artırmış olurdu; ama, o ölüm koridoruna hiçbir zaman girmemiştir [60].

Paris - Kudüs Yolculuğu [61] adlı eserimde demiştim ki: "Nil nehri üzerinde yolculuğumuzun devamı süresin- "ce güvertede durarak bu mezarları seyretmiştim... Bü- "yük anıtlar her insan topluluğunun şanını yücelten baş- "lıca unsurlardı; bunlar bir ulusun hatırasını kendi varlı-

"ğının ötesine götürür, ve onu, bu ıssız kırlara gelip yer-
"leşen kuşakların çağlarında yaşatır."

Harabeler üzerinde miskin birtakım yalanlar avlamaya kalkışan bizim gibi şiire bulanmış küçük devlet adamlar nı mazur gösterdiği için piramitlerdeki Napoléon'a şükredelim.

Bonaparte'ın bildirilerine, günlük emirlerine, nutuklarına bakılacak olursa, kendisini, İskender gibi, Tanrının bir elçisi diye göstermeye çalışmış olduğu meydandadır. İskender'in, herhalde filozofun öğmelerinin cezası olarak kendisine sonradan o kadar kötü muamele etmiş olduğu Kallisthenos-[62], Philippos'un oğlunun Zeus'un oğlu olduğunu ispata memur edildi; Strabon'un zikrettiği Kallisthenos'a ait bir yazı parçasında da bunu yaptığı görülür. Pasquier'nin *İskender'in Sohbeti* adlı yazısı, büyük fatih İskender'le büyük alaycı Rabelais arasında geçen bir ölüler diyaloğudur. İskender, Rabelais'ye der ki: "Şu aşağıda gördüğün ülkeleri gözden geçir, bir tane "yüce kişi bulamazsın ki, düşüncelerine değer kazandır-
"mak için tanrılara yakınlığı bulunduğunu imaya çalış-
"mış olmasın." Rabelais cevap verir: "İskender, sana doğ-
"rusunu söyliyeyim mi, küçük özelliklerin için, hattâ şa-
"raba düşkünlüğün için seni azarladığım olmamıştır.
"Ama büyüklüğünün ne hayrını görüyorsun şimdi? San-
"ki o yüzden benden daha başka türlü müsün? Pişman-
"lığın sana çok üzüntü veriyordur, o kadar ki cisminle
"birlikte belleğini de kaybetmiş olsaydın hakkında daha
"hayırlı olurdu."

Bununla beraber, Bonaparte, İskender'le meşgul olurken, hem kendisi, hem bulunduğu devir, hem de din üzerinde yanılıyordu; bugün kimse kendini tanrı diye kabul ettiremez. Napoléon'un Doğu'da başardığı işlere gelince, henüz daha Avrupa'yı fethetmemişti; ona ateş-

ten sultan adını vermiş olmalarına rağmen, başarıları henüz daha İslâm âlemini önünde dize getirecek bir raddeyi bulmuş değildi. Montaigne der ki: "İskender, otuz "üç yaşında, zaferden zafere koşarak dünyanın oturula- "bilir kısımlarının hepsi üzerinden geçmiş, ve bir yarım "ömür içinde, insan gücünün erişebileceği son hadde var- "mıştı. Başka bir hükümdarın yaptıklarını yazmış olan "tarihçilerden daha çok sayıda kırallar ve prensler onun "yaptığı işleri yazmıştır."

Bonaparte, Kahire'den Süveyş'e gitti: Musa'nın açtığı, Firavunun üzerine kapanmış olan denizi gördü. Sesostris in başladığı, Farsların genişlettikleri, ikinci Batlamyus'un devam ettiği, sonra Kızıldeniz ticaretini Akdeniz'e eriştirmek için Sudanlıların yeniden giriştikleri bir kanalın izlerini gördü. Nil'in bir kolunu Kızıldeniz'e ulaştırmayı tasarladı; bu denizin bir ucunda hayali yeni bir Ophir'in [63] yerini çizdi, kokular, baharlar, ipekli kumaşlar, Maskat, Çin, Seylan, Sumatra, Filipinler ve Hindistan'ın bütün değerli malları için burada her yıl bir pazar kurulacaktı. Sina dağından mutekifler indi ve defterlerine Salâhaddini Eyyubi'nin adı yanma adını yazmasını rica ettiler.

Kahire'ye dönünce Bonaparte, Cumhuriyetin kuruluşunun bayramını kutlayarak askerlerine şu hitapta bulundu: "Beş yıl oluyor, Fransız ulusunun bağımsızlığı teh- "likeye düşmüştü; ama siz Toulon'u aldınız; bu, düş- "manlarınızın kahredilmesi için ilk işaret oldu. Bir yıl "sonra, Avusturyalıları Dego'da yendiniz; ertesi yıl, Alp- "lerin tepesindeydiniz; iki yıl önce Mantova'ya karşı sa- "vaşıyor ve ünlü Giorgio zaferini kazanıyordunuz; geçen "yıl, Almanya dönüşü, Drava ile, Isonza'nın kaynakların- "daydınız. Bugün eski kıtanın merkezinde Nil kıyıların- "da olacağınız o zaman kimin aklına gelirdi?"

Fakat Bonaparte, uğraştığı işler ve tasarladığı projeler arasında, gerçekten ne yapmak istediğini iyice tayin etmiş bulunuyor muydu? Mısır'da kalmak istermiş gibi görünürken hayal onu hakikatın gafleti içinde yaşatıyor değildi, kardeşi Joseph'e şöyle yazıyordu: "İki "aya kadar Fransa'da olacağımı tahmin ediyorum; ora-"ya varışımda Paris'te veya Burgondiya'da bir kır evine "ihtiyacım olacak, bana böyle bir yer bul; kışı orada ge-"çirmek niyetindeyim." Bonaparte, dönüşüne engel olabilecek şeyleri hesaba katmıyordu; kaderini ve ikbalini meydana getiren arzularıydı. Bu mektup Amiralliğin eline düşünce, İngilizler, Napoléon'un, ordusunu mahvetmekten başka bir görev ve amacı olmadığını ileri sürmeye cüret ettiler. Napoléon mektuplarından birinde karısının hoppalığından şikâyet eder.

Fransızlar, Mısır'da büyük bir azap içinde yaşadıklarından davranışlarındaki kahramanlığın değeri o nispette büyük olmuştur. Bir çavuş dostlarından birine şöyle yazıyordu: "Ledoux'ya söyle sakın bu uğursuz mem-"lekete geleyim demesin."

Avrieury: "Ülkenin içlerinden gelenlerin hepsi İs-"kenderiye'nin en güzel şehir olduğunu söylerler; geri "yanı ne halde olmalı, varın kıyas edin. Tek katlı çarpık "çurpuk bir ev yığınını gözünüzün önüne getirin; düz "damlar, küçük tahta bir kapı, tahtadan bir sürgü; pen-"cere namına ardından birini görmek imkânsız olan sık "kafesler, yalnız Frenk mahallesiyle zenginler tarafı müs-"tesna. Çokluğu teşkil eden fakir ahali, yarı oylukları-"na kadar uzanan ve iş görürken hemen daima sıvadıkla-"rı mavi bir gömlekle yırtık pırtık bir kuşak ve sarık bir "yana bırakılacak olursa çırılçıplaktır. Bu güzel memle-"ketten artık gına geldi. Buradan uzaklaşamadığım için "kuduruyorum. Lânet olsun bu Mısır'a! Her taraf kum!

"Ah dostum bütün o servet peşinde koşanların, ya da bü-
"tün o hırsızların burunları yere sürtüldü; çıktıkları
"memlekete dönmeye can atıyorlar; atmaz olurlar mı?"

Yüzbaşı Rozis de şöyle diyor: "Sayımız hayli azaldı,
"üstelik orduda genel bir hoşnutsuzluk var; zorbalık hiç-
"bir zaman bugünkü haddini bulmamıştı; başkomutanın
"önünde "İşte eserin!" diyerek canlarına kıyan askerler
"bile oldu."

Bugün hemen hemen meçhul olan bu isimler listesini Tallien adı sona erdirecek:

TALLIEN'DEN MADAM TALLIEN'E

"Sana gelince, yavrucuğum, bildiğin gibi ben buraya
"kendi isteğimle gelmedim; durumum günden güne daha
"tatsızlaşıyor, çünkü, memleketimden, yakınlık duyduğum
"her şeyden uzak düştüm, onlara ne zaman kavuşacağı-
"mı da bilemiyorum."

"Sana açıkça itiraf ediyorum, senin ve kızının yanı-
"nızda, bütün hırslardan ve bütün entrikalardan uzak,
"bir köşeye çekilmiş olmayı bin kere tercih ederdim, hem
"inan olsun, memleketimin toprağına yeniden ayak bas-
"mak nasip olursa bir daha asla oradan ayrılmayacağım.
"*Burada bulunan kırk bin Fransız içinde başka türlü dü-*
"*şünen dört kişi çıkmaz.*"

"Burada geçirdiğimiz hayattan daha kasvetli bir şey
"tasavvur olunamaz! Her şeyden mahrumuz. Beş gündür
"gözümü kırpmadım; yerde taşlar üstünde yatıyorum; si-
"nekler, tahtakuruları, karıncalar, sivrisinekler, bütün
"böcekler bizi yiyorlar, sevimli *kulübemizde* olmadığıma
"günde seksen kere yanıyorum. Ne olursun, karıcığım, bu
"evi elden çıkarma."

"Allahaısmarladık, Thérésia'cığım, gözyaşları kâğı-

"dımı ıslatıyor. Seni her zamanki gibi sevimli, sadık bul-
"mak, sevgili kızımı bağrıma basmak umudu, iyiliğinin,
"sevgimizin anısı bu bahtsızın biricik tesellisidir."

Bütün bunlarda sadıklığın bir rolü yoktu.

Bir ağızdan yükselen bu şikâyetler müthiş bir hayal kırılışına uğramış olan adamlarda pek tabiî görülebilecek bir aşırılıktır: Fransızlar daima Doğu hayali kurmuşlardır; şövalyelik çağı onlara bu Doğunun yolunu çizmişti; onları İsanın mezarını kurtarmaya sevkeden inançtan yoksundular ama, Haçlılar seferini yapmış olanlar gibi yiğittiler, Godefroi'nın etrafında vakanüvislerle saz şairlerinin yaratmış oldukları zengin ülkelere ve güzelliklere inanıyorlardı. İtalya da galip gelmiş askerler, zaptedilecek zengin bir memleket, soyulacak kervanlar, talan edilecek atlar, silâhlar ve saraylar kurmuşlardı; Romancılar Antakya prensesini görür gibi olmuşlardı, bilginler, şairlerin coşkunluğuna kendi düşlerini katıyorlardı. Başlangıçta hattâ Anténor'un seyahatine [64] bile su götürmez bir gerçek diye inanılıyordu; esrarlı Mısır'a girecekler, yeraltı mezarlarına girecekler, piramitleri araştıracaklar, kimsenin bilmediği el yazmaları bulacaklar, hiyeroglifler okuyacaklar ve Thermosiris'i uykusundan uyandıracaklardı. Bütün bunların yerine, Institut âzaları kupkuru piramitlerden, askerler çıplak Fellâhlardan, kurumuş çamur kulübelerden başka bir şeye raslamadan veba ile Bedevilerle ve Memlûklarla yüz yüze gelince hayal kırılışı pek büyük oldu. Ama haksız yere çektikleri sıkıntılar en sonundaki neticeyi gözlerinden gizledi. Fransızlar Mısır'da uygarlık tohumları ektiler, sonradan Mehmet Ali bunları yetiştirdi; Bonaparte'ın ünü büsbütün arttı; İslâmın karanlıklarına bir güneş ışını sızdı ve barbarlığın kalesinde bir gedik açıldı.

Suriye paşalarının düşmanlığını önlemek ve birkaç Memlûkü izlemek için, Bonaparte, Ebuhur savaşının kendisine açmış olduğu bu ülkeye 22 şubatta girdi, Napoléon, etrafındakileri aldatıyordu; izlediği şey yükselmek için beslediği hulyalardan biriydi. Kâvus'tan [65] daha talihli çıkarak, güney rüzgârına raslamadan çölü aştı; mezarlıklar yanında ordugâh kurdu; El-Ariş'i tırmandı ve Gaza savaşını kazandı: "Ayın 6'sında Afrika ile Asya'nın sı-"nırına dikilmiş olan sütunların yanındaydık; gece Asya'-"da yattık." Bu heybetli adam yeryüzünü fethe çıkmıştı; fethedilemez iklimlere özgü bir fatihti o.

Yafa zaptedildi. Hücumun ardından, Bonaparte'ın bin iki yüz kişi tahmin ettiği ve başkalarının miktarını iki üç bine çıkardıkları garnizonun bir kısmı teslim oldu ve canları bağışlandı: iki gün sonra Bonaparte, hepsinin kılıçtan geçirilmesini emretti [66].

Walter Scott'la sir Robert Wilson [67] bu katliamları anlatmışlardır; Bonaparte, Sainte-Hélène'de bunları lord Ebrington'la doktor O'Meara'ya itiraftan kaçınmamıştır. Ama bunun ayıbını içinde bulunduğu durumun kötülüğüne yüklüyordu. *Esirleri besliyemezmiş, yanlarına silâhlı kuvvetler katarak Mısır'a yollayamazmış.* Şerefleri üzerine söz verdirerek kendilerini serbest mi bırakabilirdi? Bu şeref konusuna ve bu Avrupa âdetlerine *akılları bile ermezdi onların.* "Wellington benim yerimde olsaydı *tıpkı "benim gibi yapardı."* diyordu.

Mösyö Thiers der ki: "Napoléon, hayatının tek zalim-"ce hareketi olan korkunç bir tedbir almaya karar verdi: "elinde kalan esirleri kılıçtan geçirtti; ordu, kendisine "emredilen boğazlamayı itaat ederek, ama âdeta dehşetle "irkilerek yerine getirdi."

Toulon katliamından, Napoléon'un insanların hayatını hiçe saydığı bunca savaşlardan sonra buna *hayatının tek zalimce hareketi* demek aşırı bir iddia olur. Askerlerimizin, komutanlarının zalimliğine karşı *dehşetle irkilerek* itirazda bulunmuş olmaları Fransa'nın şanını yükseltir.

Ama Yafa boğazlamaları ordumuzu kurtarmış mıydı? Bonaparte, bir avuç Fransızın Şam paşasının kuvvetlerini nasıl alt ettiğini görmemiş miydi? Ebuhur'da beş on süvariyle 13 bin Osmanlıyı yok etmemiş miydi? Daha sonraları Kléber, sadrazamla ardından gelen sayısız Müslümanı ortadan kaldırmamış mıydı? Bir haktan bahsediliyorsa Fransızların Mısır'ı istilâ etmeye ne hakları vardı? Sadece savunma haklarını kullanan adamları niçin boğazlıyorlardı? Bonaparte, üstelik savaş kurallarını da ileri süremezdi, çünkü Yafa garnizonu esirleri *silâhlarını bırakmışlardı ve boyun eğmeleri kabul edilmişti.* Fatihin mazur göstermeye gayret ettiği olay canını sıkıyordu; bu olaydan hiç söz edilmemiş ya da resmî haberlerle Bonaparte'a tâbi adamların anlattıklarında üstü kapalı kaydedilmiştir. Doktor Larrey der ki: "Bir kaleye "hücumun yol açtığı korkunç sonuçlardan sözedecek de-"ğilim; Yafa kalesinin düşmesindeki acıklı hale şahit ol-"dum." Bourienne haykırır: "O korkunç manzara, ne "zaman hatırlasam, o gördüğüm günkü gibi beni titretir, "bunu anlatmak zorunda kalmaktansa keşke unutabilsey-"dim. Kanlı bir günün akla gelebilecek bütün korkunç-"lukları bile gerçeklerin derecesine erişemez." Bonaparte, Directoire'a, "Yafa'nın talana ve savaşın bütün korkunç "sonuçlarına uğradığını, savaşın hiçbir zaman kendisine "bu kadar iğrenç görünmüş olmadığını" yazıyordu. Bu korkunç sonuçları emretmiş değil miydi?

Mısır'da Napoléon'un yanında bulunmuş olan Ber-

thier, Almanya'da Ens genel karargâhında bulunurken, 5 mayıs 1809'da, Avusturya ordusu başkomutanına, Chasteller'in komuta ettiği Tyrol'de sözde kurşuna dizilmiş olan askerler hakkında şiddetli bir nota gönderdi: "Ken-"disi (Chasteller) 700 Fransız esiriyle 1800, 1900 Bavye-"ralının boğazlanmasına izin verdi; uluslar tarihinde eşi "olmayan bu cinayet korkunç bir cezayı hak etmişti ama, "dua edin ki haşmetli imparator *esirlere kendi şan ve şe-"refine emanet* edilmiş insanlar gözüyle bakar."

Bonaparte bu notada Yafa esirlerinin idamı hakkında ne söylemek mümkünse hepsini söylemiştir. Bu türlü çelişkiler onun umurunda mıydı? Gerçeği biliyor ve onunla eğleniyordu; onu da tıpkı yalanı kullandığı gibi kullanıyordu; sadece sonuca değer veriyordu, araca aldırış ettiği yoktu; esirlerin sayısı onu düşündürmüştü, onları öldürdü.

Her zaman iki Bonaparte vardı; biri büyük, biri küçük. Napoléon'un hayatında ne zaman güvenlik içinde bulunduğunuzu sansanız bir de bakarsınız berbat etmiş o hayatı.

Miot, *Hâtıralar*'ının ilk basımında (1804), bu katliamlar konusunu hiç açmaz; ancak 1814 basımında bunlardan sözeder. Bu basımın nüshaları hemen hemen ortadan kaybolmuştur; bir tanesini buluncaya kadar akla karayı seçtim. Bu kadar acıklı bir gerçek üzerinde durmak için o olayı gözüyle görmüş bir tanığa ihtiyacım vardı. Bir şeyin olduğunu kabataslak bilmek başkadır, ayrıntılarını öğrenmek başka; bir hareketin ahlâki yanı ancak bu hareketin ayrıntılarında kendini belli eder; Miot'ya göre olay şudur:

"20 *ventôse* (10 mart) günü, öğleden sonra, Yafa'da "alınan esirler general Bon'un kıtaları tarafından teşkil "edilen ve geniş bir dörtköşe düzeninde yürüyen taburun

"ortasına sevkedilmişti. Bunlara nasıl bir sonuç hazırlan-
"dığı hakkında alttan alta dolaşan bir söylenti bana ve
"daha birçok kimselere ata binerek bu sessiz kurbanlar
"sürüsünü izlemek kararını verdirdi, bakalım dedikleri
"doğru mu, diyordum. Karmakarışık bir halde yürüyen
"Türkler önceden sonuçlarını tahmin ediyorlardı; gözya-
"şı dökmüyorlar, bağırmıyorlardı: mütevekkildiler. Ya-
"ralı olan bazıları, hızlı gidemedikleri için yolda süngüy-
"le öldürüldüler. Bazıları da ötekinin berikinin yanına
"koşuyorlar, sanki bu kadar açık ve yakın bir tehlikeye
"karşı kurtarıcı tavsiyelerde bulunuyorlardı. İçlerinde en
"cüretli olanlar belki çevrelerini saran taburu delip geç-
"mek imkânsız olmadığını düşünüyorlardı; belki de geç-
"tikleri kırlara dağılsalar bir kısmının ölümden kurtula-
"bileceğini umuyorlardı. Bu bakımdan bütün tedbirler
"alınmıştı. Türkler kaçmak için hiçbir teşebbüste bulun-
"madılar.

"Nihayet Yafa'nın güney batısındaki kum tepeleri-
"ne varınca, onları sarımtrak bir su birikintisinin yanın-
"da durdurdular. O zaman kıtaya kumanda eden subay
"esirler yığınını küçük küçük kısımlara ayırttı ve ayrı
"ayrı birkaç noktaya götürülen bu kafileler oralarda kur-
"şuna dizildiler. Bu uğursuz kurban törenine ayrılmış olan
"askerin çokluğuna rağmen bu korkunç iş epey uzun sür-
"dü. Şunu söylemeliyim ki askerler, muzaffer kollarından
"istenen o iğrenç görevi pek büyük bir tiksinti ile yerine
"getiriyorlardı. Su birikintisinin yanındaki bir esirler kü-
"mesi arasında asîl ve emin bakışlı birkaç ihtiyar baş-
"kanla maneviyatı fena halde sarsılmış bir delikanlı var-
"dı. Yaşı pek genç olduğu için kendisini masum sanıyor
"olmalıydı. Bu duygu onu, etrafındakilerin fenasına giden
"bir harekete sevketti. Fransız askerlerinin komutanının
"bindiği atın ayaklarına kendini attı; bu subayın dizini

öperek hayatının bağışlanmasını yalvardı. "Ne günahım "var benim? ne kusur ettim?" diye haykırıyordu. Döktü- "ğü yaşlar, yürek parçalıyan haykırışları boşa gitti; so- "nucunu belirten hükmü değiştiremedi. Bu delikanlının "dışında bütün öteki Türkler sözünü ettiğim o durgun "suda sessizce apteslerini aldılar, Müslümanların selâm- "laştıkları şekilde ellerini yüreklerine ve dudaklarına gö- "türdükten sonra birbirlerinin ellerini tutup ebedî olarak "vedalaşıyorlardı. Mert yürekleri ölüme meydan okur "gibiydi; sükûnetlerinde, dinlerinin ve daha iyi bir gele- "ceğe kavuşmak umudunun son dakikalarında kendileri- "ne telkin ettiği güven göze çarpıyordu. Sanki: "Bu ölüm- "lü dünyayı bırakarak Muhammed'in yanında devamlı "bir mutluluğa ermeye gidiyorum" der gibiydiler. Böyle- "ce Kuran'ın ölümlerinden sonra kendilerine vadettiği ra- "hat ve refah, yenilmiş fakat felâketi içinde gururunu yi- "tirmemiş Müslümanı teselli ediyordu.

"Hal ve tarzından büyük bir başkan olduğu anlaşı- "lan saygıdeğer bir ihtiyarın diri diri gömülmesine yete- "cek derinlikte bir çukur kazdırdığını gördüm: herhalde "kendi adamlarının eliyle ölmek istiyordu. Bu koruyucu "ve acıklı mezara girip uzandı, arkadaşları Tanrıya dua- "lar ederek, üstünü kumla örttüler ve ihtimal acısını bir "an önce dindirmek için ona kefen hizmetini gören top- "rağı çiğnediler.

"Yüreğimi çarptıran ve lâyıkiyle tasvir edemediğim "bu manzara; kum tepeleri arasına dağıtılmış kafilelerin "öldürülmesi esnasında görülmüştü. Bütün esirlerden "artık yalnız su birikintisinin yanında bırakılanlar kal- "mıştı. Askerlerimizin cephanesi tükenmişti: kalanları 'süngü ve kılıçla vurmak gerekti. Bu korkunç manzaraya "tahammül edemedim; sapsarı kesilerek bayılacak gibi "bir halde oradan kaçtım. O akşam bazı subaylar anlat-

"tılar, bu bahtsızlar, hattâ kurtulmak umudu kalmadığı "zamanlarda bile tabiatın bizi ölümden sakındıran o kar- "şı durulmaz telkinine kapılarak, birbiri üzerinden geçip "ileri atılıyor, kalbe nişanlanan ve hazin hayatlarına der- "hal son verecek olan kurşunları kollarına bacaklarına "yiyorlarmış. Üzerlerinden kanlar sızan ölülerle can çe- "kişenlerden, söylemesi ayıp, bir piramit meydana gelmiş, "bu müthiş, korkunç siperin altından hiç yaralanmamış "olanları çıkarıp öldürmek için ölmüşleri kaldırıp bir ke- nara koymak gerekiyormuş. Bu tablo doğru ve sadıktır, "hâtırası, bütün dehşetini ifade edemiyen elimi titreti- "yor."

Napoléon'un hayatı, böyle sayfalarla karşılaştırılınca, ona karşı neden soğukluk duyulduğunu anlatır.

Yafa manastırı rahiplerinin kılavuzluğiyle şehrin güney-batı tarafındaki kumluklara gittim, evvelce ceset yığını, bugünse kemik piramidi olan mezarın çevresini dolaştım; Avrupa'dan yeni gelmiş ilk kırlangıç etrafımda bu kabir toprağına sürtünerek uçuşurken, kıpkızıl narlar sarkıtan nar ağacı bahçelerinde dolaştım.

İnsanlık haklarına yapılan saldırıları Tanrı cezalandırır; o sefer de vebayı musallat etti; salgın, önce büyük zararlar vermedi. *Yafa vebalıları* sahnesini Fransızların bu şehirden ilk geçişlerine raslatan tarihçilerin hatasını Bourienne düzeltir; bu salgın onların dönüşlerinde oldu. Ordumuza mensup birçok kimseler bu sahnenin bir masaldan ibaret olduğunu daha önce bana temin etmişlerdi; Bourienne bu bilgiyi doğrular. Napoléon'un kâtibi anlatır:

"Vebalıların yatakları, ilk salona girince sağdaydı. "Generalin yanında yürüyordum; bir vebalıya dokundu- "ğunu görmedim. Elinde tuttuğu kırbaçla çizmesinin sa- "rı kenarına hafiften vurarak salonlardan çabucak geçti.

"Geniş adımlarla yürürken hep tekrarlıyordu: "Gelecek "düşmanlardan korumak için Mısır'a dönmeliyim."

Başkomutanın 29 mayıs tarihli resmî raporunda vebalılardan, hastaneyi ziyaretten ve vebalılara el sürmekten tek kelimeyle bahsedilmemiştir.

Şu halde Gros'nun güzel tablosu [68] ne oluyor? Sadece bir sanat şaheseri olarak kalıyor.

Ressamlardan daha az iltifat gören Saint Louis daha kahramanca davranmıştır: "Halim selim iyi kalpli kı-"ral, bu hali görünce, yüreği parçalandı, hemen bütün "öteki işleri bıraktırarak kırda mezarlar kazdırdı ve Pa-"panın temsilcisi aracılığiyle oraya bir mezarlık vakfet-"tirdi... Kıral Louis ölülerin gömülmesine kendi elleriyle "yardım etti. Ölülere el değdirmeye kimse yanaşmak is-"temiyordu. Ölülerin gömülmesinin devam ettiği beş gün, "kıral her sabah ibadetten sonra oraya geliyor ve maiye-"tine: "Haydi İsa yolunda çile çekmiş olan kurbanları gö-"melim, bu işten usanmayın, çünkü onlar bizden daha çok "acı çektiler." diyordu. Orada, tören kılıklariyle, Sur "başpiskoposu, Dimyat piskoposu ve ölülerin duasını "eden papazları hazır bulunuyorlardı. Fakat bunlar ko-"ku yüzünden burunlarını tıkıyorlardı; ama iyi kalpli "Louis'nin burnunu tıkadığını gören olmadı, o işini o ka-"dar azimle ve sofuca görüyordu."

Bonaparte, Akkâ'yı kuşattı. İsa'nın yüzbaşısının oğlunu sağıltmasına sahne olan Hanna'da, Mesih'in sakin çocukluğunu gizlemiş olan Nasıra'da, *transfiguration*'u [69] görmüş olan ve Petrus'un "Efendimiz, bu dağda rahatı-"mız yerinde; burada üç çadır kuralım" dediği Sina dağında kan dökülüyor. Eski adı Tyr olan *Sur*'u *Kaysariyye*'yi, *Nil çağlayanlarını, Pelusiacum ağızlarını, İskenderiye*'yi ve *Kolsun*'la *Arsinoe* harabelerinin bulunduğu *Kızıldeniz* kıyılarını işgal eden bütün kıtalara gönderilen

günlük emir Sina dağında çıkarılmıştı. Bir araya getirmekten hoşlandığı bu isimlere Bonaparte bayılıyordu.

Bu mucizeler diyarında, Kléber'le Murat, Tancrède'le Renaud'nun [70] savaş alanındaki başarılarını tazelediler; Suriye halkını dağıttılar, Şam paşasının ordugâhını ele geçirdiler, Ürdün'e, Galilei denizine bir göz attılar ve eski adı Bethulia olan Skafet'i ele geçirdiler. Bonaparte, bura ahalisinin, Judith'in Holopherne'i [71] öldürdüğü yeri gösterdiklerini kaydetmiştir.

Yehudiye dağlarında yaşayan Arap çocukları bana Fransız diliyle "ileri, marş" diye haykırırlarken daha gerçek insanlardan bana haber vermişlerdi. *Martyrs* isimli eserimde demiştim ki: "Bu yerler Sesostris, Kâvus, İs-"kender, Caesar ordularının geçişini görmüştü: gelecek "yüzyıllar, sizler buraya daha az kalabalık olmayan or-"dular, daha az ünlü olmayan savaşçılar getireceksiniz."

Bonaparte'ın Doğudaki henüz taze izlerini takibettikten sonra onun artık aynı yerlerden bir daha geçmesine imkân olmadığı bir sırada tekrar oraya döndüm.

Akkâ'yı *Kasap* lâkabiyle anılan Cezzar [72] savunuyordu. Bonaparte 9 mart 1799'da ona Yafa'dan bir mektup yazdı: "Mısır'a girişimden beri maksadımın sizinle sa-"vaşmak olmadığını, tek amacımın Memlûkleri kovmak-"tan ibaret bulunduğunu size birkaç kere bildirdim. Bu "yakınlarda Akkâ üzerine yürüyeceğim. Ama tanımadı-"ğım bir ihtiyarın ömründen birkaç yılı eksiltmeme ne "sebep var? Fethettiğim ülkeler yanında bir iki fersah-"lık yerin lâfı mı olur?"

Cezzar bu okşamalara kapılmadı: yaşlı kaplan, genç meslektaşının tırnaklarından sakınıyordu. Çevresi kendi eliyle sakatladığı uşaklarla çevriliydi. General Sébastiani anlatır: "Kendi kendinden sözederken: Cezzar'ın za-"lim bir Bosnalı olduğunu, hiçbir değeri bulunmadığını

"söylerler, diyordu, ama ne de olsa benim kimseye ihti-
"yacım yok, halbuki herkes bana başvurur. Ben fakir
"doğmuşum; babam bana cesaretinden başka miras bı-
"rakmamış. Çalışa çalışa yükseldim; ama bununla böbür-
"lenmiyorum: çünkü her şeyin sonu vardır, belki bugün,
"belki yarın Cezzar da yok olacak, düşmanlarının dedik-
"leri gibi ihtiyar olduğundan değil, Allah böyle emretmiş
"de ondan. Fransa kıralı güclüydü ama öldü; Nabukodono-
"sor'u ufacık bir sinek öldürmüştü, v.s."

Altmış bir günlük siper savaşından sonra Napoléon Akkâ kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı. Askerlerimiz, toprak kulübelerinden çıkarak düşmanın attığı gülleleri topluyorlar, toplarımız bu gülleleri tekrar düşmana gönderiyordu. Hem şehre, hem de İngilizlerin demir atmış gemilerine karşı kendilerini savunmak zorunda kalan kıtalarımız dokuz defa hücuma kalktılar ve beş seferinde kale bedenine kadar çıktılar. Haçlılar zamanında, Akkâ'da, Rigord'un söylediğine bakılırsa *lânetli* denilen bir kule varmış. Bonaparte'm hücumunu boşa çıkaran büyük kule ihtimal o kulenin yerinde yapılmıştır. Askerlerimiz sokaklara atladılar, burada geceleyin göğüs göğüse çarpışıldı. General Lannes başından yaralandı, Colbert oyluğundan; ölüler arasında Boyer, Venoux ve Yafa esirlerinin öldürülmesi emrini yerine getiren general Bon vardı. Kléber bu kuşatma hakkında diyordu ki: "Türkler, kendilerini Hıristiyanlar gibi savunuyor, Fran-
"sızlar Türkler gibi hücum ediyorlar." Napoléon'u sevmeyen bir askerin tenkidi. Bonaparte, Cezzar'ın sarayını yerle bir ettiğini ve taş üstünde taş bırakmıyacak şekilde şehri topa tuttuğunu, Cezzar'ın adamlariyle birlikte sahil istihkâmlarından birine çekildiğini, ağır yaralı olduğunu ve Napoléon'un emrindeki firkateynlerin askerle dolu otuz Suriye gemisini zaptettiklerini ilân ederek geri çekildi.

Sir Sidney Smith ve kıralcılar arasında Fransa'dan kaçmış olan topçu subayı Phélippeaux, Cezzar'a yardım ediyorlardı: biri Temple'da hapsedilmişti, öteki Napoléon'un okul arkadaşıydı.

Eskiden, Philippe-Auguste zamanında, Avrupa şövalyelerinin en seçkinleri Akkâ kalesi önünde can vermişlerdi. Hemşerim Guillaume le Breton on ikinci yüzyılda yazdığı Lâtince bir manzumesinde şöyle der: "Koca kı-"rallıkta ölümüne ağlayacak bir kimsesi olmayan birine "raslamak güçtü, Ascaron şehrinde (Akkâ yanındaki "Askalon) can verdikleri zaman, kahramanlarımızı ölü-"mün koynuna atan felâket o kadar büyük olmuştu. Bo-"naparte büyük bir sihirbazdı, ama Ptolemais'te [73] mak-"tul düşen general Bon'u, aynı şehrin surları eteğinde can "verirken Fayel hatuna: *Mort por loialement amer son "amie* diye yazan Coucy beyi Raoul'e [74] çevirecek güce "sahip değildi"

Akkâ'da bir sürü başka masalla beslenmiş olan Napoléon'un *Canteor*'ların destanını-[75] kötülemeye kalkışması uygun düşmezdi. Hayatının son günlerinde, bizim görmediğimiz bir gök altında, Suriye'de tasarlamış olduğu şeyleri ifşa etmekten haz duymuştu, eğer bu tasavvurları hâdiselere göre sonradan icadetmiş ve gerçek bir maziden faydalanarak inanılmasını istediği efsanevi istikbali bina etmiş değilse, Sainte-Hélène ifşaatına göre: "Ptolemais'i ele geçirdikten sonra Napoléon, Doğu'da bir "imparatorluk kuruyor, Fransa kendi haline terk edili-"yordu. Bonaparte Şam'a, Halep'e, Fırat'a koşacaktı. Su-"riye'nin, hattâ Ermenistan'ın Hıristiyanları onu takvi-"ye edeceklerdi. Kavimler temelinden sarsılacaktı. Mem-"lûklerin kalıntıları, Mısır çölü Arapları, Lübnan Dürzi-"leri, mazlum Alevî'ler, Suriye'deki esas orduya katılabi-"lecekler ve sarsıntı bütün Arabistan'a yayılacaktı. Os-

"manlı imparatorluğunun Arapça konuşan eyaletleri bü-
"yük değişikliklere adaydı ve başarılara erişmek için bir
"adam bekliyordu; yüz bin yardımcı er ve Mısır'dan azar
"azar getirteceği yirmi beş bin Fransız'dan kurulu bir
"ihtiyat kuvvetiyle yaz ortasında Fırat nehrinde bulına-
"bilirdi. İstanbul'a ve Hindistan'a varacak, dünyanın gö-
"rünüşünü değiştirecekti."

Akkâ'dan çekilmeden önce, Fransız ordusu Sur'a uğ-ramıştı: Süleyman'ın gemileriyle İskenderin Phalanks'la-rından eser bulunmayan Sur'da artık Eşiya'nın ebedî ıs-sızlığından başka bir şey yoktu; öyle bir ıssızlık ki, *ağız-ları açılmayan köpekler bile havlamaya yanaşmazlar.*

Akkâ kuşatması 20 mayıs 1799'da kaldırıldı. 27 ma-yısta Yafa'ya varan Napoléon çekilişine devam zorunda kaldı. Taşınamayan otuz kırk vebalı (Napoléon bunların sayısını yediye indirir) vardı; Türkler tarafından işken-ceye uğratılmalarından korkarak bunları orada bırakmak da istemediğinden, Desgenettes'e hastalara fazla miktarda afyon yutturmasını teklif etti: Desgenettes kendisine pek mâruf olan cevabı verdi: "Mesleğim insanları iyileştir-"meye çalışır, öldürmeye değil." M. Thiers der ki: "Hasta-"lara afyon verilmedi ama bundan bahsedilmiş olması ar-"tık niteliği meydana çıkmış âdi bir iftiranın yayılmasına "fırsat verdi."

Bu bir iftira mıdır? Niteliği meydana çıkmış mıdır? Bunu ünlü tarihçi kadar kesinlikle ileri süremem; o aşa-ğı yukarı şöyle muhakeme ediyor: Bonaparte vebalıları zehirlememiştir, çünkü zehirlemeyi teklif etmişti.

Normandiyalı fakir bir kişizade ailesinden olan Des-genettes'in adı Suriye Arapları arasında hâlâ saygı ile anılır, Wilson da adının altın harflerle yazılması lâzım geldiğini söyler.

Bourienne inkâr edenlere karşı zehirleme vakasının

doğruluğunu savunmak için tam on sayfa yazmıştır: "Zehrin verildiğini gözümle gördüm diyemem, yalan söy- "lemiş olurum; der, ama görüşmelerden sonra bu karara "varıldığını, emrin verildiğini ve vebalıların ölmüş oldu- "ğunu biliyorum. Nasıl olur! Yafa'dan hareket edildiği- "nin hemen ertesi günü bütün genel karargâhın olmuş "bir vaka diye üzerinde konuştuğu, korkunç bir felâket "gibi bahsini ettiğimiz şey bir kahramanın şöhretine za- "rar vermek için ortaya atılmış iğrenç bir iftira mı olu- "yor?"

Napoléon, kusurlarının birinden hiçbir zaman kurtulamamıştır; şefkatli bir baba gibi, evlâtları içinde talihin en çok gadrine uğrayanı sever. Fransız ordusu hayran tarihçiler kadar hoşgörülü olmamıştır; yalnız bir avuç hasta değil, yüzlerce insan için zehir tedbirine başvurulmuş olduğuna ordu inanıyordu. Robert Wilson, *İngilizlerin Mısır seferi tarihi*'nde büyük suçlamayı ilk ortaya atan olmuştur; Suriye'de İngilizlerin eline esir düşen Fransız subaylarının bunu doğrulamış olduklarını ileri sürer. Bonaparte, Wilson'u yalanladı, o da sadece gerçeği söylemiş olduğu cevabını verdi. Wilson, Moskova çekilişi sırasında Rus ordusunda İngiliz temsilcisi olarak bulunan aynı generaldi, kendisi sonradan mösyö de Lavalette'in kaçmasına yardım etmek mutluluğuna erişti. 1823 İspanya savaşı sırasında meşru kıralcılık aleyhinde bir alay asker topladı, Bilbao'yu savundu ve limanda demirlemek zorunda kalan kaynı M. Desbassys'i mösyö de Villèle'e gönderdi. O yüzden Robert Wilson'un anlattıkları, türlü bakımlardan, hayli ağır basar. O devre ait takrirlerin çoğu zehirleme olayı üzerinde hep aynı şeyi söylerler. M. de Las Cases, zehirleme söylentisine ordunun inanmış olduğunu kabul eder. Esirliği sırasında daha samimileşmiş olan Napoléon, M. de Warnen'le doktor O'Meara'ya,

vebalıların yerinde olsaydı kendisinin de acılarını dindirmek için afyonu seve seve yutacağını ve kendi oğlu o durumda bulunsaydı zehri ona da verdireceğini söylemiştir. Walter Scott, bu konuda neler söylenmişse hepsini nakleder; ama ölüme mahkûm olan hastalar sayısının pek büyük olduğu söylentisini reddeder, zehirlemenin çok sayıda insan üzerinde başarıyla yapılamıyacağını ileri sürer; sir Sidney'in Napoléon'un zikrettiği yedi hastaya Yafa hastanesinde raslamış olduğunu ekler. Walter Scott tam anlamiyle tarafsızdır[70]; hâtırasına yükletilemiyecek olan haksız tenkitlere karşı İskender'i nasıl savundu ise Napoléon'u da öyle savundu.

Napoléon tarihini yazanlar arasında Walter Scott'tan bahsedişim bu ilktir, onu ileride gene zikredeceğim: burada söylemeliyim, ünlü İskoçyalıyı büyük bir adamın aleyhinde tarafgirlikle suçlayanlar son derece yanılmışlardır. *Napoléon'un Hayatı* (Life of Napoléon) tam on bir cilt tutar. Bu eser, beklenebilecek olan rağbeti görmemiştir, çünkü, iki üç yeri bir yana bırakılırsa, bunca parlak eserler yazmış olan yazar hayal gücünü hiç çalıştırmamış, tasvir ettiği efsanevi başarılarla gözleri kamaşmış, şan ve şöhretin etkisi altında âdeta ezilmiştir. Bütün bu eser büyük görüşlerden de yoksundur, İngilizler tarihte pek seyrek derin görüş sahibi olurlar, çünkü tarihi bizim anladığımız mânada anlamazlar. Ama gene de, bu eser, bazı kronoloji hataları bir yana bırakılırsa doğrudur; Bonaparte'ın Sainte-Hélène'de tutukluluğuna ait kısım baştan aşağı mükemmeldir: İngilizlerin bu kısmı bizden iyi bilmeleri tabiîdir. Bu kadar heybetli bir hayatla karşılaşınca romancı gerçeğe yenilmiştir. Walter Scott'un incelemesinde mantık hâkimdir; kendi kendini kontrol eder. Hükümlerindeki ılımlılık o kadar büyüktür ki, savunmaya çevrilir. Tarihçi, yumuşaklığı o kadar ileri gö-

türmüştür ki, Napoléon'un uydurduğu akla sığmaz mazeretleri bile kabul eder. Walter Scott'un eserinden, İngiliz ulusunun peşin hükümleri etkisi altında yazılmış bir kitap diye sözedenler bunu hiç okumamışlardır: artık Fransa'da kimsenin bir şey okuduğu yok. Yazar, Napoléon aleyhinde herhangi bir mübalâğada bulunmuş olmak şöyle dursun, halkoyundan korkmaktadır; tâhrizleri hesapsızdır; hemen daima kendi görüşlerini genel kanılara feda eder; ne zaman cesaretli bir hüküm verecek olsa, sonradan tarafsızlığa borçlu olduğunu sandığı düşüncelerle bunu tekrar gözden geçirir; kahramanına karşı durmaya, çekinmeden gözlerinin içine bakmaya cesaret edemez. Halkın hayranlığı karşısındaki bu çekingenliğine rağmen Walter Scott gösterdiği bu hoşgörürlüğün erdemini kaybetmiştir. Çünkü, eserinin başına koyduğu önsözde şu basit gerçeği söylemişti: "Napoléon'un genel sistemi şiddet "ve sahtekârlık temeli üzerinde kurulmuş olsa da, ne ka- "biliyetlerinin büyüklüğü, ne de giriştiği teşebbüslerin "başarısı onun tarihçisi olmaya kalkışanın sesini boğma- "malı, gözlerini kamaştırmamalıdır." *"If the general sys- "tem of Napoleon has rested upon force or fraud, it is "neither the greutness of his talents, nor the success of "his undertakings, that ought stifle the voice or dazzle "the eyes of him who adventures to be his historien."*

Magdalena [77] gibi, Tanrının ayağının tozunu saçiyle silen mütevazı cüret bugün kutsallığa saldırı sayılıyor.

Suriye güneşi altında çekiliş, askerlerimizin kış kıyamette Moskova'dan dönüşlerindeki felâketleri hatıra getirmektedir. Miot anlatır: "Hâlâ deniz kıyısında, kulü- "beler içinde, götürülmelerini bekleyen birtakım biçare- "ler vardı. Bunların arasında bir asker vebaya yakalan- "mıştı, can çekişme sırasında bazan beliren bir hezeyan "nöbeti içinde, ordunun trampete çalarak geçtiğini gö-

"rünce, herhalde bırakılacağını tahmin etmiş olacaktı; "Arapların eline düşerse başına ne felâketler gelebilece- "ğini hesaplıyordu. Pek büyük bir telâş içinde askerin "peşine katılmayı aklına getiren bu korku olsa gerekti; "başının altındaki arka çantasını aldı, sırtına geçirdi, "kalkmaya davrandı. Korkunç salgının damarlarında a- "kan zehri onu takattan düşürmüştü. Üç adım attıktan "sonra, başı aşağıda olarak; tekrar kumların üstüne düş- "tü. Bu düşme korkusunu artırdı, yürüyüş halindeki ka- "filelerin art uclarına şaşkın gözlerle bir an baktıktan "sonra, bir daha kalktı ama gene aynı sonuca uğradı; "üçüncü davranışında can verdi, ve denizin daha yakınm- "da düşerek kaderin kendisine mezar olarak tayin ettiği "yerde kaldı. Bu askerin manzarası korkunçtu; mânasız "sözlerindeki karışıklık, acı ifade eden yüzü, açık ve sabit "gözleri, paramparça elbiseleri, ölümün en iğrenç tara- "fını gösteriyordu. Gözleri yürüyen kıtalara çevrildi, so- ğukkanlı birinin kolayca hatırlayacağı bir şeyi hatırlama- "dı, başını öbür yana çevirmiş olsaydı Tentura'dan, öteki "kıtalardan sonra ayrılan Kléber'in tümeniyle süvari tü- "menini görecek ve kurtuluş umudu belki onu ölümden "kurtaracaktı."

Artık duygusuzlaşan askerlerimiz, talihsiz arkadaş- larından birinin, bir sarhoş haliyle, düşe kalka peşlerine takılıp sonunda bir daha kalmamak üzere yere yuvarlan- dığını gördükleri zaman "mortoyu çekti" diyorlardı.

Bourienne'in bir sayfası tabloyu tamamlasın:

"*Hâtıralar*'ın anlattıklarına göre müthiş bir susayış, "bir damla su bile bulunmayışı, aşırı bir sıcak, yakıcı çöl- "lerde yorucu bir yürüyüş askerin maneviyatını bozmuş- "tu, bütün cömert duyguların yerini en haince bir bencil- "lik, yürekler acısı bir kayıtsızlık almıştı. Kolları, bacak- "ları kesilmiş ve götürülmesi emredilmiş, hattâ taşıyan-

"lara yorgunluklarına karşılık para da vermiş olan su-
"bayların sedyeden aşağı atıldığını gördüm. Malûllerin,
"yaralıların, vebalıların veya sadece vebalı olduklarından
"şüphe edilenlerin yolda bırakıldıklarını gördüm. Küçük
"şehirleri, kasabaları, köyleri, tarlaları kaplayan bereket-
"li ürünleri ateşe vermek için tutuşturulmuş meşaleler
"yürüyüşü aydınlatıyordu. Bütün memleket ateşler için-
"de yanıyordu. Bu felâketlere komuta etmek emrini al-
"mış olanlar, her yana ölüm ve ıstırap saçmakla sanki
"talihsizliklerinin acısını çıkarmak ve acılarını avutmak
"istiyor gibiydiler. Etrafımız hep ölüler, yağmacılar, kun-
"dakçılarla çevriliydi. Yol kenarlarına atılmış ölüm halin-
"deki hastalar, cılız bir sesle: *vebalı değilim, sadece ya-
"ralıyım* diyorlardı; geçenleri inandırmak için yaraları-
"nı deşenlere veya vücutlarında yeni bir yara açanlara
"raslanıyordu; *işi bitmiş onun* diyorlardı; geçip gidiyor-
"lar, kendilerini yokluyorlar, ve her şey unutuluyordu. Bu
"güzel gök altında bütün kuvvetiyle parlayan güneş, ardı
"arkası kesilmeyen yangınlarımızın dumaniyle örtülüyor-
"du. Sağımızda deniz vardı; solumuzda ve gerimizde ken-
"di eserimiz olan ıssızlık; önümüzde bizi bekleyen mah-
"rumiyetlerle acılar."

"Gimişti; dönmüştü; bütün fırtınaları dağıtmıştı;
"dönüşü fırtınaları tekrar çöle atmıştı." Püskürtülen ga-
lip, Kahire'ye dönüşünde bu nakaratla kendini öğüyordu.
Marşlarda dünyayı zaptediyordu.

Bu sefer sırasında, Desaix Yukarı-Mısır'ı tenkil işi-
ni tamamlamıştı. Nil nehri boyunca yukarı çıkarken yı-
kıntılara raslanır, Bossuet'nin sözleri bu harabelerin bü-
tün güzelliklerini meydana koyduğu gibi bu güzellikleri
artırır da. *Histoire Universelle* yazarı der ki: "Said'de
"içinde bu türlü sayısız sütunlarla heykeller görülen he-

"men hiç bozulmamış tapmaklar ve saraylar bulunmuş-
"tur. Hele bunların arasında bir saray vardır ki, kalın-
"ları sanki en büyük anıtların ününü gölgede bırakmak
"için kalmış gibidir. İki yanına büyüklükleri ölçüsünde
"değerli bir cisimden yapılma olan sfenksler dizili, a.abil-
"diğine uzayan dört hıyaban, yüksekliklerı insanı şaşırtan
"dört büyük kapıya yol vazifesini görür. Ne ihtişamdır o,
"ne genişlik! Bize bu harikulâde binayı tasvir etmiş olan-
"lar bunun çevresini dolaşmamışlar, hattâ yarısını gördük-
"lerine bile kanaat getirmemişlerdir, ama bütün gördük-
"leri şaşırtıcı şeylerdi. Bu nefis sarayın ihtimal or.asını
"teşkil eden bir salon, altı kulaç kalınlığında, o nispette
"büyük yüz yirmi sütuna dayanıyordu, bu sütunların ara-
"sında bunca yüzyılların yere sermeyi başaramadığı dikili
"taşlar da vardı. Renkler, yani zamanın en çabuk gadri-
"ne uğrayan şey bile bu hayranlığa değer anıdın yıkıntı-
"ları içinde hâlâ durur ve canlılıklarını korur: Mısır, eser-
"lerine ebediyet damgasını vurmayı o kadar iyi bilirdi!
"Kıral XIV. Louis'nin adı dünyanın en meçhul köşeleri-
"ne kadar yayıldığı şu sıralarda, Thèba eyaletinin çölle-
"rinde sakladığı güzellikleri keşfetmek o asil meraka lâyık
"bir konu olmaz mı? Ondan bu kadar uzakta bu derece
"harikalı şeyler bulunduğuna göre hükümdarlar şehrine
"erişebilsek kimbilir ne güzellikler meydana çıkarılırdı!
"Roma'nın kudreti, Mısırlıların seviyesine erişmekten
"umudu keserek Mısır hükümdarlarının anıtlarını alıp
"götürmekle memleketinin şerefi hesabına gene de büyük
"bir iş görmüş olduğunu sanmıştır."

Bossuet'nin XIV. Louis'ye verdiği öğütleri yerine getirmeyi Napoléon üzerine aldı. Desaix'nin tenkil kıtalariyle birlikte giden M. Denon diyor ki: "Théba, hayalin an-

cak zamanın karanlıkları ardında yarım yamalak tasav-
"vur ettiği bu uzaklaşmış şehir, hâlâ o kadar yüce bir
"hayaldir ki, onu görünce ordu kendiliğinden durdu ve el
"çırptı. Askerler o kadar coşup heyecana gelmişlerdi ki,
"bana masa vazifesi gören dizler, gölge veren vücutlar
"bulmuştum... Nil çağlayanlarına vardığımızda, hâlâ bey-
"lere karşı savaşan ve müthiş yorgun düşmüş olan asker-
"lerimiz Syène köyünde terzi, kuyumcu, berber dükkân-
"ları, maktu fiyatlı ticarethaneler kurarak eğleniyorlar-
"dı. Ağaçları bir hizaya dizili bir hıyabanda bir askerî
"sütun dikerek üzerine *Paris yolu* yazdılar... Nil'den tek-
"rar aşağıya inerken ordu sık sık Mekkelilerle karşılaştı.
"Arapların tahkimatına ateş veriliyordu. Susuz kalıyor-
"lardı; ateşi elleriyle, ayaklariyle söndürüyorlardı; vü-
"cutlariyle üstüne kapanarak boğuyorlardı. Gene M. De-
"non der ki: kara ve çıplak bir halde, ateşler arasında ko-
"şuştukları görülüyordu: sanki cehennem zebanileri gi-
"biydiler. Onları seyrederken bir dehşet ve takdir hissine
"kapılmamak elden gelmiyordu. Gürültünün kesildiği
"anlar oluyordu, bir ses işitiliyordu, bu sese ilâhiler ve
"savaş naralariyle cevap veriliyordu."

Kahire'ye dönen Napoléon general Dugua'ya şunları yazdı: "Yurttaş general, eski Yafa valisi Abdullah ağa-
"nın boynunu vurdurursunuz. Suriye halkının bana an-
"lattığına göre yeryüzünü vücudundan temizlemek gere-
"ken bir canavarmış bu adam. Hepsi de Memlûk olan Ha-
"san, Yusuf, İbrahim, Salih, Muhammet, Bekir, Hacı Sa-
"lih, Mustafa ve Muhammed'i kurşuna dizdirirsiniz." *Fransızlar aleyhinde ileri geri söylenen* Mısırlılara karşı emirlerini sık sık tazeler: işte Bonaparte yasalara bu kadar değer verirdi; hattâ savaş hukuku bile bir şefin sade: *kurşuna dizdirirsiniz* diye emir vermesi üzerine bunca cana kıymaya izin verir miydi? Darfur [78] sultanına şöyle

yazar: "Bana on altı yaşını geçmiş *iki bin erkek köle* gön-"dermenizi isterim." Köleleri severdi.

Yüz yelkenlilik bir Osmanlı donanması Ebuhur'da demir atıp bir ordu çıkarıyor: general Lannes'dan yardım gören Murat bu orduyu denize döküyor; Bonaparte, Directoire'a bu başarıyı haber veriyor: "Geçen yıl İngi-"liz ve Fransız cesetlerini sürüklemiş olan kıyılar şimdi "düşmanlarımızın cesetleriyle örtülüdür." Tıpkı çöllerin kıvılcımlı kumları üstünde olduğu gibi bu zaferler yığını arasında yürümekten de insan yoruluyor.

Şu mektup zihinde ne hazin bir etki yapar: "Yurt-"taş general, meydana gelen olaylar sırasındaki harekâ-"tınızdan pek memnun kalmadım. Kahire'ye gitmek em-"rini aldınız, halbuki gitmediniz. Ne cinsten olursa olsun "karşısına çıkan güçlükler, bir askeri emirleri yerine ge-"tirmekten alıkoymamalıdır, zaten savaşta kabiliyet bir "hareketi güçleştiren engelleri yenmek demektir, yok-"sa o işi becerememek değil, bunu ilerisi için söylüyo-"rum."

Önceden nankör olan Bonaparte'ın bu sert talimatı Desaix'ye hitabediyordu, o Desaix'ye ki yiğitlerin başında, yukarı Mısır'da, hayvanı sırtında yol alarak etrafına felâketler saçarken, vatanından uzak kaldığına esef eder, kadınlarla çocukları kurtarırdı. Kendisine *Âdil Sultan* diyen halkın sevgisini kazanmış, yiğitlik kadar insanlık örnekleri de vermişti, nihayet o Desaix'ye ki sonradan, Marengo'da, baş konsül'ü Avrupa'ya hakim kılacak olan hücumda maktul düşmüştür. Bu mektuptan Napoléon'un tabiatı sezilmektedir: tahakküm ve kıskançlık; her şöhretten cza duyan, tesirli ve zorlayıcı sözler söylemesini bilen kaderler hazırlayıcı hissolunmaktadır; fakat bu âmirlik ruhuna sahip olmasaydı Bonaparte her önüne geleni yıkabilir miydi?

Eski zaman adammın can verirken: "İnsanlarm ha-"yatına hükmeden kuvvetler, beni alın ve bana ölümsüz "Tanrılar arasında bir yer verin!" diye haykırdığı kadim topraklardan ayrılırken, Bonaparte sadece yeryüzündeki geleceğini düşünmektedir: Kızıldeniz yoliyle Fransa adasiyle Bourbon adası valilerine haber salar, Fas sultaniyle Trablus beyine selâmlarını yollar; onlara Mekke kervanları ve hacılar lehinde muhabbetli ricalarda bulunur; Napoléon aynı zamanda karşısına her çıkanı yenmeye olduğu kadar müzakerelere de girişmeye hazır olduğuna dair teminat vererek Babıali'nin tasarladığı istilâ düşüncesinden sadrazamı vazgeçirmeye çalışır.

Eğer adalet duygularımızdan çok hayalimiz ve yenilik iptilâmız suçlu olmasaydı karakterimiz hesabına hiç de şerefli sayılmıyacak bir nokta vardır: Fransızlar Mısır seferini göklere çıkarırlar, bu seferin dürüstlüğe olduğu kadar siyasi hukuka da aykırı düştüğünün farkında değillerdir: Fransa'nın en eski müttefikiyle barış içinde yaşarken, ona hücum ediyor, savaş ilân etmeden bereketli Nil eyaletini elinden alıyoruz, farzedin ki, Cezayir korsanları bir akınları sırasında Marsilya'yı veya Provence eyaletini ele geçirmişler. Bâbıali meşru müdafaası için silâha sarılınca, şanlı baskınımızdan koltuklarımız kabararak ne istediğini, niye kızdığını soruyoruz; sırf onun memleketinde âsayişi yerine getirmek için, paşalarını esir tutan Memlûk haydutlarından kendisini kurtarmak için silâha sarıldığımızı kendisine bildiriyoruz. Bonaparte, sadrazama şöyle yazar: "Zatıdevletleri farkında "değiller ki her ölen Fransız Bâbıali için kaybedilmiş bir "mesnettir? Bana gelince, *hem yersiz hem de sebepsiz* bir "savaşı sona erdirmeye bir hizmetim dokunduğu günü "hayatımın en mutlu günü sayacağım." Bonaparte gitmek istiyordu: "Onun için savaş artık yersiz ve sebep-

"sizdi! Zaten eski krallık da bu husustа cumhuriyet ka-
"dar suçluydu; dışişleri bakanlığı evrakında Mısır'da ku-
"rulacak Fransız sömürgelerine dair birçok plânlar var-
"dır; Leibnitz de XIV. Louis'ye Mısır'da sömürge kurma-
"sını tavsiye etmişti. İngilizler yalnız olumlu politikaya,
"menfaatler politikasına değer verirler; antlaşmalara sa-
"dıklık ve ahlâkî mülâhazalar onlar için çocukça şeyler-
"dir."

Nihayet saat çalmıştı: Asya'nın doğu sınırlarında durdurulan Bonaparte sonradan Himalaya'nın kapılarını ve Keşmir'in debdebe ve ihtişamını kuzeyde başka bir yoldan aramak üzere ilkin Avrupa'nın hükümdarlık asâsını ele geçirecektir. İskenderiye'den 22 ağustos 1799 tarihinde Kléber'e yazdığı son mektup pek mükemmeldir ve aklı, tecrübeyi, nüfuz ve itibarı birarava getirir. Bu mektubun son kısmı ciddî ve içe işleyici bir dokunaklığa yükseliyor.

"Yurttaş General, ordunun başkomutanlığını üzeri-
"nize almanız için gerekli emir ilişiktir. İngiliz karakol
"gemilerinin bugün yarın yeniden görünmesi korkusiyle
"yolculuğumu bir iki gün öneeye aldım.

"General Berthier, Andréossi, Murat, Lannes ve Mar-
"mont'la yurttaş Monge ve Berthollet'yi beraberimde gö-
"türüyorum.

"İlişik olarak 10 haziran tarihine kadar İngiliz ve
"Frankfurt gazetelerini bulacaksın z. Bu gazetelerde gö-
"receksiniz ki İtalya'yı kaybetmişiz, Mantova, Torino ve
"Toronto kuşatılmış. Bunlardan ilkinin kasıma kadar
"dayanacağını umabilirim. Talih yüzüme gülerse Avru-
"pa'ya ekim ayı başlamadan varacağıma umudum var."

Bunu özel talimat izler:

"Mısır'ı elde tutmanın Fransa için ne kadar önemli

"olduğunu siz de benim kadar takdir edersiniz: her yan-
"dan çözülme alâmetleri gösteren bu Türk imparatorluğu
"bugün yıkılmaya başlamıştır, Mısır'ın boşaltılması bü-
"yük bir felâket olur, çünkü bu güzel eyaletin hemen baş-
"ka Avrupalıların eline geçtiğini görürüz.

"Cumhuriyetin kazanacağı zaferlere veya uğrayaca-
"ğı talihsizliklere ait haberler de hesaplarınızda esaslı
"bir rol oynamalıdır.

. . . . . .

"Yurttaş General, Mısır'ın içişleri hususundaki gö-
"rüş tarzımı bilirsiniz: ne yaparsanız yapınız Hıristiyan-
"lar daima bizim dostumuz kalacaklardır Bunların faz-
"la küstahlık etmelerine engel olmalı ki, Türkler bize kar-
"şı da Hıristiyanlara karşı olduğu kadar kara bir taassup
"göstermesinler, yoksa bizi bir daha affetmezler.

. . . . . .

"Bir tiyatro kumpanyası göndermelerini birkaç de-
"fa istemiştim; size bunu göndermeye özellikle çalışaca-
"ğım. Bu, ordu için ve memleketin yaşayış tarzında bir
"değişiklik başlaması için çok önemlidir.

"Başkomutan sıfatiyle işgal edeceğiniz yüksek mev-
"ki nihayet doğuştan sahip olduğunuz kabiliyetleri gös-
"termek fırsatını size verecektir. Burada olup bitecek-
"lerin önemi büyüktür ve bunların ticaret üzerinde, uy-
"garlık üzerinde etkileri pek büyük olacaktır; büyük in-
"kılâpların başladığı bir tarih olacak bu.

"Hayatta verilen emeklerle çekilen zahmetlerin mü-
"kâfatını gelecek kuşakların vereceği hükümde görmeye
"alışık olduğumdan Mısır'dan pek büyük bir üzüntüyle
"ayrılıyorum. Vatanın menfaati ve şanı, emre itaat, olup
"biten fevkalâdelikler, bana düşman donanması arasın-
"dan tek başıma geçerek Avrupa'ya gitmek kararını ver-
"dirdi. Zihnen ve kalben sizinle beraber olacağım. Başa-

"rılarınız kendimin de içinde bulunacağım başarılar ka-
"dar beni sevindirecek, komutasını size bıraktığım ordu
"için de temelleri atılmış olan olağanüstü eseri sağlam-
"laştırmak için bir şeyler yapamadığım günlerimi ziyan
"olmuş sayacağım.

"Size emanet ettiğim ordu hep benim evlâtlarımdan
"mürekkeptir; onlar her zaman, en büyük sıkıntılar ara-
"sında bile bana bağlılıklarını göstermişlerdir. Onlara
"ona göre muamele ediniz, size beslediğim pek özel takdir
"ve dostluğuma ve onlara olan gerçek bağlılığıma bunu
"borçlusunuz."

BONAPARTE.

Bu savaşçı bir daha asla buna benzer sözler söylememiştir; bu Napoléon'un sonudur; onu izleyecek olan imparator şüphesiz daha çok hayret verici, ama aynı zamanda ne kadar daha tiksindirici olacaktır! Sözleri artık gençlik yıllarındaki edayı bulamıyacak: zaman, zorbalık, ikbal sarhoşluğu onu bozmuş olacaktır.

Bonaparte, eski Mısır yasaları gereğince, ölüme sürüklediği evlâtları üç gün kucaklamak zorunda bırakılsaydı pek acımacak bir hale düşerdi. Güneşten kavrulmaya mahkûm ettiği askerler için düşündüğü eğlenceleri yüzbaşı Parry otuz iki yıl sonra kutbun buzlu gecelerinde tayfaları için kullanmıştır. Bir süre sonra katledilecek olan [79] yiğit halefine Mısır'ın vasiyetini gönderiyor, ve gizlice sıvışıyor [80] tıpkı İskenderiye limanından yüzerek kaçan Caesar gibi. Şairin *meşum harika* diye bahsettiği o kıraliçe, Kleopatra, kendisini beklemiyordu; Bonaparte bir başka güçlü vefasız olan kaderle buluşmaya gidiyordu. Olağanüstü ünler kaynağı olan Doğu'ya daldıktan sonra, bize geri gelmektedir. Ama Kudüs'e kadar çık-

mamıştır, nasıl ki Roma'ya da hiçbir zaman girmedi. Felâket! felâket! diye haykıran Yahudi, kutsal şehrin etrafında dönüp dolaşmıştı ama o ebedî barınaklara girmemişti. İskenderiye'den kaçan bir şair, maceralara atılan firkateyne sonuncu olarak çıktı. Yehudiye'nin mucizeleri ve piramitli mezarların hâtıralariyle dolu olan Bonaparte, gemilerine ve girdaplarına aldırmadığı denizleri aştı: Bu dev adam için olaylar ve denizler, her şey aşılabilirdi.

Napoléon, benim izlemiş olduğum yolu tuttu: Ters rüzgârlara karşı Afrika kıyılarını izledi, Bon burnunu döndü; Sardinya kıyılarına erişti, Ajaccio'da demir atmak zorunda kaldı, doğduğu yerlere göz gezdirdi, Kardinal Fesch'ten biraz para aldı, tekrar gemiye bindi; bir İngiliz filosuna rasladıysa da filo peşine düşmedi. Ekim ayının sekizinde, Fréjus limanına girdi, burası son ve müthiş bir kere daha kendini göstereceği Juan körfezine yakın bir yerdir. Kıyıya yanaştı, yola çıktı, Lyon'a geldi, Bourbonais yolunu tuttu, 16 ekimde Paris'e girdi. Herkes aleyhinde görünmektedir: Barras, Sieyès, Bernadotte, Moreau ve bütün muhalifleri sanki bir mucize eseriymiş gibi onun lehinde çalıştılar. Ayaklanma başgösterdi, hükümet Saint-Claud'ya götürüldü. Bonaparte Eskiler Meclisi'ne hitapta bulunmaya kalkıştı: sözünü şaşırdı, silâh arkadaşları, volkan, zafer, Caesar gibi kelimeler kekeledi. Ona Cromwell, zalim, ikiyüzlü diye bağırdılar; o başkalarını suçlamak isterken kendisini suçladılar; savaş tanrısıyle talih tanrısının kendisiyle beraber olduğunu söyledi: "Beni seven peşimden gelsin!" diye bağırarak çekildi. Kovuşturulmasını istediler; Beşyüzler Meclisi reisi Lucien, Napoléon'u yasa dışı ilân etmemek için koltuğundan indi. Kılıcını çekti ve özgürlüğe el uzatacak olursa kardeşini vuracağına yemin etti. Asker ka-

çağını, sağlık kurallarını çiğnemiş, vebayı yaymış olan adamı kurşuna dizmekten sözediyorlardı, oysa başına şeref tacını giydirdiler. Murat, temsilcileri pencereden atlamak zorunda bırakır; 18 *brumaire* devrimi oldu; konsüller hükümeti doğdu ve özgürlük öldü.

O zaman dünyada mutlak bir değişiklik oldu: geçmiş yüzyılın adamı sahneden indi, yeni yüzyılın adamı sahneye çıktı; harikalar başarmış olan Washington, yerini Bonaparte'a bırakmıştır, o da kendi harikalarını göstermeye başlayacaktır. 9 kasımda Birleşik Devletler başkanı 1790 [81] yılını kapadı; Fransız cumhuriyetinin birinci konsülü 1800 yılını açtı:

> Büyük bir kader doğdu, büyük bir kader bitti.
> (CORNEILLE)

Anılar'ımın bu gördüğünüz kısmı, kadim bir el yazmasını tahrif eden yeni bir metin gibi, işte bu heybetli olaylar üzerine yazıldı. Londra'daki herkesin gözünden ırak, dertli hayatımı Napoléon'un her gün biraz daha yükselen parlak hayatiyle kıyaslıyorum; tek başıma gezintilerimde adımlarımın sessizliğine onun adımlarının gürültüsü karışıyordu; onun adı, bahtsız arkadaşlarımın hazin yoksulluklarına neşeli yoksunlukların karıştığı köşelerde bile peşimi bırakmadı. Napoléon benim yaşımdaydı: ikimiz de ordunun içinden yetişmiştik ama o yüz savaş kazanmışken ben onun ikbaline basamak taşı vazifesini görmüş olan o göçmenler kalabalığı içinde meçhul bir halde çürüyüp gidiyordum. Ondan bu kadar geri kalmışken günün birinde kendisine yetişebilir miydim? Bununla beraber o hükümdarlara emirler verirken, ordulariyle onları çiğner ve ayakları altında kanlarını fışkırtırken, elinde sancakla Arcola ve Lodi köprülerini aşarken [82], piramitlerde galip gelirken, İngiltere'de o sıra bir kasa-

bada geçen unutulmuş saatlerimin bir tekini bile acaba bütün bu zaferlere, bu şan ve şerefe değişir miydim? Ah! gençliğin büyüsü!

Napoléon'un Mısır'dan ayrılmasından bir iki ay sonra ben de İngiltere'den ayrıldım; o Memphis'ten, ben Londra'dan, hemen hemen aynı zamanda Fransa'ya döndük: o şehirler ve ülkeler zaptetmişti, elleri canlı gerçeklerle doluydu; bense henüz boş hayaller devşirmekten başka bir şey yapamamıştım.

Napoléon'un yokluğu sırasında Avrupa'da neler olmuştu?

İtalya'da, Napoli kıralı'ğında ve Sardinya devletlerinde savaş yeniden başlamıştı; Roma ile Napoli geçici olarak işgal edilmişti; VI. Pius esir edilerek Fransa'ya götürülmüştü ve orada ölecekti; Petersburg ve Londra hükümetleri arasında bir ittifak antlaşması imzalanmıştı.

Fransa'ya karşı Avrupa'nın ikinci birleşmesi, 8 nisan 1799'da, Rastadt kongresi yarım kaldı, Fransız temsilcileri öldürüldüler. İtalya'ya gelen Suvarof, Fransızları Cassano'da yendi, Milano kalesi Rus generaline teslim oldu. General Macdonald'ın komutasındaki bir ordumuz, Napoli'yi boşaltmak zorunda kalmış, güçlükle ayakta durabiliyordu. Masséna, İsviçre'yi savunuyordu.

Mantova, yetmiş iki günlük bir abluka ve yirmi günlük bir kuşatmadan sonra düşmüştü. General Joubert 15 kasım 1799'da maktul düşerek meydanı Bonaparte'a bırakmıştır; oysa Napoléon'un rolünü oynayacaktı: mukadder bir ikbalin önüne geçmeye kalkışanların vay haline! Örneği de işte Hoche, Moreau ve Joubert! Helder'e çıkan yirmi bin İngiliz askeri burada boşuboşuna kaldı. Filolar kısmen buzların arasına sıkıştı; süvari kuvvetlerimiz gemilere hücum ederek bunları zaptetti. Suvarof ordusun-

dan savaşlarla yorgunluklar yüzünden arta kalan on sekiz bin Rus askeri, 24 eylülde Saint-Gothard'dan geçtikten sonra Reuss vâdisine girdi. Masséna, Zürich savaşıyla Fransa'yı kurtardı. Almanya'ya dönen Suvarof, Avusturyalıları suçlayarak Polonya'ya çekildi. Fransa'nın durumu böyle iken Napoléon tekrar ortaya çıktı, Directoire'ı devirdi ve Consulat'yı kurdu.

Daha ilerisine geçmeden önce, okuyucularımın esasen kanaat getirmiş olacakları bir şeyi hatırlatacağım: ben Bonaparte'ın özel hayatı üzerinde uğraşmıyorum; gördüğü işlerin bir kısaltmasını, bir özetini çiziyorum; savaşlarını tasvir ediyorum, ayrıntılarına girişmiyorum; bu ayrıntıları verenler çoktur: *İtalya Savaşları*'nı yazmış olan Pommereul'den tutun da, hazır bulundukları savaşların tenkid ve tahlilini yapan generallere, İngiliz, Rus, Alman, İtalyan, İspanyol gibi yabancı tâbiyecilere kadar, Napoléon'un resmî tebliğleriyle gizli haberleri bu anlatışların hiç de güvenilemiyecek kanavasını teşkil etmektedir. General Jomini'nin eserleri en iyi öğrenme kaynaklarıdır: yazarın dediklerine güvenilebilir, çünkü *Büyük Tâbiye* ile *Büyük Askerî Harekât* isimli inceleme eserleriyle kabiliyetini göstermiştir. Haksızlığa varacak derecede Napoléon'un hayranı olan mareşal Ney'in genelkurmayında görev almış bulunan bu general ihtilâl devri savaşlarının askerî ve tenkidî tarihini yazmıştır; Almanya, Prusya, Polonya ve Smolensk'in zaptına kadar Rusya'daki savaşları gözüyle görmüştür; 1813 savaşlarında Saksonya'da bulunmuştur; oradan müttefikler tarafına geçmiştir; Bonaparte'ın bir savaş divanı tarafından ölüme mahkûm edilmiş, aynı anda Rus imparatoru Aleksandr'ın yaverliğine tayin edilmiştir. General Sarrazin'in *Rusya ve Almanya Savaşı Tarihi*'nde hücumlara uğrayan Jomini ona cevap vermiştir. Harbiye bakanlığiyle kırallı-

ğın öteki evrak dairelerinde bulunan belgeler Jomini'nin eli altında bulunuyordu; ileri doğru yürüyüşünde ordularımıza rehberlik ettikten sonra bunların geri çekilişini öbür yandan seyretti. Anlattığı şeyler açık yazılmıştır, arada ince ve yerinde düşüncelere raslanmaktadır. Çok kere hiç adını anmadan ondan sayfalarca iktibaslarda bulunmuşlardır; ama kopyacılığa istidadım olmadığı gibi elime fırsat geçseydi öteki gibi dünyayı hükmü altına alacak, hakkı yenmiş bir Caesar rolünde de gözüm yok. Eski ordu mensuplarının unutmuş olduklarını onlara hatırlatmak işine girişmek isteseydim, haritalar üzerinde harekât yaparak, şimdi bereketli ekinlerle örtülü bulunan savaş meydanları arasında mekik dokuyarak, bir sürü belgeleri meydana çıkarır, hep birbirinin aynı olan tasvirleri birbiri ardından sıralıyarak ciltler dolusu yazı yazar, kabiliyetimi herkese ispat eder, ama belki bu çalışmalarımın altında kendimi, okuyucumu ve kahramanımı gömmüş olurdum. Küçük bir askerden başka bir şey olmadığım için, Vegetius'ların bilgisi karşısında ağzımı açmaya utanırım; açığa çıkarılmış subaylara hitabetmeyi asla aklımdan geçirmedim [83]; en beceriksiz onbaşı bile bu alanda benden fazlasını bilir.

Mevkiini emniyete almak için Napoléon gösterdiği harikalarda her gün biraz daha ileri gitmek zorundaydı.

25 ve 30 nisan 1800'de, Frans zlar, Moreau başlarında olduğu halde Rhin'i aştılar. Sekiz günde dört kere yenilen Avusturya ordusu, bir yandan Voralberg'e öte yandan Ulm'a kadar çekildi. Bonaparte, 16 mayısta büyük Saint-Bernard geçidini aştı. 20 mayısta küçük Saint-Bernard, Simplon, Saint-Gothard, Cenis dağı, Cenevre dağı açıldı ve zaptedildi, alınmaz diye adı çıkmış, ayılar ve kartallar yuvası üç geçitten İtalya'ya girdik. 2 haziranda

ordu Milano'yu zaptetti ve Cisalpin cumhuriyeti yeniden kuruldu; fakat Cenova, şehri kuşatan kuvvetlere karşı Masséna nın kahramanca bir savunmasından sonra teslim olmak zorunda kaldı.

Pavia nın işgali ve Montebello başarısı, Marengo zaferinden az öncedir.

Bu zafer önce bir yenilgiyle başlamıştır: Lannes ile Victor emrindeki kıtalar bitkin düşerek savaşı bıraktılar ve çekildiler; Desaix'nin emrindeki dört bin piyade ile onu takviye eden, Kellermann'ın süvari kuvvetleriyle savaş devam ediyor: Desaix maktul düşüyor. Kellermann'ın bir hücumu zaferi sağlıyor, general Mélas nın ahmaklığı da zaferi tamamlıyor.

Auvergne'li bir soylu kişi, Britanya alayında teğmen, general Victor de Broglie'nin emir subayı olan Desaix 1796 da Moreau ordusunun bir tümenine komuta etmiş ve Bonaparte'la birlikte Doğu'ya geçmişti. Hasbi, saadil ve uysal bir tabiatı vardı. El-Ariş savaşiyle serbestliğine kavuşunca lord Keith kendisini Livorno *lazaret*'inde mevkuf tuttu: Kendisinin yol arkadaşı Miot derki: "Işıklar söndürüldüğü zaman, generalimiz bize haydut "ve hortlak hikâyeleri anlattırır, eğlencelerimizi paylaşır, kavgalarımızı yatıştırırdı; kadınlara pek düşkündü, "ve yalnız şan ve şerefe olan sevgisiyle onların gözüne "girmeye çalışırdı." General, Avrupa'ya çıktığı zaman başkonsül'den bir mektup aldı; kendisini yanına çağırıyordu; Desaix bu mektubu okuyunca içlendi: "Şu zavallı Bonaparte, bu kadar şan ve şöhret sahibi ol"du ama gene mutlu olamadı." Gazetelerde yedek ordusunun yürüyüşünü okurken: "Bize yapacak iş bırakmıyacak" diyordu. Ama kendisine bir zafer kazandırdıktan sonra ölmesine engel olmıyacaktır.

Desaix, Alplerde Mont-Saint-Bernard misafirhanesin-

de gömüldü, nasıl ki, Napoléon da Sainte-Hélène adasının bir tepesinde gömülecekti.

Desaix İtalya'da maktul düşerken Kléber de Mısır'da öldürüldü. Başkomutanın hareketinden sonra Kléber on bir bin askerle Sadrazamın emrindeki yüz bin Türkü Heliopolis'te yendi. Napoléon'un bu ayarda bir başarısı yoktur.

16 haziranda, Alessandria uzlaşması imzalandı. Avusturyalılar aşağı Pô'nun sol kıyısına çekildiler. *Otuz gün* savaşı denilen bu savaşta İtalya'nın akıbeti belli oldu.

Moreau'nun elde ettiği Hohenlinden zaferi XIV. Louis'nin ruhunu şâdetti. Bununla beraber Marengo savaşından sonra Almanya ile İtalya arasında imzalanan müsâreke 20 ekim 1800'de iptal edilmişti.

3 aralıkta bir kar tipisi arasında Hohenlinden zaferi kazanıldı; bu zaferi de üzerine bir başka dehânın gölgesi çöken büyük bir general, Moreau kazanmıştı. Du Guesclin'in hemşerisi Viyana'ya yürüyordu. Bu başkentten yirmi beş fersah mesafede arşidük Karl ile Steyer'de ateş kesme anlaşması imzaladı. Pozzolo muharebesinden, Mincio, Adige, Brenta geçitlerinin aşılmasından sonra 9 şubat 1801'de Lunéville barış antlaşması imzalandı.

Daha dokuz ay önce Napoléon Nil kıyılarındaydı! Fransa'da halk ihtilâlini yıkmak ve Avrupa'nın mutlakiyetçi krallıklarını devirmek için ona dokuz ay yetmişti.

Bazı özel hâtıralarda sözü edilen bir olay bilmem o sıralarda mı geçmiştir, ve bilmem hatırlanmaya değer mi? Ama Caesar üzerinde söylenmiş hikâyecikler eksik değildir; hayat daima düzde gitmez, arasıra çıkılır, çok kere inilir: Napoléon Milano'da on altı yaşında bir İtalyan kızını yatağına almış, gece yarısı, bir çiçek demetini pencereden atar gibi, kızı odasından koğmuş.

Bir başka sefer, taptaze bir kız oturduğu saraya da-

danmış, gece saat üçte oraya geliyor, cümbüş ediyormuş, genç başını aslanın göğsünde dinlendiriyor, Napoléon bu sefer daha sabırlı davranıyormuş.

Bu eğlenceler, aşk şöyle dursun, bu ölüm adamı üzerinde gerçek bir güce sahip olamıyordu; kendi keyfi için Persepolis'i tutuşturabilirdi ama aynı şeyi bir yosmayı memnun etmek için yapmazdı. Tavannes der ki: "I. Fran-"çois ne zaman kadınsız kalırsa işlere o zaman bakar; İs-"kender ancak işi bittiği zaman kadınlarla meşgul olurdu."

Kadınlar, ana olarak genellikle Napoléon'dan nefret ederlerdi; kadın olarak onu pek sevmezlerdi, çünkü o da onları sevmezdi: onlara kabaca hakaret eder, ya da sadece bir an için yüzlerine gülerdi. Düşmesinden sonra bir iki hayalî sevgi ilham etmiştir: zamanımızda, bir kadın kalbi için, ikbal ve saltanatın şiiri, felâketin şiirinden daha az çekicidir; harabelerde açan çiçekler de vardır.

Saint-Louis şövalyeleri pâyelerini andıran Légion-d'honneur pâyeleri yaratıldı: bu tesisle, eski kırallıktan bir ışık sızmakta ve yeni eşitliğe bir engel getirilmektedir. Turenne'in kemiklerinin Invalides sarayına getirilmesi Napoléon'un takdir edilmesine sebep oldu; kaptan Baudin'in kutup seferi ününü bütün dünyaya yayıyordu. Başkonsül'e zarar verebilecek her şey akim kalmaktadır: 18 *vendémiaire* suikastını atlattı, 3 *nivôse*'da konulan bir saatli bombadan kurtuldu; Pitt çekildi; Rus çarı Pavel öldü; yerine Aleksandr geçti; Wellington daha ortalarda yoktu. Ama fethettiğimiz Nil'i elimizden almak için Hindistan'dan kıtalar yola çıkarıldı; Mısır Kızıldeniz yoliyle hücuma uğradı, bir yandan da Kaptan Paşa Akdeniz'den sıkıştırdı [84]. Napoléon imparatorlukları çalkalamaktadır: bütün dünya onunla meşguldür.

Fransa ile İngiltere arasında barış için 1 ekim 1801'de kararlaşan ilk şartların yerine Amiens antlaşması im-

zalandı. Napoléon dünyası henüz kesin şeklini almamıştı; sınırları zaferlerimizin iniş çıkışlarına göre değişip duruyordu.

İşte aşağı yukarı o sıralardadır ki Başkonsül, Toussaint-Louverture'ü Santo Domingo'ya ömürlük vali tayin etti ve Elbe adasını Fransa'ya kattı; fakat kandırılarak kaçırılan Toussaint [85], Jura'nın bir kalesinde ölecekti, başka yer kalmadığı zaman, dünya imparatorluğu ihtiyacını karşılamak üzere, Bonaparte, Forto-Ferrajo'da [86] bir hapishane kuracaktı.

6 mayıs 1802'de Napoléon on yıl süreyle konsül seçildi, bir süre sonra da konsül'lüğü bütün ömrü için kendisine verildi. İngiltere ile barışın kendisine bıraktığı geniş egemenlik alanı ona dar geliyordu; Amiens antlaşmasına aldırış etmeden, kararının kendisini yeni yeni ne savaşlara sürükleyeceğini düşünmeden, Malta'nın boşaltılmadığını vesile ederek, Piemonte vilâyetlerini Fransa'ya ilhak etti, sonra da İsviçre'de çıkan kargaşalıklar yüzünden İsviçre'yi işgal etti. İngiltere bizimle ilişkilerini kesti: bu ilişki kesilmesi 13'le 30 mayıs 1803 arasında oldu, ve 22 mayısta Fransa'da ticaretle uğraşan ya da seyahat eden bütün İngilizleri tutuklamak gibi vahşice bir kararname yayınlandı.

Bonaparte, 3 haziranda Hanover elektor'luğunu istilâ etti; o sırada Roma'da, meçhul kalmış bir kadın gözlerini ölüm döşeğinde yumuyordu.

21 mayıs 1804 günü Enghien dukası [87] öldürüldü: size bunu anlattım. Aynı gün, bize kanunlara saygı göstermeyi öğretmek için medenî kanun yahut Napoléon kanunu [88] bir kararname ile yürürlüğe kondu.

Enghien dukasının ölümünden kırk gün sonra, Curée adındaki bir Tribunat [89] üyesi, 30 nisan 1804'te, Bonaparte'ı hükümdarlığa yükseltmek için bir takrir verdi,

herhalde özgürlük uğrunda yemin ettikleri için bunu yapmış olacaktı; hiçbir devirde bu derece meçhul bir adamın teklifinden bu derece ezici bir efendi meydana gelmemiştir.

Muhafazakâr Senato, Tribunat'nın teklifini kararnameye çevirdi. Bonaparte ne Caesar'ı, ne de Cromwell'i taklit etti: taç karşısında kendini daha çok emniyette hissettiği için onu kabul etti. 18 mayıs günü, Saint-Cloud'da imparator ilân edildi. Tören salonu, halkı bizzat sürüp çıkarmış olduğu, III. Henri'nin katledildiği, Henriette d'Angleterre'in zehirlendiği, Marie-Antoinette'in kendisini giyotine sürükleyecek olan geçici bir iki sevinç anı tattığı, X. Charles'in son sürgününe hareket ettiği yerdi. Kutlamalar, tebrikler yağıyordu. Mirabeau, 1790'da demişti ki: "Biz her devirde uğradığımız "bütün buhranlara sürüklemiş olan o gafil ve oynak dü- "şüncesizliğimize yeni bir örnek veriyoruz. Galiba gözle- "rimiz hiç açılamıyacak ve kıyamete kadar arasıra baş- "kaldıran, ama hep köle olan çocuklar olarak kalacağız." 1 aralık 1804 plebisiti sonucu [90] Napoléon'a sunuldu; İmparator cevap verdi: *"Soyumdan gelecek olanlar, uzun sü- "re bu tahtta kalacaklar."* İktidar ve saltanatın ne derece boş hayallerle çevrili olduğunu gördükçe bunların kısa sürmesi insana teselli veriyor.

2 aralık 1804'te İmparatorun Notre-Dame de-Paris kilisesinde kutlama ve taç giyme töreni yapıldı. Papa şu duayı okudu: "Nebî İlya eliyle iradenizi kendilerine tebliğ "ederek Hazael'i Suriye'yi yönetmekle görevlendiren, Ye- "hu'yu, İsrail hükümdarı kılan; gene İsmail peygambe- "rin elçiliği ile Saul'le Davud'un başlarına hükümdarlık "kutsallığını bahşeden ey gücü sonsuz ve ebedî Tanrı,

"haddimiz olmıyarak bugün senin adına İmparator ilân "ettiğimiz kulun Napoléon'a gufran ve rahmetini benim "ellerimle dök." VII. Pius, henüz sadece İmola piskoposu bulunduğu sıralarda, 1797'de demişti ki: "Evet, aziz kar- "deşlerim, *siate buoni cristiani, e sarete ottimi democ- "ratici* [91] ahlâki erdemler adamı iyi demokrat kılar. İlk "Hıristiyanlarda demokrasi zihniyeti hâkimdi: Utica'lı "Cato'nun gayretleri ile Roma'nın ünlü cumhuriyetçilerini "Tanrı korumuştu." *Quo turbine fertur vita hominum?* [92].

18 mart 1805'te, İmparator, Senatoya, Cisalpin cumhuriyeti seçici üyelerinin kendisine sunmaya geldikleri demir tacı kabul ettiğini bildirdi: bu dileğin aleni hedefi olduğu gibi gizli ilhamcısı da oydu. Yavaş yavaş bütün İtalya hükmü altına girmektedir; on altıncı yüzyılda savaş önderleri nasıl düğme yerine şapkalarına bir elmas koyarlardıysa o da İtalya'yı tacına iliştirmişti.

Yaralı Avrupa yarasını sarmak istiyordu: Büyük Britanya ile Rusya arasında imzalanan Petersburg antlaşmasına Avusturya da girdi. Aleksandr'la Prusya kıralı, Potsdam'da buluştular, bu da Napoléon'un çirkin birtakım alaylarına konu oldu. Üçüncü Avrupa ittifakı hazırlanıyordu. Bu ittifaklar güvensizlik ve tethiş yüzünden durmadan tazeleniyordu; Napoléon fırtınalardan zevk duyardı: bu fırsattan da yararlandı.

Kıyılar boyunca uzayan bir ordunun teşkiliyle meşgul bulunduğu ve şalupalarla İngiltere'yi tehdit ettiği Boulogne'dan ileri atıldı. Davot'nun düzenlediği bir ordu bir bulut gibi Rhin boyuna aktı. 1 ekim 1805'te İmparator yüz altmış bin askerine söz söyledi: hareketlerindeki hızlılık Avusturya'yı şaşırttı. Lech savaşı, Werthingen savaşı, Guntzburg savaşı. 17 ekim günü, Napoléon, Ulm önünde göründü; Mack'a: *Silâh aşağı:* komutasını veriyor, Mack, otuz bin askeriyle itaat ediyor, München tes-

lim oluyor, Inn geçiliyor, Salzburg zaptolunuyor, Traun aşılıyor. 13 kasımda, Napoléon birer birer ziyaret edeceği başkentlerden birine girdi: kendi zaferlerine zincirlenen Viyana'dan geçti, zaferlerinin esiri olarak, Rusların peşinde Moravya'nın göbeğine kadar sokuldu. Solda, Bohemya isyan etti; sağda Macarlar ayaklandılar; arşidük Karl İtalya'dan koşup geldi. İttifaka gizlice girmiş ve henüz ortaya çıkmamış olan Prusya, bakan Haugwitz'le bir ültimatom gönderdi.

Nihayet 2 aralık 1805, Avusterlitz günü geldi çattı. Müttefikler, ancak sekiz konak ötede bulunan üçüncü bir Rus ordusunu bekliyorlardı. Kutuzof bir savaşa tutuşmayı göze almaktan sakınmak gerektiğini ileri sürüyordu; Napoléon yaptığı harekâtla Rusları savaşı kabule zorladı: Ruslar bozguna uğradı. İki aydan az bir zaman içinde, kuzey denizinden hareket etmiş olan Fransızlar, Avusturya'nın başkentinden ötede Katerina'nın alaylarını ezmişti. Prusya bakanı genel karargâhından Napoléon'u tebrike geldi. Galip: "İşte talihin muhatabını değiştirdiği bir "iltifat." dedi. İkinci Franz da talihli askerin açık ordugâhına geldi. Napoléon ona: "Sizi bir sarayda kabul edi- "yorum ama iki aydır saray yüzü görmemiştim." dedi. Franz: "Bu meskenden o kadar iyi yararlanmasını bili- "yorsunuz ki herhalde burası hoşunuza gitse gerek." cevabını verdi. Bu soy hükümdarlar devrilmek zahmetine değer mi? Bir mütareke bahşedildi. Ruslar, Napoléon tarafından tayin edilen bir düzende, üç ayrı koldan birer günlük konaklarla çekildiler. Austerlitz savaşından sonra Bonaparte artık hemen hemen hatalardan başka bir şey yapmıyacaktır.

Pozsburg antlaşması 26 aralık 1805'te imzalandı. Napoléon iki kıral imal etti: Bavyera elektoriyle Würtemberg elektoru. Bonaparte, yaratmış olduğu cumhuriyet-

leri birer birer yutup kırallığa çeviriyordu; ve bu sisteme zıt olarak, 27 aralık 1805 te, Schoenbrünn şatosunda *Napoli hanedanının hükümdarlığına son verildiğini* bildirdi, ama bunu sırf kendi hanedaniyle değiştirmek için yapmıştı: onun emriyle, kırallar pencereden giriyor ya da dışarı atlıyorlardı. Napoléon'un tasavvurlariyle birlikte Takdir de yerine geliyordu: insanla Tanrının aynı zamanda yürüdüğü görülmektedir. Bonaparte, zaferinden sonra Austerlitz köprüsünün Paris'te inşasını emretti, Tanrı da Aleksandr'ın bu köprüden geçmesini emretti.

Tyrol'da başlayan savaş devam etmişti, Moravya'da da savaş sürüp gidiyordu. Herkes yerlere kapanırken, ayakta bir adam görünce insanın içine bir ferahlık geliyor: Tyrol'lü Hofer [93], efendisi gibi teslim olmadı; fakat ruh asilliği Napoléon'a bir şey söylemezdi; ona ahmaklık veya delilik gibi görünürdü. Avusturya imparatoru, Hofer'i yüzüstü bıraktı. Catullus ile Vergilius'un ölmezleştirdikleri Garde gölünden geçtiğim sırada bana bu avcının kurşuna dizildiği yeri gösterdiler; tebaanın yiğitliği ile hükümdarın kancıklığı hakkında şahsen öğrendiğim işte budur.

Prens Eugène [94], 14 ocak 1806'da, yeni Bavyera kıralının kiziyle evlendi: Korsikalı bir askerin ailesine her yandan tahtlar yağıyordu. 20 şubatta, İmparator Saint-Denis kilisesinin tamirini emretti; yeniden inşa edilen mahzenleri kendi soyundan hükümdarların mezarlarına tahsis etti, ama Napoléon'un oraya gömülmesi nasibolmadı; mezarı insan kazar; içine kimin gireceğini Allah tayin eder.

Berg'le Clèves Murat'ya [95], İki-Sicilya Joseph'e [96] bahşedildi. Napoléon Charlemagne'ı hatırlamış olacak, Üniversite kuruldu [97].

Hükümdarları sevmek zorunda kalan Batavya (Ho-

lânda) cumhuriyeti 5 haziran 1806'da kardeşi Louis'yi kıral olarak kendisine bahşetmek lûtfunda bulunmasını Napoléon'dan diledi [98].

Az çok gizli kapaklı bir birleşmeyle Batavya'nın Fransa'ya katılması düşüncesi sadece sınırsız ve sebepsiz bir tamahtan ileri geliyordu; bu, büyük bir dost kırallığın ittifakından doğacak faydalara peynir yetiştiren küçük bir eyaleti tercih etmek ve lüzumsuz yere Avrupa'nın korku ve kıskançlığını artırmak demekti; bu, İngilizlerin Hindistan'daki mevkilerini sağlamlaştırmak, onları, bizim Holânda'yı ilk istilâ edişimizde ellerine geçirdikleri Ümit burnu ile Seylan adasını elde tutmaya zorlamak demekti. Birleşik-vilâyetlerin (Holânda) prens Louis'ye verilmesi sahnesi hazırlanmıştı: Versailles sarayında torunu V. Philippe'i takdim eden XIV. Louis'yi temsil eden ikinci bir tören Tuileries sarayında yapıldı. Ertesi günü Diana salonunda tantanalı bir öğle yemeği verildi. Kıraliçe Hortense'ın [99] çocuklarından biri içeri girdi; Bonaparte ona, "Cicim, dedi; bellediğin o manzumeyi bize okusana." Çocuk hemen *"Bir kıral isteyen kurbağalar"* [100] diye başlayarak devam etti:

Kurbağalar bıkarak
Demokratça hayattan
Öyle sızlandılar ki
Jupin onlara halim selim bir kıral gönderdi.

Yeni Holânda kıraliçesinin arkasında oturmuş olan İmparator, alışkın olduğu bir hareketle, onun kulaklarını çimdikliyordu: en kibar muhitlerde bulunurdu ama hareketleri her zaman kibarca değildi.

12 temmuz 1806'da Rhin devletleri konfederasyonu antlaşması imzalandı; on dört Alman prensi İmparatorluktan ayrılıyor, kendi aralarında ve Fransa ile birleşi-

yorlardı: Napoléon, bu konfederasyonun koruyucusu ünvanını aldı.

20 temmuzda, Fransa ile Rusya arasında barış imzalandığı için, II. Franz, Rhin konfederasyonunun neticesi olarak, 6 ağustosta seçimli Almanya İmparatorluğunu bırakarak irsî Avusturya imparatoru oldu: mukaddes Roma İmparatorluğu yıkılmıştır. Bu büyük hâdise pek az göze çarptı; Fransa İhtilâlinden sonra her şey küçük görünüyordu; Clovis [101] tahtının yıkılışından sonra, Cerman tahtının yıkılışından çıkan gürültü kulaklara zor erigiyordu.

İhtilâlimizin başlangıcında, Almanya'da bir sürü hükümdar vardı. Başlıca iki krallık çeşitli hükümetleri kendilerine çekmeğe çalışıyorlardı: zamanın eseri olan Avusturya ile bir adamın eseri olan Prusya. İki din ülkeyi ikiye ayırıyor ve Westphalia antlaşmasının temelleri üzerinde iyi kötü tutunuyordu. Almanya siyasi birlik düşü kuruyordu, ama bağımsızlığa kavuşmak için Almanya'nın siyasi terbiyeye ihtiyacı vardır, nasıl ki İtalya da askerî terbiyeden mahrum oluşu yüzünden bağımsızlığa kavuşamamaktadır. Almanya, eski gelenekleriyle, sayısız kulecikleriyle sanat kurallarına aykırı düşen, bununla birlikte dinin heybetiyle yüzyılların gücünü pek iyi temsil eden o basilikalardan birine benziyordu .

Rhin konfederasyonu, yarım kalmış büyük bir eserdir ki, tamamlanması için çok zamana, ulusların haklariyle çıkarlarını esaslı bir şekilde bilmeğe ihtiyaç vardı; onu tasarlamış olanın zihninde birdenbire gerçek hüviyetini kaybetti: bu derin anlamlı buluştan kala kala malî ve askerî bir gelir kaynağından başka bir şey kalmadı. Deha ürünü ilk tasavvuru geçtikten sonra Bonaparte'ın gözü para ile askerden başka bir şey görmüyordu; vergi sızdırıcı ile asker toplayıcı, büyük adamın yerini alıyor-

du. Bu siyasa ve özgürlük Michelangelo'su heybetli tasarılarla dolu dosyalar bırakmıştır.

Her şeyi kurcalayıp karıştırmaktan hoşlanan Napoléon, o sıralarda büyük Sanhédrin'i [102] tasarladı; bu meclis ona Kudüs'ü ihale etmedi, ama, gel zaman git zaman, dünyanın para işlerini Yahudilerin ellerine geçirdi, ve böylece iktisat âlemini altüst etti.

Lauderdale markisi Paris'e gelip Fransa ile İngiltere arasındaki askıda kalmış görüşmelere devam için M. Fox'un yerini aldı. Bu siyasi görüşmeleri İngiliz büyükelçisinin M. de Talleyrand hakkındaki şu sözü güzel tarif eder: "İpek çorap içinde çamur [103]." *

1806 yılı içinde, dördüncü ittifak patlak verdi. Napoléon, Saint-Cloud'dan hareket etti. Mayence'a geldi, Saalburg'da düşmanın depolarını zaptetti. Saalfeldt'de Prusya prensi Ferdinand maktul düştü. 14 kasımda, Auerstaedt'da ve Jena'da, bu iki savaşta Prusya ortadan kalktı: Kudüsten dönüşümde artık mevcut değildi.

Prusya bildirisi, olup bitenleri bir satırda tasvir eder: *"Kıralın ordusu yenildi. Kıralla kardeşleri sağdırlar."* Brünswick dukası aldığı yaralar yüzünden az sonra öldü: 1792'de, çıkardığı bildiride Fransa'yı ayaklandırmıştı; yoksul bir asker sıfatiyle XVI. Louis'nin kardeşlerine katılmaya gittiğim sırada yolda beni selâmlamıştı.

Orange Prensi [104] ile, Moellendorf [105] ve Halle'de kuşatılmış olan birçok yüksek rütbeli subayların kalenin teslimi dolayısiyle çekilmelerine izin verildi.

Yaşı sekseni geçmiş olan Moellendorf, Friedrich'e arkadaşlık etmişti, büyük Friedrich, *Zamanın Tarihi*'nde ve Mirabeau, *Gizli Hâtıralar*'ında onu öğerler. Bu general, Rosbach'taki bozgunumuzu görmüş ve Jena'da zafe-

* Deyimi hafifletiyorum. (Chateaubriand)

rimize tanık olmuştu: Brünswick dukası Clostercamp'da, d'Assas'ın boğazlandığını, tek suçu Enghien'in katledilmesine karşı yürekli bir kin beslemesi olan Prusya Prensi Ferdinand'ın Auerstaedt'da [106] maktul düştüğünü görmüştü. Eski Hanover ve Silesia savaşlarının bu tayfları iki imparatorluğumuzun güllelerine göğüs verdiler: geçmişin âciz gölgeleri geleceği yolundan çeviremezdi; eski çadırlarımızla yeni açık ordugâhlarımızın dumanları arasında bunlar görünüp kayboldular.

Erfurt teslim oldu; Davout, Leipzig'i aldı; Elbe geçitleri zorlandı; Spandau kalesi düştü; Bonaparte, Potsdam'da Friedrich'in kılıcını esir aldı. 27 ekim 1806'da, büyük Prusya kıralı, Berlin'deki boş sarayları civarındaki mezarında, memlekete yabancı askerler geldiğini haber veren sesler işitiyor: Napoléon gelmiştir. Spree kıyısında [107] felsefe anıtı yıkılırken ben Kudüs'te dinin sarsılmaz anıdını seyrediyordum.

Stettin, Custrin teslim oldu; Lubeck'te yeni bir zafer: Wagrie'nin başkenti hücumla zaptedildi; Paris'e iki defa girecek olan Blücher elimizde esirdi. Bu, XIV. Louis'nin 1677'deki bir seyahatinde Holânda'nın ve kırk sekiz şehrin zaptedilişi hikâyesidir.

21 kasım günü Avrupa kıtasının tâbi olacağı düzeni ilân eden Berlin kararnamesi çıktı, İngiltere'nin dünya ile ilişkilerini kesen ve yerine gelmesine ramak kalan dev bir kararnameydi bu; bu kararname çılgınca bir şey görünüyordu, oysa sadece heybetli idi. Bununla beraber, kıta ab'ukası bir yandan Fransa, Almanya, İsviçre ve İtalya'da sanayiin meydana gelmesine yol açtıysa, öte yandan da dünyanın geri kalan kısımlarını İngiliz mal'arına daha geniş ölçüde açtı: ittifakımıza girmiş hükümetleri sıkıntıya düşürerek endüstriyel çıkarları ayaklandırdı, kinler doğurdu, Tuileries hükümetiyle Petersburg hü-

kümetinin arasını açtı. Demek ki abluka, faydası şüpheli bir hareket oldu: Richelieu olsaydı böyle bir işe girişmezdi.

Bir süre sonra, Friedrich'in öteki ülkelerinin peşisıra Silesya da çiğnendi. Fransa ile Prusya arasında savaş 9 ekimde başlamıştı: on yedi gün içinde, askerlerimiz, bir yırtıcı kuş sürüsü gibi, Francorda geçitleri, Saale ve Elbe nehirleri üzerinde uçtular; aralık ayının 6'sında Vistul'ün ötesindeydiler. Murat, 29 kasımdan beri ordugâhını Varşova'da kurmuştu; Prusyalıların imdadına pek geç yetişmiş olan Ruslar bu şehirden çekilmişlerdi. Napoléon'un şişirip kıral yaptığı Saksonya elektoru, Rhin konfederasyonunun başına geçti ve savaş çıkması halinde yirmi bin asker vermeyi üzerinde aldı.

1807 kışı Fransız ve Rus imparatorlukları arasında savaşı geri bıraktırdı; ama bu imparatorluklar bir kere çatışmışlardır, kaderlerde bir değişme de göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, bütün sapıtmalarına rağmen, Bonaparte'ın yıldızı hâlâ yükselmektedir. 1807'de, 8 şubat günü, Eylau savaşını kazandı: bu boğazlaşma yerinden Gros'nun en güzel tablolarından biri kalmıştır, tablo Napoléon'un idealize edilmiş bir başiyle süslüdür. Elli bir günlük istihkâm savaşından sonra Danzig, kapılarını mareşal Lefebvre'e açtı, Mareşal kuşatmanın devamınca topçularına hep demişti ki: "Bu işten bir şey anlamam; ama "hisarlarda bir gedik açın, geçerim." Fransız muhafızlarının bu eski çavuşu Danzig dukası oldu.

14 haziran 1807'de, Friedland savaşı Ruslara on yedi bin ölü ve yaralıya, bir o kadar esire ve yetmiş topa mal oldu; bu zaferi biz pek pahalı ödedik: düşman değiştirmiştik; Fransız damarlarını genişçe açmadan hiçbir başarı kazanamıyorduk. Konenigsberg zaptedildi; Tilsit'te bir mütareke imzalandı.

Napoléon'la Aleksandr sal üstünde bir pavyonda buluştular. Pek ortalarda gözükmeyen Prusya kıralını Aleksandr istediği gibi oynatıyordu: Dünyanın kaderi Niemen üzerinde yüzmekteydi, ve bu kader ileride gene burada yerine gelecekti. Tilsit'te on maddelik gizli bir antlaşma üzerine görüşüldü. Bu antlaşma ile Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları ile Moskof ordularının Asya'da yapabileceği fetihler Rusya'ya veriliyordu. Bonaparte da İspanya ile Portekiz'e sahip oluyordu, Roma ile ona tâbi yerleri İtalya kırallığına katıyor, Afrika'ya geçip Tunus'la Cezayir'i zaptediyor, Malta'yı ele geçiriyor, Mısır'ı istilâ ediyor, Akdeniz'i yalnız Fransız, İngiliz, İspanyol ve İtalyan yelkenlerine açık tutuyordu. Napoléon'un kafasındaki hayallerin ardı arkası kesilmiyordu. Hindistan'ın karadan istilâsına ilişkin bir tasarı 1800'de Napoléon'la Çar I. Pavel arasında görüşülmüştü.

7 temmuzda barış imzalandı. Daha başlangıçtan beri Prusya kıraliçesinden nefret eden Napoléon onun şefaat dileklerine sağır kaldı. Kıraliçe, Niemen nehrinin sol kıyısında ücra bir evde oturuyordu, İmparatorların ziyafetlerine iki defa kendisini çağırmak şerefini ona bahşettiler. Eskiden Friedrich tarafından haksız yere istilâ edilmiş olan Silesya, Prusya'ya geri verildi; eski haksızlığın hakkına riayet ediliyordu; zorbalıkla elde edilen şeye el uzatılamazdı. Polonya topraklarının bir kısmı Saksonya'nın malı oldu. Danzig'in bağımsızlığına dokunulmadı; sokaklarında ve hendeklerinde ölenlere hiç değer verilmedi: savaşın gülünç ve boş katilleri! Aleksandr, Rhin konfederasyonunu tanıdı, ve Napoléon'un üç kardeşi Joseph, Louis ve Jerome'u sırasiyle Napoli, Holânda ve Westphalia kıralı olarak tanıdı.

Bonaparte'ın kıralları tehdit ettiği kader onu da teh-

dit edlyordu; Rusya'ya, İspanya ve Roma'ya hemen aynı zamanda saldırdı: üç teşebbüs ki onun mahvına sebep olmuştur. Bu *Hâtıralar*'dan önce yayınlanmış olan *Verona Kongresi*'nde, İspanya'nın istilâsı hikâyesini görmüştünüz. Fontainebleau antlaşması, 29 ekim 1807'de imzalanmıştır. Portekiz'e varan Junet, Bonaparte'ın kararnamesine dayanarak, Bragance hanedanının *saltanatının sona erdiğini* bildirmişti; daima kullanılan tabir budur: ama hâlâ o hanedanın saltanat sürmekte olduğunu bilirsiniz. Yeryüzünde olup bitenlerden Lizbon'dakiler o kadar az haberdar oluyorlardı ki VI. Juan bu kararnameyi ancak tesadüfen getirdikleri *Moniteur* gazetesinin bir sayısından öğrenmişti, oysa Fransız ordusu Lusitania'nın başkentinden ancak üç konak ötedeydi. Saray için, Gama'nın yelkenlerini selâmlamış ve Camoens'in [198] türkülerini işitmiş olan denizlere kaçmaktan başka çare kalmamıştı.

Bonaparte, belâsını bulmak üzere kuzeyde Rusya'ya sataşırken, güneyde perde kalktı; başka bölgeler ve başka sahneler görülmektedir: Endülüs'ün güneşi, askerlerimizin silâhlarıyle selâmladıkları Guadalquivir'in palmiyeleri, Arena'da döğüşen boğalar, dağlarda yarı çıplak çeteler, manastırlarda dua eden rahipler görüldü.

İspanya'nın istilâsiyle, savaşın yüzü değişti; Napoléon, can düşmanı İngiltere ile temasa geldi ve ona savaşmasını öğretti: İngiltere, Napoléon'un donanmasını Ebuhur'da yok etti, Akkâ'da onu durdurdu. Trafalgar'da son gemilerini de elinden aldı, onu İberia yarımadası'nı boşaltmak zorunda bıraktı, Garonne nehrine kadar Fransa'nın güneyini ele geçirdi ve Waterloo'da onu bekledi: bugün doğum yeri olan Korsika'yı işgal ettiği gibi Sainte-Hélène'de de mezarına bekçilik etmektedir.

5 mayıs 1808'de, Bayonne antlaşması, IV. Carlos adı-

na, bu hükümdarın sahip olduğu bütün hakları Napoléon'a bırakır: İspanya'yı kapması Bonaparte'ı Machiavel'vari bir İtalyan hükümdarı haline koymaktadır, yalnız hırsızlığın büyüklüğü bir fark teşkil eder. Yarımadanın işgali hâlâ görünüşte dostu ve müttefiki olduğu ama yüreğinde gizlice kin beslediği Rusya'ya karşı kuvvetini azaltmaktadır. Napoléon, bildirisinde İspanyollara demiştir ki: "Ulusunuz mahvoluyordu; çektiklerinizi gördüm; "dertlerinize çare bulacağım; torunlarınızın beni hatır-"lamalarını ve *vatanımızı o diriltti* demelerini istiyorum." Evet, İspanya'yı gerçekten de diriltti, ama, mânasını pek de anlamadığı sözler söylüyordu. O sıralarda İspanyollar tarafından düzenlenmiş bir âmentü, kehanetin gerçek anlamını açıklamaktadır:

"Söyle bakayım oğlum, kimsin sen? — Allahın ina-"yetiyle İspanyolum. — Kurtuluşunuzun düşmanı kim-"dir? — Fransızların imparatoru. — Kimdir o? — Kötü "bir adam. — Nasıldır o? — Bir bakıma insan, bir bakı-"ma şeytan. — Napoléon nerden çıkmıştır? — Günahtan. "— Görevlerini yerine getirmiyen İspanyol hangi cezaya "müstahaktır? — Ölüme ve vatan haini diye yüzüne tü-"kürülmeye. — Kimdir bu Fransızlar? — Hıristiyanlık-"tan dönmüş birtakım zındıklar."

Bonaparte, düştükten sonra, İspanya'ya karşı giriştiği teşebbüsünü tereddüde yer vermeyecek kadar açık bir dille yermiştir: "Bu işi pek fena bir şekilde ortaya at-"tım. Teşebbüsün gayri ahlâkiliği pek açık, haksızlık pek "yüzsüzce görünmüş olacak, hâlâ herkes ayıplıyor, çün-"kü başaramadım; çünkü *suikast,* asıl maksadımdaki bü-"yüklükten ve hayırlı taraflarından ayıklanarak ancak "yüz kızartıcı çıplaklığı içinde görünüyor. Halbuki ba-"şarsaydım, gelecek kuşaklar bu hareketimi, büyük ve "hayırlı sonuçlar yüzünden, belki de haklı olarak, gökle-

"re çıkaracaktı. Bu teşebbüs beni düşürdü. Avrupa'daki "ünümü lekeledi, İngiliz askerlerine bir okul açmış oldu. "Bu uğursuz İspanya savaşı tam anlamiyle bir yara, "Fransa'nın uğradığı felâketlerin ilk etkeni oldu."

Bu itiraf, Napoléon'un cümlesini kullanalım, *pek yüzsüzcedir;* ama aldanmıyalım: kendi kendini suçlarken Napoléon'un maksadı, bir kurbanlık-suikastı [109], lâneleri savurarak çöle defedip, bütün öteki işlerine hayranlığını çekmektir.

Baylen işi akim kaldıktan sonra, İspanyolların başarılarından şaşıran Avrupa hükümdarları, kendi korkaklıklarından utandılar. Wellington, ilk defa olarak, güneşin battığı noktada ufukta göründü, bir İngiliz ordusu 31 temmuz 1808'de Lizbon yakınında karaya çıktı, ve 30 ağustosta Fransız kıtaları Lusitanya'yı boşalttı. Soult'un çantasında kendini I. Nicolas unvaniyle Portekiz kıralı ilân eden bildiriler vardı. Napoléon, Berg grandükünü Madrid'den geri çağırdı. Kardeşi Joseph'le eniştesi Joachim [110] arasında bir değişiklik yapmak aklına esti; Napoli tacını Joseph'in başından alıp ötekinin başına geçirdi; iki yeni kıralın başlarına bu başlıkları el çabukluğu ile geçirdikten sonra, ceketlerini değişmiş iki asker gibi, herbiri bir yana gittiler.

22 eylülde [111], Erfurt'ta, Bonaparte şan ve şöhretinin son temsillerinden birini verdi; Aleksandr'a oyun ettiğini, pohpohlarla onu iyice uyutmuş olduğunu sanıyordu. Bir general şöyle yazıyordu: "Çara bir bardak afyon içir- "dik, o uyuyadursun, biz gidip başka tarafta işimizi gö- "receğiz."

Bir sundurma, tiyatro salonu haline getirilmişti; kenarlı iki koltuk iki imparator için en öne konulmuştu; sağda ve solda öteki hükümdarlar için kumaş kaplı sandalyeler dizilmişti; geride prenslere ayrılan tahta sıra-

lar geliyordu; sahnenin hükümdarı Talma, kırallardan mürekkep seyirciler önünde oynadı.

Büyük adamın dostluğu bir lûtfudur tanrıların. [112]

mısraı söylenirken Aleksandr *büyük dostunun* elini sıktı, eğilip ona: "Bu gerçeği şimdi her zamandan çok his-"sediyorum." dedi.

Bonaparte'a göre, Aleksandr o zaman saf bir adamdı; onu alaya alıyordu; kurnazlığına hükmettiği zaman onu tahkir etti: "Bu Bizanslı bir Rumdur, ondan sakın-"malı." Erfurt'ta, Napoléon galip bir askerin yüzsüzce sahteliğini takınıyordu; Aleksandr yenilmiş bir hükümdar gibi aşağıdan alıyordu: hile yalanla savaşıyordu, Batı'nın siyasetiyle Doğu'nun siyaseti hüviyetlerini koruyorlardı.

Londra, kendisine yapılan barış imalarını savsakladı, Viyana hükümeti de el altından savaşa karar veriyordu. Yeniden geniş hayallere kapılan Bonaparte, 26 ekimde, Yasama Meclisinde *(Corps législatif)* şu demeçte bulundu: "Rusya imparatoriyle Erfurt'ta görüştük: "barış için olduğu kadar savaş için de her hususta muta-"bıkız ve tamamiyle birleşik bulunuyoruz." Sonra ekledi: "Pirénée'lerin *öte yanında* göründüğüm zaman, Leo-"par [113] dehşete kapılarak, rezil olmaktan, bozgundan ve-"ya ölümden kurtulmak için Okyanus'a kapağı atacak-"tır." Oysa Leopar, Pirénée'lerin *beri yanında* göründü.

Her istediği şeyin gerçekleşeceğine inanan Napoléon, İspanya'yı dört ay içinde dize getirdikten sonra Rusya'ya dönmek niyetindedir (nitekim sonradan meşru kırallık için böyle olmuştur); bunun sonucu olarak eski askerlerinden seksen binini Saksonya, Polonya ve Rusya'dan çekti; İspanya'ya bizzat yürüdü; Madrit'ten gelen elçi heyetine dedi ki: "İrademin gerçekleşmesini hiçbir

"engel uzun boylu geciktiremez. Bourbon hanedanı artık "Avrupa'da hüküm süremez; Avrupa kıtasında İngiltere'- "nin tesir ve nüfuzu altında hiçbir devlet yaşayamaz."

Bu kehanet otuz iki yıl önce ortaya atılmıştı, ve 21 şubat 1809'da Saragosa'nın zaptı dünyanın kurtuluşunu müjdeledi.

Fransızların bütün yiğitlikleri boşa gitti; ormanlar silâha sarıldı, çalılıklar düşman kesildi. Yapılan misillemeler hiçbir şeye engel olamadı, çünkü bu memlekette böyle şeyler tabiî hallerden sayılır. Baylen çarpışması, Girona ile Ciuda-Rodrigo'nun savunmaları bir ulusun dirilişine işaret oldu. La Romana [114]; Baltık'ın bir ucundan, alaylarını İspanya'ya getirdi, tıpkı bir zamanlar Karadeniz'den kaçan Frank'ların Rhin ağzında zaferle karaya çıkışları gibi. Avrupa'nın en iyi askerlerini yenmiş olan bizler, Voltaire'in tuhaflıklariyle Terreur'ün zındık bunaklığının Fransa'ya telkin ettiği o dinsizlik kudurganlığiyle rahiplerin kanını döküyorduk. Bununla birlikte bizim emektar askerlerimizin başarılarına bir son veren gene manastır milisleri oldu: Saragosa binalarının tutuşmuş direkleri üzerinde, ateşten ejderler gibi, alevler ve mandolin sesleri arasında, *bolero* türküleriyle ölüler âyininin *requiem*'ini söyliyerek piştovlarını dolduran bu papazlara raslıyacaklarını hiç tahmin etmemişlerdi: Sagonte'nin harabeleri bu kahramanlığa alkış tuttu.

Bununla beraber Hıristiyan kiliseleri haline konulan Mağribî saraylarının mahremiyetine girildi; soyulan kiliseler Velasquez'le Murillo'nun [115] şaheserlerini kaybetti; Burgos'ta Rodrigo'nun kemiklerinin bir kısmı alındı; o kadar şan ve şerefe boğulmuşlardı ki artık Cid'i-[116] mezarında tedirgin etmekten çekinmiyorlardı, nasıl ki Condé'nin ruhunu tâzibetmekten de çekinmemişlerdi.

Kartaca yıkıntılarından çıktıktan sonra Fransızların

istilâsından önce Hesperia'dan geçtiğim sırada, hâlâ bir zamanki geleneklerinin koruduğu İspanya'yı gördüm. Escurial bana tek bir manzarada ve tek bir anıtta Castilla'nın sert çehresi gibi göründü: Bir mutekifler kışlası olup II. Philippe tarafından hezimetlerimizden birini kutlamak için bir marytre ıskarası [117] şeklinde bina edilen Escurial kara tepeler arasında katı bir toprak üzerinde yükseliyordu. İçinde dolmuş veya dolacak kıral mezarları, örümceklerin mühürlediği bir kütüphane ve boş bir vitrinde Raphaello'nun şaheserleri çürüyordu. Dörtte üçü kırılmış bin yüz kırk penceresi yerle göğün dilsiz mesafeleri üzerine açılıyordu: saray ve hiéronimite rahipleri eskiden orada zamaneyi ve zamaneden nefreti [118] bir araya getirirlerdi.

Çöle sürülmüş Engizisyon suratlı korkunç binanın yanında, katırtırnaklariyle yivlenmiş bir park ve islenmiş ocakları vaktiyle buralara insanlar uğradığına işaret eden bir köy vardı. Bu stepler Versailles'ı, ancak kıralların arada bir oturmalariyle insan yüzü görürdü. Fundalıkların çayırkuşu olan kırmızı ardıç kuşunun delikli çatıya tünediğini gördüm. Bu, yenilmez imanlı, alnı yukarda, görmüş geçirmiş ama dilsiz olan karanlık ve kutsal mimariler kadar insanın içine işleyen bir şey yoktur; karşı durulmaz bir kuvvet gözlerimi o mübarek pencere sökelerine, başları üstünde dini taşıyan taştan keşişlere çiviliyordu.

Sierra-Nevada vadilerinde ve Murcia denizi kumsallarında bir göz atıp geçtiğim manastırlar, elveda! Orada, yakında büsbütün çalmaz olacak bir çan sesiyle, uzun kemerler altında, keşişsiz hücreler, sedasız kabirler, ölüler arasında; orada, boş yemekhanelerde, Bruno'nun sükûtunu, François'nın çarıklarını, Dominique'in meşalesini, Charles'ın tacını, Ignace'ın kılıcını, Rancé'nin [119] kıl

gömleğini bırakmış olduğu o ıssız avlularda; sönmekte olan bir imanın mihrabında, zamanı ve hayatı hor görmeye alışıyorlardı: hâlâ biri çıkıp da ihtiraslı hayaller besliyecek olsa, yalnızlığınız bu ihtiraslara, hulyaların boşluğu ile iyi bağdaşan bir şeyler katardı.

Bu ölülere özgü yapılarda siyahlı bir adamın hayaleti dolaşır gibiydi: bu yapıları icadeden II. Philippe'in hayaleti.

Bonaparte, müneccimlerin *la planète traversière* dedikleri yıldızın medarına girmiş bulunuyordu: onu tabi İspanya'nın üstüne yürüten siyaseti, boyun eğmiş İtalya'nın da içten içe kaymasına sebep oluyordu. Din adamlarını rahat bırakmamakla eline ne geçiyordu? Papa, piskoposlar, papazlar, hattâ *catéchisme* [120] bile, iktidarını pohpohlamakta kusur mu ediyorlardı? İtaat edilmesini yeteri kadar vazetmiyorlar mıydı? Yarı yarıya küçültülmüş zayıf Papalık ülkesi, önünde bir engel miydi? ona her istediğini yaptırtmıyor muydu? Hattâ Roma'nın bile şaheserleri ve hazineleri soyulmuş değil miydi? Harabelerinden başka bir şeyi kalmamıştı.

Napolèon'u ürküten Papalığın manevi ve dinî gücü müydü? Ama, papalığa zulmetmekle bu gücü artırmış olmuyor muydu? Veli Petrus'un halefi [121], uslu, itaatli haliyle, zalime karşı kendisini savunma zorunda kalmadansa ,efendisiyle elele yürüse Napoléon'a daha yararlı olmaz mıydı? Bonaparte'ı bu türlü hareketlere sevk eden neydi? Dehasının kötü tarafı, rahat duramaz oluşu: bu ebedî kumarbaz, bir harita üzerine imparatorlukları koymazsa aklına esen bir zevzekliği kordu.

Bütün bu tâcizlerin her şeye hükmetmek isteyen bir açgözlülükten, zihnine ters girmiş ve yüzyıla uygulamaya elverişli olmayan birtakım tarihî hâtıralardan ilham

almış olması ihtimali vardır. Kendi şahsına bağlı olmayan her nüfuz (hattâ zamanın ve dinin nüfuzu bile) imparatora bir israf, hakkına tecavüz gibi görünüyordu. Rusya ve İngiltere, biri mutlakiyetçi kırallığı öteki fikrî üstünlüğü ile ondaki tahakküm hırsını artırıyorlardı. Fransa'nın, dinî tahakküm kaynağını sınırları içinde tuttuğu devirde papaların Avignon'da oturduklarını hatırlıyordu: memurlarının listesinde aylıklı bir papa bulunması pek hoşuna gidecekti. VII. Pius'a gadretmekle, faydasız bir nankörlükle kendini suçlandırmakla katolik halkın nazarında dini diriltmiş adam diye tanınmak fırsatını kaçırıyordu: hırsının sağladığı kazanç, kendisine taç giydirmiş olan sabık bir papazın son elbisesiyle [122] bir ayağı çukurda bir ihtiyarın zindancısı olmak şerefinden ibaretti. Ama neylesin, Napoléon'a bir *Tiber vilâyeti* [123] lâzımdı: öyle görünür ki ebedî şehir ele geçirilmedikçe fetihler tamamlanmış olmaz. Roma cihanın göz koyduğu başlıca yer olarak kalmaktadır.

VII. Pius, Napoléon'a taç giydirmişti. Roma'ya dönmeye hazırlanırken, Papaya kendisini Paris'te tutabileceklerini ima ettiler; Papa: "Her şey hesaba katılmıştır; "İtalya'dan hareketimden önce, usul dairesinde bir istifa-"name imzaladım; bu belge Fransızların elinin erişemi-"yeceği bir yerde, Palermo'da kardinal Pignatelli'nin elin-"dedir. Bir papa yerine elinizde Barnabé Chiaramonti "adında bir keşişten başka bir şey kalmıyacaktır." cevabını verdi.

Kavga çıkarıcının kavga çıkarmak için bulduğu ilk sebep Papanın (kendisiyle barış halinde bulunduğu) İngilizlere başka yabancılar gibi Roma'ya gelmek iznini vermesi oldu. Sonra Jérôme Bonaparte, Birleşik Devletlerde matmazel Paterson'la evlenince, Napoléon bu evlenmeyi beğenmedi; dünyaya bir çocuk getirmek üzere bulunan

madam Jerôme Bonaparte gemisinden Fransa'ya çıkarılmadı ve İngiltere kıyılarına çıkmak zorunda kaldı. Bonaparte bu nikâhı Roma'da feshettirmek istedi; VII. Pius, bir Katolikle bir Protestan arasında yapılmış olmasına rağmen bu nikâhta fesih için hiçbir sebep bulamadığından teklifi reddetti. Adalet, hürriyet ve dinin haklarını kim koruyordu: Papa mı, İmparator mu? Napoléon kızıyordu: "Yüzyılımda benden daha güclü bir papaz bulu-"yorum. O ruhlar üzerinde hüküm sürüyor, bense yalnız "madde üzerinde: papazlar ruhu alıp cesedi önüme atıyor-"lar." Biri yeni harabeler üzerinde ayakta, öteki eski harabeler üzerinde oturmuş bulunan bu iki adam arasındaki mektuplaşmadan Napoléon'un kötü niyetini çıkarırsanız geriye pek ağır basan bir büyüklük payı kalır.

İspanya'da Benavente'den, bu felâket sahnesinden yazılan bir mektup tragedyaya komiklik katmaktadır; insan kendini âdeta Shakespeare'den bir sahne karşısında sanıyor: dünyanın efendisi, dış işler bakanına telmihlerde bulunuyor, Roma'ya yazarak Papaya kendisinin, yani Napoléon'un Chandeleur'ün mumlarını[124] kabul etmiyeceğini, İspanya kıralı Joseph'in de bunları istemediğini bildirmesini, Napoli ve Holânda kıralları Joachim'le Louis'nin de sözü geçen mumları reddetmeleri gerektiğini söylüyor.

Fransa konsolosu, VII. Pius'a şunları söylemek emrini aldı: "Ne saltanat, ne de kudret bu şeylere bir değer "katmazmış (mahpus bir ihtiyarın saltanat ve kudreti!) "cehennemde papalarla papazlar da bulunabilirmiş, ve ba-"sit bir papazın takdis ettiği bir mum bir papanın takdis "ettiği mum kadar mübarek bir şey olabilirmiş." Bir kahvehane felsefesinin iğrenç hakaretleri.

Sonra Bonaparte, bir adımda Madrit'ten Viyana'ya atladıktan sonra, kırıp dökücü rolünü tekrar ele alarak,

17 mayıs 1809 tarihli bir kararname ile Papalık Devletini Fransa İmparatorluğuna ekledi, Roma'yı İmparatorluğun serbest şehri ilân etti ve orada yönetimi ele almak üzere bir *Consulte* tayin etti.

Devleti elinden alınan Papa gene Quirinal'de [125] oturuyordu; kendine sadık kalan bazı makamlara, muhafızlarından bazı askerlere hâlâ sözü geçiyordu; bu kadarı fazlaydı: son bir şiddet göstermek için bir vesile lâzımdı; gülünç olmakla birlikte sâf bir sempati kanıtı olan bir olay bu vesileyi verdi: Tevere nehrinde avlanan balıkçılar bir mersin balığı tutmuşlardı; balığı yeni *Zincirlenmiş Veli Petrus*'larına götürmek istiyorlardı; Fransız zaptiyeleri hemen *isyan var!* diye haykırdılar ve papalık hükümetinin son kırıntıları da ortadan kaldırıldı. Saint-Ange şatosu topunun gürültüsü Papanın cismani hükümranlığının sona erdiğini ilân ediyor. İndirilen papalık sancağı yerine dünyanın her yanında zaferlerle harabelerden haber veren üç renkli bayrak çekildi. Roma, daha birçok fırtınaların geçip gittiğini görmüştü: bu fırtınalar ihtiyar başını örten tozları süpürüp götürmekten başka bir şey yapamamıştı.

Çekilmiş olan Consalvi'nin haleflerinden biri bulunan kardinal Pacca, Papanın yanına koştu. İkisi birden haykırdılar: *Consummatum est*-[126]. Kardinalin yeğeni Tibere Pacca, Napoléon'un çıkardığı kararnamenin yazılı bir nüshasını getirdi; Kardinal kararnameyi aldı, kapalı kanatları ancak yetersiz bir ışık sızdıran bir pencereye yaklaştı ve kâğıdı okumak istedi; bunu güçlükle başarabildi; bir yandan bir iki adım ötesinde talihsiz hükümdarını görüyor, bir yandan da imparatorun zafer toplarını işitiyordu. Dünyayı ezen bir kuvvete karşı bir Roma sarayı-

nın karanlığında iki ihtiyar tek başlarına didişiyorlardı; çukurda olan yenilmek bilmez.

Papa önce resmî bir itirazname imzaladı; ama çoktan beri hazır duran aforoz ilânını imzalamadan önce kardinal Pacca'ya sordu: "Siz olsanız ne yapardınız?" Öteki cevap verdi: — "Gözlerinizi göğe kaldırın, sonra kararı-"nızı verin: ağzınızdan çıkacak Tanrının iradesidir." Papa gözlerini kaldırdı, imzaladı: "İlâmı yürürlüğe koyun," dedi.

Negacci, ilâmın ilk suretlerini üç büyük kilisenin, San-Pietro, Santa-Maria-Maggiore ve San-Juan de Latran kiliselerinin kapılarına astı. İlân koparıldı; general Mollis bunu imparatora gönderdi.

Aforoza eski kuvvetini bir dereceye kadar kazandırabilecek bir şey varsa o da VII. Pius'un erdemiydi: eski zaman insanları sakin bir gökte çakan şimşeği en tehlikeli şimşek sayarlardı. Ama ilâmın hâlâ zayıf bir tarafı vardı: kilisenin *soyucuları* arasına konulan Napoléon'un adı *açıkça* zikredilmemişti. Korku asrında yaşanıyordu; ürkek ve çekingen insanlar, aforozda onun adı geçmeyişini fırsat bilip vicdan huzuriyle bunun ardına sığındılar. Ateş püskürerek savaşmak lâzımdı; mademki kendini savunmaya yanaşmamışlardı, şiddeti şiddetle karşılamak gerekti; ibadet işlerine son vermek, tapınakların kapılarını kapamak, kiliseleri girilmez ilân etmek, papazlara bundan böyle takdis işi yapmamalarını emretmek gerekti. Yüzyıl bu büyük serüvene girişmeye elverişli olsun olmasın, buna girişmek gene yararlı olurdu. Papa VII. Gregorius olsaydı, bundan çekinmezdi. Gerçi iman, bir aforozu tutacak ve koruyacak kadar güçlü değildi ama artık Bonaparte'ın bir VIII. Henry olarak ayrı bir kilisenin başına geçmesini sağlayacak kadar da gücü yoktu. İmparator, tam bir aforozla önüne geçilmez güçlükler karşısın-

da kalacaktı: zorbalıkla kiliseler kapatılır ama açılamaz; ne halk dua etmeye; ne de Papa takdis etmeye zorlanabilir. Napoléon'a karşı oynanması elde olan bütün kozlar hiçbir zaman oynanmamıştır.

Tek askeri olmayan yetmiş bir yaşında bir papaz bütün bir imparatorluğa meydan okuyordu. Mantova'da Vergilius şenliklerinin kurucusu Miollis'e, Murat yedi yüz Napolili asker gönderdi. Roma'da bulunan zaptiye kuvvetleri komutanı Radet, Papa ile kardinal Pacca'yı yakalamıya memur edildi. Askerî tedbirler alındı, tıpkı Saint-Barthélemy gecesinde[127] olduğu gibi emirler en büyük bir gizlilikle verildi: Quirinal saati gece yarısından sonra biri çalınca, sessizce yığılmış olan kıtalar iki ihtiyar papazın zindanına kahramanca tırmanacaklardı.

Beklenen saatte general Radet, büyük kapıdan Quirinal'in avlusuna girdi; saraya gizlice sızmış olan albay Siry ona kapıları içerden açmıştı. General yukarı dairelere çıktı: takdis salonuna gelince kırk kişilik muhafız kıtasını orada buldu; bu kıta mukavemet etmemek emrini almış olduğu için hiç karşı koymadı: Papa, önünde Allahtan başkasının bulunmasını istemiyordu.

Porta Pia'ya çıkan sokağa bakan pencereler baltayla parçalanmıştı. Aceleyle yatağından kalkan Papa lâtası sırtında ve kukuletası başında olduğu halde, âdi kabul salonunda, kardinal Pacca, kardinal Despuig, bir iki yüksek rütbeli papaz ve kalem dairesi memurları ile birlikte bulunuyordu. İki kardinalin arasında bir masanın önüne oturmuştu. Radet içeri girdi, iki taraf da ağzını açmadı. Nihayet Radet, şaşkın ve benzi uçmuş bir halde söze başladı: VII. Pius'a Roma'da cismani hükümranlığından vazgeçmesi icabettiğini ve zatı kutsiyetpenahileri itaat etmiyecek olurlarsa kendisini general Miollis'e götürmek için emir aldığını bildirdi.

Papa ona cevap vererek, ettiği sadakat yemini Radet'yi Bonaparte'ın emirlerine itaate zorluyorsa, kendisinin, VII. Pius'un da, papalık tacını alırken etmiş olduğu yemini bozmamakta daha çok haklı bulunduğunu; kendi malı olmayan ve sadece yöneticisi olduğu kilise mülkünü ne verebileceğini, ne de terkedebileceğini söyledi.

Papa, yalnız mı gelmesi gerektiğini sorunca, general, "Zatı kutsiyetpenahileri nazırlarını beraberlerine alabilirler." dedi. Pacca, yandaki odalardan birine koşup kardinal elbiselerini giydi.

Noel gecesi VII. Gregorius, Santa-Maria-Maggiore kilisesinde âyin yaparken vali Cencius'un emriyle kiliseden alınmış, başından yaralanmış, üzerindeki süslü elbiseler soyularak bir kaleye kapatılmıştı. Halk silâha sarıldı; korkuya kapılan Cencius esirinin ayaklarına kapandı; Gregorius halkı yatıştırdı, tekrar Santa-Maria-Maggiore kilisesine gitti ve âyini tamamladı.

8 eylül 1303'te, Nogaret ve Colonna, gece vakti Agnani'ye girdiler, VIII. Bonifacius'un kapısını zorladılar, Papa onları sırtında papalık cüppesi, başında papalık tacı ile, ellerinde anahtarları ve haçı tutarak karşıladı. Colonna kendisini tokatladı: Bonifacius bundan duyduğu öfke ve acı yüzünden öldü.

Alçakgönüllü ve temiz yürekli bir adam olan VII. Pius, ne o insanca cüreti, ne de o dünyevi gururu gösterdi; kendi talihine daha yakın örnekler vardı; uğradığı felâket VI. Pius'un uğradığına benziyordu. Biri ötekinin yerini almış olan ve aynı adı taşıyan iki papa ihtilâllerimizin kurbanı olmuşlardı: ikisi de zorbalığa başvurularak Fransa'ya götürülmüşlerdi; seksen iki yaşında olan ilki Valence'ta ölmeye gelmişti; yetmişlik bir ihtiyar olan öteki Fontainebleau'da hapsedildi. VII. Pius, sanki aynı yollardan geçen VI. Pius'un hayaletiydi.

Pacca, kardinal elbisesiyle geri dönünce, ulu efendisini, askerlerle jandarmaların elinde buldu, onu yere serilmiş olan kapıların parçaları üzerinden geçerek merdivenlerden inmeye zorluyorlardı. 20 şubat 1798'de gün doğumundan üç saat önce Vatikan'dan zorla alınan VI. Pius, gidişine ağlar gibi görünen şaheserler dünyasını terkederek San-Pietro meydanı çeşmelerinin şırıltıları arasında, Angelico kapısından Roma'dan çıkmıştı. Quirinal'den 16 temmuz günü sabaha karşı alınan VII. Pius, Porto Pia'dan çıktı; Popolo kapısına kadar duvarların etrafını dolaştı. Nice defalar tek başıma gezindiğim bu Porto Pia, Alarik'in [128] Roma'ya girdiği kapıydı. VII. Pius'un geçtiği çevre yolundan giderken, Borghese köşkü tarafında sadece Raphaelo'nun uzletgâhından ve Pincio dağı tarafında ise Claude Lorrain'le Poussin'in [129] çekilgesinden başka bir şey görmüyorum; kadın güzelliğinin ve Roma aydınlığının nefîs hâtıraları; papalık nüfuzunun koruduğu sanat dehasının hâtıraları ki, esir ve düşmüş bir hükümdarın peşini bırakmıyarak sürgününde kendisini avutabilirdi.

VII. Pius Roma'dan hareket ettiği zaman, tıpkı konağı beş meteliğe tutulan bir asker gibi cebinde topu topu yirmi iki meteliklik bir *papetto* vardı: ama Vatikan'ı tekrar ele geçirdi. General Radet'nin bu işleri gördüğü sırada Bonaparte'ın kucağı kırallıklarla doluydu: elinde ne kaldı? Radet başardığı işleri yazarak bastırdı; bir tablosunu yaptırıp ailesine bıraktı; insanlar adalet ve şeref mefhumlarını bakın ne derece şaşırmışlar.

Papa, Quirinal avlusunda, kendisine karşı yürüyen Napoli askerlerini gördü, onları ve şehri takdis etti: mesut anlarda olduğu gibi bahtsız zamanlarda da her şeye yapılan bu dinî takdis öteki kırallara hiç benzemiyen o hükümdar papalara bir özellik verir.

Popolo kapısının dışında menzil atları bekliyordu. VII. Pius'un bindiği arabanın pancurları oturduğu tarafta çivilenmişti; Papa içeri girince, arabanın kapıları iyice kilitlendi ve Radet anahtarları cebine koydu; zaptiye komutanı Floransa'nın Chartreuse'üne kadar Papanın yanında kalacaktı. ,

Monterossi'de, evlerin kapılarında ağlayan kadınlar vardı: general, Papadan, görünmemek için arabanın perdelerini indirmesini rica etti. Bunaltıcı bir sıcak vardı. Akşama doğru VII. Pius su istedi; Cardigny çavuş yol boyunda akan başıboş bir sudan bir şişe doldurdu: VII. Pius büyük bir hızla içti. Radicofani dağında, Papa fakir bir hana indi; elbiseleri terden sırsıklam olmuştu; değişecek çamaşırı da yoktu; Pacca, Papanın yatağını yapması için hizmetçi kadına yardım etti. Ertesi gün, Papa, köylülere rasladı, onlara "Metîn" olunuz, dua ediniz!" dedi. Sienna'dan geçildi; Floransa'ya girildi, arabanın tekerleklerinden biri dağıldı; heyecana gelen halk "Santo padre! santo padre!" diye bağrışıyordu. Devrilen arabanın kapısından Papayı dışarı aldılar. Oradakilerin bir kısmı yere kapanıyor, ötekiler elbiselerine ellerini sürüyorlardı, Kudüs halkı da İsa'nın elbiselerine böyle ellerini sürmüştü.

Papa, Chartreuse'e doğru nihayet yola çıkabildi; bu ıssız yerde, on yıl önce VI. Pius'un iki seyisin kendisini koltuklayarak inlete inlete arabaya bindirdikleri zaman yatmış olduğu yatak onu bekliyordu. Chartreuse, Vallombrosa'nın güzelliklerinden biriydi; birbirini kovalayan çam ormanlarından geçilerek Camaldules'e varılıyor, oradan kayadan kayaya atlanarak, Appenin dağlarının her iki denizi gören o tepesine çıkılıyordu. Ansızın gelen bir emir VII. Pius'u Alessandria'ya doğru hemen yola çıkmaya zorladı; manastırın başpapazlarından bir dua kitabı

istemeye ancak vakit bulabildi; Pacca'yı Papadan ayırdılar.

Chartreuse'den Alessandria'ya kadar halk her yandan yollara akın etmişti; esir Papaya çiçekler atıyor, su veriyor, yemişler sunuyorlardı; birtakım köylüler akıllarınca onu kurtarmaya kalkışıyor "Vuole? dica" [130] diyorlardı. Dindar bir hırsız bir iğnesini aşırdı, bu mübarek emanet ona cennetin kapılarını açacaktı.

Cenova'dan üç mil mesafede atlı bir tahtıravan Papayı deniz kenarına götürdü; bir yelkenli kayık onu şehrin öbür tarafında San-Pietro d'Arena'ya geçirdi. Alessandria ve Mondovi yoliyle, VII. Pius ilk Fransız köyüne ulaştı; burada dinî bir muhabbetin coşkun belirtileriyle karşılandı; Papa: "Allah bize bu sevgi gösterilerine karşı "kayıtsız kalmayı emredebilir mi?" diyordu.

Saragosa'da esir edilen İspanyollar Grenoble'da mevkuf tutuluyordu: Hindistan dağlarında unutulmuş o Avrupalı garnizonlar gibi, geceleri şarkılar söylüyor ve bu yabancı iklimleri vatan havalariyle çınlatıyorlardı. Birdenbire Papanın arabası göründü; Papa bu Hıristiyan seslerini işitmiş gibiydi. Esirler yeni mazlumun yanına koştular; önünde diz çöktüler; VII. Pius arabanın kapısından âdeta bütün vücudiyle dışarı sarkmıştı. İtalya'nın özgürlüğünü kendisi nasıl iman gücüyle savunmuşsa İspanya'nın özgürlüğünü kılıç gücüyle savunmuş olan bu savaşçıların üzerine zayıf ve titrek ellerini uzattı; iki kılıç kahraman başlar üzerinde çaprazlaştı.

Grenoble'dan hareket eden VII. Pius, Valence'a vardı. VI. Pius burada can vermişti; burada kendisini halka gösterdikleri zaman *"Ecce homo!"* [131] diye haykırmıştı. VI. Pius VII. Pius'tan burada ayrıldı; ölü adam mezarını burada bularak içine girmişti, böylece çifte hayalete son vermişti, çünkü oraya kadar, nasıl gölge vücudun pe-

şini bırakmazsa, öylece hep birlikte yürüyen iki Papa görmüşlerdi. VI. Pius'un son nefesini verdiği sırada parmağında bulunan yüzük VII. Pius'un parmağındaydı. Aynı çile yolundan kendinden önce geçmiş olanın bahtsızlığını ve kaderini benimsediğine bir alâmetti bu.

Comana'dan iki fersah ötede, ermiş Chrysostomo, ermiş Basilico vakıflarında kalmıştı; bu din kurbanı gece rüyasına girmiş ve ona "Gayret Juan kardeş! demişti, ya-"rın beraber olacağız." Juan da, "Allaha gene hamdol-"sun!" cevabını vermiş, sonra yere uzanmış ve ruhunu teslim etmişti.

Kendisini Roma üzerine yürütecek olan ikbaline Bonaparte Valence'ta başlamıştı. VI. Pius'un mezarını ziyaret için VII. Pius'a vakit bırakmadılar; kendisini acele Avignon'a götürdüler: bu, onu küçük Roma'ya götürmek demekti; Papa bu şehirde bir başka papalar silsilesine ait sarayın yeraltı mahzenlerindeki buzhaneyi görmek ve Capitolium'daki San Pietro'nun haleflerini hatırlatan o taç giymiş eski şairin-[132] sesini duymak fırsatını buldu.

Gelişigüzel öteye beriye götürülen Papa tekrar Alpes Maritimes iline döndü; Var köprüsünü yaya olarak geçmek istedi; meslek sırasına göre dizilmiş olan ahali ile karşılaştı. Papazlar tören elbiselerini giymişlerdi, diz çökmüş on bin kişi derin bir sessizlik içindeydi. Etrurie [133] kıraliçesi iki çocuğuyla birlikte, köprünün bir ucunda Papayı dizüstü bekliyordu. Nis'te şehrin sokakları çiçeklerle kaplıydı. Papayı Savona'ya götüren komutan, geceleyin ormanlar arasından geçen tenha bir yola saptı, ama şaşakaldı: ıssız bir donanmaya şahit oluyordu; her ağaca bir kandil asılmıştı. Deniz kıyısı boyunca Corniche de [134] böyle aydınlatılmıştı; esir bir rahibin uğradığı kaza yüzünden saygı, rikkat ve imanın yaktığı bu fenerleri gemiler uzaktan gördüler. Halbuki, Napoléon'un Moskova dö-

nüşü böyle mi olmuştu? Gördüğü hayırlı işlerin tebliği ve cümle âlemin hayır duası böyle önünden mi gidiyordu?

Bu uzun yolculuk sırasında, Wagram muharebesi kazanılmış, Napoléon'un Marie-Louise'le evlenmesi kararlaşmıştı. Paris'e çağırılan Kardinallerden on üçü sürüldü, Fransa tərafından teşkil edilen Roma *Consulte*'u Papalık Devletinin imparatorluğa katılmasına karar vermişti.

Savona'da mevkuf tutulan, yorgun bir halde olup etrafı Napoléon'un adamlariyle çevrili bulunan Papa, daha ziyade kardinal Roverella'nın kaleminden çıkan bir muhtıra yayınladı, bununla, tayin edilen muhtelif piskoposların tayinlerini tasdik eden beratlar göndermeye izin veriyordu. İmparator, bu kadar iyilikle karşılaşacağını tahmin etmemişti; muhtırayı reddetti, çünkü aksi halde Papayı serbest bırakması gerekecekti. Öfkelendiği bir sırada muhalif kardinallerin kardinallik cüppelerini sırtlarından çıkarmalarını emretti; içlerinden birkaçı Vincennes'de hapsedildi.

Nis valisi, VII. Pius'a: "İmparatorluğun herhangi "bir kilisesiyle muhaberede bulunmasının yasak edildiği"ni, bunu dinlemiyecek olursa itaatsizlik etmiş sayılaca"ğını, kendisinin; yani VII. Pius'un halkı isyana teşvik "ettiği ve *içi zehirle dolu olduğu* için kilisenin başı ol"maktan çıktığını; bir türlü uslu duramadığı için, İmpa"ratorun bir papayı makamından indirecek kadar güclü "olduğunu göreceğini" bildirdi.

Böyle bir mektubun müsveddesini dikte etmiş olan gerçekten Marengo galibi miydi?

Nihayet Savona'da üç yıllık bir mevkufluktan sonra, Papa, 9 haziran 1812'de Fransa'ya getirildi. Elbisesini değiştirmesi emredildi: Torino üzerine sevkedildi ve Cenis dağı misafirhanesine gece yarısı vardı. Orada, ölüm halinde, kendisine son takdis yapıldı. Fakat ancak bu

dinî törenin yapılmasına yetecek kadar bir zaman kalmasına izin verildi; cennete yakın bir yerde oturmasına müsaade edilmedi. O, hiç şikâyet etmedi. Verceil din kurbanının uysallık örneğini tekrarlıyordu. Bu azize, dağın eteğinde, boynunu vurmak için yakasını çıkaracağı sırada cellâdın pelerinindeki çengel iğnesinin yere düştüğünü görerek bu adama: "Omuzundan bir altın iğne düş-"tü, demiş, al, alnının teriyle kazandığın malın kaybol-"masın."

Fransa'dan geçtiği sırada VII. Pius'un arabadan inmesine müsaade edilmedi. Bir iki lokma bir şey yiyecek olsa onu da bu arabada yiyordu. Menzillerde hayvanlar değiştirilirken arabanın kapıları kilitleniyordu. 20 haziran sabahı, Fontainebleau'ya vardı; Bonaparte, kefaretine başlamak üzere, üç gün sonra Niemen'i geçiyordu. Fontainebleau kapıcısı, emir almadığını söyleyerek mevkufu kabul etmeye yanaşmadı, Paris'ten emir gönderildikten sonra, Papa şatoya girdi; Tanrının adaletini de beraberinde oraya götürmüş oldu: VII. Pius'un titrek ellerini dayadığı aynı masada Napoléon tahtından feragat beyannamesini imzaladı.

O dürüstlüğe yanaşmayan İspanya istilâsı Bonaparte'ın aleyhine siyaset âlemini ayaklandırmışsa, Roma'nın da nankörce işgali din ve ahlâk âlemini onun aleyhine çevirdi; hiçbir faydası olmadan, sanki keyif içinmiş gibi, milletleri ve kiliseleri, insanı ve Allahı kendine düşman etti. Hayatının iki kenarında kazmış olduğu iki uçurumun arasında, dar bir yoldan, Avrupa'nın bir ucunda belâsını bulmaya gitti; Ölümün, kötü ruhun yardımiyle Kaos'un üzerine atmış olduğu o köprüye sapmış gibiydi.

VII. Pius bu *Anılar'a* yabancı değildir: *Consulat* devrinde başlamış ve birdenbire kesilmiş olan siyasi hayatımda yanında bir temsil vazifesi görmüş olduğum ilk

hükümdar odur. Vatikan'da XII. Leon ile VIII. Pius'un kabul ettikleri aynı salonda *Génie du Christianisme* kitabının masası üzerinde açık dururken beni kabul edişi hâlâ gözümün önündedir. Onun neler çekmiş olduğunu hatırlatmak hoşuma gidiyor: 1803'te Roma'da takdis etmiş olduğu acılar, anılarımın yardımiyle onun acılarına bir minnet borcu ödeyecektir. 9 nisan 1809'da, İngiltere, Avusturya ve İspanya arasında, diğer hükümdarların hoşnutsuzluklariyle el altından desteklenen beşinci ittifak ilân edildi. Avusturyalılar, antlaşmalara saygı gösterilmediğinden şikâyet ederek ansızın Braunau'da Inn'i geçtiler: daima ağır davrandıkları tenkit edilmişti, bu sefer Napoléon'luğa özendiler; bu hız onların harcı değildi. Bu vesile ile İspanya'dan ayrıldığına memnun olan Bonaparte Bavyera'ya koştu; Fransızları beklemeden Bavyeralıların başına geçti: askerin her çeşidi onun için birdi. Abensberg'de arşidük Ludwig'i, Eckmühl'de Karl'i yendi; Avusturya ordusunu ikiye biçti, Salza'dan geçti.

Viyana'ya girdi. 21 ve 22 mayısta o müthiş Essling savaşı oldu. Arşidük Karl'in yazdıklarına göre, ilk günü Avusturyalıların iki yüz seksen sekiz topu elli bin gülle attı, ertesi gün, her iki taraftan dört yüz top ateş püskürdü. Mareşal Lannes burada ölüm derecesinde yaralandı. Bonaparte kendisine gönlünü alacak bir söz söyledi, sonra onu unuttu: insanların bağlılıkları da başlarına düşen gülleler kadar çabuk soğuyup gider.

Wagram savaşı (6 temmuz 1809) Almanya'daki çeşitli savaşların bir özetidir: Bonaparte burada bütün dehasını gösterdi. Sol kanadın uğradığı bozgunu kendisine haber vermeye gönderilen albay César de Laville onu sağ kanatta mareşal Davout'nun taarruzunu idare ederken buldu. Napoléon hemen sol kanada koştu ve Masséna'nın uğradığı yenilgiyi tamir etti. İşte o zaman, tam savaşa

kaybedilmiş gözüyle bakıldığı sıradadır ki, düşmanın hareketlerinden bunu aksi kanaati tek başına çıkarıp "Savaşı kazandık" diye haykırmıştı. Kararsız zaferi iradesiyle yola getirdi, onu kolundan tutup ateş hattına sürdü. Tıpkı Caesar'ın şaşırmış emektar askerlerini sakallarından tutup savaşa sürdüğü gibi, dokuz yüz tunç ağız kükrüyor; ova ve ekinler ateşler içindedir; koca koca köyler yok olmakta; savaş on iki saat sürüyor. Yalnız bir hücumda, Lauriston yüz parça topun başında süratli yürüyüşle düşmanın üzerine atılıyor. Dört gün sonra buğdaylar arasında, çiğnenmiş başaklar üzerine uzanmış ve kanlariyle yere yapışmış bir halde ölmekte olan askerleri kaldırıyorlardı: çürümeye başlamış cesetlerin üzerine kurtlar şimdiden üşüşmüştü.

Benim gençliğimde Folard'la Guischardt'ın, Tempelhof'la Lloyd'un kitapları okunur; *derin* nizam ve *ince* nizam öğrenilirdi; ben de teğmenken masa üzerinde ne çok savaş oyunları oynamıştım. İhtilâl her şey gibi askerlik bilgisini değiştirdi; Bonaparte büyük çapta savaşı icadetti, Cumhuriyetin fetihleri, asker toplama usuliyle harekete geçirdiği yığınlarla ona bu fikri vermişti. Müstahkem mevkilere kıymet vermedi, bunları maskelemekle yetinerek istilâ edilen memleketin içlerine sarktı ve her şeyini çarpışmalarla kazandı. Çekilme işleriyle hiç meşgul olmazdı; Romalıların yaptıkları o yollar gibi uçurum demeden dağ demeden dosdoğru ilerledi. Bütün kuvvetlerini bir noktaya toplar, sonra saflarını yardığı dağılmış birlikleri bir yarı çember içine alıp birer birer avlardı. Ona has olan bu manevra, *Fransızların coşkunluğu*'na uyardı; ama daha az atak ve daha az çevik askerlerle hiç de başarılı olmazdı. Askerî hayatının sonlarına doğru, topçuyu hücuma geçiriyor ve tabyaları süvari kuvvetiyle zaptediyordu. Bütün bunların sonucu ne oldu? Fransa'yı sa-

vaşa götüre götüre Avrupa'ya yürümesini öğretti: artık herkesin düşündüğü şey vasıtaları çoğaltmaktan ibaretti; yığınlar yığınları denkledi. Yüz bin asker yerine altı yüz bin kullanıldı; yüz top yerine beş yüz tane sürüp götürüldü: Savaş fenni ilerlemedi; yalnız nispetler genişledi. Turenne'in de Bonaparte kadar bilgisi vardı, ama onun gibi her istediğini yaptıracak mevkide değildi ve elinin altında kırk milyon adam yoktu. Moreau'nun da bildiği o medenî harbe, milletleri rahat bırakıp küçük bir miktar askerin vazifelerini gördükleri savaş usulüne ergeç dönmek gerekecektir; çekilme ustalığına, bir memleketin müstahkem mevkilerle savunulmasına, insanları esirgeyerek sadece zaman israf eden sabırlı manevralara dönmek gerek. Napoléon'un bu heybetli savaşları şan ve şerefin ötesinde kalır; kanın gövdeyi götürdüğü o savaş alanlarını göz bile kavramaktan âcizdir, oysa bu boğuşmalar sebep oldukları felâketler ölçüsünde bir sonuç doğurmaktan çok uzaktır. Beklenmedik olaylar çıkmazsa, Avrupa uzun zaman muharebelerden tiksinecektir. Napoléon aşırı bir dereceye götürmekle savaşı öldürmüştür [135]; bizim Afrika savaşımız askerlerimize açılmış bir deneysel okuldan başka bir şey değildir.

Wagram savaş alanında, bir yığın ölünün arasında, Napoléon kendine has olan ve öteki insanlardan üstün görünmek için tasladığı hissizliği gösterdi; kayıtsız bir tavırla: "Hayli adam harcandı!" dedi, daha doğrusu bu gibi hallerde diline persenk ettiği sözü söylemiş oldu.

Yaralı subaylar için kendisine bir tavsiye geldiği zaman: "Orduda değiller ki" cevabını verirdi. Askerlik mesleği birtakım erdemleri öğretse de başka birtakım erdemleri zayıflatır: fazla insaniyetli bir asker vazifesini göremez; kan ve gözyaşiyle, acılarla, acı çığlıklariyle karşılaşmak her adımda onu durdurur, onda Caesar'ları

meydana getiren tarafı öldürür, hoş bu soydan insanlar olmasa da olurdu ya.

Wagram savaşından sonra, Znaim'de bir mütareke üzerinde uyuşuldu. Teblığlerimizin iddialarına rağmen, Avusturyalılar düzenli bir şekilde geri çekilmiş, arkalarında bir tek atlı top bırakmamışlardı. Schoenbrünn'ü ele geçiren Napoléon burada barış uğrunda çalışıyordu. Cadore dukası der ki: "13 ekimde, İmparatorla birlikte çalışmak için Viyana'dan gelmiştim. Kendisi bir iki dakikalık bir konuşmadan sonra bana şöyle dedi: "Kıtaları teftiş edeceğim; siz odamda kalın; şu notayı kaleme "alırsınız, geçit bittikten sonra görürüm." Odasında özel kâtibi M. de Menneval'le kaldım; az sonra geri döndü. "— Lichtenstein prensi beni öldürmeyi kendisine sık sık "teklif ettiklerini size söylemedi mi? dedi. — Evet, Sire, "bu neviden teklifleri nasıl dehşetle irkilerek reddettiğini "bana anlattı. — Hah işte! şimdi buna teşebbüs ettiler. "Gelin benimle." Onunla birlikte salona girdim. Orada "pek heyecanlı görünen birkaç kişi vardı; bunlar on se"kiz yirmi yaşlarında bir delikanlının etrafını almıştı. Bu "genein, âdeta sağlık ifade eden çok uysal, sevimli bir yü"zü vardı, ve yalnız o, pek sakin görünüyordu. Katil oydu. "Bizzat Napoléon onu büyük bir tatlılıkla sorguya çekti. "General Rapp tercümanlık ediyordu. Cevapları arasında "daha çok dikkatime çarpan bazılarını buraya kaydedece"ğim.

"Beni niçin öldürmek istiyordunuz? — Çünkü siz "hayatta oldukça Almanya rahat yüzü görmiyecek. — Bu "tasavvuru aklınıza kim koydu? — Vatanıma olan sev"gim. — Bu husus'a kimseye danışmadınız mı? — Bu ta"savvuru vicdanımda buldum. — Kendinizi ne büyük teh"likelere attığınızı bilmiyor muydunuz? — Biliyorum;

"ama vatanım uğrunda seve seve ölmeye hazırım. — Din-
"dar bir insansınız; sanır mısınız ki Allah cinayeti hoş
"görür? — Ne maksatla işlediğimi göz önünde tutarak
"Allah affeder umarım. — Okuduğunuz okullarda size
"bunları mı öğretiyorlar? — Benimle birlikte bu okullar-
"da okuyanlardan çoğu bu duyguları taşır ve hayatlarını
"vatanın kurtuluşu uğruna harcamaya hazırdırlar. — Si-
"zi serbest bıraksaydım ne yapardınız? — Sizi öldürür-
"düm."

"Cevaplardaki müthiş saflık bunların belirttiği ka-
"yıtsız ve sarsılmaz karar ve bütün tehlikelere meydan
"okuyan bu taassup Napoléon'un üzerinde büyük bir etki
"yaptı ve bu etkinin, gösterdiği soğukkanlılık oranında
"derin olduğu izlenimini aldım. Herkesi dışarı çıkardı.
"Kendisiyle yalnız kaldım. Bu derece körükörüne ve yi-
"ne bu derece düşünülmüş bir taassup üzerine bir iki söz
"söyledikten sonra bana "barış yapmalı" dedi." Cador du-
kasının bu anlattıkları başından sonuna kadar buraya alınmaya değerdi.

Ulûslar ayaklanmaya başlamışlardı; bunlar, kırallardan daha güçlü düşmanlar halinde Napoléon'un karşısına çıkıyorlardı; halktan bir tek adamın azim ve kararı o zaman Avusturya'yı kurtarıyordu. Bununla beraber Napoléon'un talihi henüz daha dönmeye yanaşmıyordu. 14 ağustos 1809'da, Avusturya imparatorunun sarayında barışı imzaladı; bu sefer Kayserlerin kızı zafer ganimeti olmuştu; fakat Joséphine, Papa tarafından imparatoriçe olarak takdis edilmişti, oysa Marie-Louise takdis edilmedi: ilk karısiyle birlikte, tanrısal takdisin hayırlı tesirleri de galip gelenden sıyrılmış gibi oldu. Reims katedralinde gördüğüm töreni Notre-Dame de Paris'de de görebilirdim; Napoléon'un dışında, hazır bulunanlar aynı insanlardı.

Bu işin kotarılmasında gizliden gizliye en çok emeği geçmiş olanlardan biri de dostum Alexandre de Laborde oldu. Kendisi göçmenler safında yaralanmış ve yaraları için Marie-Thérèse nişanını almıştı.

11 martta, Neuchâtel prensi Viyana'da, vekil sıfatiyle, arşidüşes Marie-Louise'le evlendi. Arşidüşes, yanında prenses Murat olduğu halde Fransa'ya hareket etti: Marie-Louise, yolda imparatoriçe nişan ve alâmetlerini taşıyordu. 22 martta Strasbourg'a, 28'de ise Bonaparte'ın kendisini beklediği Compiègne şatosuna vardı. Medeni nikâh 1 nisan günü Saint-Cloud'da oldu; 2 nisanda, kardinal Fesch, Louvre sarayında karı kocanın evliliğini takdis etti. Bonaparte, dinî nikâh töreninden önce Marie-Louise'in mahremiyetine girerek kendi kendine ihanet etmek suretiyle bu ikinci karısına da ilki gibi kendisine ihanet etmeyi öğretti: Kırallık âdetlerini ve dinî kanunları bu küçümseme pek hayra alâmet değildi. Her şey bitmiş görünüyordu. Bonaparte yoksun olduğu biricik şeyi elde etmiştir. Isabelle de Hainaut'yu alan Philippe-Auguste gibi, en aşağı soyu *Büyük kıralların soyuna* karıştırıyor; geçmiş, gelecekle birleşiyor. Gerisi için olduğu gibi ilerisi için de, kendini en yüksek aşamada tesbit etmeye razı olursa, artık o yüzyıllara hükmedecektir; ancak dünyayı durdurmak elindedir ama, kendisi durmasını bilmiyor: bütün öteki taçların değerini artıran son taçı, felâket tacını elde edinceye kadar yürüyecektir.

Arşidüşes Marie-Louise, 20 mart 1811'de bir oğlan doğurdu: ve bu, evvelki ikballerin bir nevi tasvip ve tasdiki farz olundu. Kutup kuşları gibi, gece yarısı güneşinde hayata doğan bu oğuldan, kendisi tarafından Schhoenbrünn'de bestelenen ve babasının sarayı etrafında, Paris sokaklarında, lâternalarda çalınan hazin bir valsten başka bir şey kalmıyacaktır.

İKİNCİ KİTAP

Bonaparte artık karşısında düşman görmüyordu; gaspedecek imparatorlukları nerede bulacağını bilemediğinden, bulduğuna kanaat ederek kardeşinin elinden Hollânda kırallığını almıştı. Ama Aleksandr'a karşı Napoléon'un kalbinde daha Enghien dukasının idamı zamanından kalma gizli bir hınç vardı. Bir büyüklük rekabeti hırsiyle yanıyordu; Rusya'nın nelere gücü yettiğini, Friedland ve Eylau zaferlerinin kendisine neye mal olduğunu biliyordu. Tilsit ve Erfurt görüşmeleri, mecburi mütarekeler, Bonaparte'ın mizacına hiç de uymayan bir barış, dostluk sözleri, el sıkışmalar, kucaklaşmalar, ortak fetihler için hayalî birtakım projeler, bütün bunlar kini geriye bırakmaktan başka bir şey değildi. Kıta üzerinde Napoléon'un hiç ayak basmamış olduğu bir memleket ve bağkentler vardı, Fransız imparatorluğu karşısında dimdik ayakta duran bir imparatorluk vardı: İki dev, ergeç boy ölçüşeceklerdi. Fransa'yı genişletе genişletе Bonaparte sonunda Ruslarla karşılaşmıştı, tıpkı Traianus'un Tuna'yı geçice Gotlar'la karşılaşması gibi.

Dine yeniden sarıldığından beri beslediği içten bir iman, doğuştan gelme bir yumuşaklık Aleksandr'ı barışa yöneltiyordu: kendisine meydan okunulmasaydı hiçbir zaman bu barışı bozmıyacaktı. Bütün 1811 yılı hazırlıklarla geçti. Rusya, kıskıvrak bağlanmış olan Avusturya'yı ve soluksuz kalmış Prusya'yı, saldırıya uğrarsa kendisiyle birleşmeye çağırıyordu; İngiltere de kesesini açmış, geliyordu. İspanyolların verdiği örnek ulusların hoşuna

gitmişti; genç Almanya'yı yavaş yavaş çemberi içine alan erdem bağı (Tugendbund) şimdiden meydana gelmeye başlamıştı.

Bonaparte görüşmelere girişiyordu; vaitlerde bulunuyordu; Prusya kıralına Rusların elindeki Alman vilâyetlerini elde edeceği umudunu veriyordu; Saksonya kıraliyle Avusturya, Polonya'dan artakalan memleketin zararına topraklarını genişletmek emelindeydiler; Rhin konfederasyonuna bağlı prensler kendi lehlerine sınır değişiklikleri hayal ediyorlardı; hattâ Napoléon bile, Avrupa'ya esasen bir hayli taşmış olan Fransa'yı daha genişletmeyi aklından geçirmiyor değildi; İspanya'yı adiyle saniyle Fransa'ya katmak iddiasındaydı. General Sebastiani ona: "Ya kardeşiniz?" demişti. Napoléon cevap verdi: "Kardeşim de umurumda mı! İspanya gibi bir kı"rallık peşkeş çekilir mi?" XIV. Louis'ye bunca felâketlere ve fedakârlıklara mal olan kırallığın sonucunu tek sözüyle istediği gibi değiştiriveriyordu; ama bu kırallık ona kalmıyacaktır. Uluslara gelince, Bonaparte kadar halkı hiçe saymış ve hor görmüş bir adam daha dünya yüzüne gelmemiştir: Elinde kırbaçla ava çıkardığı kıraller sürüsünün önüne ulusları birer lokma et gibi fırlatıyordu. Jornandès der ki: "Attilâ, beraberinde bir sürü "haraca bağlı hükümdarlar götürürdü, ve bunlar emirle"rini yerine getirmek için efendilerinin bir işaretini kor"kudan titreşerek beklerlerdi."

Müttefikleri olan Avusturya ve Prusya ile, kıralllarla prenslerden kurulu Rhin konfederasyoniyle birlikte Rusya'ya yürümeden önce, Napoléon Avrupa'nın iki ucuna değen iki kanadını güven altına almak istemişti: Biri güneyde İstanbul'la, öteki kuzeyde Stockholm'le olmak üzere iki antlaşma için görüşmelerde bulunuyordu. Bu antlaşmalar yapılamadı.

Napoléon, Konsül'lüğü devrinde Babıâli ile bağlantıyı yeniden kurmuştu: Selim'le Bonaparte birbirlerine resimlerini göndermişlerdi; gizliden gizliye mektuplaşıyorlardı. Napoléon, Osterode'dan 3 nisan 1807 tarihinde meslektaşına şunları yazıyordu: "Sen Selimlerin ve Süley-"manların soyuna lâyık bir hükümdar olduğunu göster-"din. Ne ihtiyacın varsa bana bildir: gücüm büyüktür, "hem gerek siyaset, gerekse dostluk bakımından başarı-"larına ilgi gösteririm, onun için her istediğini yapma-"ya hazırım." Saint-Simon'un deyimiyle burun buruna sövleşen iki sultan arasında bu ne muhabbet, ne samimiyettir.

Selim tahtından indirilince, Napoléon Rusların sistemine dönüyor ve Türkiye'yi Aleksandr'la paylaşmayı düşünüyor; sonra yeni bir düşünce kasırgasiyle kanaat değiştirerek, Moskof imparatorluğunu istilâya karar veriyor. Ama ancak 21 mart 1812'dedir ki, sultan Mahmut'tan müttefiki olmasını; Tuna boyuna yüz bin Türk göndermesini istiyor. Bu orduya karşılık Babıâli'ye Eflâk'le Buğdan'ı teklif ediyor. Ruslar ondan önce davranmışlardı; antlaşmaları imzalanmak üzereydi ve 28 mayıs 1812 de imzalandı.

Kuzevde de olaylar Bonaparte'ı aldattı. Türkler Kırım'ı tehdit edebilecekleri gibi İsveçliler de Finlandiya'yı istilâ edebilirlerdi: bu manevrayla, iki yanda savaşa tutuşacak olan Rusya, kuvvetlerini Fransa'ya karşı biraraya getiremiyecekti. Bu geniş çapta bir politika olacaktı, ama ne çare ki, dünyamız bugün haberleşme ve demiryolları aracılığı ile manen de, maddeten de küçülmüş bulunuyor. Stokholm, bir ulusal siyasetin içine kapanarak Petersburg'la anlaştı.

Fransızlar tarafından istilâ edilen Pomeranya'yı 1807'de, Rusya tarafından istilâ edilen Finlândiya'yı 1808

de kaybettikten sonra IV. Gustav tahtından indirilmiş'i. Dürüst ve deli olan Gustav, yeryüzünde aylak dolaşan kıralların sayısını artırdı; ben de kendisine Kudüs'teki rahiplere hitaben bir tavsiye mektubu verdim; adam kendini İsa'nın mezarında teselli etmeli. Gustav'ın amcası, tahtından indirilen yeğeninin yerine geçirildi. Pomeranya'daki Fransız kolordusuna komuta etmiş olan Bernadotte İsveçlilerin takdirini kazanmıştı; gözlerini ona çevirdiler; yeni seçildikten sonra ölen irsî İsveç prensi Holstein-Augustenburg prensinin bıraktığı boşluğu doldurmak üzere Bernadotte seçildi. Eski arkadaşının seçilmesinden Napoléon hiç de hoşnut kalmadı.

Bonaparte'la Bernadotte arasındaki düşmanlık çok eski bir tarihe kadar çıkar. Bernadotte, 18 *brumaire* darbesine karşı koymuştu; sonra hararetli sözleri ve zihinler üzerinde yaptığı etkiyle Moreau'yu bir mahkeme huzuruna çıkaran kavgalara yol açmıştı. Erdemli bir insanı küçültmeye çalışarak Bonaparte kendi usulünce intikamını almıştı. Moreau'nun yargılanmasından sonra, hüküm giyen generalin terekesine ait Anjou sokağındaki bir evi Bernadotte'a hediye etti; o zamanlar pek yaygın olan bir zaafa kapılarak Joseph Bonaparte'ın bacanağı[1] hiç de şerefli olmayan bu cömertliği reddetmeye cüret edemedi. Grosbois[2], Berthier'ye verildi. Kader, XII. Karl'ın tacını IV. Henri'nin bir hemşerisinin eline vermiş olduğu için, Charles-Jean[3], Napoléon'un hırslarına âlet olmadı; uzak düşmanı Napoléon'dansa komşusu Aleksandr'ın müttefiki olmak kendisi için daha güvenilir olacağını düşündü: tarafsızlığını ilân etti, barış yapılmasını tavsiye etti ve Rusya ile Fransa arasında aracılık etmeyi teklif etti.

Bonaparte fena halde kızdı: "Vay, o sefil bana akıl "öğretmeye kalktı ha! Aklınca bana yol gösterecek. Her "şeyini cömertliğime borçlu olan bir adam! Ne nankör-

"lük! Şahane arzuma itaat etmeyi ona öğretmesini bilirim "ben!" Bu türlü hakaretlerin bir sonucu olarak, Bernadotte 24 mart 1812'de Petersburg antlaşmasını imzaladı.

Kendisinin de daha asîl bir soydan olmadığını, onun gibi ihtilâlle silâhların yetiştirmesi bulunduğunu unutarak Bonaparte'ın ne hakla Bernadotte'a *sefil* dediğini sormayın. Bu hakaretli ağızlar ne irsî bir mertebeye yüksekliğine, ne de ruh asilliğine delâlet ediyordu Bernadotte hiç de nankör değildi. Hiçbir şeyini Bonaparte'ın cömertliğine borçlu olmamıştı.

İmparator, her şeyi kendine mal eden, yalnız kendinden sözeden, hoşnut kaldığını veya kalmadığını söylerken mükâfatlandırdığını veya cezalandırdığını sanan pek eski soydan bir hükümdara dönmüştü. Taç altında geçmiş bir hayli yüzyıllar, Saint-Denis'de sıralanan bir sürü kabirler bile bu yüksekten atmaları mazur gösteremezdi.

Talih Birleşik-Devletlerden [6] ve Avrupa'nın kuzeyinden [6] iki Fransız generalini, aynı savaş alanına getirdi. Evvelce aleyhine birleşmiş oldukları, sonra onları birbirinden ayırmış olan bir adamla çarpışacaklardı. Özgürlüğü ayaklar altına almış olanı devirmek istemenin suç olacağı, o zamanlar, asker olsun, kıral olsun, kimsenin hatırından geçmezdi. Bernadotte başarılı oldu, Moreau can verdi. Genç yaşta ölenler gürbüz yolculardır: daha gevşek insanların ağır adımlarla tamamladıkları bir yolu onlar daha çabuk alırlar.

Napoléon, kimse aksini tavsiye etmediği için Rusya'ya savaş açmakta ısrar etmiş değildir: Frioul dukası, Sézur kontu, Vicence dukası, fikirleri sorulunca bu teşebbüse karşı bir yığın itirazlar ileri sürdüler. Vicence dukası cesaretle diyordu ki: (Büyük-Ordu Tarihi) "Av-"rupa kıtasını ele geçirir ve hattâ müttefikinin ailesine

"alle devletleri zaptederken, bu müttefiki kıta dayanış-
"masını bozmakla suçlamak doğru olmaz. Fransız ordu-
"ları Avrupa'nın her yanını kaplarken, bir ordu besliyor-
"lar diye Ruslara nasıl çıkışılır? Bizim tarafımızdan acıl-
"mış yaraları henüz daha kabuk bağlamamış olan bütün
"bu Alman uluslarının üzerine saldırmaya lüzum var
"mıydı sanki? Hiçbir tabiî hududun sınırlamadığı bir
"vatan içinde Fransızlar artık kendi kendilerini tanımaz
"oldular. Haline terkedilen gerçek Fransa'yı kim koruya-
"cak?" İmparator: "Benim göhretim." cevabını verdi. Bu cevabı vaktiyle Medeia vermişti. Napoléon tragedyayı kendine uyguluyordu.

İmparatorluğu ban ve art-ban alayları halinde teşkilâtlandırmak niyetinde olduğunu bildiriyordu: zamanlar ve hâtıralar hâfızasında karmakarışık bir haldeydi. İmparatorlukta hâlâ mevcut olan çeşitli partilerin itirazlarına karşı şu cevabı veriyordu: "Kıralcılar benim yıkıl-
"mamı istediklerinden ziyade bundan korkarlar. Benim
"başardığım en faydalı ve en zor iş ihtilâl selini durdur-
"mak olmuştur: yoksa her şeyi silip süpürecekti. Ben
"ölürüm diye mi savaştan korkuyorsunuz? Beni öldür-
"mek imkânsızdır: Tanrının iradesini yerine getirdim mi
"ki? Ben bilmediğim bir hedefe doğru sürüklendiğimi
"hissediyorum. Bu hedefe vardığım zaman bir zerre bile
"beni yere serebilir." Bu da bir kopya idi: Afrika'da Vandallar, İtalya'da Alarik, tabiatüstü bir kuvvete tâbi olmaktan başka bir şey yapmadıklarını söylüyorlardı: *divino jusso perurgeri* [8].

Papa ile çıkardığı mânasız ve utanç verici kavga Bonaparte'ın durumundaki tehlikeleri artırdığı için kardinal Fesch hem Tanrının, hem de insanların düşmanlığını aynı zamanda üzerine çekmemesi için yalvarıyordu: Napoléon dayısını elinden tuttu, bir pencereye götürdü

(vakit geceydi) ve ona dedi ki: "Şu yıldızı görüyor musu-"nuz? — Hayır, Sire. — İyice bakın. — Sire, göremiyo-"rum. — Ya işte! Ben görüyorum."

Bonaparte, M. de Caulaincourt'a: "Siz de Rus oldu-"nuz" diyordu.

Mösyö de Ségur temin eder: "Çok kere bir sedire ya-"rı uzanmış durumda derin düşüncelere daldığı olurdu; "sonra ansızın, ihtilâçlı bir hareketle yerinden hoplıyarak "ve bağırarak kendine gelirdi; çağrıldığını sanır ve so-"rardı: Kim çağırıyor beni? O zaman kalkar, heyecanlı "bir halde yürürdü." Balafré[9] felâketine yaklaştığı sıralarda, Blois şatosunu *le Perche aux Bretons* diye anılan taraçasına çıkmıştı: bir sonbahar göğü altında, uzakta ıssız kırlar serilip giderken, öfkeli öfkeli geniş adımlarla yürüdüğü görülmüştü. Bonaparte, hayırlı tereddütleri içinde dedi ki: "Bu derece uzaklarda yapılacak bir savaş "için çevremde hiçbir şey yeteri kadar yerleşmiş değil-"dir: bu savaşı üç yıl geri bırakmak lâzım." Bir Polonya kırallığının yeniden kurulmasına ne doğrudan doğruya, ne de dolaylı olarak yardım etmiyeceğini Çara bildirmeyi teklif ediyordu: bu sadık ve bahtsız memleketi eski ve yeni Fransa aynı derecede terk etmişlerdir.

Bu terk ediş, Bonaparte'ın işlemiş olduğu siyasî hatalar arasında en vahimlerinden biridir. Bu hatayı işledikten sonra, Polonya kırallığının yeniden kurulması lehinde, pek yerinde olacak bir teşebbüste bulunmamışsa bunun sebebi kayınbabasının canını sıkmak korkusu olduğunu söylemiştir. Bonaparte sanki böyle aile hatırı sayacak adammış gibi! Mazeret o kadar sudandır ki, bunu söylemekle, Marie-Louise'le evlenmiş olmasına lânet okumaktan başka bir şey yapmış olmuyor. Rusya imparatoru, bu evlenmeyi aynı anlamda yorumlamak şöyle dursun, "İşte şimdi ormanlarımın ardına sürüldüm" diye haykır-

mıştı. Sadece milletlerin hürriyetine karşı duyduğu kızgınlık Bonaparte'ın gözlerini bağlamıştı.

Prens Poniatowski, Fransız ordusunun ilk istilâsı sırasında Polonyalı kıtalar teşkil etmişti; siyasî meclisler toplanmıştı; Fransa Varşova'da birbiri ardından iki büyükelçi bulundurdu: Malines başpiskoposu ile M. de Bignon. Kuzeyin Fransızları sayılan, bizim gibi yiğit ve havai olan Polonyalılar dilimizi bilirlerdi; bizi kardeş gibi severlerdi; Rusya'ya olan kinlerini belirten bir sadakatle uğrumuzda can verirlerdi. Fransa evvelce onların mahvına sebep olmuştu; şimdi onları diriltmek ona düşerdi: Hıristiyanlığı kurtarmış olan bu millete karşı bir borcumuz yok muydu? Verona'da bunu Aleksandr'a söyledim: "Haşmetliniz Polonya'yı diriltmezlerse onun kökünü kazımak zorunda kalacaklar." Bu kırallığın coğrafi durumu bakımından zulüm ve baskılara açık bulunduğunu söylemek, bayırlarla çaylara faz'a bir önem vermek olur. Nice uluslar, cesaretlerinden başka bir şeyleri olmaksızın bağımsızlıklarını korumuşlardır, halbuki Alplerle tahkimli olan İtalya bu dağları aşmayı akıl eden herkesin boyunduruğu altına girmiştir. Başka bir kaçınılmaz sonucu kabul etmek daha doğru olur ki, o da sudur: Ovalarda yaşayan savaşkan uluslar, fetihlerde bulunmaya mahkûmdurlar: Avrupa'yı istilâ eden halklar hep ovalardan gelmiştir.

Polonya'yı savunmak şöyle dursun, askerlerinin Fransız bayrağı altında hizmet görmeleri isteniyordu; o yoksul haliyle, seksen bin kişilik bir Fransız ordusunun masrafları onun sırtına yükletiliyordu; Varşova büyükdukalığı Saksonya kıralına vadedilmişti. Polonya tekrar kırallık haline konulmuş olsaydı, Slav ırkı, Baltık'tan Karadeniz'e kadar bağımsızlığına kavuşmuş olacaktı. Hattâ Napoléon'un kendi menfaati uğrunda onlardan faydalan-

dığı halde Polonyalıları böyle yüzüstü b rakmasına rağmen, onlar kendilerini ön safa sürmesini istiyorlardı; bizim yardımımız olmadan tek başlarına Moskova'ya girebileceklerini söyleyerek öğünüyorlardı: bu teklifin sırası mıydı? Silâhlı şair, Bonaparte tekrar ortaya atılmıştı; Kremlin'e çıkıp orada şarkı söylemek ve tiyatrolar hakkında bir kararnameyi imzalamak istiyordu.

Bonaparte'ın bugün büyük demokrat diye göklere çıkarıldığına bakmayın, meşruti hükümetlere müthiş kini vardı; Rusya'nın tehlikeli çöllerine atıldığı zaman bile bu kinini bırakmadı. Senato âzası Wibicki ta Wilna'da kendisine Varşova Diyet'inin kararlarını getirmişti: kutsal şeyleri ayaklar altına alan bir mübalâğacılıkla: "Siz "ki bu asrın tarihini dikte ediyorsunuz, Tanrının güçlü şah-"sında beliren insansınız, herhangi uygun bulmanız ge-"reken gayretleri korumak size düşer." diyordu. Wibicki, Büyük Napoléon'dan yalnız şu sözleri söylemesini dilemeye gelmişti: "Polonya vardır", ve Polonya krallığı var olacaktı. "Polonyalılar, karşısında yüzyılların bir andan "ve mesafelerin bir noktadan ibaret kaldığı şefin emirle-"rini baş tacı edecektir."

Napoléon cevap verdi:

"Kişizadeler, Polonya konfederasyonunun temsilcile-"ri, bana söylediklerinizi ilgi ile dinledim. Polonyalılar, "Varşova meclisinde olsaydım sizin gibi *düşünür*, sizin "gibi *hareket eder*, sizin verdiğiniz oyu verirdim. Yurt "sevgisi uygar insanın ilk görevidir.

"*Benim durumumda ise, ben uyuşumu sağlanacak "birçok çıkarlar, görülecek birçok görevler karşısında bu-"lunuyorum.* Polonya'nın ilk, ikinci veya üçüncü paylaşılması sıralarında hüküm sürmüş olsaydım, onu savun-"mak için halklarımı silâhlandırırdım.

"Ulusunuzu severim! On altı yıldır, askerlerinizi İtal-

"ya ve İspanya savaşlarında yanıbaşımda gördüm. Yap-
"tığınız işleri takdir ediyorum; göstermek istediğiniz
"gayretlere ses çıkarmıyorum: kararlarınıza yardım et-
"mek için elimden gelen her şeyi yapacağım.

"Polonya'ya daha ilk girişimde size aynı şeyleri söy-
"lemiştim. Şunu da eklemeliyim: *Avusturya imparatoru-*
"na, topraklarının bütünlüğüne dokunulmıyacağı hakkın-
"da teminat verdim, Polonya vilâyetlerinden onun elinde
"kalan kısımlara rahatça sahip olmasına engel olabilecek
"hiçbir hareketi, hiçbir manevrayı doğru bulamam.

"Memleketlerinizin sizi o kadar ilgiye değer kılan, si-
"ze beğenime ve korumama o kadar hak kazandıran sa-
"dıklığını mükâfatlandırmak için *imkân ölçüsünde elimden*
"gelecek herşeyi yapacağım."

Ulusların kurtuluşa erişmesi uğrunda böylece çarmıha gerilen Polonya, yüzüstü bırakıldı; inancını alçakça tahkir ettiler; özgürlük çarmıhının üstünde "susadım, *sitio*" dediği zaman ona sirkeye batırılmış süngeri uzattılar. Mickiewicz haykırdı: "Özgürlük, dünya tahtına o-
"turduğu zaman ulusları sorguya çekecek. Fransa'ya di-
"yecek ki: seni çağırdım, sesime ses vermedin: git şim-
"di köle ol."

Abbé de Lamennais der ki: "Bunca fedakârlıklar,
"bunca çabalar böyle boşa mı gidecekti? Kutsal özgürlük
"kurbanları vatan topraklarına ebedî bir kölelikten baş-
"ka bir şey ekemedi mi? O ormanlarda ne işitiyorsunuz?
"Rüzgârların hazin fısıltısını. O ovalardan ne geçtiğini
"görüyorsunuz? Konmak için emin bir yer arayan göçe-
"be kuşu."

9 mayıs 1812'de, Napoléon orduya katılmak için yola çıktı ve Dresden'e gitti. Rhin konfederasyonunun dağı-

nık unsurlarını orada bir araya getirdi ve kendi elinden çıkan bu âleti ilk ve son defa olarak hareket geçirdi.

Italya güneşine hasret çeken sürgüne götürülmüş gaheserler arasında imparator Napoléon ve imparatoriçe Marie-Louise'le Avusturya imparator ve imparatoriçesi ve irili ufaklı bir sürü hükümdar arasında bir toplantı yapıldı. Bu hükümdarlar kendi saraylarını baş saraya bağlı birer ocak haline getirmek hevesindediler; tâbiliği aralarında paylaşamıyorlar; Brienne teğmeninin, biri sâkisi olmak ister, öteki seyisbaşı, Alman şansölyeliklerinin bilgiçliği sayesinde Charlemagne tarihinin verdiği örneklerden bol bol faydalanıldı; aşamaları ne kadar yüksekse o ölçüde yerde sürünüyorlardı. Las Cases'in kitabında Bonaparte der ki: "İmparatoriçenin pabuçları çözülse Mont-"morency'lerden[10] bir bayan bağlamak için hemen ileri "atılırdı."

Bonaparte verilen bir galâ törenine gitmek üzere Dresden sarayından geçerken, en önde, şapkası başında olarak yürürdü; II. Frantz, şapkası elinde, kızı, imparatoriçe Marie-Louise'in yanında arkadan yürürdü; daha arkadan da, saygılı bir sessizlik içinde, o sürü sürü prensler gelirdi. Avusturya imparatoriçesi bu alaya katılmaz; kendisini hasta dedirtir, nefret ettiği Napoléon'a kolunu vermemek için ancak tahtıravanla dışarı çıkardı. Asil duygular namına kalmış olan kırıntılara da yalnız kadınların kalbinde raslanıyordu.

Bir tek kıral, Prusya kıralı, önce bir kenarda bırakıldı. Bonaparte, dayanamıyarak: "Bu hükümdar da benden "ne istiyor? diye bağırdı. Mektuplarıyle başımı ağrıttığı "yetmiyor mu? Ne diye bir de huzuriyle beni işkenceye "sokmaya kalkışıyor? Ona ihtiyacım yok." Felâket arefesinde felâkete karşı söylenmiş acı sözler.

Cumhuriyetçi Bonaparte'ın indinde Friedrich Wil-

helm'in büyük kabahati *kıralların dâvasına yüz çevirmiş olması*'dır. Berlin sarayının Directoire'la girişmiş olduğu görüşmeler Bonaparte'a göre: *Bu hükümdarın, şeref ve haysiyetini ve tahtların genel dâvasını miskin birtakım uzlaşmalara feda eden asaletsiz, çıkarcı ve ürkek bir siyaset izlediğini* gösteriyordu. Bonaparte bir harita üzerinde yeni Prusya'ya göz attığı zaman şöyle derdi: "Bu "adama bunca yerleri bırakabildim demek!" Kendisini Fréjus'e götüren üç komiser arasında Bonaparte, yalnız Prusyalı komiseri fena karşıladı ve onunla hiç temas etmek istemedi. İmparatorun Wilhelm'e böyle kin besleyişinin gizli sebebini araştıranlar oldu; bunu şu veya bu olaya verdiler: Ben Enghien dukasının idamından sözetmekle gerçeğe daha yakından dokunmuş olduğumu sanıyorum.

Bonaparte, yürüyüş kolundaki ordularının ilerlemelerini Dresden'de bekledi: gene bu şehirde Marlborough [11], XII. Karl'i selâmlamaya giderken, bir haritada ucu Moskova'ya varan bir çizilti görmüş, hükümdarın bu yolu tutacağını ve Batı'da savaşa kalkışmayacağını tahmin etmişti. Bonaparte, istilâ tasavvurunu açıktan açığa itiraf etmemekle beraber büsbütün gizleyemezdi de; diplomatlara karşı üç sebebi ileri sürüyordu: 31 aralık 1810 ukazı [12], birtakım maddelerin Rusya'ya girmesini yasaklamış, bu yasakla da Avrupa sistemi'ni bozmuştu; Oldenburg dukalığının ilhakını Aleksandr protesto etmişti; Rusya silâhlanıyordu. Büyük büyük lâflar edilmesine alışılmış olmasa, meşru savaş sebebi olarak, bağımsız bir devletin gümrük kararlarının ve bu devletin kabul etmemiş olduğu bir sistemin bozulmasının gösterilmesine şaşılırdı. Oldenburg dukalığının ilhakiyle Rusya'nın silâhlanması meselesine gelince, yukarda gördüğünüz gibi Vicence dukası Napoléon'a, tenkitlerinin yersizliğini göster-

mişti. Adalet o kadar mukaddestir, işlerde başarılı olmak için öyle temel bir şarttır ki, onu ayaklar altın alanlar bile adalet ilkelerine uyduklarını ileri sürerler. İşte o sırada general Lauriston Petersburg'a, kont Narbonne da Aleksandr'ın genel karargâhına gönderildi: bunlar barış ve iyiniyet hakkında güvenilmez sözler götürüyorlardı. Abbé de Pradt, acele Polonya Diyet'ine gönderilmişti; efendisine *Jupiter-Scapin* [13] adını vererek geri döndü. Kont de Narbonne, Aleksandr'ın, yılmadan ve böbürlenmeden, yüz kızartıcı bir barıştansa savaşı yeğ tuttuğunu gelip anlattı. Çar hâlâ Napoléon'dan sözederken saf bir hayranlık gösteriyormuş; ama Rus'ların dâvası haklı olduğunu ve gözü yüksklerde olan dostunun hata ettiğini söylüyormuş. Moskova tebliğlerinde ifade edilen bu gerçek, Rus halk ruhunun damgasiyle hemen damgalandı: Bonaparte *Antéchrist* (deccal) oldu.

Napoléon, 22 mayıs 1312'de Dresden'den ayrıldı, Poznan ve Thorn'dan geçti; öteki müttefikleri tarafından Polonyalıların yağma ve talan edildiğini gördü. Vistül nehri boyunca indi, Danzig'de, Koenigsberg'de ve Gumbinnen'de biraz durdu.

Yolda, çeşitli kıtalarını teftiş etti: eski askerlerine Piramit'lerden, Marengo'dan, Austerlitz'den, Jena'dan, Friedland'dan sözaçtı; gençlerin ihtiyaçlarını sordu, teçhizatlariyle, aylıklariyle, komutanlariyle ilgilendi; o sıralarda babacanlık rolü oynuyordu.

Bonaparte, Niemen'i geçtiği sırada, seksen beş milyon beş yüz bin can onun veya ailesi fert'lerinin hükümranlığını tanıyordu; Hıristiyanlık dünyasındaki nüfusun yarısı ona itaat ediyordu, on dokuz derece enlem ve otuz derece boylam arasındaki bir alanda emirleri yerine ge-

tiriliyordu. Bundan daha heybetli bir sefer ne görülmüştü ne de görülecektir [14].

22 haziran günü, Wilkowisky'deki genel karargâhında, Napoléon savaş ilân etti: "Askerler, ikinci Polonya "savaşı başlamıştır; ilki Tilsit'le sona ermişti; Rusya'yı "alınyazısı sürüklüyor: *kaderi* yerine gelecektir."

Bu henüz genç sese, Moskova yüz on yaşındaki Metropolidinin diliyle cevap verdi: "Moskova şehri, İsa'sı "Aleksandr'ı bir ana gibi gayretli evlâlarının bağrına "basıyor ve *Hosanna* diye haykırıyor! Gelenden Allah ra"zı olsun!" Bonaparte Kadere hitabediyordu, Aleksandr ise Hakka.

23 haziran 1812'de, Bonaparte geceleyin Niemen nehri üzerinde keşif yaptırdı; buraya üç köprü atılmasını emretti. Ertesi gün güneş batarken, birkaç istihkâm eri nehri bir kayıkla geçti; öteki kıyıda kimseye raslamadılar. Bir devriyeye kumanda eden bir Kazak subayı yanlarına gelip kim olduklarını sordu. "— Fransızız. — Rus"ya'ya ne yapmaya ne geliyorsunuz? — Sizinle çarpış"maya." Kazak kolları arasında kaybo'du; üç istihkâm eri ormana doğru ateş açtılar; karşılık veren olmadı: her taraf derin bir sessizlik içindeydi.

Bonaparte bütün bir gün meca'siz bir halde uzanmış ka'dı, ama gözüne de uyku girmedi: içi bir türlü rahat edemiyordu. Ordularımızın yürüyüş kolları Pilwisky ormanı içinde, karanlıkta faydalanarak yürüyordu. Tıpkı Palus-Meotides'te [15] bir dişi geyiğin peşine düşerek yol alan Hun'lar gibi. Niemen görünmüyordu. Görmek için ta yanıbaşına varmak lâzım geldi.

Gün ortasında Moskof taburları veya kurtarıcılarını karşılamaya gelen Litvanyalılar yerine çorak kumlar

ve ıssız ormanlardan başka bir şey görünmedi: "Nehir-"den üç yüz adım ötede, en yüksek sırtta imparatorun ça-"dırı farkediliyordu. Bunun etrafında, bütün tepeler, bun-"ların yamaçları, vâdiler, askerler ve atlarla kaplıydı." (Ségur)

Napoléon'un emrindeki kuvvetlerin tutarı altı yüz seksen bin üç yüz piyade eriyle yüz yetmiş altı bin sekiz yüz elli atı buluyordu. Veraset savaşlarında XIV. Louis'-nin, hepsi de Fransız olmak üzere, silâh altında altı yüz bin askeri vardı. Doğrudan doğruya Bonaparte'ın emri altındaki faal piyade on kolorduya ayrılmıştı. Bu kolor-dular yirmi bin İtalyan, Rhin kofederasyonundan seksen bin asker, otuz bin Polonyalı, otuz bin Avusturyalı, yirmi bin Prusyalı ve iki yüz yetmiş bin Fıransızdan mürekkep-ti.

Ordu Niemen'i geçti; Bonaparte da uğursuz köprüyü geçti ve Rus toprağına ayak bastı. Durup askerlerinin geçişini seyretti, sonra gözden kayboldu, daha sonra, san-ki çalılar arasında bir ruhlar derneğine çağrılmış gibi bir ormanda rasgele at koşturdu. Geri döndü; etrafı dinle-di; ordu da etrafı dinliyordu; kulaklarına uzaktan uzağa top sesleri geliyordu; seviniyorlardı; oysa bu, sadece fır-tınanın gürültüsüydü; onlar yaklaştıkça savaş kaçıyordu. Bonaparte boşaltılmış bir manastıra sığındı: burası iki ayrı bakımdan bir barış ve selâmet barınağıydı.

Anlattıklarına bakılırsa sözde Napoléon'un hayvanı kapaklanmış da "şerre alâmet; bir Romalı olsaydı bunu "görünce geri dönerdi" diye mırıldanmalar olmuş. Sci-pion'a, Piç Guillaume'a, III. Edward'a ve ihtilâl mahke-mesine gitmek üzere yola çıkan Malesherbes'e atfedilen eski bir hikâye.

Orduların nehri geçmesi üç gün sürdü; sıraya giri-yor ve ilerliyorlardı. Napoléon yola koyulmuş, acele edi-

yordu; Bousset'nin dediği gibi zaman ona "Yürü! Yürü!" diye sesleniyordu.

Wilno'da, Bonaparte, Varşova Diyet'inden senatör Wibicki'yi kabul etti: bir Rus müzakerecisi, Balaşof da çıkageldi; hâlâ anlaşmak imkânı bulunduğunu, Aleksandr'ın hiçbir suretle saldırgan olmadığını, Fransızların savaş ilân etmeden Rusya'ya girmiş olduklarını söylüyordu. Napoléon, cevabında Aleksandr'ın sadece bir salon generali olduğunu, yalnız üç generali bulunduğunu söyledi: bunlardan Kutuzof'u Rus olduğu için umursamıyordu; zaten daha altı yıl önce pek yaşlı olan Benningsen ise artık büsbütün bunamıştı; Barclay ise, çekilişlerde usta bir generaldi. Konuşma sırasında Vicence dukası Napoléon'un kendisine hakarette bulunduğunu sandı, kızgın bir sesle sözünü kesti: "Ben dürüst bir Fransızım; bunu "ispat ettim: gene de ediyor ve tekrarlıyorum: bu savaş "siyasî anlaşmaya aykırıdır, tehlikelidir, ordunun, Fran-"sa'nın ve İmparatorun mahvına sebep olacaktır."

Bonaparte, Rus temsilcisine: "Sizin o Polonyalı Jaco-"bin'lerinize değer verdiğimi mi sanıyorsunuz?" demişti. Bu sözü madam de Staël zikreder; kendisinin yüksek muhitle sıkı ilişkileri olması iyi ve doğru haber almasını sağlıyordu: iddiasına göre Bonaparte'ın bakanlarından biri tarafından M. de Romanzof'a bir mektup yazılmış ve bu mektupta Avrupa kıtasına ait her türlü muamele ve mukavelelerden Polonya ve Polonyalıların adını silip çıkarmayı teklif ediyormuş: Napoléon'un, bu mert yalvarıcılarına karşı duyduğu nefretin boş bir kanıtı daha.

Bonaparte, Balaşof'un yanında Moskova'daki kiliselerin sayısını sordu; aldığı cevap üzerine haykırdı: "Vay! "Hıristiyanlığın unutulduğu bir devirde bu kadar çok ki-"lise ha?" Moskovalı atıldı: "Affınızı dilerim, Sire. Rus-"larla İspanyollar Hıristiyanlığı unutmamışlardır."

Balaşof kabulü imkânsız tekliflerle geri çevrilince son barış umudu da suya düştü. Savaş bildirilerinde deniyordu ki: "İşte o uzaktan pek korkulu görünen Rus "imparatorluğu! Bir çölden ibaret. Aleksandr, askerini "toplayıncaya kadar Napoléon çoktan Moskova'ya varır."

Bonaparte, Vitebsk'e vardığı zaman, bir an hatırına orada kalmak geldi. Barclay'in gene geri çekildiğini gördükten sonra genel karargâhına dönünce kılıcını haritalar üzerine atarak söylendi: "Burada kalacağım! 1812 se"ferim sona erdi: gerisini 1813 seferinde tamamlarız." Bütün generallerinin kendisine tavsiye ettikleri bu kararında dursaydı pek isabet etmiş olacaktı! Yeni barış teklifleri geleceğini ummuştu: gelen giden olmadığını görünce canı sıkıldı; Moskova'ya ancak yirmi günlük yol vardı. "Moskova, mübarek şehir!" diye tekrarlıyordu. Bakışları kıvılcımlar saçıyor, tavrı vahşileşiyordu: hareket emri verildi. İtirazlar ileri sürüldü; kulak asmadı; düşüncesi sorulan Daru kendisine cevap verdi: "Böyle bir "savaşın ne amacına aklım eriyor, ne de gereğine." İmparator şu karşılığı verdi: "Beni budala yerine mi koyuyor"sunuz? Keyfim için mi savaşıyorum sanıyorsunuz?" Oysa: "İspanya savaşiyle Rusya savaşının Fransa'yı ke"miren iki çıban olduğunu" onun ağzından işitmiş değiller miydi? Ama barış yapmak için ortada iki taraf bulunması gerekirdi. Aleksandr'dan ise bir mektup bile geldiği yoktu.

Peki bu *çıbanlara* sebep olan kimdi? Bu birbirini tutmaz hareket ve fikirler gözden kaçıyor ve hattâ gereğinde Napoléon'un saf yürekli samimiyetine birer kanıt gibi de gösteriliyor.

Bonaparte hata ettiğini anlayarak geri dönmeyi haysiyetine yediremezdi. Askerleri, artık onu yalnız savaş-

tan savaşa gördüklerinden, onları ölüme götürürken yanlarında bulunup hayatta kendilerinden uzaklaştığından sızlanıyorlardı: bu şikâyetlere kulakları tıkalıydı. Ruslarla Türkler arasında barışın imzalandığı haberi onu şaşırttı, ama yolundan çevirmedi: Smolensk'e doğru hızla atıldı. Rusların beyannamelerinde deniliyordu ki: "(Na-"poléon) dilinde dürüstlük, fakat yüreğinde hıyanetle ge-"liyor, kölelerden kurulu alaylariyle bizi zincirlemeye ge-"liyor. Haçı yüreğimize ve kılıcı elimize alalım; bu asla-"nın dişlerini sökelim: dünyayı perişan eden zalimi peri-"şan edelim."

Smolenks sırtlarında, Napoléon yüz yirmi bin askerden ibaret Rus ordusiyle gene karşılaştı. "Bu sefer yaka-"ladım!" diye haykırdı. Ayın 17'sinde, gün ağarırken, Belliard bir Kazak çetesini kovalıyarak Dinyeper'e döktü; örtme kıtası geri alınınca, düşman ordusunun Moskova yolunu tutmuş olduğu görüldü: çekiliyordu. Bonaparte'ın hayali gene uçup gitmiştir. Bu gereksiz kovalamaya İmparatoru çok teşvik etmiş olan Murat hırsından kendini öldürtmek istiyordu. Henüz daha boşaltılmamış olan Smolensk kalesinin ateşi altında ezilen bataryalarımızdan birinin yanından bir türlü ayrılmıyordu: "Hepiniz çekilin; "beni burada yalnız bırakın!" diye haykırıyordu. Bu kaleye karşı korkunç bir hücumda bulunuldu: basamak basamak yükselen sırtlara yerleştirilmiş olan ordumuz aşağıda yapılan savaşı seyrediyordu: taarruz edenlerin top ateşi altında ileri atıldığını gördüğü zaman el çırptı, Thelia harabelerini [16] görünce de böyle yapmıştı.

Geceleyin bir yangın göze çarptı. Davout'nun bir erbaşlı duvarlara tırmanıp, dumanlar içindeki kaleye erişti; kulağına uzaktan birtakım sesler geldi, tabancası elinde, o tarafa doğru yürüdü ve dost bir memleketin keşif kıtasiyle karşılaşarak şaşakaldı. Ruslar şehri terk etmiş-

ler, Poniatowski emrindeki Polonyalılar burayı işgal etmişlerdi.

Murat, acayip kılığı, onlardan geri kalmıyan yiğitlik tarziyle Kazakların hayranlığını kazanıyordu. Bir gün Kazak çeteleri üzerine dehşetli bir hücuma geçmişti, fena halde kızarak onlara emirler verdi: Kazaklar ne dediğini anlamadılar, ama sezdiler, yüz geri ettiler ve düşman generalin emrini yerine getirdiler.

Ataman Platof'u Paris'te gördüğümüz zaman nasıl bir evlât acısı çekmiş olduğunu bilmiyorduk: 1812'de onun gün gibi güzel bir oğlu vardı; bu oğul beyaz bir Ukrayna küheylânına biniyordu; on yedi yaşındaki savaşçı, o serpilen ve ümitler içinde yüzen çağın bütün gözüpekliğiyle çarpışıyordu: bir Polonya uhlanı [17] onu vurup öldürdü. Bir ayı postu üzerinde yerde yatarken Kazaklar gelip saygı ile elini öptüler. Ölüm duaları ettiler, çocuğu çamlarla örtülü bir tepeciğe gömdüler; sonra, atlarını gemlerinden tutarak, uçları yere doğru çevrilmiş mızraklariyle, önünden geçit yaptılar: Got'ların tarihini yazan tarafından tasvir edilen cenaze töreni, yahut da Germanicus'un [18] mezarı önünde fascellum'larını [19] tersine çevirmiş *(versi fasces)* Roma bölükleri sanırdınız. "Kuzey baharının saç-"larını bezeyen karları rüzgâr yere serpiyordu." *(Edda de Soemund).*

Bonaparte, Rusya'dan Fransa'ya gönderdiği bir yazıda Rus tuzlalarını eline geçirdiğini ve maliye bakanının seksen milyon fazla geliri hesaba katabileceğini bildiriyordu.

Rusya kutba doğru kaçıyordu; kişizadeler, ahşap konaklarını boşaltarak aileleri, çiftçileri ve sürüleriyle birlikte gidiyorlardı. *Dinyeper* ya da bir vakitler suları Vladimir tarafından mübarek ilân edilen eski *Borysthenes*

aşılmıştı: uygar uluslara barbarların istilâları bu nehirden gelmişti; şimdi de uygar ulusların istilâsına uğruyordu. Yunanca bir ad altında kılık değiştiren bu vahşi nehir, Slavların ilk göçlerini artık hatırlamıyordu bile; ormanları arasında, herkesten habersiz akıyor, kayıklarında Odin'in [20] çocukları yerine Petersburg'la Varşova'nın kadınlarına şallar ve güzel kokular taşıyordu. Dünyanın gözünde onun tarihi ancak Aleksandr'ın kiliselerinin bulunduğu dağların doğusunda başlar.

Smolensk'ten bir ordu hem Petersburg'a, hem de Moskova'ya götürülebilirdi. Smolensk, galibe, durması için bir ihtarda bulunmalıydı; imparator bir an bunu aklından geçirmedi değil. Mösyö Fain der ki: "Şevki kırılan "İmparator Smolensk'te kalmak niyetinden sözaçtı." Gezgin hastanelerde her türlü malzeme eksikliği başgöstermişti. General Gourgaud anlatır: general Laribcisière yaralıların yaralarını sardırmak için toplarının üstüpüsünü vermek zorunda kalmış. Ama bir kuvvet Bonaparte'ı sürüklüyordu; dünyanın iki ucunda yakıcı ovalarla buzlu bozkırlarda ordularını aydınlatan iki gün doğumunu seyretmekten zevk duyuyordu.

Orlando, o dar şövalyelik ortamında, Angelica'nın peşinden koşuyordu [21]; büyük soydan fatihler daha yüksek bir hükümdarın peşindedirler. Zaman'ın karısı, Gök'ün kızı ve tanrıların anası olan, başında dağ tepelerinden bir taç taşıyan o tanrıçayı [22] kollarına almadıkça onlar için durup dinlenme yoktur. Kendi hayatının büyüsüne kapılmış olan Bonaparte için her şey kendinden ibaret kalmıştı; Napoléon, Napoléon'un kölesi olmuştu; kendinde artık kendinden başka bir şey yoktu. O zamana kadar ancak hep bilinen, adı çıkmış yerlere sefer etmişti; şimdi adsız bir yola düşmüştü, o yol boyunca Petro, henüz yüz yaşına bile basmamış olan imparatorluğun

ilerdeki şehirlerinin ancak temellerini atmıştı. Örnekler insana ders verebilse, Moskova sevdasiyle Smolensk'ten geçmiş olan XII. Karl'in hâtırası Bonaparte'ı kaygıya düşürmek gerekirdi. Kolodrina'da kanlı bir çarpışma oldu: Fransızların cesetlerini acele gömmüşlerdi: öyle ki Napoléon nasıl bir kayba uğramış olduğunu pek anlıyamadı. Dorogobuj'da, kar gibi ak sakalı göbeğine inen bir Rusla karşılaştılar: ailesinin peşine takılamıyacak kadar yaşlı olup evinde yalnız başına kalmış olan bu adam büyük Petro'nun saltanatının son zamanlarındaki harikaları görmüştü, şimdi de memleketinin böyle yakılıp yıkılışına içinden diş bileyerek tanık oluyordu.

Bir tarafın zorladığı, öteki tarafın kaçındığı bir sıra savaşlar Fransızları Moskova kapılarına getirdi. Açık a kurulan her ordugâhta İmparator, çam dalları üstünde oturur veya ayağiyle ittiği bir Rus güllesiyle oynarken generalleriyle münakaşa ediyor, onların itirazlarını dinliyordu.

Livonyalı bir protestan rahip, sonra da general olan Barclay, sonbaharın peşinden yetişmesine vakit b rakan bu çekilme usulünü icadetmişti: bir saray entrikası onu devirdi. Prens Karl yetişinceye kadar savaşa tutuşmamak fikrini kabul ettiremediği için Austerlitz'te yenilen ihtiyar Kutuzof, Barclay'in yerine geçti. Rusların nazarında Kutuzof kendi soylarından bir general, Suvarof'un öğrencisi, 1811'de Sadrazamın galibi, ve o zaman Rusya'nın pek muhtaç olduğu, Babıâli ile antlaşmayı sağlayan adamdı. O sıralarda, Moskova'dan bir subay Davout'nun ileri karakollarına başvurdu; belli belirsiz birtakım teklifler getiriyordu; asıl görevi görmek ve anlamak olacağa benziyordu: kendisine her şeyi gösterdiler. O kayıtsız ve korkusuz Fransız merakı ile kendisinden Viazma ile Mos-

kova arasında ne bulunduğunu sordular. "Poltava" cevabını verdi.

Borodino sırtlarına vardıkları zaman, Bonaparte nihayet durmuş ve mevziini son derece tahkim etmiş Rus ordusunu gördü. Bu ordu yüz yirmi bin askerle altı yüz toptan ibaretti; Fransızların tarafında da kuvvet aynıydı. Rusların sol kanadı incelendikten sonra, mareşal Davout, Napoléon'a düşmanı çevirmeyi teklif etti. İmparator: "Bu "bana fazla vakit kaybettirir" cevabını verdi. Davout ısrar etti; manevrasını sabahın altısından önce tamamlamış olacağına söz verdi; Napoléon birdenbire sözünü kesti: "Ya! demek hâlâ düşmanı çevirmek düşüncesinde- "siniz."

Moskofların ordusunda büyük bir hareket göze çarpmıştı: askerler tetikteydiler; etrafı papazlar ve metropolitlerle çevrili olan, önünde dinî remizler ve Smolensk yıkıntılarından kurtarılan mübarek bir tasvir bulunan Kutuzof, askerlerine Tanrıdan ve vatandan bahsediyordu; Napoléon'u dünyanın başına musallat olmuş bir zorba diye anıyordu.

Bu savaş türküleri, ıstırap seslerine karışan bu zafer koroları arasında, Fransızların tarafında da Hıristiyanca bir ses işitildi: bu ses bütün ötekilerden farklıydı; tapınağın kubbeleri altında tek başına yükselen kutsal ilâhiydi bu. Sakin fakat dokunaklı sesi son olarak işitilen asker, muhafız süvarilerine kumanda eden mareşalin yaveriydi. Bu yaver Rusya seferinin bütün savaşlarına girip çıkmıştır; Napoléon'dan en ateşli hayranları gibi sözeder ama kusurlarını da kabul eder; uydurma hikâyeleri düzeltir ve işlenen hataların başbuğun gururunda ve komutanların Tanrıyı unutuşlarından ileri geldiğini söyler. Yarbay de Baudus der ki: "Bunca yiğidin son günü "olan bu arefe günü Rus ordugâhında ibadetle geçirildi...

. . . . . ,

"Düşmanın dindarlığının gözümün önüne serdiği "manzara, bir de bizim saflarımızdaki birçok subayların "bununla eğlenişleri, kıraliarımız'n en büyüğünün, Charle- "magne'in giriştiği muharebelerin en tehlikelisine başla- "madan önce dini âyinler yaptırmış olduğunu bana hatır- lattı. . . . . .

"Ah! şüphesiz ki, bu yolunu şaşırmış Hıristiyanlar "arasında, iyi niyetli oldukları için dualarr takdis eden "birçokları çıktı, çünkü Ruslar Moskova'da yenildilerse "de, Tanrının eseri olduğu için onların hiçbir suretle ö- "ğünmeye hakları olmayan tam bozgunumuz, birkaç ay "sonra yakarışlarının fazlasiyle iyi karşılanmış olduğunu "ispat etti."

Ama Çar neredeydi? Memleketinden kaçmış olan madam de Staël'e *büyük bir general olmadığına* esef ettiğini alçakgönüllülükle söylemişti. O sırada mabeyincilerden M. de Bausset karargâhımıza gelmiş bulunuyordu: sakin Saint-Cloud korosundan çıkmış, ordumuzun korkunç izlerinde yürüyerek büyük cenaze alayının arefesinde Moskova'ya varmıştı; Marie-Louise'in İmparatora gönderdiği, Roma kıralının resmini getiriyordu. Bonaparte'ın bu resmi görünce ne türlü hisler altında kaldığını M. Fain'le M. de Ségur tasvir ederler; general Gourgaud'ya göre, resme baktıktan sonra "Pek erkenden bir savaş alanını "görüyor, uzaklaştırın onu" demiş.

Fırtınadan önceki gün son derece sakin geçti. M. de Baudus der ki: "Şu eriştiğim yaşta soğukkanlılıkla ba- "kılınca, bu kadar haince çılgınlıkları hazırlarken göste- "rilen o ağırbaşlılıkla mantık namına yüz kızartıcı bir şey "var: gençliğimde ben de bunu güzel bulmuştum."

Ayın 6'sında, akşama doğru Bonaparte şu bildiriyi

yazdırdı; bu emri askerlerin çoğu ancak zaferden sonra öğrendi:

"Askerler, sabırsızlıkla beklediğiniz savaş işte geldi "çattı. Zafer artık sizin göstereceğiniz gayrete bağlıdır; "ona ihtiyacımız var; bu zafer bizi bolluğa kavuştura- "cak, vatanımıza çabuk dönmemizi sağlayacak. Auster- litz'te, Friedland'da, Vitebsk'te, Smolensk'te nasıl dö- "ğüştünüzse gene öyle davranın, en uzak bir gelecekte bi- "le torunlarınız bugün neler başardığınızı ansınlar; siz- "den sözederken Moskova surları önündeki savaşta o da "vardı, desinler."

Bonaparte geceyi kaygı içinde geçirdi: kâh düşman- ların çekildiğini sanıyor, kâh askerlerinin yoksulluğunu ve subayların:n bezginliği gözünü korkutuyordu. "Bula "bula bataklıklar, açlık bulacak ve küller üstünde açıkta "konaklayacak olduktan sonra ne diye bize 800 fersah yol "yürüttüler? Savaş her yıl biraz daha güçleşiyor; yeni "fetihler uğrunda yeni düşmanlar aramaya gidiliyor, ya- "kında Avrupa'da da sığamaz olacak: Asya'yı fethe kal- "kışacak." Gerçekten Bonaparte, Volga'ya dökülen akar- suları kayıtsızlıkla seyretmiş değildi; Babil'e hâkim ol- mak için doğmuş olan Napoléon daha önce başka bir yol- dan buna erişmeye kalkışmıştı. Asya'nın batı kapısında Yafa'da durdurulduktan, aynı Asya'nın kuzey kapısında, Moskova'da durdurulduktan sonra, güneşin ve in- sanın doğmuş olduğu bu yeryüzü parçasını çevreliyen de- nizlerde gidip ölmüştü

Napoléon, gece yarısı, yaverlerinden birini çağırttı: beriki onu başını avuçları içine almış buldu: "Savaş ne- "dir? diyordu; barbarlara has bir zanaat ki, bütün usta- "lığı belli bir noktada daha güçlü olmaktan ibaret." Ta- lihin kararsızlığından şikâyet ediyor; düşmanın durumu- nu incelemelerini emrediyor: ateşlerin aynı parlaklıkla ve

aynı sayıda parladığını haber veriyorlar: içi rahat ediyor. Sabahın beşinde Ney taarruz emrini istemek için ona adam gönderiyor; Bonaparte çıkıyor ve haykırıyor: "Hay-"di, Moskova'nın kapılarını açmaya gidelim!" Gün ağarıyor; Napoléon pembeleşmeğe başlayan Doğuyu göstererek: "İşte Austerlitz'in güneşi!" diye haykırıyor.

"..... ,

"6 eylül günü, sabahın ikisinde, İmparator düşma-"nın ileri karakollarını dolaştı: iki taraf günü keşiflerle "geçirdiler. Düşman çok sıkışık durumda mevzi almıştı...

"Bu durum güzel ve güçlü göründü. *Manevra yapmak "ve düşmanı mevzii bırakmaya zorlamak kolaylı; ama "böylece savaş fırsatı gene kaçırılmış olacaktı.* .

"..... ,

"7 eylül günü, sabahın altısında, soldaki bataryayı "muhafız yedek topçusuyla desteklemiş olan general kont "Sorbier ateşe başladı. . . . ,

"Saat altı buçukta, general Compans yaralandı. Ye-"dide, Eckmühl prensinin atı devrilip öldü.

"..... ,

"Saat yedide, mareşal Elchingen dukası harekete geç-"ti ve general Faucher'nin bir gün önce düşmanın merke-"zini döğecek şekilde mevzie soktuğu altmış topun koru-"masında, merkeze doğru ilerledi. İki yandan bin top ölüm "püskürüyordu.

"Saat sekizde düşmanın mevzileri düştü, tabyalar "alındı, ve topçumuz onların işgalindeki tepelere çıktı.

"..... ,

"Düşmanın elinde sağ kanattaki tabyaları kalmıştı; "general kont Morand oraya yürüdü ve bunları zaptetti; "fakat sabahın dokuzunda her yandan hücuma uğrayın-"ca, orada tutunamadı. Bu başarıdan cesaret alan düş-"man, talihi bir daha denemek üzere yedek kuvvetlerini

"ve son kıtalarını ileri sürdü. Çarın hassa alayı da bunlar "arasındaydı. Sağ kanadımızın dönmesinde ona eksenlik "eden merkezimize saldırıya geçti. Yanmış köyü zapte- "deceğinden bir an korkuldu; Friant'ın tümeni oraya "yetişti: seksen Frans z topu düşman kollarını önce dur- "durdu, sonra da bozguna uğrattı, bu kollar iki saat top "ateşi altında sık yığınlar halinde kaldılar, ileri atılmaya "cüret edemiyor, geri çekilmek istemiyor ve zafer umu- "dunu kaybetmiş bulunuyordu. Napoli kıralı kararsızlık- "larının hakkından geldi: dördüncü süvari kolordusunu "hücuma geçirdi, askerler Rusların sıkışık yığınlariyle "zırhlı süvari bölükleri arasında topçumuzun açtığı ge- "diklerden girdiler, düşman her yandan bozguna uğradı...

"Öğleden sonra saat ikidir, düşman bütün umudunu "yitirmiş bulunuyor: savaş sona ermiştir, top ateşi gene "devam ediyor; düşman artık zafer uğrunda değil çekil- "mesini sağlamak ve canını kurtarmak için savaşmakta- "dır.

"Bütün kaybımız on bin kişi olarak hesaplanabilir; "düşmanın kaybı ise kırk elli bin kişiydi. Böyle bir savaş "alanı asla görülmüş değildi. Altı cesetten biri Fransız, "beşi Rustu. Kırk Rus generali ölmüş, yaralanmış veya "esir edilmişti: general Bagration yaralıydı.

"Biz, bir gülleye kurban giden tümgeneral kont "Montbrun'ü, bir saat sonra da onun yerine gönderilen "ve aynı şekilde ölen general kont Caulaincourt'u kaybet- "tik.

"Tuğgenerallerden dördü: Compère, Plauzonne, Ma- "rion, Huart öldüler; çoğu hafif olmak üzere yedi sekiz "general yaralandı. Eckmühl prensine bir şey olmadı. "Fransız askerleri şan aldılar ve Rus kıtalarına büyük üs- "tünlüklerini gösterdiler.

"Mojaisk'ten iki fersah ve Moskova'dan yirmi beş fer-

"sah mesafede verilen bu Moskova meydan savaşının öze-
"ti kısaca budur."

"İmparatorun hayatı katiyen tehlikeye konulmamış-
"tı; muhafız piyadesiyle süvarisi muharebeye tek adam
"sokmamış ve tek adam kaybetmemişti. Zafer hiçbir za-
"man kararsız görülmemişti. Mevzileri zorlanan düşman
"bunları geri almaya kalkışmasaydı bizim kayıplarımız
"onunkinden fazla olacaktı; ama Ruslar askerlerini sabah
"sekizden akşam ikiye kadar bataryalarımızın ateşi altın-
"da tutmak ve kaybettiğini geri almak için ayak diremek
"yüzünden ordusunu kaybetmişti. Kayıplarının pek büyük
"oluşunun sebebi buydu."

Bu kayıtsız ve birçok şeyleri belirtmeyen bildiri, Moskova şavaşı, ve özellikle büyük tabyada yapılan korkunç boğazlaşmalar hakkında bir fikir verebilmekten uzaktır: seksen bin kişi savaş dışı oldu; bunlardan otuz bini Fransızlardandı. Auguste de la Rochejaquelain'in yüzü bir kılıç darbesiyle yarıldı ve Moskoflara esir düştü: bu adam başka savaşları ve başka bir sancağı hatıra getiriyordu. Hemen hemen tamamiyle kırılmış olan 61'inci alayı teftiş eden Bonaparte albaya dedi ki: "Albay, taburlarınızdan "biri ne oldu? — Sire, tabyada kaldı." Ruslar bu savaşı kazanmış olduklarını daima iddia etmişlerdir, hâlâ da etmektedirler: Borodino sırtlarında bir zafer matem sütunu dikeceklerdir.

Bonaparte'ın bildirisinde eksik kalan tarafları M. de Ségur'ün anlattıkları tamamlayacaktır: "İmparator savaş "alanını dolaştı. Hiçbir savaş alanı böylesine korkunç "bir manzara göstermemiştir. Bu korkunçluğa her şey "katılıyordu: karanlık bir gök, soğuk bir yağmur, şid-"detli bir rüzgâr, kül olmuş evler, altüst olmuş, yıkıntılar "ve molozlarla örtülü bir ova; ufukta kuzey ağaçlarının

"hazinliği ve koyu yeşilliği; her yanda cesetler arasın-
"dan dolanan ve yiyecek bulmak umuduyla ölmüş arka-
"daşlarının çantalarını bile karıştırmaktan çekinmeyen
"askerler; korkunç yaralar, çünkü Rus kurşunları bi-
"zimkilerden daha büyüktür; sessiz ordugâhlar; türküler
"susmuş, hikâye anlatan kalmamış: kasvetli bir sessizlik.

"Kartallı sancakların çevresinde subaylarla erbaşlar-
"dan geri kalanlarla birkaç asker, sancağı muhafazaya
"ancak yetecek kadar insan görülüyordu. Savaşın çetin-
"liğinden, elbiseleri yırtılmış, baruttan kararmış, kana
"bulanmıştı; bununla birlikte, bütün bu kartallar, bu se-
"falet, bu felâket ortasında herkes vakur durmaktadır,
"hattâ, İmparatoru görünce bazı zafer haykırışları işitil-
"di, ama bunlar seyrekti ve içten kopma değildi: çünkü,
"bu orduda, hem heyecanlanmaya, hem de olup bitenleri
"tahlile yetenekli her asker, bütün ordunun durumunu
"takdir ediyordu. .
". . . . . ,

"İmparator, zaferini ancak ölülerin sayısiyle ölçebi-
"lirdi. Toprak, tabyalara serilmiş o kadar çok Fransızla
"örtülmüştü ki; ayakta kalanlardan ziyade cesetlerin malı
"olmuş gibiydi. Âdeta ölü galiplerin sayısı canlı galiple-
"den fazla görünüyordu.

"Napoléon'un peşinden gitmek için üstlerine basıp
"geçmek gereken bu ölüler yığını arasında atlardan biri-
"nin ayağı bir yaralıya dokundu, o da hayatta olduğunu
"gösteren son bir harekette bulundu veya acısından hay-
"kırdı. O ana kadar zaferi gibi sessiz duran ve bunca kur-
"banlarının manzarasından yüreği ezilen İmparator par-
"layıverdi; öfkeyle bağırıp çağırarak ve bu zavallıya ba-
"kılmasını emrederek içini ferahlattı. Sonra her yandan
"çığlıkları işitilenlerin yardımına koşsunlar diye maiye-
"tindeki subayları etrafa dağıttı.

"Yaralılar özellikle hendeklerde kalabalıktı, bizimki-
"lerden çoğu buraya atılmışlar, birtakımı da düşmandan
"ve kasırgadan daha iyi korunmak için sürüne sürüne bu
"hendeklere girmişlerdi. Kimileri, inleyerek vatanlarının
"ve analarının adını söylüyorlardı, bunlar en gençleriydi.
"Daha emektarlar ölümü ya kayıtsız, yahut da alaycı bir
"tavırla bekliyor, yardım dilenmeye veya sızlanmaya te-
"nezzül etmiyorlardı; birtakımı da hemen öldürülmelerini
"istiyorlardı: ama bu zavallıların yakınından geçenler
"yan çiziyorlar, yüreklerinde ne yardımlarına koşmak gi-
"bi boş bir acımaya, ne de bunları öldürecek kadar hain-
"ce bir merhamete yer bulabiliyorlardı.

İşte M. de Ségur'ün anlattıkları bunlardır: vatanın savunması için kazanılmamış, sadece bir fâtihin büyüklük hırsını dindirmeye yarayan zaferlere bir lânetleme!

En seçme yirmi beş bin askerden kurulu olan muhafız kıtası, Moskova savaşına hiç sürülmemişti: Bonaparte türlü sebepler ileri sürerek buna yanaşmamıştı. Âdetine aykırı olarak ateşten uzak durdu ve hareketleri gözüyle izliyordu. Bir gün önce zaptedilen bir tabyanın yanında oturuyor veya geziniyordu: generallerinden birinin ölümünü kendisine haber vermeye geldikleri zaman, çaresiz der gibi bir hareketle bulunuyordu. Bu kayıtsızlık hayret uyandırıyordu; Ney şöyle söyleniyordu: "Ordunun "gerisinde ne yapıyor? orada ancak bozgunlar kendisini "bulabilir, yoksa zaferler değil. Mademki artık savaşı "kendisi yönetmiyor, artık komutanlığı bıraktı, madem-"ki her yerde imparator kalmak istiyor, sarayına dönsün "de bıraksın onun yerine biz komuta edelim." Murat, o büyük günde Napoléon'un dehasından bir şeyler göremediğini itiraf eder.

Sınırsız hayranları Napoléon'un bu uyuşukluğunu rahatsızlığına verirler, sözde o sırada birtakım hastalıklar

çekiyormuş; her an atından inmek zorunda kaldığını, sık sık başını bir topa dayayarak hareketsiz durduğunu ileri sürerler. Olabilir: geçici bir rahatsızlık o sırada enerjisini uyuşturmuştur belki; ama Saksonya seferiyle o ünlü Fransa seferinde bu enerjisini tekrar bulduğu göz önünde tutulursa Morodino'da hareketsiz kalışına başka bir sebep aramak gerekir. Nasıl! bildirisinde *manevra yaparak düşmanı sağlam mevziini bırakmaya zorlamak kolaydı ama böylece savaş gene geri atılmış olurdu;* diye itiraf ediyorsunuz, binlerle askerimizi ölüme mahkûm edecek kadar *zihniniz* canlı iken nasıl olur da hiç değilse muhafız kıtanıza onların yardımına koşmasını emredecek kadar *beden gücünden* yoksun bulunursunuz? Bunu anlamak için Napoléon'un tabiatından başka bir açıklama olamaz: kara baht yaklaşıyordu; onun ilk teması kendisini buz gibi dondurdu. Napoléon'un büyüklüğü talihsizlik içinde de baki kalan cinsten değildi; yalnız ikbal içindedir ki bütün melekeleri işliyordu: felâketlere intibak edecek adam değildi o.

Moskova savaş alaniyle Moskova şehri arasında Murat, Mojaisk önünde bir çarpışmaya tutuştu. Şehre girildi ve burada on bin ölü ve ölüm halinde insan bulundu; canlıları yerleştirmek için ölüleri pencerelerden sokağa fırlattılar. Ruslar düzenli bir şekilde Moskova'ya doğru çekiliyorlardı.

13 eylül gecesi, Kutuzof bir savaş şûrası toplamıştı: bütün generaller *Moskova'nın vatan demek olmadığını* söylediler. Buturlin, Aleksandr'ın İspanya'da Angoulème dukasının karargâhına göndermiş olduğu subay *"Rusya Seferinin Tarihi"*nde, Barclay *Doğrulayıcı Muhtıra*'sında, şûra'yı bu kanaate sevkeden sebepleri anlatırlar. Bu sı-

rada Rus askerleri Çarların eski hükümet merkezinden geçerlerken Kutuzof, Napoli kıralına mütareke teklif etti. Mütareke kabul edildi, çünkü Fransızlar şehrin harabolmasını istemiyorlardı; yalnız Murat düşmanın artçılarını yakından kovalıyor, ve kumbaracılarımız çekilen Rus kumbaracılarını adım adım izliyordu. Ama Napoléon eriştim sandığı başarıdan uzaktı: Kutuzof'un ardında Rostopşin saklanmıştı.

Kont Rostopşin Moskova valisiydi. İntikam gökten ineceğe benziyordu: Büyük masraflarla inşa edilen kocaman bir balon Fransız ordusunun üzerinde uçacak, binlercesi arasında İmparatoru seçecek, bir demir ve ateş yağmuru altında onun başına düşecekti. Deneme sırasında bu hava gemisinin kanatları kırıldı; hava bombasından vazgeçmek zorunda kaldılar; ama Rostopşin'in elinde daha başka çareler vardı. Borodino bozgununa ait haberler, Kutuzof'un bir bildirisinde imparatorluğun başka taraflarında zaferler kazanmakla öğünüldüğü bir sırada Moskova'ya erişti. Rostopşin kafiyeli bir nesirle birçok beyannameler çıkarmıştı; diyordu ki:

"Haydin, Moskovalı dostlarım, biz de yürüyelim! yüz "bin kişi toplarız, mübarek bâkirenin resmini, bir de yüz "elli top alırız, hepsinin hakkından geliriz."

Halka sadece yabalarla silâhlanmalarını tavsiye ediyordu, ne de olsa Fransız dediğin kuş kadar canı olan bir insandı.

Rostopşin'in Moskova yangınında herhangi bir payı olduğunu kabul etmediği malûmdur; Aleksandr'ın da bu hususta hiçbir şey söylemediği de bilinir. Rostopşin acaba mallarını mülklerini kaybeden kişizadelerle tüccarların tenkitlerinden mi kaçınmak istemiştir? Aleksandr Institut tarafından barbarlıkla itham edilmekten mi korkmuştur? Bu asır o kadar biçaredir ki Bonaparte onun bütün

büyüklüklerini öylesine gaspetmişti ki, ne zaman şerefli bir harekette bulunulsa, kimse bunu üstüne almak istemez, herkes o hareketin mesuliyetinden sıyrılmaya çalışırdı.

Moskova yangını bir milletin bağımsızlığını kurtaran ve birçoklarının kurtuluşuna yardım eden kahramanca bir karar olarak kalacaktır. Numancia [23] insanların hayranlığını hak etmekten çıkmış değildir. Moskova yanmış, ne çıkar! daha önce de yedi defa yanmış değil miydi? Napoléon yirmi birinci bildirisinde bu *başkentin yanması Rusya'yı yüz yıl geri atacak* demişti ama Moskova şimdi taptaze ve parlak değil midir? Mme de Staël ne güzel söyler: "Moskova'nın uğradığı felâket imparatorluğu "diriltti: bu dindar şehir döktüğü kaniyle sağ kalan kar- "deşlerine taze bir güc sunan bir din kurbanı gibi can "verdi." *(On sürgün yılı).*

Bonaparte, Kremlin sarayında, dünyayı istibdadiyle bir kefen gibi örtmüş olsaydı ulusların hali ne olurdu? Her şeyden önce gelen, insan haklarıdır. Kendi hesabıma ben, dünya patlayıcı bir küre de olsa, vatanımı kurtarmak için ona ateş vermekten çekinmem. Bununla beraber, yaslı ve gözleri yaşlı bir Fransızın, bunca Fransızların hayatına mal olan bir kararı anlatacak gücü kendinde bulabilmesi için en az insan özgürlüklerinin yüksek çıkarları sözkonusu olmak gerekir.

Zeki ve bilgili bir adam olan kont Rostopşin Paris'e gelmiştir: yazılarında düşünceler âdeta bir şaklabanlık perdesi altında gizlenir; bir çeşit uygarlaşmış barbar, alaycı, hattâ fesat yürekli bir şair, ulusları ve kıralları hor görürken bir yandan da yüksek işler görecek kabiliyette bir adamdır: Gotik kiliselerin büyüklüğü içinde grotesk süslere de yer vardır. Moskova'da bozgun havası esmeye başlamıştı; Kazan yolları yayan, arabalı, tek baş-

larına veya uşaklariyle birlikte kaçan insanlarla doluydu. Bir işaret bir an yüreklere su serpmişti; başlıca kilisenin haçını destekliyen zincirlerin arasına bir akbaba takılıp kalmıştı; Roma da olsa, Moskova gibi, bu işareti Napoléon'un esir düşeceğine yorardı.

Kapı kapı dolaşan Rus yaralılariyle dolu ardı arkası gelmeyen kafileler yaklaşınca, bütün umutlar suya düştü. Kutuzof, elinde kalan doksan bin askerle şehri savunacağını Rostopşin'e söylemişti. Yukarda gördüğünüz gibi savaş kurulu kendisini geri çekilmeye zorladı. Rostopşin yalnız kaldı.

Gece oldu: birtakım haberciler esrarlı bir şekilde kapıları çalarak yola düşmek gerektiğini, Ninova'nın yok olmaya mahkûm bulunduğunu bildirdiler. Genel binalarla pazarlara, dükkânlara ve evlere parlayıcı maddeler konuldu; yangın tulumbaları yerlerinden alınıp götürüldü. O zaman Rostopşin hapisanelerin açılmasını emretti: İğrenç bir insan sürüsü içinden bir Rusla bir Fransız çıkardılar, Rus, bir Alman cezbeliler tarikatına mensuptu, vatanına ihanet etmek ve Fransızların bildirisini çevirmiş olmakla suçlanıyordu: babası koştu; hayır dua etmesi için hükümet kendisine zaman bıraktı, ihtiyar Moskovalı: "Ben mi bir haine hayır dua edeceğim!" diye haykırdı ve oğluna lânet okudu. Mahpus halka teslim edildi ve tepelendi.

Rostopşin, Fransıza dedi ki: "Sana gelince, herhalde vatandaşlarının gelmesini dört gözle bekliyorsundur: serbestsin, git seninkilere söyle ki Rusya'da yalnız bir hain çıktı, o da cezasını buldu."

Serbest bırakılan öbür suçlular, aflariyle birlikte, zamanı gelince şehri kundaklamak için gerekli talimatı da aldılar. Gemisi batmakta olan bir kaptan teknesinden na-

sıl herkesten sonra ayrılırsa Rostopşin de öyle Moskova'dan sonuncu olarak çıktı.

Napoléon, at sırtında, öncülerine yetişmişti. Arada aşılacak bir sırt kalmıştı; Montmartre nasıl Paris'e bitişikse bu sırt da Moskova'ya öyle değiyordu; bayırın adı *Kurtuluş Tepesi* idi, çünkü Ruslar, kutsal şehri görünce burada dua ederlermiş, tıpkı Hıristiyan hacılarının Kudüs'ü görüncé yaptıkları gibi. Rus şairlerinin deyimiyle *kubbeleri yaldızlı* Moskova, iki yüz doksan beş kilisesi, bin beş yüz konağı, sarı, yeşil, pembe boyalı girintili çıkıntılı evleriyle güneşin altında pırıl pırıl yanıyordu: manzarada eksik olan sadece servilerle Boğaziçi idi. Perdahlanmış veya boyanmış sac levhalarla örtülü bu yığının arasında Kremlin de vardı. Tuğladan ve mermerden zarif köşklerin arasında, Moskova nehri, bu şehrin palmiyeleri olan çam korulariyle süslü parklar içinden akıyordu: Venedik, en şanlı günlerinde, Adriyatik sularında bundan daha parlak olmamıştı. İşte 14 eylülde, öğleden sonra saat ikidedir ki, kutbun elmaslariyle süslü bir güneş altında İmparator yeni fethettiği şehri uzaktan gördü. Moskova, imparatorluğunun ücra bir köşesinde, Avrupalı bir prenses gibi, Asya'nın bütün zenginliklerine bürünmüş olarak, Napoléon'a nikâhlanmak için oraya getirilmiş gibiydi.

Bir sevinç haykırışı yükseldi: askerlerimiz, "Moskova! Moskova!" diye bağırdılar; onlar hâlâ alkışlamaktadırlar: eski şanlı çağlarda, iyi günlerde olsun kötü günlerde olsun, hep hükümdarım çok yaşa! diye bağırırlardı. Yarbay de Baudus der ki: "Bu, heybetli şehrin ansızın "gözlerimin önüne panoramasını serdiği en güzel bir an "oldu. Leh tümeninin saflarında görülen heyecanı hiç "unutmayacağım; dinî bir düşüncenin izini taşıyan bir ha"reketle kendini gösterdiği için bu heyecan beni daha

"çok etkiledi. Moskova'yı görünce kıtalar hep birlikte "dize geldiler ve kendilerini can düşmanlarının başkenti- "ne eriştirmiş olduğu için orduların tanrısına şükrettiler."

Haykırışlar kesildi; şehre doğru sessizce inildi: gümüş bir tepsi içinde anahtarları sunacak heyetin şehir kapılarından çıktığı yoktu. Koca şehirde cinler top oynuyordu. Moskova, yabancının önünde sessizce can çekişiyordu: üç gün sonra, yok oluvermişti; Kuzeyli Çerkez, güzel nişanlı kız, kendisini kül edecek ateşin üstüne uzanmış yatıyordu.

Şehir henüz ayakta dururken Napoléon ona doğru yürüdüğü sırada: "O namlı şehir buydu demek!" diye haykırıyor ve seyrediyordu: terkedilmiş Moskova, *Lamientations*'da [21] uğrunda gözyaşları dökülen şehre benziyordu. Eugène'le Poniatowski şimdiden surları aşmışlardı; subaylarımızdan birkaçı şehre girdiler; geri dönüp Napoléon'a haber verdiler: "Moskova'da kimseler yok! "— Moskova'da kimseler yok mu? olur şey değil! Bana "şehrin eşrafını getirsinler." Eşraftan eser yoktu, yalnız birtakım yoksul insanlar kalmış, bunlar da saklanmışlardı. Sokaklar ıssız, pencereler kapalıydı: az sonra ateş dalgalarının yükseleceği yuvalarda hiçbir ocak tütmüyordu. Ortalıkta çıt yoktu. Bonaparte omuz silkti.

Kremlin'e kadar ilerleyen Murat, orada, vatanlarını kurtarmak için serbest bırakılmış mahpusların haykırmalariyle karşılaştı: kapıları top gülleleriyle kırmak zorunda kaldılar.

Napoléon, Dorogomilov kapısına gitmişti; kenar mahallenin ilk evlerinden birinde durdu, Moskova nehri boyunda gezindi, kimseye raslamadı. Evine döndü, mareşal Mortier'yi Moskova valiliğine, general Durosnel'i kale komutanlığına ve mösyö de Lesseps'i de idarî işleri görmeye memur etti. İmparatorluk muhafız kıtasiyle öteki

kıtalar yerinde yeller esen bir halka gösteriş yapmak için büyük üniformalarını giymişlerdi. Bonaparte, çok geçmeden şehri bir olayın tehdit etmekte olduğunu, kesin olarak öğrendi. Sabahın saat ikisinde kendisine yangının başladığını haber verdiler, muzaffer komutan, Dorogomilov mahallesini bırakarak Kremlin'e sığındı: bu olay ayın 15'inci günü sabahleyin oluyordu. Büyük Petro'nun sarayına girerken bir an sevinç duydu. Gururu okşanmış olduğu için, yanmaya başlayan çarşının ışığında, Aleksandr'a kısa bir mektup yazdı. Aleksandr da, vaktiyle, yenilince, Austerlitz meydanında ona tıpkı böyle yazmıştı.

Çarşıda hepsi de kapalı olan sıra sıra dükkânlar görülüyordu. Önce yangın bastırılır gibi olmuştu; ama ikinci gece ateş her yandan gene başgösterdi; göğe atılan yuvarlak hava fişekleri patlıyor, saraylarla kiliselerin üstüne ışıklı alev demetleri halinde dökülüyordu. Şiddetli bir rüzgâr kıvılcımlar savuruyor ve Kremlin'in üstüne küçük kor parçaları düşürüyordu: sarayda bir barut deposu vardı; Bonaparte'ın oturduğu odanın pencereleri altında birçok toplar bırakılmıştı. Alev dalgaları askerlerimizi mahalleden mahalleye kovalıyordu. Gorgon'larla Medusa'lar [25], ellerinde meşalelerle, bu cehennemin mosmor yol kavşaklarını dolaşıyorlardı; başkaları katranlı tahtadan yapılma ciritlerle ateşi körüklüyorlardı. Bonaparte, yeni Pergama'nın [26] salonlarında, pencerelere koşuyor, haykırıyordu: "Ne inanılmıyacak bir azim! ne adam-"lar bunlar! İskit bu herifler!"

Kremlin'in lâğımlanmış olduğuna dair bir söylenti dolaştı: sivil maiyet adamları baygınlıklar geçirdiler, askerler tevekkül gösterdiler. Dışarıda birçok ateş yuvalarının ağızları genişliyor, birbirlerine yaklaşıyor, birleşiyorlardı: tophanenin kulesi, uzun bir mum gibi, kor ha-

line gelmiş bir kilisenin ortasında yanıyor. Kremlin artık dalgalı bir ateş denizinin gelip sahillerine çarptığı kapkara bir adadan başka bir şey değildir. Parıltıları yansıtan gök, sanki bir kuzey şafağının kımıltılı ışıklariyle tutuşmuş gibidir.

Üçüncü gece yaklaşıyordu; boğucu bir buhar tabakası içinde nefes almak bile güçleşmişti: Napoléon'un oturduğu binaya iki defa kundak sokulmuştu. Nasıl kaçmalı? Birleşmiş alevler kalenin kapısını çevirmiştir. Her yanı araştıra araştıra, Moskova nehrine açılan bir gizli yol buldular. Galip komutan, muhafız kıtasiyle birlikte, bu kurtuluş kapısından sıvıştı. Çevresinde, şehirde, kubbeler çatırdayarak çatlıyor, erimiş madenden çağlayanlar akıtan çan kuleleri yana yatıyor, kopuyor ve düşüyor. Çatılar, kirişler, damlar çatırtılarla, kıvılcımlar saçarak, yıkılarak bir Phlegeton'a [27] dökülüyor ve oradan kızgın alevlerle milyonlarca altın pullar fışkırıyordu. Bonaparte, artık kül haline gelmiş bir mahallenin soğumuş marsıkları üzerinden geçerek güçbelâ kaçabildi: çarın yazlık köşkü olan Petrovski'ye gitti.

General Gourgaud, mösyö de Ségur'ün eserini tenkit ederken, İmparatorun yaverini, yanılmış olmakla suçlar: gerçekten, mareşal Bessière'in yaveri olup bizzat Napoléon'a kılavuzluk etmiş olan mösyö de Baudus'nün anlattıklariyle ispat edilmiştir ki İmparator bir gizli geçitten kaçmamış, Kremlin'in büyük kapısından çıkmıştır. Sainte-Hélène kıyılarından, Napoléon, İskitlerin şehrinin yanışını tekrar görüyordu: "Şiir ne kadar süslemiş olursa olsun, "Troia yangınını anlatan bütün hikâyeler Moskova yan-"gınının gerçeği yanında sönük kalır."

Sonradan bu felâket sahnesini hatırlarken Bonaparte gene şunları yazmıştı: *"Ters talihim gözüme göründü ve "bana Elbe adasında bulduğum kötü sonucumu haber*

"verdi." Kutuzof önce doğuya yönelmiş; sonra güneyde yerleşmişti. Gece yürüyüşleri uzaktan uzağa yanan Moskova'nın ışığı ile yarı aydınlanmıştı; Moskova'dan cehennemî bir uğultu yükseliyordu; dehşetli ağırlığı yüzünden yerine çıkarılamamış olan çanı sanki sihirli bir el yanan bir çan kulesine asarak çalmaya başlamıştı. Kutuzof, kont Rostopşin'in malı olan Voronovo'ya vardı; o muhteşem binayı daha yeni görmüştü ki o da yanıp kül oluveriyordu. Bir kilisenin demir kapısında, mal sahibinin eliyle yazılmış şu yazı, şu *scritta morta* [28] okunuyordu: "Sekiz "yıl bu kırları güzelleştirdim ve burada ailemin arasında "mutlu yaşadım; bu toprağın bin yedi yüz yirmi kişiden "ibaret olan sakinleri siz yaklaşırken buradan ayrılıyor- "lar, ben de sizin vücudunuzla kirlenmesin diye evimi ate- "şe veriyorum. Fransızlar, size içindeki yarım milyon "rublelik eşyasiyle birlikte Moskova'daki iki evimi bırak- "tım. Burada külden başka bir şey bulamıyacaksınız."

"ROSTOPŞİN"

Bonaparte, ilkönce, alevlerle İskitlere hayaline yaraşır bir manzara gibi hayran olmuştu; ama çok geçmeden bu felâketin kendisine verdiği zarar coşkunluğunu azalttı ve onu hakaretli hicivlerine yeniden başlattı. Rostopşin'in mektubunu Fransa'ya gönderirken şöyle diyordu: "Anlaşılan Rostopşin aklını oynatmış; Ruslar ona bir "nevi Marat gözüyle bakıyorlar." Başkalarının büyüklüğünü anlamıyan, fedakârlıklar saati çalınca o büyüklüğü kendi hesabına da anlıyamıyacaktır.

Aleksandr, uğradığı felâketi öğrenince sarsılmıştı. Çıkardığı emirlerde soruyordu: "Avrupa bizi gözleriyle "teşvik ederken irkilecek miyiz? Ona örnek olalım; er- "dem ve özgürlük dâvasında ulusların başına geçmek için

"bizi seçmiş olan eli selâmlıyalım." Ardından yaradana bir yakarış geliyordu.

İçinde Tanrı, erdem, özgürlük sözleri geçen bir uslûp kuvvetlidir: İnsanların hoşuna gider, onları yatıştırır ve avutur; Pagan deyimleriyle sözde süslenmiş ve alaturka bir tevekkül ifade eden o yapmacıklı cümlelerden ne kadar üstündür: *il fut ils ont été, la fatalité les entraîne!* [29]. En büyük işlerden sözederken bile hep anlamsız kalan kuru lâf kalabalığı.

15 eylül gecesi Moskova'dan çıkan Napoléon, ayın 18'inde tekrar şehre girdi. Dönüşünde, çamurlar içinde, maun mobilyalar ve yaldızlı tavan kaplamalariyle yakılmış ateşlere rasladı. Bu açık hava ocakları etrafında kararmış, kirlenmiş, üstleri başları yırtık askerler vardı: ipek kanapelerde yatıyor veya kadife koltuklarda oturuyorlardı, ayakları altında, Kişmir şalları, Sibirya kürkleri, İran'ın sırmalı kumaşları çamurlar içinde serilmişti; altın tabaklar içinde kapkara bir bulamaç veya ateşte kızartılmış kanlı kanlı beygir eti yiyorlardı.

Başıboş bir yağma başlamış olduğu için, bu işi düzene koydular; her alay sırasiyle payını almaya geldi. Kulübelerinden kovulmuş köylüler, Kazaklar, düşmanın asker kaçakları, Fransızların etrafında dolanıyor ve kıtalarımızın kemirdiği şeylerin artıklariyle besleniyorlardı. Ne götürmek mümkünse hepsini alıp götürüyorlardı; sonra bu yağma edilmiş eşyayı taşımaktan yorularak kendi yuvalarından altı yüz fersah ötede bulunduklarını hatırlayınca hepsini atıyorlardı.

Yiyecek bulmak için yapılan araştırmalar dokunaklı sahnelere yol açıyordu: bir Fransız kıtası bir inek getiriyordu; yanında birkaç aylık bir çocuğu kucağında taşıyan bir erkekle birlikte bir kadın önlerine çıktı; parmağiyle kendilerinden alınan ineği işaret ediyorlardı. Ana,

sütü kalmadığını göstermek için göğsünü örten partalları yırttı; baba, çocuğun başını bir taşa vurarak parçalıyacağını anlatan bir işaret yaptı. Subay ineği geri verdirdi ve ilâve etti: "Bu sahnenin, askerlerimin üzerinde "öyle büyük bir etkisi oldu ki, uzun süre ağızlarını bıçak "açmadı."

Bonaparte yeni yeni hayaller kuruyordu: Petersburg'a yürümek istediğini bildiriyordu; haritalar üstünde yolu çizmeğe bile başlamıştı; yeni plânın mükemmelliğini açıklıyor, imparatorluğun ikinci başkentine gireceğinden şüphe etmediğini söylüyordu: "Artık harabeler üstünde ya- "pacak ne işi kalmıştı? Kremlin'e çıkmış olması şan ve "şöhret hırsını doyurmaya yetmez miydi?" İşte Napoléon şimdi böyle yeni seraplar peşinde koşuyordu; aklını oynatmak üzereydi, ama hayalleri hâlâ büyük bir dehanın hayalleriydi.

M. Fain der ki: "Petersburg'dan on beş konak mesa- "fedeyiz: Napoléon bu başkente sarkmayı düşünüyor." *On beş konak* yerine o mevsimde ve o şartlar içinde *iki ay* okuyunuz. General Gourgaud ilâve eder ki, Petersburg'dan alınan bütün haberler Napoléon'un hareketlerinden duyulan korkuyu belirtiyormuş. Petersburg'dakilerin, İmparator şehirlerine yürürse muvaffak olacağından şüphe etmedikleri muhakkaktır; ama ona ikinci bir şehir iskeleti bırakmaya hazırlanıyorlardı, Arkangel üstüne çekiliş için yollar işaretlenmişti. Son kalesi kutup olan bir ulusa boyun eğdirilemez. Üstelik, İngiliz donanması baharda Baltık'a girerek Petersburg'un zaptını sadece bir tahripten ibaret bırakacaktı.

Ama Bonaparte'ın sınırsız hayali bir Petersburg yolculuğu düşüncesiyle eğlenirken, bunun tersi bir düşünceyle ciddî surette meşgul oluyordu: umutlarına inancı onu sağduyudan büsbütün yoksun edecek bir derecede

değildi. Asıl isteği Paris'e Moskova'da imzalanmış bir barış getirmekti. Böylece çekilişin tehlikelerinden kurtulmuş, şaşılacak bir istilâyı başarmış, ve Tuileries sarayına elinde zeytin dalıyla dönmüş olacaktı. Kremlin'e varınca Aleksandr'a yazdığı ilk mektuptan sonra, tekliflerini tazelemek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştı. Mucize eseri olarak, yangından kurtulmuş olan bulunmuş çocuklar hastanesinin ikinci müdürü, Rus subaylarından Tutelmin ile dostça görüşme sırasında uzlaşmanın lehinde olduğunu çıtlatmıştı. Rusya'nın Stuttgardt eski elçisinin kardeşi Yakovlef vasıtasiyle de Aleksandr'a doğrudan doğruya yazdı ve Yakovlef bu mektubu Çar'ın eline vermeyi üstüne aldı. Nihayet Kutuzof'a general Lauriston gönderildi: Kutuzof, barış görüşmeleri için aracılık etmeyi vadetti; ama general Lauriston'a, Petersburg'a gitmesi için eline bir yol belgesi vermeye yanaşmadı.

Napoléon, Aleksandr'ın üstünde, Tilsit ve Erfurt'ta yapmış olduğu etkiyi hâlâ yapmakta olduğu kanısındaydı, oysa Aleksandr 21 ekimde prens Mihail Larkanoviç'e şöyle yazıyordu: "General Beningsen'in Napoli kıraliyle gö-"rüşmüş olduğunu öğrenerek son derece üzüldüm... Size "gönderdiğim emirlerdeki katî ve azimli ifadeler, kara-"rımın sarsılmaz olduğuna, şu anda düşmanın hiçbir tek-"lifi beni, savaşı bitirmeye ve böylece vatanın öcünü al-"mak kutsal görevini zayıflatmaya sevk edemiyeceğine "inandırmalıdır."

Rus generalleri, öncülere kumanda eden Murat'nın onurunu ve saflığını kötüye kullanıyorlardı; Kazakların gösterdiği ilgiden pek hoşlandığı için subaylardan mücevherler alarak Don'lu dalkavuklarına dağıtıyordu; ama Rus generalleri barışı istemek şöyle dursun, aman barış imzalanmasın diye korkuyorlardı. Aleksandr'ın kesin kararına rağmen, İmparatorlarının iradesizliğini biliyorlar-

dı, bizimkinin onu kandırmasından korkuyorlardı. Öç almak için gereken tek şey bir ay kazanmak, ilk kırağıların düşmesini beklemekti: Moskof dindarlığı, fırtınalarını bir an önce göndermesi için Tanrıya yalvarıyordu.

General Wilson, Rus ordusunda İngiliz komiseri göreviyle gelmişti: kendisi Mısır'da da Bonaparte'ın yoluna çıkmıştı. Öteyandan Fabvier de güney ordumuzdan kuzey ordumuza dönmüştü. İngiliz, Kutuzov'u saldırıya geçmeğe teşvik ediyordu, Fabvier'nin getirdiği haberlerin iyi olmadığı da biliniyordu. Avrupa'nın iki ucunda, özgürlükleri için savaşan yalnız iki devlet vardı, bunlar Moskova'daki galibin başı üstünden elele veriyorlardı. Aleksandr'ın cevabı bir türlü gelmiyordu; Fransa'dan gelecek ulaklar da gecikti; Napoléon'un kaygıları artıyordu; köylüler askerlerimize haber veriyorlardı: "Siz bizim "memleketin havasını bilmezsiniz, diyorlardı, bir aya kal- "maz soğuktan tırnaklarınız sökülür." Büyük adı her söylediği şeye bir büyüklük veren Milton, *Moscovie* adlı eserinde der ki: "Bu memlekette o kadar soğuk olur ki "ateşe atılan dallar bir ucundan yanarken, öbür ucundan "fışkıran suyu donar."

Bonaparte, geriye atılacak bir adımın itibarını düşüreceğini, adından doğan korku da onu silip süpüreceğini hissettiği için, yükseldiği mevkiden inmeye karar veremiyordu: yaklaşan tehlike kendini gösterdiği halde, her an Petersburg'dan cevap bekleyerek yerinden kımıldamıyordu; herkese o kadar hakaretlerle emretmiş olan adam, yenilmiş olandan gelecek birkaç merhametli söze hasretti. Kremlin'de Comédie Française tiyatrosu için nizamname hazırlamakla meşgul oluyordu; bu yüce eseri tamamlamak için üç gecesini harcıyor; Paris'ten gelmiş birkaç yeni şiirin değeri üzerinde yaverleriyle tartışıyordu; son savaşlarında yaralanmış olanlardan hâlâ korkunç acılar

içinde can verenler varken, ve o birkaç günlük gecikme yüzünden elinde kalan yüz bin askeri ölüme mahkûm ederken, etrafındakiler büyük adamın soğukkanlılığına hayran oluyorlardı. Asrın uşak zihniyetli sersemliği, bu acınacak gösterişi ölçüye sığmaz bir dehanın kavrayışı gibi göstermeye yeltenmektedir.

Bonaparte, Kremlin binalarını gezdi. Büyük Petro'nun, üzerinde Streliç'leri boğazlatmış olduğu merdivenleri inip çıktı. Petro'nun mahpusları getirttiği ziyafet salonunu gezdi: Çar, her kadeh arasında bir baş uçurur, ve davetlileri olan prenslerle elçileri de aynı şekilde eğlenmeye davet ederdi. O zamanlar erkekler çarka vurulup öldürülmüş, kadınlar diri diri gömülmüştü; iki bin Streliç asılmış, cesetleri duvarlara takılı bırakılmıştı.

Bonaparte, tiyatrolara dair kararnamelerle uğraşacağına, muhafazakâr Senatoya, büyük Petro'nun Prut kıyılarından Moskova âyan meclisine yazdığı mektubu yazsaydı daha iyi ederdi. O mektup şuydu: "Yanlış dü-"şüncelere kanarak, hiç kabahatim olmadan burada or-"dugâhımda benimkinden dört kat güclü bir orduyla çev-"rilmiş bulunuyorum. Esir düşecek olursam, beni artık "çarınız ve efendiniz saymıyacak, altında kendi elimle "atılmış imzamı görseniz bile tarafımdan size getirilebi-"lecek hiçbir emre aldırmıyacaksınız. Ölecek olursam ye-"rime içinizden en lâyık olanı seçersiniz."

Napoléon'un Cambacérès'e gönderdiği bir mektup birtakım anlaşılmaz emirler veriyordu: gereğini düşündüler, mektubun altındaki imza, kuyruğuna bir ilkçağ adı takılmış bir ad olmasına rağmen, yazının Napoléon'un kaleminden çıkmış olduğuna hükmedildiği için anlaşılmaz emirlerin yerine getirilmesi gerektiğine karar verdiler.

Kremlin'de iki kardeş için iki kişilik bir taht vardı:

Napoléon tahtını kimseyle paylaşamıyordu. Pultava'da yaralanan XII. Karl'ın, üzerinde kendisini taşıttığı, bir top mermisiyle parçalanmış sedye hâlâ orada duruyordu. Ulvi ve asîl içgüdüler alanında daima yenik düşen Bonaparte, Çarların mezarlarını ziyaret ederken, yortu günleri bu kabirlerin nefîs örtülerle örtüldüğünü, kimin bir dileği varsa, dilekçesini mezarlardan biri üstüne bıraktığını ve o dilekçeyi kabrin üstünden almak hakkının yalnız Çara ait olduğunu acaba hatırladı mı?

Mezarların iktidarda olana sundukları bu dertli dilekçeler Napoléon'un hoşuna gidecek neviden değildi. O başka işlerle meşguldü: biraz aldatmak maksadiyle, biraz da samimî olarak, tıpkı Mısır'dan ayrılırken yaptığı gibi, Paris'ten Moskova'ya aktörler getirteceğini iddia ediyor ve bir İtalyan muganninin yolda olduğunu temin ediyordu. Kremlin kiliselerini yağma etti, mübarek süslerle ermişlerin suretlerini, Müslümanlardan zaptedilmiş hilâller ve tuğlarla birlikte yük arabalarına yerleştirdi. Büyük İvan'ın kulesindeki heybetli haçı çıkarttı; niyeti bunu Invalides sarayının kubbesine takmaktı: Louvre sarayını süslemiş olduğu Vatikan'ın şaheserlerine bu bir nevi eş olacaktı. Bu haç çıkarılırken kuzgunlar çığrışarak etrafında dönüp duruyorlardı. Bonaparte: "Bu kuş"ların da derdi ne?" diyordu.

Uğursuz an gelmiş çatmıştı: Napoléon'un ortaya attığı çeşitli tasarılara Daru itirazlarda bulunuyordu. İmparator: "Öyleyse ne yapmalıyız?" diye haykırdı. — Bu"rada kalmalı, Moskova'yı müstahkem bir ordugâh hali"ne getirmeli; kışı burada geçirmeliyiz; besleyemediğimiz "atları tuzlayalım, baharı bekleyelim: silâhlanan Litvan"ya ile takviyelerimiz gelip bizi kurtarır, birlikte fethi"mizi tamamlarız." Napoléon: "Bu bir aslan öğüdüdür, "dedi, ama ya Paris ne der? Fransa bensiz kalmaya alışa-

"maz." İskender de: "Atina'da benim için ne diyorlar?" derdi.

Kararsızlığı sürüp gidiyor: yola çıkacak mı? çıkmıyacak mı? bilemiyor, birbiri ardından birçok müzakereler yapılıyor. Nihayet 18 ekimde Vinkova'da yapılan bir çarpışma ansızın ona ordusiyle birlikte Moskova harabelerinden çıkmak kararını verdiriyor: hemen o gün, gösterişsiz, gürültüsüz, başını bile çevirmeden Smolensk kestirme yolunu göze alamıyarak, Kaluga'dan geçen iki yoldan birinde yürümeye koyuluyor.

Karnını tıka basa doyurduktan sonra uykuya dalan o heybetli Afrika yılanları gibi tam otuz beş gün kendini unutmuştu: herhalde bu, böyle bir adamın talihini değiştirmek için gereken günlerdi. O sırada talihinin yıldızı alçalmaya başlamıştı. Kış mevsimiyle yanmış bir başkent arasında sıkışıp kalınca nihayet uyandı; harabelerden dışarı fırlıyor: ama iş işten geçmişti; yüz bin asker ölüme mahkûmdu. Artçılara kumanda eden mareşal Mortier, çekilirken Kremlin sarayını havaya uçurmak emrini almıştı. *

Bonaparte, yanılarak ve başkalarını yanıltmaya çalışarak, 18 ekimde Bassano dukasına, M. Fain'in bahsini

(*) Aleksandr'ın ölümünden sonra dairesinde bulunmuş olan devlet evrakının basılması şu anda tamamlanmaktadır. Beş altı cilt tutan bu belgeler, tarihimizin bir kısmının pek meraklı olaylarını hiç şüphesiz hayli aydınlatacaktır. Düşmanın anlattıklarını ihtiyatla okumak faydalı olur, bununla beraber, bunlara Bonaparte'ın resmî evrakından ziyade güvenilebilir. Bonaparte'ın gerçeği ne derece tahrif ettiği ve içinden çıkılmaz hale getirdiği tasavvur edilemez. Kendi zaferleri onun hayatında birer roman haline gelirdi. Bununla beraber o hayal ürünü hikâyelerinin sonunda ayakta kalan şu gerçek vardı ki, o da şu, veya bu sebepten, Napoléon'un dünyaya hükmettiğiydi. (Paris, 1814 notu). Chateaubriand

ettiği bir mektup yazdı: "Kasım ayının ilk haftalarına "doğru kıtalarını Smolensk, Mohilov, Minsk ve Vitebsk "arasındaki dörtköşe sahanın içine getirmiş olacağım. "Moskova artık askerî bir mevki olmaktan çıktığı için bu "harekete karar verdim; gelecek savaş mevsiminin baş- "larında daha uygun bir yer arıyacağım. O zaman Pe- "tersburg ve Kiyef üzerine harekâtta bulunmak gereke- "cek." Sadece bir yalanın geçici yardımına başvurmuş olsaydı buna acınacak bir şarlatanlık derdik; ama Bonaparte'ta bir fetih düşüncesi, imkânsızlığını mantık ispat etse bile, gene samimî bir kanaat olabilirdi.

Ordu Maloyaroslavetz üzerine yürüyordu: yüklerin fazlalığı ve topçunun kötü koşulmuş arabaları engel olduğu için, yürüyüşün üçüncü günü, Moskova'dan ancak on fersah uzaklaşılmış bulunuyordu. Kutuzof'tan önce davranmaya çalışıyorlardı: gerçekten de prens Eugène'in öncüleri Fominskoy'da onu önledi. Çekilişin başında elde daha yüz bin piyade vardı. Süvari kuvveti, muhafız kıtasının üç bin beş yüz atı bir yana bırakılırsa, hemen hemen hiçe inmişti. Kıtalarımız, ayın 21'inde yeni Kaluga yoluna eriştikten sonra 22'de Borovsk'a girdi, ve 23 ekimde Delzons tümeni Maloyaroslavetz'i işgal etti. Napoléon seviniyordu; kurtulduğunu sanıyordu.

23 ekim günü, sabahın saat bir buçuğunda yer yerinden oynadı: Kremlin'in kubbeleri altına yerleştirilen doksan bir buçuk ton barut Çarların sarayını parçaladı. Kremlin'i havaya uçuran Mortier, Fieschi'nin bombasına kurban gidecekti. Gerek zamanı, gerekse insanları bakımından birbirinden o kadar farklı olan bu iki patlayış arasında ne dünyalar değişti!

Bu boğuk gümbürtüden sonra, sessizlik içinde Malo-

yaroslavetz istikametinden kuvvetli top sesleri geldi: Napoléon, Rusya'ya girerken bu gürültüyü işitmeyi ne kadar istemişse çıkarken işitmekten de o kadar korkuyordu. Kıral-vekili'nin bir yaveri Rusların genel bir taarruza geçmiş olduklarını haber verdi: geceleyin general Compans'la general Gérard prens Eugène'in yardımına koştular. İki taraftan da çok insan öldü; düşman Kaluga yolunun iki yanını tutmuş, ordunun geçebileceği umulan yol başını kapatmıştı. Tekrar Mojaisk yoluna düşüp kara bahtımızın evvelce üstünden geçtiği yollardan Smolensk'e dönmekten başka çare kalmamıştı: buna imkân vardı; izlerimizi tekrar bulmak için yollara serptiklerimizi kuşlar yiye yiye henüz bitirememişlerdi.

Napoléon o geceyi Gorodniya'da yoksul bir evde geçirdi, muhtelif generallere bağlı subaylar burada başlarını sokacak bir dam bulamadılar. Bonaparte'ın penceresi altında toplandılar, pencere kepenksiz ve perdesizdi: oradan ışık sızdığını görüyorlardı, dışarda kalan subaylar karanlıktaydılar. Napoléon, o köy odasında, başını iki eli arasına almış, oturuyordu; Murat, Berthier, Bessières, yanında sessiz ve hareketsiz, ayakta duruyorlardı. İmparator hiçbir emir vermedi ve ayın 25'inci günü sabahı, Rus ordusunun durumunu gözden geçirmek için atına bindi.

Dışarı daha yeni ayak atmıştı ki Kazaklardan bir çığ ta yanı başına kadar yuvarlandı; bu canlı çığ Luja'yı geçmiş, ormanların kenarını izleyerek gözden kaçmıştı. Bütün oradakiler kılıca sarıldı, İmparator bile. Bu vurguncular biraz daha cüretli olsalardı Bonaparte ellerine esir düşecekti. Yanmakta olan Maloyaroslavetz'de sokaklar yarı kavrulmuş, topçunun tekerlekleri altında doğranmış, ezilmiş, parçalanmış cesetlerle doluydu. Kaluga'ya doğru yürüyüşe devam etmek için ikinci bir savaş

vermek gerekti; İmparator bunu uygun bulmadı. Bu hususta Bonaparte'ın taraftarlariyle mareşallerin dostları arasında bir münakaşa çıktı. Fransızların evvelce izlemiş oldukları yolu tutmak fikrini kim ortaya atmıştı? Şüphesiz ki bu fikir Napoléon'dan çıkmıştı: bir ölüm yargısı vermek onu öyle uzun boylu düşündürmezdi: buna alışmıştı.

26 ekimde Borovsk'a döndükten sonra, ertesi günü, Veraya civarında, ordularımızın başkomutanına general Witzingerode ile yaveri kont Nariskin'i takdim ettiler: Moskova'ya vaktinden önce girdikleri için ele geçmişlerdi. Bonaparte öfkelendi. Kendinden geçerek: "Bu ge-"nerali kurşuna dizsinler! diye haykırdı; Würtemberg "kırallığının bir kaçağıdır; Rhin konfederasyonuna men-"suptur." Rus asılzadelerine karşı ağzına geleni söylüyordu; sözlerini: "Petersburg'a gideceğim, o şehri Neva "nehrine dökeceğim." diye bitirdi, sonra birdenbire bir tepenin üstünde görülen bir şatoyu yakmalarını emretti: yaralı aslan köpükler saçarak etrafında her gördüğüne saldırıyordu. Bununla beraber, çılgınca öfkeleri arasında, Mortier'ye Kremlin'i tahribetmek emrini verirken, bir yandan da o iki cepheli tabiatına uygun hareket ediyordu; Trevisa dukasına duygulandığını anlatan cümleler yazıyordu; mektuplarının gizli kalmıyacağını bildiği için ona hastaneleri kurtarmasını sıkı sıkı tembih ediyordu. "Akkâ'da da ben öyle davrandım" diyordu. Oysa Filistin'de Türk esirlerini kurşuna dizdirmişti, ve Desgenettes karşı koymuş olmasaydı hastaları da zehirleyecekti! Berthier ile Murat, prens Witzingerode'u kurtardılar.

Kutuzof gevşek bir halde bizi izlemeye devam ediyordu. Wilson, Rus generalini harekete geçmesi için ne zaman sıkıştırsa general, "Durun hele bir kar yağsın" diyordu. 29 ekimde uğursuz Moskova tepelerine varmışlar-

dı: ordumuz acı ve hayretle irkildi. Gözler önüne geniş bir mezbaha serilmişti, derece derece çürümüş kırk bin ceset yerde yatıyordu. Bir sıraya dizilmiş iskeletler hâlâ askerî disipline uyar gibiydiler; ileride tepeleri delik deşik olmuş birkaç bayır üstünde tek tük iskeletler komutanları olduklarını belli ediyor ve ölüler alanına hâkim bir durumda bulunuyorlardı. Her yanda parçalanmış silâhlar, patlamış trampetler, zırh ve üniforma parçaları, yırtılmış sancaklar, güllelerin yerden birkaç ayak yukarda biçmiş olduğu ağaç gövdeleri arasında darmadağın bir haldeydi: Burası Moskova'nın büyük tabyasıydı.

Bu hareketsiz dökünülerin ortasında kımıldayan bir şey gördüler: iki bacağı kopmuş bir Fransız askeri içindekileri dışarı kusmuşa benzeyen mezarlıklar arasından kendine yol açıyordu. Bir güllenin yere serdiği bir atın cesedi bu askere barınak vazifesi görmüştü: Etten höcresini kemirerek yaşamıştı: El yordamındaki ölülerin çürümüş etleri yaralarını sarmak için lif ve kemiklerini bağlamak için kav yerine geçmişti. Şan ve şöhretin korkunç vicdan azabı Napoléon'a sokuluyordu: Napoléon bunu beklemiyordu.

Soğuğun, açlığın ve düşmanın hızlandırdığı askerlerin ağzını bıçak açmıyordu; çok geçmeden kendilerinin de, kalıntılarını gördükleri arkadaşlarına benzeyeceklerini düşünüyorlardı. Bu mezarlıkta çekilmekte olan taburların helecanlı soluklarından ve ellerinde olmadan titreyişlerinin gürültüsünden başka bir şey işitilmiyordu.

Daha ileride hastaneye çevrilmiş Kotloskoy manastırını buldular; burada ne aransa yoktu; ama içinde ölümü hissedecek kadar canı olanlar vardı. Bonaparte, oraya varınca, dağılmış arabalarının oduniyle ısındı. Ordu tekrar yola koyulduğu zaman, can çekişenler kalktılar, son barınaklarının eşiğine ulaştılar, kendilerini yola ka-

dar attılar, titrek ellerini onları bırakıp giden arkadaşlarına uzattılar: onlara hem bizi de götürün, hem gitmeyin diye yalvarır gibiydiler.

Her lâhza bırakmak zorunda kaldıkları cephane arabalarını uçuran patlamalar işitiliyordu. Levazımcılar hastaları hendeklere atıyorlardı. Fransa hizmetindeki yabancıların muhafaza ettikleri Rus esirler muhafızları tarafından öldürülüyordu: hep aynı şekilde öldürülen bu esirlerin beyinleri başlarının etrafına serpiliyordu. Bonaparte beraberinde bütün Avrupa'yı getirmişti; ordusunda bütün diller konuşulurdu; alâmetlerin, bayrakların her çeşidi görülürdü. Savaşmaya zorlanan İtalyan, bir Fransız gibi döğüşmüştü; İspanyol, nam almış olan yiğitliğine leke sürdürmemişti: Napoli ile Endülüs'ten, içlerinde tatlı bir rüyanın hasretinden başka bir şey kalmamıştı. Bonaparte'ın ancak bütün Avrupa'ya yenilmiş olduğu söylenmiştir; doğrudur; ama Bonaparte'ın, gönüllü ya da gönülsüz müttefiki olan Avrupa'nın yardımiyle yenmiş olduğu unutuluyor.

Rusya, Napoléon'un rehberlik ettiği Avrupa'ya tek başına karşı koydu; tek başına kalan ve Napoléon tarafından savunulan Fransa, geri dönen Avrupa'yla başa çıkamadı; yalnız şunu da söylemek gerekir ki Rusya'yı iklimi savunuyor, Avrupa ise efendisinin emri altında istemiyerek yürüyordu. Fransa'yı savunmak içinse, tam tersine, ne iklimi vardı, ne de kırılmış olan halkı buna yeterdi; cesaretiyle şanının hâtırasından başka bir şeyi yoktu.

Askerlerinin felâketlerine karşı kayıtsız olan Bonaparte kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmüyordu: bakanlarının İngilizlere satıldığından sözediyor, bu savaşı çıkaranların onlar olduğunu söylüyordu; bu savaşın sadece kendi eseri olduğunu itirafa yanaşmıyordu. Bir

felâketi asîl bir hareketiyle örtmek istemekte ısrar eden Vicence dukası, karargâhta, dalkavuklar arasında birdenbire parlayıverdi. "Ne korkunç zulümler! diye bağırıyor-"du. Rusya'ya getirdiğimiz uygarlık demek buymuş!" Bonaparte'ın inanılmıyacak sözlerine bakılacak olursa, sözde kızgın ve itimatsız bir tavır takınmış ve dışarı çıkmış. En küçük karşı gelmeye tahammül edemiyerek çileden çıkan adam, evvelce kendisini Ettenheim'a götürmeye memur ettiği mektubun kefaretini ödemek için Caulaincourt'un sert sözlerine tahammül ediyordu. İnsan kötü bir harekette bulundu mu Tanrı ceza olarak o işi tanıksız bırakmaz; bir zamanın müstebitleri bu tanıkların vücudunu boşuna ortadan kaldırırlardı; ahrete gittikten sonra onlar Eriny'lerin[30] vücuduna girip tekrar geri geliyorlardı.

Gjatsk'ı geçen Napoléon, Viyazma'ya kadar sarktı; burada raslayacağından korktuğu düşmanı bulamadığı için onu geride bıraktı. 3 kasımda Stavskovo'ya vardı. Ardında Viyazma'da bir savaş yapılmış olduğunu orada öğrendi. Miloradoviç'in kıtalarına karşı yapılan bu savaş bizim için büyük bir kayıp oldu; kolları, başları sarılı, yaralı askerlerimiz, subaylarımız, bir yiğitlik mucizesi halinde, düşman toplarının üstüne atılıyorlardı.

Aynı yerlerde geçen bu olaylar silsilesi, ölü tabakalarına eklenen bu yeni ölü tabakaları, savaşların ardından savaşlar, ölümümüzle birlikte unutulup gitmeye mahkûm olmasak, o uğursuz alanları on kere ölümsüz kılmaya yeterdi. Rusya'da bırakılmış o köylüler kimin aklına gelir? Bu köylüler *Moskova surları altındaki büyük savaşta* bulunmuş olduklarından memnun mudurlar? Sonbahar akşamları, kuzey kuşlarının havada uçuşlarını seyrederken yurttaşlarımızın mezarlarını görmüş olduklarını belki benden başka hatırlayan olmamıştır. Sanayi şir-

ketleri, ocaklariyle, kazanlariyle ıssız ovalara taşındı; kemikler yakılıp *noir animal*'e [31] çevrildi: ister köpekten yapılmış olsun, ister insandan, verniğin fiyatı aynıdır, ister meçhulden gelsin, ister şeref ve şandan, parlaklığı değişmez. İşte bugün ölülere gösterdiğimiz saygı! işte yeni dinin âyinleri! *Diis Manibus!* [32]. XII. Karl'ın mutlu arkadaşları kutsallığa el uzatan bu sırtlanlar sizi rahatsız etmedi! Kakım, kışın el değmemiş karlarda dolaşır, yazın da Pultava'nın coşkun köpükleri arasında.

6 kasımda (1812), derece sıfırın altında on sekize düştü, dört bir yanı kaplayan karların altında her şey kayboldu. Kundurasız askerler ayaklarının elden gittiğini hissediyorlar; morumsu ve katılaşmış parmakları dokunulunca eli yakan tüfeği bırakıyor; saçları kırağıdan, sakalları donan soluklarından kirpileşiyor; sırtlarındaki partallar buzdan bir kaput haline gelmiştir. Düşüyorlar, karlar onları örtüyor; yerde mezarlardan çizgiler teşkil ediyorlar. Irmakların ne yana aktığı artık bilinmiyor; hangi yana gideceklerini öğrenmek için buzları kırmak zorunda kalıyorlar. Uçsuz bucaksız kırlarda yolunu şaşıran kıtalar kendilerini hatırlatmak ve tanıtmak için yaylım ateşi açıyorlar, tıpkı tehlikeye düşen gemilerin imdat topu atması gibi. Bu cenaze alaylarının mumları gibi, şurada burada hareketsiz billûrlara çevrilmiş çamlar yükseliyor. Kargalarla sahipsiz beyaz köpek sürüleri bu cesetler çekilişini uzaktan izliyordu.

Yürüyüşlerden sonra, ıssız mola yerinde, sağlam, bir eksiği olmayan ordular gibi korunma tedbirleri almak, nöbetçiler dikmek, karakollarla uğraşmak, muhafız kıtaları yerleştirmek zorunda kalmak ağır bir külfetti. Kuzey rüzgârlariyle döğülen on altı saatlik gecelerde insanlar nerede oturacaklarını, nerede yatacaklarını şaşırıyorlardı; bütün ak süsleriyle devirdikleri ağaçlar bir türlü

yanmıyordu; içinde bir kaşık çavdar unu karıştıracak bir avuç karı güçbelâ eritebiliyorlardı. Kuru toprağa daha serilip uzanmadan Kazakların ulumaları koruları çınlatıyordu; düşmanın hafif topçusu gürlüyordu; askerlerimiz sofraya oturdukları zaman perhizleri kıralların ziyafeti imiş gibi selâmlanıyordu; gülleler demirden ekmeklerini aç insanlar arasında yuvarlıyordu. Ardından güneş doğmayan bir şafak söktüğü zaman buzdan bir kumaşla örtülmüş trampetelerin vuruşu veya bir borunun kısılmış sesi duyuluyordu: uyandıramadığı savaşçıları silâh başına çağıran bu kalk borusundan daha hazin bir şey olamazdı. Gün ağardıkça, sönmüş ateşler etrafında kaskatı kesilip ölmüş piyade halkalarını aydınlatıyordu.

Tek tük sağ kalanlar yola koyuluyorlardı; durmadan gerileyen, her adımda sisler içinde silinip kaybolan meçhul ufuklara doğru ilerliyorlardı. Bir gün evvelki fırtınalardan usanmışa benzeyen soluk soluğa bir gök altında, seyrekleşmiş yürüyüş kollarımız bozkırlar ardından bozkırlar, güllelerle yolunmuş dallarında denizlerin bütün köpükleri kalmışa benziyen ormanlar ardından ormanlar geçiyorlardı. Bu ormanlarda, yapraksız çalılar arasında benim gibi öten o gamlı küçük kış kuşuna bile raslanmıyordu. Bu benzetme ile birdenbire ihtiyarlığımla karşı karşıya geldiğime göre, ey arkadaşlarım! (askerler kardeştir), acılarınız bana gençliğimi hatırlatıyor, hani sizin karşınızda çekilerek, perişan ve kimsesiz bir halde, Ardenne'lerin fundalıklarını geçtiğim günleri.

Büyük Rus orduları bizim ordunun peşindeydiler: ordumuz birçok tümenlere, bunlar da kafilelere ayrılmıştı: prens Eugène öncülere, Napoléon merkeze, mareşal Ney artçılara komuta ediyordu. Türlü engellerin ve çarpışmaların geciktirdiği bu kıtalar, aralarında gerekli mesafeleri sürdüremiyorlardı. Kimi birbirini geçiyor, kimi

bir hizada yürüyor, sık sık da süvarisizlik yüzünden birbirlerini görmeden ve haberleşmeden ilerliyorlardı. Yeleleri yerleri süpüren bodur atlara binmiş Tatarlar, bu kar sineklerinden usanan askerlerimize gece gündüz rahat vermiyorlardı. Manzara değişmişti: evvelce bir dere görmüş oldukları yerde şimdi yatağının dik yamaçlarına buzdan zincirlerle asılı duran bir çağlayan buluyorlardı. Bonaparte der ki: (Sainte-Hélène evrakı) "Bir gecede "otuz bin at kaybettik; o zaman beş yüz tane olan top-"larımızı hemen tamamiyle bırakmak zorunda kaldık; ne "cephane götürebildik, ne yiyecek. At bulamadığımız için "keşif yaptıramıyor, yolu keşfettirmeye bir öncü kıtası "gönderemiyorduk. Askerler cesaretlerini ve akıllarını "kaybediyorlar, kargaşalığa sebep oluyorlardı. En küçük "bir olaydan telâşa düşüyorlardı. Bütün bir tabura kor-"ku salmak için dört beş kişi yetiyordu. Toplu bir halde "bulunacak yerde yakacak şey bulmak üzere dağınık bir "halde dolaşıyorlardı. Gözcü diye gönderilenler görevle-"rini bırakıp evlerde ısınacak şey aramaya gidiyorlardı. "Her yana dağılıyor, kıtalarından uzaklaşıyor, kolaylıkla "düşmanın eline düşüyorlardı. Daha başkaları yere yatı-"yor, uyuyorlardı; burunlarından biraz kan geliyor, ve "uyurken can veriyorlardı. Binlerce asker öldü. Polon-"yalılar beş on atla birkaç toplarını kurtardılar; fakat "Fransızlarla öteki milletlerin askerleri artık aynı insan-"lar değildiler. Özellikle süvari çok kayıp verdi. Kırk "bin süvari erinden üç binden fazlasının kurtulduğunu "sanmam."

Başka bir yarıkürenin güzel güneşi altında bunları anlatan siz, bu felâketlerin sadece tanığı mıydınız?

Gene o, derecenin pek aşağı düştüğü gün, Fransa'dan, uzun zamandan beri ilk ulak geldi: Mallet'nin çıkardığı fesat haberini getiriyordu. Bu fesat hareketinin Na-

poléon'un talihi gibi eşi görülmedik bir tarafı vardı. General Gourgaud'nun anlattıklarına göre İmparatora en çok tesir eden şey şunu apaçık görmesi olmuş: "Saltanat "esaslarının, kendi saltanatına tatbiki o kadar az kökleş- "miş ki devlet büyükleri, İmparatorun ölümü haberi ge- "lince, hükümdar ölmüşse onun yerine geçecek biri bu- "lunduğunu unutmuşlardı."

Bonaparte, Sainte-Hélène'de, (Las Cases'in *Anıları)* Mallet'nin fesadından sözederken Tuileries sarayındaki maiyetine şöyle demiş olduğunu anlatırmış: "Ya! Baylar, "demek ihtilâlinizi tamamlamış olduğunuzu sanıyordu- "nuz; beni ölmüş biliyordunuz: ama ya Roma kıralı, ye- "minleriniz, ilkeleriniz, doktrinleriniz? Halinize bakıyo- "rum da geleceği düşünürken titriyorum!" Bonaparte'ın muhakemesi mantıklıydı; o kendi hanedanını düşünüyordu: Saint Louis'nin hanedanı için olsaydı o muhakemeyi aynı derecede isabetli bulur muydu?

Bonaparte, Paris hâdisesini bir çöl ortasında, hemen hemen yok olmuş, kanını karların emdiği bir ordunun dökün tüleri arasında öğrendi; Napoléon'un kuvvet zoriyle kurduğu haklar, Rusya'da onun kuvvetiyle birlikte eriyip gidiyordu, başkentte ise bunları şüpheye düşürmek için bir adamın ortaya çıkması yetmişti: din, adalet ve özgürlük dışında hak yoktur.

Bonaparte, tam Paris'te olup bitenleri öğrendiği sırada, mareşal Ney'den bir mektup aldı. Bu mektup ona haber veriyordu ki: "En iyi askerler kartalın neden ar- "tık korumadığını ve sade öldürdüğünü; kaçmaktan baş- "ka yapacak iş kalmadığına göre tabur tabur ölmenin an- "lamının ne olduğunu soruyorlardı."

Ney'in yaveri yürekler acısı ayrıntılara girmeye kalkışınca, Bonaparte sözünü kesti: "Albay, sizden bunları sormuyorum." Bu Rusya seferi, imparatorluğun bütün si-

vil ve askerî makamlarının kötülemiş oldukları bir zıvanasızlıktı: çekiliş yolunun hatıra getirdiği zaferler veya felâketler askerlerin keyfini kaçırıyor, cesaretini kırıyordu: bu çıkılmış ve tekrar inilmiş yolda Napoléon, hayatının iki safhasının bir timsalini görebilirdi.

9 kasımda, nihayet Smolensk'e varmışlardı. Bonaparte'ın bir emri, muhafız kıtası karakolları işgal etmedikçe şehre herhangi bir kimsenin girmesini yasak etmişti. Dışardaki askerler surların dibinde toplanıyorlar; içerdeki askerler kapalı duruyorlar. İnsanlıktan çıkmış umutsuzların bağrışmalarından gökler inliyor: sırtlarında pis Kazak cüppeleri, yamalı kaputlar, delik deşik paltolar ve üniformalar, yorganlar ve velenseler, başlarında kalpaklar, sarılmış mendiller; delik kasketler, iğri büğrü, kırık dökük tulgalar var; üstleri başları kan ya da kar içinde, kurşunlarla delik deşik veya kılıçlarla doğranmış bir halde, solgun ve süzülmüş yüzleriyle, karanlık, kıvılcımlı gözleriyle, dişlerini gıcırdatarak surların yukarısına bakıyor, Şişko Louis [34] zamanında kesilmiş sol ellerini sağ ellerinde tutan o malûl esirleri andırıyorlardı: görenler azgın maskeliler veya hastane kaçkını, aklını oynatmış hastalar sanırdı. Eski ve yeni muhafız kıtaları yetişti; ilk geçişimizde yakılan kaleye girdiler. İmtiyazlı kıtalara karşı şikâyet sesleri yükseldi: "Ordu hep onların ar-"tıklarını mı toplayacak?" Bu aç insan sürüleri, bir hortlaklar ayaklanması gibi, çığrışarak ambarlara saldırdı; onları püskürttüler; çarpışmalar oldu: vurulanların cesetleri sokakta, kadınlar, çocuklar, ağır hastalar arabalarda kaldı. Bu eskiden kalmış yığınlarla cesedin çürümesinden hava bozulmuştu; alıklaşmış ya da çıldırmış askerler görülüyordu; tepelerinde saçları dikilmiş ve bükülmüş olan birtakımları küfürler savurarak ya da bir salak gülüşüyle gülerek cansız yere yıkılıyorlardı. Bonaparte bü-

tün öfkesini, verdiği emirlerin hiçbiri yerine getirilmemiş âciz ve zavallı bir levazımcıdan çıkarıyordu.

Yüz bin kişilik ordunun mevcudu otuz bine inmişti, etrafında elli bin kişilik dökünüler dolaşıyordu: atlı süvarinin mevcudu topu topu bin sekiz yüz kişiden ibaret kalmıştı. Napoléon bunların kumandasını M. de Latour-Maubourg'a verdi. Borodino tabyasına karşı zırhlı süvarileri hücuma geçirmiş olan bu subayın kılıç darbeleriyle başı yarıldı; sonradan Dresden'de bir bacağını kaybetti. Uşağının ağladığını görünce ona dedi ki: "Ne ağlıyorsun? "artık iki yerine bir çizme boyayacaksın." Kara günlere sadık kalan bu general V. Henri'nin sürgünde geçen ilk yıllarında genç prensin mürebbisi olmuştu: Onun önünden geçerken, namus ve şerefi selâmlayan bir insan sıfatiyle, şapkamı çıkarıyorum.

14 kasıma kadar Smolensk'ten ayrılamadılar. Napoléon, mareşal Ney'e, Davout'la görüşmesini ve lâğımlar yerleştirerek kaleyi havaya uçurmasını emretti: kendisi de, Krasnoy'un Ruslar tarafından yağma edilmesinden sonra, 15 kasımda oraya gidip yerleşti. Moskoflar çemberlerini daraltıyorlardı: Moldavya ordusu denilen büyük ordu yakınlardaydı; bizi büsbütün çevirip Berezina bataklıklarına atmaya çalışıyordu. Taburlarımızdan artakalan askerler günden güne azalıyordu. Felâketlerimizi öğrenen Kutuzof pek yavaş kımıldıyordu. Wilson: "Karargâ-"hınızdan yalnız bir an ayrılın, yüksek bir tepeye çıkın, "Napoléon'un son saatinin çalmış olduğunu görürsünüz. "Rusya, bu kurbanı istiyor: artık lâzım gelen tek şey "darbeyi indirmektir; bir hücum yeter; iki saat sonra Av-"rupa'nın görünüsü değişmiş olur."

Doğruydu; ama o vakit asıl darbeyi Bonaparte yemiş olacaktı, oysa Tanrı Fransa'yı cezalandırmak istiyordu.

Kutuzof cevap veriyordu: "Üç günde bir askerlerime

"mola verdiriyorum; bir an ekmeksiz kalsalar utancım-"dan yerin dibine geçer ve hemen dururum. Esirim olan "Fransız ordusunun muhafızlığını yapıyorum; ne zaman "duracak veya büyük yoldan ayrılacak olsa hemen ceza-"sını veriyorum. Napoléon'un sonucu artık kesinlikle bel-"li olmuştur: bu yıldız bütün Rus ordularının önünde Be-"rezina bataklığında sönecek. Onlara Napoléon'u zayıf-"lamış, silâhlarını kaybetmiş, can çekişir bir halde teslim "edeceğim: bu benim için yeter bir şereftir."

Bonaparte, pek bol harcadığı o hakaretli küçümseme ile *ihtiyar* Kutuzof'tan bahsetmişti: *ihtiyar* Kutuzof da onun hakkında aynı hor görücü dili kullanıyordu.

Kutuzof'un ordusu komutanından daha sabırsızdı; Kazaklar bile söyleniyorlardı: "Bu iskeletlerin mezarla-"rından dışarı uğramasına ses çıkarmıyacaklar mı?"

Smolensk'ten ayın 15'inde hareket etmiş olması gereken ve 16'sında Krasnoy'da Napoléon'a katılacak olan dördüncü ordu hâlâ görünürlerde yoktu; bağlantı kalmamıştı; en arkadan gelen prens Eugène, bağlantıyı tekrar kurmaya boş yere çalıştı: bütün yapabildiği şey Rusları çevirip Krasnoy'da muhafız kıtasiyle birleşmek oldu; ama mareşal Davout'la mareşal Ney hâlâ görünmüyorlardı.

O zaman Napoléon ansızın dehasını yeniden buldu: ayın 17'sinde elinde bir bastonla Krasnoy'dan çıktı. Mevcudu on üç bine inen muhafızlarının başında, sayısız düşmanlara meydan okuyarak Smolensk yolunu temizlemek ve iki mareşale yol açmak istiyordu. Bu hareketin tadını yalnız (kendisine yaraşmıyan) şu sözlerle kaçırdı: "Ye-"ter imparatorluk ettim, dedi, generalliği ele almanın "zamanı geldi." IV. Henri, Amiens'i kuşatmaya giderken, "Fransız kıralı olduğum yeter, biraz da Navarre kıralı ol-"manın zamanı geldi." demişti. Napoléon'un yürüdüğü yerin civarındaki sırtlar topçu kuvvetleriyle dolmaktay-

dı ve her lâhza onu darmadağın edebilirdi; bu sırtlara bir göz attı ve: "Avcılarımdan bir süvari bölüğü orayı zap- "tetsin!" dedi. Rusların sadece aşağı sarkmaları yeterdi, yalnız sayılarının üstünlüğüyle onu ezerlerdi; ama bu büyük adamı ve muhafızların döküntülerini savaş düzenini almış bir halde görünce, büyülenmiş gibi hareketsiz kaldılar: Napoléon'un bakışı sırtlarda yüz bin kişiyi durdurdu.

Kutuzof, bu Krasnoy olayı dolayısiyle Petersburg'da Smolenski unvaniyle mükâfatlandırıldı: herhalde Bonaparte'ın bastonu altında, cumhuriyetin sonucundan umudunu kesmediği için bu mükâfata lâyık görülmüş olacaktı.

Bu boş gayretten sonra 19 kasımda Dinyeper'in öbür yanına geçti ve Orşa'da ordugâh kurdu: Moskova yanmamış ve oturmasına imkân vermiş olsaydı kışın can sıkıntısını gidermek için hayatını yazmak amaciyle getirmiş olduğu kâğıtları orada yaktı. Sveti İvan kilisesinin kocaman haçını Semlevo gölüne atmak zorunda kalmıştı: haçı Kazaklar orada bulmuş, büyük İvan kulesine tekrar takmışlardı.

Orşa'da kaygı içindeydiler; mareşal Ney'i bulmak için Napoléon'un giriştiği harekete rağmen kendisi hâlâ ortalarda yoktu. Sonunda Baranni'de ondan haber aldılar: Eugène ona katılmayı başarmıştı. İmparatorun dostları yazılarında onunla doğrudan doğruya ilgili olmayan bütün olaylar hakkında titiz bir ihtiyatla ifade kullanırlarsa de general Gourgaud, Napoléon'un bu habere ne kadar sevindiğini anlatır. Ordunun sevinci çabuk söndü; tehlikeler birbirini kovalıyordu. Bonaparte, Kohanov'dan Tolojim'e giderken bir yaver kendisine Borisov köprü başının kaybedildiğini haber verdi. Burasını Moldavya ordusu general Dumbrowski'den almıştı. Borisov'da Reggis dukasının baskınına uğrayan Moldavya ordusu da köp-

rüyü attıktan sonra Berezina'nın arkasına çekilmişti. Böylece derenin öte yanında Çiçagof karşımızda bulunuyordu.

Hafif süvarilerimizden bir tugaya kumanda eden general Corbineau, bir köylüden bilgi edinerek, Borisov'un yukarısında Veselovo geçidini bulmuştu. Bu haber üzerine Napoléon, 24 kasım akşamı, de Bobre Eblé ve Chasseloup'yu köprücüler ve istihkâmcılarla birlikte gönderdi: bildirilen geçit yeri olan Berezina üzerinde Studiyanka'ya vardılar.

İki köprü kuruldu: kırk bin Rustan mürekkep bir ordu karşı kıyıda ordugâh kurmuştu. Gün ağarırken karşı kıyıda ıssız bir halde ve Çaplitz tümeninin artçılarını çekilmekte görünce Fransızların ne kadar şaştıkları tasavvur edilsin! Gözlerine inanamıyorlardı. D'Eblé'nin çürük çarık köprülerini havaya uçurmak veya yakmak için tek bir gülle, bir Kazağın çubuğunun ateşi yeterdi. Koşup Bonaparte'a haber verdiler; acele kalktı, dışarı çıktı, gördü ve: "Amirali aldattım!" diye haykırdı. Şaşması tabiîydi; Ruslar yüze yüze kuyruğuna getirmişken fırsatı kaçırmışlardı ve savaşı üç yıl daha uzatacak bir hatada bulunmuşlardı; ama başları aldanmış değildi. Amiral Çiçagof her şeyi görmüştü; sadece tabiatının gereğine uymuştu: zeki ve ateşli olmakla beraber rahatına düşkün bir adamdı; soğuktan korkuyor, soba başından ayrılmıyor, ve iyice ısındıktan sonra Fransızları temizlemeye vakit bulacağını düşünüyordu: mizacına boyun eğmişti. Servetini bırakarak ve Rusya'yla ilgisini keserek bugün Londra'ya çekilmiş olan Çiçagof, *Quarterly Review*'ye 1811 savaşı hakkında meraklı yazılar verdi: kendini mazur göstermeye çalışıyor, vatandaşları ona: bu, Ruslar arasında bir tartışmadır, sen sus! cevabını veriyorlar. Ah! bu iki köprünün kurulması ve Çaplitz tümeninin akıl er-

mez çekilişiyle Bonaparte kurtulmuş olsa bile Fransızlar kurtulmuş değillerdi: başka iki Rus ordusu nehrin Napoléon'un ayrılmaya hazırlandığı kıyısında toplanıyordu. Burada görmemiş olan susup sözü tanıklara bırakmalıdır.

Chambray der ki: "D'Eblé'nin emrindeki köprücüle-"rin sadıklığı ve gayreti Berezina'yı geçişin hâtırası ya-"şadığı sürece yaşıyacaktır. Bunca zamandan beri çek-"tikleri acılar yüzünden takatten düşmüş olmalarına, "besleyici yiyecek ve içeceklerden yoksun bulunmalarına "rağmen, çok sertleşen soğuğa aldırmadan, bazan göğüs-"lerine kadar suya girdikleri görüldü; bu, hemen hemen "kesin bir ölüme koşmak demekti; ama ordu onlara ba-"kıyordu; orduyu kurtarmak için kendilerini feda etti-"ler."

M. de Ségur de der ki: "Fransızların arasında kar-"gaşalık hüküm sürüyordu ve iki köprüyü tamamlamak "için malzeme kıtlığı vardı; 26 - 27 gecesi arabalardan "kurulan köprü iki defa yıkıldı, bu yüzden geçiş yedi saat "gecikti: 27'nci günü akşamın saat dördüne doğru üçün-"cü bir defa yıkıldı. Öte yandan korulara ve civar köy-"lere dağılmış olan dökünтüler ilk geceden faydalanma-"mışlardı ve 27'nci günü, şafak sökünce köprüyü geçmek "için her bir arada yığılmışlardı.

"Bu, bilhassa hareketlerini ona göre ayarladıkları "muhafızlar yürüyüşe geçince oldu. Muhafız kıtasının ha-"reketi âdeta bir işaret yerine geçti: dökünтüler her yan-"dan koşup geldiler; kıyıda biriktiler. Bir anda dar köp-"rü başını insanlar, hayvanlar, arabalardan kurulu büyük "ve karmakarışık bir kalabalığın sardığı görüldü. En ön-"dekiler, arkalarından gelenler tarafından itildikleri, "bunlar da muhafızlar ve köprücüler tarafından itildikle-"ri veya önlerine nehir çıktığı için eziliyor, ayaklar altın-"da çiğneniyor, veya Berezina'nın sürüklediği buzlar ara-

"sına yuvarlanıyorlardı. Bu heybetli ve korkunç kar-
"gaşadan, kimi bozuk bir uğultu, kimi iniltiler ve korkunç
"ilenmelerle karışık büyük bir gürültü yükseliyordu... Ka-
"rışıklık o dereceyi bulmuştu ki, saat ikiye doğru İmpa-
"rator köprü başına gelince, kendisine yol açmak için
"kuvvet kullanmak gerekmişti. Muhafızlardan bir kum-
"baracı kıtasiyle Latour-Maubourg, merhamete gelerek
"bu biçareler kalabalığı arasında geçit aramaktan vaz-
"geçmişlerdi... Sahile toplanmış olan uçsuz bucaksız ka-
"labalık, atlar ve arabalarla karmakarışık bir durumda,
"orada ürkünç bir yığıntı halinde yolu tıkamıştı. İlk düş-
"man gülleleri öğleye doğru bu kargaşalığın ortasına düş-
"meye başladı: bu gülleler genel bir telâş ve heyecanın
"işareti oldu...

"Bu umutsuz insanlar kalabalığından ilk önce ileri
"atılanlardan bir haylisi, köprüye erişemeyince, kenarla-
"rına tutunarak geçmeye kalkışmıştı; ama bunlardan ço-
"ğu itilerek suya düşürüldüler. Kollarında çocuklariyle
"buzlar arasında düşmüş kadınların kendileri battıkça
"çocuklarını yukarı kaldırdıkları görüldü; suyun altında
"kayboldukları halde, katılaşmış kolları hâlâ çocuklarını
"başları üstünde tutmakta devam ediyordu.

"Bu korkunç kargaşalık arasında topçunun köprüsü
"çöküp yıkıldı. Bu dar geçide girmiş olanlar boşu boşuna
"gerilemeye çalıştılar. Geriden gelen insan seli, bu felâket-
"ten habersiz, öndekilerin haykırışlarına aldırmadan, ite
"ite ilerlemeye devam etti ve onları aşağı attı, ötekiler de
"biraz sonra aynı şekilde suya döküldüler.

"O zaman herkes öbür köprüye koştu. Bir sürü ağır
"arabalar ve toplar her yandan gelip burada birikti. Sü-

"rücülerinin yönetimi altında; dik ve ârızalı bir inişin hı-
"zına kapılarak, bu insan kalabalığı içinde, aralarına sı-
"kışan biçareleri paramparça ettiler; sonra birbirine çar-
"parak, çoğu şiddetle devrildiler, ve düşerken etraflarını
"çevirenleri de çiğneyip yok ettiler. O zaman bu engel-
"lere doğru itilen şaşkına dönmüş insan safları, bunlara
"takılarak düşüyor ve ardı arası kesilmeyen başka biçare-
"lerin yığınları altında ezilip gidiyordu.

"Bu perişan insan dalgaları böylece birbiri üstünden
"geçip ilerliyordu; acı ve öfke haykırmalarından başka bir
"şey duyulmuyordu. Ezilen ve boğulan insanlar arkadaş-
"larının ayakları altında çırpınıyor, dişleriyle, tırnakla-
"riyle bunlara sarılıyorlardı. Ötekiler de onları düşman-
"larıymış gibi insafsızca itip geçiyorlardı. Top sesleri,
"fırtınanın ve güllelerin çıkardığı ıslıklar, obüslerin pat-
"layışı, iniltiler, savrulan korkunç lânetler ve küfürler-
"den meydana gelen bu müthiş kasırga gürültüsü içinde
"bu başıboş kalabalık boğduğu kurbanların feryatlarını
"işitmiyordu." (Ségur).

Başka şahitlikler de M. de Ségur'ün anlattıklarına uygun düşmektedir: bunların karşılaştırılması için ve kanıt olarak yalnız *Vaudoncourt Anıları*'ndan şu parçayı aktaracağım: "Vesevolo'nun önünde bulunan hayli geniş
"ova, akşam, korkunçluğunun tasviri güç bir görünüşte-
"dir. Ova çoğu üstüste devrilmiş ve parçalanmış arabalar-
"la kaplı, her yana sivillerin cesetleri serilmiş; bunların
"arasında, ordunun peşinden Moskova'ya kadar sürüklen-
"miş ya da yurttaşlarına katılarak bu şehirden kaçmış bir
"sürü kadın ve çocuk da görülür: türlü türlü ölümlerle
"ölmüşler. Birbirine karışan iki ordu arasında bu zaval-
"lıların kaderi arabaların tekerlekleri ve atların ayakla-
"rı altında ezilmek, iki yandan gelen gülleler ve kurşun-
"larla vurulmak, askerlerle birlikte köprülerden geçmeye

"çalışırken suda boğulmak, ya da düşman askerleri tara-
"fından soyularak ve çırçıplak bir halde karların üstüne
"atılarak soğuktan donup acılarından kurtulmak oldu."

Böyle bir âfet, tarihin kaydettiği en acı sahnelerden biri olan bu yürekler parçalayıcı olay; Keykâvus ordusunun başına gelenleri de aşmış olan bu felâketler karşısında Bonaparte nasıl acınıp döğündü, ruhundan nasıl bir çığlık koptu? Yalnız tebliğinde şu dört kelime: *"Aynı 26 "ve 27'nci günleri ordu geçti."* Nasıl geçtiğini gördünüz! Yavrularını başları üstünde kaldırıp su yüzüne çıkaran kadınların manzarası bile Napoléon'u duygulandırmadı. Fransa vasıtasiyle dünyaya hükmetmiş olan başka bir büyük adam, Charlemagne, görünüşte kaba bir barbar olan bu adam, buzlar üstünde oynarken Ebré [35] nehrinde boğulan çocuğa türkü yakıp ağlamıştı (şairdi de):

Trux puer adstricto glacie dum ludit in Hebro [36]

Bellune dukası geçidi korumaya memur edilmişti. Kendisinin geride bıraktığı general Partouneaux teslim olmak zorunda kaldı. Yeniden yaralanan Reggio dukasının yerini mareşal Ney almıştı. Gaina bataklıkları geçildi: Ruslar en ufak bir tedbir almış olsalardı yolları geçilmez hale getirebilirlerdi. Üç haftadan beri gelip de ileri geçmemiş olan ulakları 3 aralıkta Malodejno'da buldular. Napoléon sancağı bırakıp gitmeyi işte orada düşündü. "Bir "bozgunun başında kalabilir miyim?" diyordu. Smorgoni'de Napoli kıraliyle prens Eugène Fransa'ya dönmesi için onu sıkıştırdılar. Bunu kendisine bildiren Istria dukası oldu; daha o ağzını açar açmaz Napoléon fena halde köpürdü: "Orduyu bu halde bırakıp gitmeyi bana ancak "can düşmanlarım teklif edebilir." diye haykırdı. Kılıcını çekip mareşalin üstüne yürüyecek oldu. O akşam Istria dukasını çağırdı ve ona: "Mademki hepiniz istiyorsunuz,

"ne yapayım, ister istemez giderim." dedi. Sahne güzel düzenlenmişti; bu sahne oynanırken kendisi zaten gitmeye karar vermiş bulunuyordu. Gerçekten, İmparatorun ordudan ayrılmak kararını *ayın 4'ünde Malodejno'dan Biklitzo'ya giderken* vermiş olduğunu M. Fain temin eder. O koca aktör acıklı dramını işte böyle bir komedyayla sona erdirmişti.

Smorgoni'de yirmi dokuzuncu tebliğini yazdı. 5 aralıkta M. de Caulaincourt'la beraber bir kızağa bindi: saat akşamın onuydu. Birlikte kaçtığı arkadaşının hüviyeti altında gizlenerek Almanya'yı geçti. O ortadan kaybolunca her şey mahvoldu: bir fırtınada koca granit heykel [37] Thèba eyaletinin kumları altına gömüldüğü zaman çölde hiçbir gölge kalmaz. Başlarından başka canlı tarafları kalmamış beş on asker çam dallarından yapılmış sayvanlar altında en sonra birbirlerini yediler. Artık artması imkânsız sanılmış olan felâketler tamamlanıyor: O zamana kadar bu iklimin sadece sonbaharı olan havalar kışa çevrildi. Ruslar, buzlar ülkesinde, Bonaparte'ın ardında âvare bıraktığı donmuş gölgelere ateş açmaya kıyamıyorlardı.

Vilno'da birtakım Yahudiler evvelce mal hırsiyle evlerine almış oldukları hastaları düşmanın ayakları altına atıyorlardı. Ponary hizalarında son bir bozgun Fransızların geri kalanlarını da kırıp geçirdi. Nihayet Niemen'e varılmıştı: kıtalarımızın vaktiyle üstünden geçmiş olduğu üç köprüden eser yoktu; düşmanın kurduğu bir köprü buz tutmuş suların üstünde yükseliyordu. Ağustos ayında nehri geçmiş olan beş yüz bin kişiden, sayısız toplardan, Kovno'da ters yönde köprüyü topu topu bin kadar düzenli piyade ile birkaç top ve yara bere içinde otuz bin perişan insanın geçtiği görüldü. Artık ne müzika vardı, ne zafer türküleri; donmuş kirpikleri gözlerini açık

durmak zorunda bırakan mosmor yüzlü insan sürüsü köprüde sessizce yürüyor, ya da buz parçalarının birinden ötekine atlayarak Polonya yakasına doğru sürünüyordu. Sobalarla ısıtılmış evlere varınca biçareler can verdiler: üstlerini kaplayan karla birlikte canları da eriyip gitti. General Gourgaud, Niemen'i geçenlerin yüz yirmi yedi bin kişi olduğunu söyler. Bu hesap doğru kabul edilse bile dört aylık bir seferde üç yüz on üç bin kişi kaybedilmiş demektir.

Gumbinnen'e varınca, Murat, subaylarını topladı ve onlara: "Bu zavallıza hizmet etmeye bundan böyle im-"kân kalmamıştır; onun dâvası artık çıkar yol değildir; "Avrupa'nın hiçbir hükümdarı onun sözlerine ve antlaşma-"larına inanmıyor." dedi. Oradan Poznan'a gitti ve 16 ocak 1813'de ortadan kayboldu. Yirmi üç gün sonra Schwartzenberg prensi ordudan ayrıldı: prens Eugène'in emri altına girdi. Önce Friedrich-Wilhelm tarafından apaçık ayıplanmış ve sonradan onunla barışmış olan general York, Prusyalıları alıp çekildi: Avrupa Napoléon'u yüzüstü bırakmaya başlamıştı.

Bütün bu sefer sırasında Napoléon, generalleri kadar ve özellikle mareşal Ney derecesinde kabiliyet göstermemiştir. Bonaparte'ın kaçmasını mazur göstermek için ileri sürülen sebepler kabul edilir şeyler değildir: kanıtı meydanda, çünkü hareketi her şeyi kurtarmak gerekirken hiçbir şeyi kurtarmadı. Ordusunu bırakması, felâketleri tamir etmek şöyle dursun, büsbütün artırdı ve Rhin federasyonunun dağılmasını hızlandırdı.

Büyük ordunun Molodetşino'da 3 aralık 1812'de çıkarılan yirmi dokuzuncu ve son tebliği ayın 18'inde, Napoléon'dan iki gün önce Paris'e erişti: öyle övdükleri gibi açık sözlü olmaktan çok uzak bulunmasına rağmen bu

tebliğ Fransa'yı şaşkınlığa uğrattı; tebliğde göze çarpan apaçık çelişmeler kendini belli eden gerçeği gizlemeye yetmemektedir. Bonaparte, Sainte-Hélène'de (yukarda görüldüğü gibi) daha açık bir dil kullanıyordu: çünkü açığa vurduğu gerçekler başından düşmüş olan bir tacı tehlikeye koyamazdı. Ama zorbayı bir kere daha dinleyelim. 3 aralık 1812 tebliğinde der ki:

"Ayın 6'sında mükemmel bir halde olan bu ordu ayın "14'ünde pek farklıydı. Süvari, topçu ve nakliyeden he- "men tamamiyle mahrum bir halde, bir çeyrek saatlik yer- "leri keçiften âciz bir duruma düşmüştük...

"Kaderin ve talihin bütün cilvelerine karşı kayıtsız "davranacak kadar güçlü bir yaradılışta olmayanlar sar- "sılmış göründüler, neşeleri, keyifleri kaçtı, gözleri sefa- "let ve felâketlerden başka bir şey görmez oldu; üstün bir "yaradılışı olanların keyifleri yerinde kaldı, eski tabiat- "ları değişmedi ve aşılması için çeşitli gayretler isteyen "güçlükler onlara yeni yeni bir şeref ve şan konusu gibi "göründü.

"Bütün bu günlerde İmparator daima, süvarisine ma- "reşal Istria dukasının ve piyadesine Danzig dukasının "komuta ettikleri muhafızlarının ortasında yürüdü. Haş- "metli İmparator muhafız kıtasının gösterdiği gayretten "hoşnut kaldı; bu kıta olay ve şartların vücuduna ihtiyaç "hissettireceği her yere koşmaya daima hazır bulundu; "ama olaylar öyle bir seyir takip ettik ki, onun yalnız "vücudu yetti ve savaşmak zorunda kalmadı.

"Neufchâtel prensi, büyük mareşal, başyaver ve İm- "paratorun sarayına mensup bütün yaverlerle subaylar "haşmetlinin daima yanında kaldılar.

"Süvarimiz o kadar atsız kalmıştı ki, bir atı bulunan "subayları bir araya getirip yüz ellişer mevcutlu dört

"bölük teşkil etmek icabetti. Bu bölüklerde generaller "yüzbaşılık, albaylar erbaşlık ediyorlardı. Napoli kıralı-"nın emri altında general Grouchy'nin komuta ettiği bu "kutsal tabur bir hareketini bile gözden kaçırmadan dai-"ma İmparatoru gözetti Haşmetlinin sağlığı hiçbir za-"man bu kadar yerinde olmamıştı."

Bunca zaferler nasıl da özetlenivermiş! Bonaparte, Directeur'lere: "Hepsi de şan ve şeref arkadaşlarım olan "yüz bin Fransızı ne yaptınız? Hepsi öldü!" demişti. Fransa da Bonaparte'a diyebilirdi ki, "Hepsi de evlâtla-"rım veya müttefiklerim olan Niemen'deki beş yüz bin "askeri bir seferde ne yaptınız? Hepsi öldü!"

Napoléon'un acındığı o yüz bin cumhuriyet askeri-nin kaybından sonra hiç değilse dâva kaybedilmemişti: Rusya seferinin sonuçları ise Fransa'nın istilâsına ve yirmi yıldan beri zaferlerimizin ve fedakârlıklarımızın biriktirmiş olduğu ne varsa hepsinin kaybedilmesine yol açtı.

Bonaparte *bir hareketini bile gözden kaçırmayan kutsal bir tabur* tarafından daima korunmuş, bu feda edilmiş olan üç yüz bin cana bedeldir: ama ne diye *kuvvetli bir yaradılışta* değildiler? *Eski tabiatları değişmiyecekti.* Bu sefil mezbahalık sürü, İmparator gibi, hareketleri yakından özetlenmeye değer miydi?

Tebliğ, öteki tebliğlerden birçoğu gibi şu sözlerle bitiyor: *"Haşmetlinin sağlığı hiçbir zaman bu kadar yerin-"de olmamıştı."*

Analar, babalar, gözyaşlarınız dinsin: Napoléon'un keyfi yerindedir.

Gazetelerde, bu raporun altında şu resmî müta'âa okunuyordu: "Bu birinci sınıf bir tarihî belgedir; Kse-"nofon'la Caesar, biri *on binlerin çekilişi*'ni, öteki *Yo-*

"*rumlar*'ını böyle bir ifadeyle yazmışlardı." Ne ahmakça bir bilgiç kıyaslaması! Ama lûtufkâr edebî övgü bir yana bırakılsa da, Napoléon'un sebep olduğu korkunç felâketler yazıcılık kabiliyetlerini meydana çıkarmasına imkân verdiği için herkes sevinmeliydi! Neron Roma'yı ateşe vermişti ama Troia yangını üzerine şiirler yazdı. Dalkavukluğu o derece ileri vardırmıştık ki, Fransa'nın ebedî yasına sövmek için Ksenofon'la Caesar'ı mezarlarından çıkaracak kadar vahşice bir alaydan çekinmiyorduk.

Muhafazakâr Senato karşılamaya koştu: Lacépède demişti ki: "Haşmetli İmparator ve kıralımızın, tebaları "arasına *mutlu dönüşleri* vesilesiyle Senato, tebrik ve "saygılarını tahtı hümayunlarının hâkipayine arza müsa"raat eyler. İmparatorun baş meclisi olan, nüfuz ve iti"barı *hükümdarın arzu ve emirleriyle kaim bulunan* Se"nato bu kırallığın ve *dördüncü sülâlemizi* teşkil edecek "hanedanınızın tahta verasetinin muhafazası için tesis "olunmuştur. Fransa ve gelecek nesiller, her hâlü kârda, "onu bu mukaddes vazifeye sadık bulacaklar, ve bütün "âzası millî emniyet ve refahın bu *palladium*'unun müda"faası uğrunda nefislerini fedaya daima âmade olacak"lardır." Senato âzası, Napoléon'u tahttan indiren kararnameyi çıkararak bunu nasıl da ispat etmişlerdir!

İmparator cevap verdi: "Senatör'ler, söylediklerıniz "çok hoşuma gitti. Fransa'nın ŞEREF ve KUDRET'i en "büyük emelimdir; ama ilk işimiz iç düzeni devam etti"recek ŞEYLERİ... BUNDAN BÖYLE vatanın selâmeti "onunla kaim olan BU TAHTI düşünmek olmalıdır... Ce"nabı Haktan daha *bir miktar ömür diledim*... Mumtelif de"virlerde yapılmış olan şeyleri düşündüm; daha da dü"şüneceğim."

Yerlerde sürünenlerin tarihçisi, Napoléon'u halkın refahı ve mutluluğu için kutlamaya cüret ederken bir yan-

dan da gösterdiği cesaretten ürkmüştür; *mevcut olmaktan* korkmaktadır; Senatonun nüfuz ve itibarı ancak Napoléon'un *arzu ve emriyle kaim olduğunu* söylemeyi ihmal etmiyor. Senatonun bağımsızlığı ne korkulacak şeydi ya!

Bonaparte, Sainte-Hélène'de kendini mazur göstermek içindir ki: "Beni mahveden Ruslar mı oldu? Hayır, "yanlış raporlar, budalaca entrikalar, ihanet, saçmalık-"lar, ve daha birçok şeyler ki, bir gün belki meydana çı-"kacak ve siyasetle savaş alanında beni suçlayabilecekleri "iki büyük hatayı hafifletecek veya mazur gösterecektir."

Ancak bu savaşın ya da bir vilâyetin kaybiyle sonuçlanan hatalar açıklaması geleceğe havale edilen esrarlı sözlerden ibaret mazeretleri belki götürür ama topluluğun altüst eden, bir ulusun bağımsızlığını boyunduruk altına koyan hatalar gururun baş eğmesiyle silinemez.

Bunca felâketlerden ve kahramanca hareketlerden sonra Senatonun sözlerinden duyulan hissin ancak ya dehşet, ya da küçümseme olması ne acı şeydir.

Tebliğinin ardından Bonaparte çıkagelince herkesi bir şaşkınlık aldı. M. de Sègur der ki: "Artık impara-"torlukta yalnız zamanın ve savaşların ihtiyarlatmış ol-"duğu kimselerle çocuklar vardı; olgunluk çağında erkek "kalmamış gibiydi! Ne olmuştu bunlar? Kadınların göz-"yaşları, anaların çığlıkları cevabını yeter derecede ve-"riyordu! Kendileri çalışmasa ekilmemiş kalacak olan "toprağın üstünde iki büklüm olmuş didinen bu kadınlar "onun şahsında savaşa lânet ediyorlardı."

Berezina dönüşü, her şeye rağmen, verilen emirle halk gene de hoplayıp zıplamak zorunda kaldı, kıraliçe Hortense'ın *Tarihe hizmet için Anılar*'ından bunu öğreniyoruz. İnsanlar, yüreği parçalanır, akraba veya dost-

larının kaybına içi kan ağlarken baloya gitmek zorunda kaldılar. Zorbalığın Fransa'yı mahkûm ettiği şerefsizlik işte bu raddeye varmıştı: salonlarda görülen bu hal her zaman sokaklarda raslanan manzaraydı; birtakım biçareler gelip geçenleri eğlendirmek için dertlerini türkü halinde söyleyerek hayatlarının acısını avutuyorlardı.

Üç yıldan beri Aulnay'e çekilmiş bulunuyorum: 1811 de, çamlarla örtülü küçük tepemden, geceleyin koruların ufkunda ilerleyen kuyruklu yıldızı gözlerimle izlemiş im; güzel ve hazindi, ve bir kıraliçe gibi ardında uzun duvağını sürüklüyordu. Yolunu şaşırıp yanımıza sokulan bu yabancı kimi arıyordu? Issız gök boşluğunda kime doğru koşuyordu?

23 ekim 1812'de, kısa bir zaman, Paris'te, Saints-Pères sokağında Lavalette'lerin konağında bulunduğum sırada, ev sahibim sağır madam Lavalette, uzun kulak borusunu alıp beni uyandırmaya gelmişti: "Mösyö! mösyö! "Bonaparte ölmüş! General Malet, Hulin'i öldürmüş. Baş- "takilerin hepsi değişmiş. İhtilâl olup bitmiş."

Bonaparte o kadar seviliyordu ki, gülünç bir şekilde tevkif edilmiş olan baştakiler dışında, bütün Paris bir an bayram etmişti. İmparatorluk bir üfürüşle âdeta yere serilivermişti. Gece yarısı hapisten kaçan bir asker şafak sökerken dünyanın efendisiydi; bir hayal az kalsın heybetli bir gerçek doğuruyordu. En ılımlılar bile "Na- "poléon ölmüş değilse, işlediği hatalar ve uğradığı felâ- "ketler yüzünden ıslah olmuş bir halde döner; Avrupa ile "barış yapar, çocuklarımızdan artakalanlar kurtulur." diyorlardı. Karısından iki saat sonra M. Lavalette odama girip Malet'nin tevkif edildiğini haber verdi: *Her şeyin bitmiş olduğunu* (bu sözü dilinden düşürmezdi) *benden gizlemedi.* Gündüzle gece hemen aynı anda birbirini kovalamıştı. Bonaparte'ın bu haberi Smolensk yakınlarında

karlarla örtülü bir ovada nasıl almış olduğunu anlatmıştım.

12 ocak 1813 tarihli Senato kararı, dönen Napoléon'un emrine iki yüz elli bin asker verdi; bitip tükenmez Fransa, yaralarından fışkıran kanından yeni askerler türediğini gördü. O zaman çoktan unutulmuş bir ses yükseldi; bazı ihtiyar Fransız kulâkları onu tanır gibi oldular; bu, XVIII. Louis'nin sesiydi; ta uzaktaki sürgün yerinden geliyordu. XVI. Louis'nin kardeşi günün birinde bir meşrutiyet anayasasına konulacak prensipleri ilân ediyordu; bu, eski kırallarımızdan bize gelen ilk hürriyet umutlarıydı.

Varşova'ya giren Aleksandr, Avrupa'ya bir beyannamo çıkardı:

. . . . . .

"Castilla'lıların gösterdikleri yüce çabayı Kuzey de "taklit ederse dünyanın yası sona erer. Bir *canavarın* kur-"banı olmasına ramak kalan Avrupa hem bağımsızlığına, "hem de rahat ve sükûnuna tekrar kavuşur. *Kıtayı ca-"navarca ebediyetiyle tehdideden bu kanlı devden* Allah "vere de uzun bir korku ve acıma anısından başka bir şey "kalmasa!"

Kıtayı canavarca ebediyetiyle tehdideden bu kanlı dev, bu canavar, uğradığı felâketten o kadar az ibret almıştı ki, Kazakların elinden kurtulur kurtulmaz kendi elinde esir olan bir ihtiyarın üstüne atıldı.

Papa'nın Roma'dan kaçırıldığını, Savona'da kaldığını, sonra Fontainebleau'da mevkuf tutulduğunu görmüştük. Kardinaller arasında anlaşmazlık çıkmıştı: birtakım kardinaller ruhanî haklar için direnmesini istiyorlardı, ve yalnız kara çorap giymeleri için emir aldılar; birkaçı vilâyetlere sürgüne gönderildi; Fransız ruhanî başkan-

larından birkaçı Vincennes şatosunda hapsedildi: başka birtakım kardinaller de Papa'nın kesin olarak boyun eğmesi taraflısıydılar; bunlar kırmızı çoraplarını değiştirmediler: bu hal Chandeleur mumlarının ikinci bir temsiliydi [38].

Fontainebleau'da, Papa, kırmızı kardinallerin derdini biraz unutur gibi olduğu zamanlar birinci François'nın galerilerinde tek başına dolaşırdı: burada kutsal şehir [39] kendisine hatırlatan sanatların izini buluyor ve pencerelerden, Monaldeschi'nin öldürüldüğü kasvetli dairelerin karşısında XVI. Louis'nin diktirdiği çamları görüyordu. Bu ıssız yerden, İsa gibi, yeryüzü saltanatlarına acıyabilirdi. Bonaparte'ın bizzat gelip eziyet ettiği bu yarı ölmüş yetmişlik ihtiyar o 1813 Konkordato'sunu [40] ne yaptığının farkında olmadan imzaladı ve kardinal Pacca ile kardinal Consalvi'nin gelişinden sonra bu uzlaşmayı protesto etti.

Pacca, Roma'dan beraberinde ayrılmış olduğu mevkufun yanına vardığında, bu kırallık zindanında büyük bir kalabalık bulacağını sanmıştı; halbuki sarayda seyrek hizmetkârlarla at nalı şeklindeki merdivenin üst başına dikilmiş bir nöbetçiden başka kimsecikler göremedi. Sarayın kapılariyle pencereleri kapalıydı: dairenin ilk dış odasında kardinal Doria vardı, öteki salonlarda birkaç Fransız piskoposu bulunuyordu. Pacca'yı Papa'nın yanına aldılar: Papa renksiz, beli bükülmüş, zayıflamış, gözleri çukurlarına batmış bir halde ayakta hareketsiz duruyordu. Kardinal, kendisine, ayaklarına kapanmak için acele gelmiş olduğunu söyledi; Papa cevap verdi: "O kardi- "naller bizi masaya sürüklediler ve bize imzalattılar." Pacca, binanın ıssızlığından, gözlerdeki sessizlikten, yüzlerdeki umutsuzluk ifadesinden ve Papanın yüzünden akan bitkinlikten utanarak kendisine ayırdıkları daire-

ye çekildi. Papa'nın yanma tekrar döndüğünde: "Onu "(kendisi söylüyor) hayatı için insanı kaygıya düşüren "acınacak bir halde buldum. Olup bitenlerden sözeder- "ken teselli kabul etmez bir kedere düşüyordu; bu azaplı "düşünce uyumasına engel oluyor ve ancak ölmeyecek "kadar bir şey yemesine müsade ediyordu: — Bu yüzden, "diyordu, XIV. Clément gibi çıldırarak öleceğim."

Saint Louis'nin, I. François'nın, IV. Henri'nin ve XIV. Louis'nin sesleri artık işitilmiyen bu ıssız dehlizlerin esrarı içinde Papa, İmparatora verilecek mektubun müsveddesini yazıp temize çekmek için birkaç gün uğraştı. Papa, birkaç satır ilâve ettikçe kardinal Pacca tehlikeli kâğıdı koynunda gizleyerek götürüyordu. Eser tamamlanınca Papa 24 mayıs 1813'de onu albay Lagrosse'a verdi ve İmparatora götürmesini söyledi. Aynı zamanda yanında bulunan muhtelif kardinallere bir tebliğ okuttu: Savone'da verdiği fermanı ve 25 ocak konkordato'sunu hükümsüz sayıyordu. Tebliğde deniyordu ki: "Rahmetini "bizden esirgemiyen yüce Tanrıya şükürler olsun! Neca- "ta eriştirici bir utançla bizi küçültmek istedi. Ruhumu- "zun selâmeti namına utanç bize; asırlar boyunca yüce- "lik, şeref ve şan da ona olsun!"

"Fontainebleau sarayı, 24 Mart 1813."

Bu saraydan hiçbir zaman bu kadar güzel bir tebliğ çıkmamıştır. Papanın vicdanı biraz rahat etmişti, mazlumun yüzü daha sakin bir hal aldı; gülüşü ve ağzı zarafetine, gözleri uykusuna kavuşmuştu.

Napoléon, ilkönce *Fontainebleau'daki papazlardan bazılarının boyunlarını vurdurmak* tehdidini savurdu; kendisini devlet dininin başkanı ilân etmek niyetindeydi; sonra yeniden tabiî haline dönerek, Papa'nın mektubundan hiç haberi yokmuş gibi davrandı. Fakat ikbali azalıyor-

du. Yoksul bir rahipler tarikatinden çıkmış, uğradığı felâketlerle yeniden halkın arasına karışmış olan Papa, insanlığın sözcüsü rolünü, o büyük rolü tekrar ele almış, hürriyetleri yoketmiş olan zorbanın devrilmesinin işaretini vermişti.

Talihin dönmesi ihanetlere yol açar ama bunları mazur göstermez; 1813 martında Prusya, Kalischt'te Rusya'yla ittifak etti. 3 martta İsveç, Saint-James kabinesiyle[41] bir antlaşma imzaladı: Otuz bin asker vermeyi taahhüt etti. Fransızlar Hamburg'u kuşattılar, Berlin'i Kazaklar işgal etti, Dresden'i Ruslarla Prusyalılar zaptetti.

Rhin konfederasyonunun oyun bozanlığı hazırlanıyordu. Avusturya, Rusya ile Prusya'nın ittifakına katıldı. Prens Eugène'in gittiği İtalya'da savaş başladı.

İspanya'da İngiliz ordusu Bitoria'da Joseph'i bozguna uğrattı; kiliselerden ve saraylardan aşırılmış tablolar Ebrè nehrine döküldü: bunları Madrit'te ve Escurial sarayında görmüştüm; Paris'te tamir edilirlerken tekrar gördüm: bu Murillo'larla Raphaello'ların *(Velut umbra)*[42] üstünden sular ve Napolèon geçmişti. Durmadan ilerleyen Wellington, Ronceveaux'da mareşal Soult'u yendi: büyük hâtıralarımız yeni kaderimizin sahnelerinin zeminini teşkil ediyordu.

14 şubatta, yasama meclisinin açılışında Bonaparte her zaman barışı istemiş olduğunu ve dünyanın barışa muhtaç bulunduğunu bildirdi. Bu dünya sözüne artık kimse kanmıyordu. Hem bize *tebalarım* diyen adamın diline Fransa'nın acıları üzerine en küçük bir duygulanma sözü gelmiyordu: Bonaparte, kendisine borçlu olduğumuz bir vergi gibi bizden acılar tahsil ederdi.

3 nisanda, Muhafazakâr Senato, daha önce verdiklerine yüz seksen bin asker kattı: kanun yoluyla düzenlenmiş sıradan insan hasatlarına eklenen olağanüstü insan,

hastaları. 10 nisanda Lagrange öldü; birkaç gün sonra da Abbé Delille son nefesini verdi. Ahrette duygu asilliği, fikir yüksekliğinden üstün tutuluyorsa *la Pitié* şairinin yeri, Tanrıya *Théorie des fonctions analytiques* yazarından daha yakın olmak gerekir [43]. Bonaparte 15 nisanda Paris'ten ayrılmıştı.

1812'de birbirini izleyen asker toplamalar Saksonya'dan ileri geçememişti. Napoléon yetişiyor. Mahvolmuş eski ordunun şerefi, muhafız kıtasının Marengo'da döğüştüğü gibi döğüşen iki yüz bin acemi askerin eline bırakılıyor. 2 mayısta Lützen savaşı kazanıldı: Bonaparte, yeni savaşlarında hemen hemen topçudan başka kuvvet kullanmıyordu. Dresden'e girince ahaliye şöyle dedi: "Çar "Aleksandr'la Prusya kıralı surlarınızın içine girince na"sıl sevinip bayram ettiğinizi bilmiyor değilim. *Genç kız"larınızın* o hükümdarın yollarına serptikleri çiçeklerin "döküntüleri hâlâ sokaklarınızda sürünüyor." Napoléon, *Verdun'ün genç kızları*'nı hatırlamış mıydı? Parlak devrinin bir hâtırasıydı bu.

Bautzen'de bir zafer daha kazanıldı, ama istihkâm generali Kirgener'le büyük saray mareşali Duroc toprağa verildi. İmparator Duroc'a: "Ahret var, dedi, gene görü"şürüz." Onunla tekrar görüşmek acaba Duroc'un umurunda mıydı?

Ayın 26 ve 27'nci günleri Elbe üzerinde evvelce meşhur olmuş meydanlarda karşılaşıldı. Amerika'dan dönen Moreau'nun, Stockholm'de Bernadotte'u, Prag'da Aleksandr'ı gördükten sonra, bir gülle Dresden'de, Rus Çarının yanıbaşında, iki bacağını alıp götürdü: Napoléon sayesinde elde edilen ikbalde böyle sonuçlar pek olağan şeylerdi. Hohenlinden galibinin öldüğünü, Fransızlar, tasmasında yeni Turenne'in adı yazılı başıboş bir köpek gö-

rerek anladılar; sahipsiz kalmış olan hayvan ölüler arasında gelişigüzel koşuşuyordu: *Te' janitor Orci!* [44].

Kuzey Almanyası ordusu başkomutanı olan İsveç prensi 15 ağustos'a askerlerine bir bildiri çıkarmıştı:

"Askerler, 1792'de Fransızlara rehberlik eden, ve "onları birleşerek topraklarını istilâ etmiş ordulara kar- "şı savaşmaya sevkeden aynı duygular bugün, üstünde "durduğunuz toprakları istilâ ettikten başka kardeşleri- "nizi, karılarınızı ve çocuklarınızı da zincire vuran adama "karşı cesaretinizi yöneltmelidir."

Bonaparte, genel hoşnutsuzluğu göze alarak, kendisine her yandan, türlü şekillerde hücum eden hürriyetlere karşı harekete geçiyordu. 28 ağustos tarihli bir *Sénatus-consulte* bir Anvers jürisinin bildirisini iptal etti: İmparatorun ölçüsüz derecede büyük keyfî hareketlerinden sonra insanlık haklarına bu pek küçük bir tecavüz sayılırdı, ama kanunların ruhunda öyle kutsal bir bağımsızlık vardır ki, bir halk meclisine karşı yapılan bu haksızlık Fransa'nın kurban olduğu çeşitli haksızlıklardan daha çok gürültü kopardı.

Sonunda güneyde, düşman, topraklarımıza erişmişti; Bonaparte'ın saplantısı ve hemen bütün hatalarının sebebi olan İngilizler 7 ekimde Bidassoa'yı geçtiler: kesin rolü oynayacak olan adam, Wellington, Fransa toprağına ilk ayak atan oldu.

Bohemya'da Vendamme'nin zaptedilmiş ve Ney'in Berlin yakınlarında Bernadotte tarafından yenilmiş olmasına rağmen Saksonya'da kalmakta ayak direyen Napoléon Dresden'e döndü. O zaman Landsturm [45] ayaklandı; İspanya'yı kurtarmış olan iç savaşa benzer bir ulusal savaşı örgütledi.

1813 savaşlarına Saksonya seferi adı verilmişti: Genç

Almanya seferi ya da *şairler seferi* denseydi daha yerinde olurdu. Bonaparte, zulüm ve baskılariyle bizi ne derece çileden çıkarmış olmalı ki kendi kanımızın aktığını görürken bir yandan da bağımsızlık adına kılıca sarılan o asil gençliği takdir etmekten de kendimizi alamıyoruz. Bu muharebelerin herbiri milletlerin hakları adına yükselen bir şikâyetti.

Kalisch'de 25 mart 1813'de çıkardığı bir beyannamede Aleksandr, kardeşleri olan kıralar adına meşrutî rejimler vadederek Almanya halkını silâha sarılmaya çağırıyordu. Bu işaret, daha önce gizlice kurulmuş olan *Burschenschaft'ın* [46] ortaya atılmasına vesile oldu. Alman üniversiteleri açıldı; bunlar dertleri ve acıları bir yana bırakarak ancak uğradıkları zilleti üstlerinden silkip atmayı düşünüyorlardı. Eski Cermenler dermiş ki: "Ağla-"yıp sızlanmalar kısa, acı ve keder uzun sürsün; kadına "ağlamak yaraşır, erkeğe aklında tutmak: *Lamenta ac "lacrymas cito, dolorem et tristitam tarde ponunt. Femi-"nis lugere honestum est, viris meminisse.*" O zaman genç Almanya yurdunu kurtarmaya koştu: o zaman eski Roma'nın silâh ve kargı yerine kullanmış olduğu *velut tela ac que arma* o Cermenler, *imparatorluğun müttefikleri* harekete geçtiler.

Profesör Fichte, 1813'te Berlin'de görev üzerine bir ders veriyordu; Almanya'nın başına gelen felâketlerden söz etti ve dersini şu sözlerle bitirdi: "Onun için dersleri-"miz seferin sonuna kadar kesilecektir. Ya hürriyetine "kavuşmuş vatanımızda derslerimize yeniden başlıyaca-"ğız, ya da hürriyetimize kavuşmak için öleceğiz." Genç dinleyiciler bağrışarak ayağa kalktılar: Fichte kürsüden indi, kalabalığın arasından geçti ve gidip orduya katıla-

cak olan bir kıtanın defterine adını yazdı. Bonaparte'ın hor gördüğü ve hakaret ettiği ne varsa onun nazarında çocukçaydı: Kaba kuvvetle karşılaşmak için akıl ve zekâ er meydanına indi; Moskova bir meşale oldu ve bu meşalenin ışığında Cermanya kılıcını kuşandı. İlham perisi: "Silâh başına! diye haykırıyordu. Rusya'nın Pohiniks'i[47] "yakıldığı yerden havalan'p uçtu!" Napoléon'un kabaca hareketleriyle hırpalamış olduğu o pek âciz ve pek güzel Prusya kıraliçesi yalvaran ve yalvarılan bir gölge oldu: şairler ona türküler yaktılar: "Ne de tatlı uyuyor! Ah "keşke milletinin paslı kılıcını kanla yıkayacağı güne ka- "dar uyuyabilsen. O zaman uyan! uyan da hürriyet ve in- "tikam meleği ol!"

Koerner'in yalnız bir korkusu vardır, *nesren ölmek:* "Şiir! şiir! diye haykırır, gün aydınlığında bana ölümü "ver!"

Ordugâhta *Sazla Kılıç* türküsünü yazar.

YİĞİT

"Canım kılıcım, belimin kılıcı, söyle bana, başkala- "rının şimşeği bugün neden öyle parlak? Bana sevdalı bir "gözle bakıyorsun, canım kılıcım, gönlümü ışıtan kılıcım. "Çok yaşa!

KILIÇ

"Beni taşıyan bir yiğittir de ondan: onun için ba- "kışlarım o kadar ateşli; çünkü ben hür bir adamın kuv- "veti oldum: gönlümü ışıtan budur. Çok yaşa!

YİĞİT

"Öyle kılıcım, öyle, hür bir adamım ben, seni de yü- "rekten severim; seni nişanlım olmuşsun gibi severim; "seni sevgili bir yâr gibi severim.

KILIÇ

"Ben de senin oldum! hayatım senindir, çelik ruhum "senindir! Ah nişanlı isek ne zaman bana: gel, gel canım "sevgilim! diyeceksin?"

Saxo Grammaticus'un "Düştü, güldü ve öldü" dediği o savaş ve ıssızlık adamlarından, o kuzeyli savaşçılardan birinin sesini işitir gibi olmuyor musunuz?

Bu, kendini güvende bilen bir skald'in [48] pervasız heyecanı değildi: Koerner'in kılıcı belindeydi, güzel, sarışın ve genç, at sırtında bir Apollon gibi; eyerine oturmuş bir Arap gibi geceleri şarkı söylerdi; düşmana hücum ederken dolu dizgin sürdüğü küheylânının ayak sesleri mavalına tempo tutuyordu. Lützen'de yaralandı ve sürünerek bir koruya sığındı, köylüler onu orada buldular; Leipzig ovalarında tekrar boy gösterdi ve henüz yirmi beşindeyken orada öldü [49]: sevdiği bir kadının kollarından sıyrılmıştı, hayatın en büyük lezzetlerine koşuyordu. Tyrtes derdi ki: "Kadınlar ayakta pırıl pırıl parlayan delikanlıyı "seyretmekten hoşlanırlar; ön safta düştüğü zaman o da-"ha az güzel değildir."

Zihinleri Yunan okulunda beslenmiş olan bu yeni Arminius'ların [50] müşterek bir savaş türküleri vardı: bu öğrenciler ilmin rahat köşesinden er meydanlarına atılırken, tahsilin sessiz zevklerinden harbin gürültülü tehlikelerine geçerken, Homeros'la Niebelungen'i bırakıp kılıca sarılırken bizim kanlı marşımıza, ihtilâlci ilâhimize karşı neyle karşılık verdiler? Dinî bir muhabbetle, insanca bir samimiyetle dolu şu kıtalarla:

"Almanın vatanı neresidir? Söyleyin bana o büyük "vatanı! Nerelerde Alman dili duyulursa, nerelerde Tan-"rıyı öğmek için Alman ilâhileri yükselirse, Alman vata-"nı orası olmalıdır.

"Alman'n vatanı el sıkışmaların yemin yerine geçti-
"ği, bütün gözlerde doğruluğun parıldadığı, bütün gönül-
"lerde sevginin hararetle yaşadığı ülkedir.

"Ey göklerin Tanrısı, gözlerini bize indir de sadık ve
"iyi insanlar gibi yaşamamız için bize o pek temiz, o ger-
"çekten Alman zihniyetini ver. Almanın vatanı orasıdır,
"bütün o ülke onun vatanıdır." [51]

Şimdi silâh arkadaşı olan o okul arkadaşları, semptembriseurler'in [52] adam bıçaklamaya andiçtikleri o gizli toplantılara yazılmıyorlardı: hulyalarının şiirine, tarihin geleneklerine, maziye bağlılığa sadık olarak, eski bir gatoy'a kadim bir ormanı Burschenschaft'ın muhafazakâr barınağı yaptılar. Prusya kıraliçesi, geceler kıraliçesi [53] yerine pirleri olmuştu.

Bir sırtın tepesinde, harabeler arasından, asker-öğrenciler, subay-profesörleriyle birlikte sevgili üniversitelerinin salonlarının çatısını görüyorlardı: bilgi dolu *antiquité*'lerinin hâtırasiyle rikkate gelmiş, çocuklarının tahsil ve oyunlar tapınağını görerek duygulanmış bir halde yurtlarını hürriyete kavuşturacaklarına yemin ediyorlardı: Melchthal, Furst ve Stauffacher [54] de kendilerinin ölümsüzleştirdikleri ve onları ünlü eden Alp dağlarının karşısında birlikte böyle yemin etmişlerdi. Alman dehasının esrarlı bir tarafı var; Schiller'in Thecla'sı, hâlâ, geleceği bilen ve tanrısal bir unsurdan yaratılmış bir Teuton kızıdır. Almanlar bugün hürriyete anlatılmaz bir müphemlik içinde tapmaktadırlar, nasıl ki bir zamanlar *Tanrıya* ormanlar esrarı adını vermişlerdi: *Deorum nominibus appellant secretum illud...* Hayatı hareket halinde bir kaside olan adam, ancak genç Almanya'nın sairleri, rakipleri silâhlı şair Napoléon'a karşı türküler çağırıp kılıç çektikten sonra yıkıldı.

Aleksandr, genç Almanlara gönderilen elçi olmaya

lâyıktı: onların yüksek duygularını paylaşıyordu, üstelik tasavvurları mümkün kılan kuvvete de sahipti; ama etrafını çeviren hükümdarların duydukları korkuya kapılmaktan kendini alamadı.

Bu hükümdarlar vaatlerini yerine getirmediler; asîl davranarak uluslarına meşrutî kanunlar vermediler. Cansız asker yığınlarına ruh vermiş olana ilham perisinin çocukları sadıklıklarına ve asîl inanışlarına mükâfat olarak zindanlara atıldı. Eyvah! Teuton'lara bağımsızlığı geri getirmiş olan kuşak ortadan silinip kayboldu; Germanya'da köhnemiş eski bakanlardan başka bir şey kalmadı. Bunlar, geçmişteki kayıtsızlıklarını bugünkü hayranlıklariyle mazur göstermek için kabil olduğu kadar yüksek sesle Napoléon'a büyük adam diyorlar. Hükümetleri kırbaçladıktan sonra baskıda tutmaya devam eden adamakarşı duyulan budalaca beğeni duyguları arasında Koerner hatıra bile gelmiyor. Tacitus der ki: "Germanya'nın "kurtarıcısı Arminius, kendilerinden başkasını beğenmi-"yen Yunanlılarca meçhul kalmış, yendiği Romalılar ara-"sında pek az tanınmıştı; ama barbar uluslar hâlâ onun "hâtırasını türkülerinde yaşatmaktadırlar, *Canliurque "barbaras apud gentes."*

18 ve 19 ekim tarihlerinde, Leipzig ovalarında Almanların *uluslar savaşı* adını verdikleri savaş oldu. İkinci günün sonuna doğru Saksonyalılarla Württembergliler Napoléon'un tarafından Bernadotte'un sancağı altına geçerek savaşın sonucunu belli ettiler; ihanetle lekelenmiş bir zafer. İsveç prensi, Rusya İmparatoru ve Prusya kıralı üç ayrı kapıdan Leipzig'e girdiler. Büyük kayıplara uğrayan Napoléon çekildi. Evvelce söylemiş olduğu gibi çavuş çekilmelerine aklı ermediği için ardında köprüleri attırdı. İki kere yaralanan prens Poniatowski, Elster ça-

yında boğuldu: Polonya da son savunucusu ile birlikte yıkıldı.

Napoléon ancak Erfurt'ta durdu: oradan bildirisi, hep yengiler kazanan ordusunun *yenik bir ordu gibi geldiğini* haber verdi: Erfurt az zaman önce Napoléon'u ikbalinin doruğunda görmüştü.

Dönmüş bir talihe ötekilerden sonra yüz çeviren Bavyeralılar, Hanau'da askerlerimizden artakalanı yok etmeye kalkıştılar. Tek başlarına şeref muhafızları, Wrede'yi yere serdiler: Şimdiden kıdemli olmuş bir avuç acemi asker onun göbeğine basıp geçti; Bonaparte'ı kurtardılar ve Rhin'in arkasında mevzi aldılar. Kaçarak Mayence'a gelen Napoléon 19 eylülde Saint-Cloud'da kendini topladı; o yorulmak bilmez de Lacépède gelip kendisine, "Haşmet-"lim, bütün güçlükleri yendiler." dedi. M. de Lacépède yumurtlayanlardan [55] başarı ile sözetmişti; ama doğru dürüst lâf etmesini bilmezdi.

Holânda bağımsızlığını tekrar ele aldı ve Orange prensini çağırdı. Bir aralıkta, müttefik devletler: "Yap-"tıkları savaşın Fransa'ya değil yalnızca İmparatora, da-"ha doğrusu Avrupa'nın da, Fransa'nın da zararına ola-"rak imparatorluğun sınırları dışında pek uzun zaman elin-"de tuttuğu üstünlüğe karşı olduğunu" ilân ettiler.

Eski sınırlarımızın içine kapatılacağımız günün yaklaştığını görürken insan Avrupa'nın altüst edilmesi ve milyonlarca insanın öldürülmesi neye yaradı diye sormaktan kendini alamıyor. Zaman bizi ezip geçiyor ve sakin sakin yoluna devam ediyor.

11 aralık tarihli Valençay antlaşmasiyle, o sefil VII. Ferdinand tekrar Madrid'e gönderildi; Napoléon'un düşmesinin birinci sebebi olan o canice İspanya teşebbüsü böylece çarçabuk sessiz sadasız sona erdi. Kötülük etmek kolaydır, bir ulusu ya da bir kıralı öldürmek kolaydır;

ama geri dönmek zordur: Jacques Clement, Saint-Cloud'-ya gitmek üzere ayakkabılarını tamir ediyordu; meslektaşları ona gülerek tamir ettiği ayakkabıların ne kadar zaman götüreceğini sordular: "Gideceğim yere kadar gö-"türür, cevabını verdi: geri dönecek değilim."

Yasama Meclisi 19 eylül 1813'te toplandı. Savaş alanında insanı şaşırtan, devlet işlerinde dikkate değer bir kabiliyet gösteren Napoléon politikada aynı değerde değildir: hürriyetin dilini bilmez; ne zaman yürekten kopma bir sevgi, babaca duygular ifade etmeye kalkışsa, yüzüne gözüne bulaştırır ve duygusuzluğuna dokunaklı sözler yamar: Yasama Meclisine: "*Tebalarımın* varlığına "ve muhabbetine kalbimin ihtiyacı var, diyor. İkbal hiç-"bir zaman gözlerimi kamaştırmadı; talihsizlik beni et-"kileyemiyecektir. Dünyanın refahı ve mutluluğu için "büyük tasarılar düşünmüş ve yürürlüğe koymuştum. *Hü-"kümdar ve baba* sıfatiyle barışın, tahtların ve ailelerin "güvenliğini artırdığını hissediyorum."

1804 temmuzunda, *İmparatorluk zamanında, Moniteur*'ün resmî bir makalesi *Fransa'nın hiçbir zaman Rhin'i aşmıyacağını ve ordularının artık Rhin ötesine geçmiyeceğini* söylemişti.

Müttefikler 21 aralık 1813'de bu nehri yüz binden fazla askerle, Bâle'den Schaffouse'a kadar geçtiler; yine o ayın 31'inde Blücher'in emrindeki Silesya ordusu da Manheim'den Coblentz'e kadar nehri geçti.

İmparatorun emriyle Senato ile Yasama Meclisi, iki komisyon seçerek bunları müttefik devletlerle yapılan görüşmelerle ilgili belgeleri öğrenmeye memur etmişlerdi; artık önüne geçilmez hale gelmiş sonuçları kendi üstüne almaya yanaşmıyarak sorumluluğunu başka bir makamın sırtına yüklemeye çalışan bir kuvvetin ihtiyatlı hareketi.

Yasama Meclisinin M. Lainé'nin başkanlığındaki ko-

misyonu şunları söylemek cesaretinde bulundu: "Fransız-"lar kanlarının ancak vatanı ve koruyucu yasaları savun-"ma uğrunda dökülebileceğine kani olsalardı barış araçları-"nın güvenilir sonuçları olurdu; Fransızlara hürriyeti, "güveni, mülkiyet haklarını, ulusa siyasal haklarının ser-"best icrasını sağlayan yasaların her zaman ve tam bir "şekilde yerine getirilmesi İmparator hazretlerinden ri-"ca edilmelidir."

Polis bakanı Rovigo dukası raporun suretlerine el koydu; 31 aralık tarihli bir kararname Yasama Meclisinin toplantısını geri bıraktı; salonun kapıları kapandı. Bonaparte, Yasama Meclisi komisyonunun üyelerini *İngiltere'ye satılmış adamlar* olmakla suçladı: "Lainé denilen "herif Desèze'in aracılığiyle naip prensle yazışan bir va-"tan hainidir." diyordu; Raynouard, Maine de Biran ve "Flangergues birer suikastcıdırlar."

Yüzüstü bıraktığı halde ona itaat etmek için suda boğulurken bile "Yaşasın İmparator!" diye bağırmış olan Polonyalıların ortada görünmediğine şaşıyordu. Komisyonun raporu için bir Jacobin'ler kulübünden çıkmış bir lâyiha diyordu. Bonaparte'ın bir söylevi yoktur ki içinde yetişmiş olduğu cumhuriyete düşmanlığını belli etmesin; ama o cumhuriyetin cinayetlerinden çok hürriyetlerinden nefret ederdi. Gene bu rapor dolayısiyle şunları da ilâve etmişti: "Ulusun egemenliğini yeniden kur-"mak mı istiyorlar; pekâlâ o halde ben de ulus olurum; "hükümdarlık neredeyse ben de orada olmak iddiasında-"yım." Hiçbir zorba, mizacını bu derece kesinlikle açıklamamıştı: Bu, XIV. Louis'nin tersine çevrilmesidir; o "Devlet demek ben demektir" demişti.

1814 yılının ilk günü yapılan kabulde olaylar çıkması bekleniyordu. Bu saraya mensup bir adam bilirim ki o gün her ihtimale karşı kılıç çekmeyi göze almıştı.

Bununla beraber Napoléon sertlik bakımından sözden ileri gitmedi, ama bu alanda pervasızlığı kendi muhafızlarını bile şaşırtan bir dereceye vardırdı: "Avrupa'nın "karşısında bu iç kavgalarımızdan sözetmeye ne gereklik "var? Insan kirli çamaşırlarını evinde yıkar. Taht de- "dikleri de nedir ki? Bir kumaş parçasiyle örtülü bir tah- 'ta parçası: her şey üstünde oturana bağlıdır. Fransa'nın "bana ihtiyacı olduğu kadar benim ona ihtiyacım yoktur. "Ben ölür de kendine leke sürdürmez bir adamım. Üç "aya kadar barışa kavuşmuş olacağız, ya düşman toprak- "larımızdan koğulmuş olacak, ya da ben ölmüş bulunа- "cağım."

Bonaparte, Fransızların çamaşırlarını kan içinde yıkamaya alışmıştı. Üç ay sonra barışa kavuşulmamıştı, düşman topraklarımızdan koğulmamıştı, Bonaparte ölmemişti: O kolay kolay ölecek insanlardan değildi. Başına geçirdiği adamın nankörce inadı ve bunca felâketler yüzünden ezilmiş bir halde, Fransa, umutsuzluktan doğan uyuşuk şaşkınlıkla istilâ edilişini seyrediyordu..

Bir imparatorluk kararnamesi ulusal muhafızlardan yüz yirmi bir taburu seferber etmişti; bir başka kararnameyle Cambacérès'in başkanlığında, bakanlardan kurulu ve başında İmparatoriçenin bulunduğu bir naiplik meclisi kurulmuştu. Yağma ettiği servetlerle İspanya'dan dönen açıkta kalmış hükümdar Joseph, Paris'in genel komutanı ilân edildi. 25 ocak 1814'te Bonaparte orduya katılmak üzere sarayından ayrıldı ve sönerken son bir parıltı ile parlamaya gitti.

İki gün önce Papa serbest bırakılmıştı; yakında zincirleri takacak olan el, başkasına vurmuş olduğu zincirleri kırmak zorunda kalmıştı: Tanrı talihleri değiştirmişti ve Napoléon'un yüzüne karşı esen rüzgâr müttefikleri Paris'e doğru itiyordu.

Kendisine kurtuluşu haber verilen VII. Pius hemen koşup I. François'nın kilisesinde kısa bir duada bulundu; arabaya bindi ve bir halk söylentisine göre bir kıral öleceği zaman içinde azrailin dolaştığı o ormandan geçti.

Papa, ikinci bir arabayla kendisini izleyen bir jandarma subayının gözetimi altında yola çıkmıştı. Orléon'da, vardığı şehrin adını öğrendi.

Halkın alkışları ve yaşa sesleri arasında güney yolunu izledi, Napoléon'un bir süre sonra yabancı komiserlerin kontrolu altında bile pek de emniyette olmadan geçeceği vilâyetlerden geçti. Kendisine zulmetmiş adamın düşmesi Papa'nın yolculuğunu geciktirdi: hükümet daireleri işleri bırakmıştı; kimse kimsenin emrini dinlemiyordu; Bonaparte'ın yirmi dört saat önce en yüksek başı bile kestirebilecek ve bir kırallığı düşürebilecek olan yazılı bir emri artık hükümsüz bir kâğıt parçası haline gelmişti: kudretinin zulum altında inletmiş olduğu bir esiri koruyabilmesi için Napoléon'un birkaç dakika iktidarda kalması lâzım gelirdi, yabancı bir başa onların tacını giydirmiş olan Papa'yı hürriyetine tamamiyle kavuşturmak için Bourbon'ların geçici yönetimi gerekmişti, kaderin ne garip cilveleri vardır!

VII. Pius, ilâhiler ve gözyaşları arasında; çanlar, yaşasın Papa! yaşasın kilisenin başkanı! sesleri arasında yoluna devam ediyordu. Ona şehirlerin anahtarlarını, kanla yuğrulmuş ve cinayetlerle elde edilmiş teslim belgeleri getirmiyorlardı, arabasının kenarına iyileştirilecek hastalar, takdis olunacak yeni evliler getiriyorlardı; berikilere "Allah teselli etsin." diyordu. Ötekilerin üstüne barışçı ellerini uzatıyordu; analarının kucağındaki küçük çocuklara dokunuyordu. Şehirlerde ayakları tutmayanlardan başka kimsecikler kalmıyordu. Serbest bırakılmış ihtiyar bir papazın yolunu beklemek için uzak-

tan gelenler geceyi kırlarda geçiriyorlardı. Saf köylüler, Papayı İsa peygambere benzetiyorlardı, duygulanarak: "İşte yüzyılının en büyük adamı" diyen protestanlar oluyordu. Tanrının durmadan insanlarla temasa geldiği gerçek Hıristiyan topluluğu işte böylesine büyüktür; kuvvetini dinden ve felâketlerden alan âcizin, kılıcın ve saltanat asâsının gücüne karşı işte böyle bir üstünlüğü vardır.

VII. Pius, Carcassonne'dan, Béziers'den, Monpellier ve Nîmes'den geçerek İtalya'yı yeniden öğrenmeye gitti. Rhône kıyılarında, Raymond de Toulouse'un sayısız haçlıları sanki hâlâ Saint-Remy'de geçit yapmaktaydı. Bir süre önce çektiği eziyetlere ve hayatının ilk çilesine tanık olan Nice'i, Savona'yı, İmola'yı Papa tekrar gördü: insan ağlamış olduğu yerde yeniden ağlamak ister. Tabiî hallerde ise mutlu olduğumuz yerleri ve zamanları hatırlarız. Nasıl bir insan sönmüş tutkularını hâtırasında yaşatırsa, VII. Pius da öyle erdemlerini ve acılarını bir bir bulup yaşıyordu.

Bologna'da Papa, Avusturya makamlarına teslim edildi, Napoli kıralı Joachim-Napoléon yani Murat, 4 nisan 1814'de ona şöyle yazdı:

"Pek kutsal babamız, Roma'dan ayrılmak zorunda "kaldığımız zaman sahibi bulunduğunuz ülkeyi silâhların "talihi benim elimde bırakmış olduğu için, bu memleket "üzerindeki bütün fetih haklarımdan vazgeçerek onu te- "reddütsüz emrinize terk ediyorum."

Ölüm halinde bulundukları zaman Joachim'le Napoléon'a ne bırakıldı?

Papa daha Roma'ya varmamıştı ki, Bonaparte'ın anasının kendi topraklarında barınmasına izin verdi. Papa'nın temsilcileri Roma'nın yönetimini ellerine almışlardı. 23 mayısta, bahar ortasında, VII. Pius, San-Pietro'nun

kubbesini gördü. Kutsal kubbeyi görünce gözyaşları döktüğünü anlatmıştır. Tam Popolo kapısından geçeceği sırada, Papa durduruldu: aklar giymiş yirmi iki yetim, ellerinde büyük yaldızlı hurma dalları taşıyan kırk beş kız ilâhiler söyleyerek ilerledi. Kalabalık *Hosanna!* diye bağırıyordu. Radet, VII. Pius'un zeytinliğini hücumla zaptederken Quirinal'e yürüyen kıtalara komuta etmiş olan Pignatelli, şimdi de hurma dalları yürüyüşünü yönetiyordu. Pignatelli böyle rol değiştirirken, Paris'te, sözünden dönmüş soylular, XVIII. Louis'nin koltuğu ardında büyük uşaklık görevlerine yeniden başlıyorlardı: bir zamanlar nasıl beylik topraklar, içindeki kölelerle birlikte satılır idiyse refah ve mutluluk da bize öyle köleleriyle birlikte geçiyordu.

Bu *Anılar*'ın ikinci kitabında şunlar okunur: (o sırada Dieppe'teki ilk sürgünümden dönüyordum): "Vâdime "dönmeme izin verdiler. Yabancı askerin ayakları altın"da yer sarsılıyor: son Romalılar gibi, barbarlar istilâsı"nın gürültüleri arasında yazıyorum. Gündüzleri, o gü"nün olayları kadar heyecanlı sayfalar karalıyorum; ge"celeri, uzaktan gelen top sesleri ıssız korularımda söner"ken, mezarda uyuyan yılların sükûnetine ve en uzak "çocukluk hâtıralarımın huzur ve sükûnuna dönüyorum."

Gündüzleri karaladığım o heyecanlı sayfalar o vakitki olaylara ait notlardı, bunlar bir araya gelerek: *De Bonapart et des Bourbons* adlı broşürümü meydana getirdi. Napoléon'un dehasiyle askerlerimizin yiğitliğine güvenim o kadar büyüktü ki son sonuçlarına varıncaya kadar başarılı bir yabancı istilâsı aklıma gelemezdi: ama bu istilânın, Napoléon'un tutkuları yüzünden düşmüş olduğu tehlikeleri Fransa'ya hissettirerek bir iç ayaklanmaya meydan vereceğini ve Fransızların kurtuluşunun kendi elleriyle yapılacağını sanmıştım. İşte o notları bu düşün-

ceyle yazmıştım, istiyordum ki, siyasal meclislerimiz, müttefiklerin yürüyüşünü durdurur ve artık bir âfet haline gelmiş büyük bir adamdan ayrılmaya karar verirlerse kime başvuracaklarını bilsinler; bana öyle geliyordu ki kurtuluş çaresi, altında atalarımızın sekiz yüzyıl yaşamış oldukları saltanata sığınmaktı, zaman ve şartlara göre tadil edilmiş bir saltanata: fırtınaya tutulan adam, karşısında eski bir binadan başka bir şey bulamazsa, ne kadar harap olursa olsun, oraya koşar.

1813-1814 kışında Rivoli sokağında, önünde Enghien dukasının ölümünün bağırıldığını işitmiş olduğum Tuileries bahçesinin birinci kapısı karşısında bir ev tuttum. Daha o sıralarda bu sokakta hükümetçe inşa ettirilmiş kemerlerle yan cepheleri diş diş çıkıntılı taşlardan yapılma tek tük evlerden başka bir şey görülmezdi.

Napoléon'un telkin ettiği soğukluğu kaybetmek, bir taraftan da ne zaman sözkonusu olsa yeniden doğurduğu hayranlığa karşı kendini savunmak için en az Fransa'yı ezmiş olan felâketlere ihtiyaç vardı: Napoléon, dünyada bir eşi görülmemiş bir iş ve hareket dehasıydı; İtalya'daki ilk seferi ve Fransa'daki son seferi (Waterloo'yu bir kenara bırakıyorum) onun en güzel iki seferidir: ilkinde Condé, ikincisinde Turenne, ötekinde büyük savaşçı, berikinde büyük adamdı; ama sonuçlar farklı oldu: biriyle imparatorluğu kazandı, ötekisiyle kaybetti. İktidarda kaldığı son saatler, ne kadar kökünden sökülmüş, ne kadar sarsılmış olursa olsun, bir aslanın dişleri gibi ancak Avrupa'nın bileği zoriyle koparılabilmiştir. Napoléon adı hâlâ o kadar heybetliydi ki düşman orduları Rhin'i yürekleri oynayarak geçtiler; çekilmenin mümkün olduğuna emniyet getirmek için durmadan arkalarına bakıyorlardı; Paris'e girdikten sonra bile titriyorlardı. Aleksandr, Fransa'ya girerken, gözlerini Rusya'ya çevirerek oraya

dönebilenleri tebrik ediyor ve annesine yazdığı mektupta kaygılariyle üzüntülerini bildiriyordu.

Napoléon, üzerinde yetişmiş olduğu yerlere şeref vermek istermiş gibi Rusları Saint-Dizier'de, Prusyalılarla Rusları Brienne'de yendi. Silesia ordusunu Montmairail'de, Champaubert'de ve büyük ordunun bir kısmını Montereau'da bozguna uğrattı. Her yanda karşı koyuyor, her yana durmadan gidip geliyor, etrafını çeviren kıtaları püskürtüyordu. Müttefikler mütareke teklif ettiler, Bonaparte, barışa hazırlık olmak üzere ileri sürülen teklifleri yırtıp attı ve "Avusturya İmparatoru Paris'e yakınsa ben Viyana'ya daha yakınım!" diye bağırdı.

Rusya, Avusturya, Prusya ve İngiltere birbirinin yüreğine su serpmek için Chaumont'da yeni bir ittifak antlaşması imzaladılar; ama aslı aranırsa, Bonaparte'ın karşı koymasından kaygıya düşerek çekilmeyi düşünüyorlardı. Lyon'da Avurturyalıların yanını çevirecek bir ordu kurulmaktaydı; güneyde mareşal Soult, İngilizleri durdurmuştu; ancak 15 martta feshedilmiş olan Châtillon kongresi hâlâ görüşmelere devam ediyordu. Bonaparte, Blücher'i Craonne sırtlarından attı. Müttefiklerin büyük ordusu 27 şubatta Bar-sur-Aube'da ancak sayı üstünlüğü sayesinde başarı kazanmıştı. Her yana yetişen Bonaparte, Troyes'ı almış ama müttefiklere kaptırmıştı. Craonne'dan Reims'e koşmuştu. "Bu gece, diyordu, Tro-"yes'a gidip kaynatamı esir edeceğim."

20 martta, Arcis-sur-Aube yakınlarında bir karşılaşma oldu. Devamlı bir top ateşi sırasında muhafızlardan bir kıtanın önüne bir mermi düşünce kıta biraz irkilir gibi olmuştu: Bonaparte, fitili tüten merminin üzerine atıldı, onu atına koklattı; obüs patladı; ve İmparator bu gök gürültüsünü andıran patlayışın içinden sapasağlam çıktı.

Savaş ertesi gün tekrar başlayacaktı; ama Bonaparte, dehanın ilhamına uyarak —bununla beraber bu ilham kötü sonuçlara yol açmıştı—, müttefik kıtaların arkasına düşmek, depolariyle bağlantılarını kesmek ve sınır boyundaki garnizonlar ordusunun mevcudunu artırmak için oradan çekildi. Yabancılar Rhin üzerine çekilmeye hazırlanıyorlardı, tam o sırada, Aleksandr, kaderin dünyayı altüst eden o cilvelerinden biriyle, yolu serbest kalan Paris'e yürümek kararını verdi. Napoléon düşmanın asıl kuvvetlerini peşinde sürüklediğini sanıyordu, oysa yalnız on bin süvari tarafından izleniyordu, asıl ordunun öncüsü sandığı bu kuvvet Prusyalılarla Moskofların gerçek hareketlerini gizliyorlardı. Bu on bin atlıyı Saint-Dizier'de ve Vitry'de perişan etti ve arkalarında büyük ordunun bulunmadığını o zaman farketti; başkent üzerine atılan bu ordunun önünde ancak 12.000 kura eriyle mareşal Marmont ve mareşal Mortier bulunuyordu.

Napoléon, acele Fontainebleau üzerine yürüdü: kutsal bir kurban, çekilirken, orada mükâfat vericiyi ve öcalıcıyı bırakmıştı. Tarihte iki şey hep atbaşı beraber yürür: bir insan önünde bir haksızlık çığrı açtı mı, aynı zamanda bir mahvolma çığrı açmış olur, bir süre sonra ilk yol ikincisiyle birleşir.

Herkes büyük bir telâş ve heyecan içindeydi: şana ve felâketlere boğaza kadar doymuş olan Fransa'nın yirmi yıldan beri omuzlarına çöken insafsız savaşın, ne pahasına olursa olsun bittiğini görmek umudu milliyet düşüncesinden önce geliyordu. Herkes, yakın felâkette nasıl bir yol tutacağını düşünmekle meşguldü. Her akşam dostlarım, madam de Chateaubriand'ın yanına, konuşmaya, günün olaylarını anlatıp üzerinde fikir yürütmeye geliyorlardı. Mme. de Fontaines, de Clausel, Joubert, olay-

ların getirdiği ve gene olayların götürdüğü o geçici dostlar kalabalığiyle birlikte koşup geliyorlardı. Gand'da tekrar bulacağımız güzel, sakin ve sadık Lévis düşesi madam de Chateaubriand'ın yanından ayrılmıyordu. Duras düşesi Paris'teydi, ben de sık sık Richelieu dukasının kızkardeşi Mont-calm markizini görmeye gidiyordum.

Savaş alanlarının yakınlaşmasına rağmen, müttefiklerin Paris'e girmiyeceklerine ve ulusal bir ayaklanmanın kaygılarımıza son vereceğine inanmakta devam ediyordum. Bu saplantının etkisi altında bulunmak yabancı orduların varlığını hissetmeme engel olmuyordu; ama Avrupa'nın da bize aynı şeyleri getirdiğini görerek, Avrupa'ya çektirdiğimiz çileleri düşünmekten kendimi alamıyorum.

Broşürümle uğraşmaktan geri durmuyordum; onu, anarşi saatinin gelip çatacağı zaman için bir çare diye hazırlıyordum. Bugün bambaşka türlü yazıyoruz: rahat rahat, sütun kavgalarından başka bir korkumuz olmadan kalem oynatıyoruz. Oysa o zamanlar geceleri odama kapanıp kapımı kilitlerdim; kâğıtlarımı yastığımın altına, iki dolu tabancayı da masamın üstüne koy: bu iki ilham perisi arasında yatardım. İki nüsha olarak yazmıştım; hem sonradan basıldığı gibi broşür halinde, hem de bazı bakımlardan broşürden farklı bir söylev kaleme almıştım; Fransa ayaklandığı zaman Belediye Dairesinde toplanabileceğimizi düşünmüştüm, onun için eseri iki şekilde hazırlamıştım.

Madam de Chateaubriand ortak hayatımızın çeşitli devirlerinde bazı notlar yazmıştır, bu notlar arasında şu parçayı buluyorum:

"M. de Chateaubriand, *De Bonaparte et des Bourbons* "broşürünü yazıyordu. Bu broşür ele geçse verilecek hük- "mün ne olacağında şüphe yoktu: hüküm idam olacaktı.

"Bununla beraber yazar bunu saklamak hususunda ina-
"nılmayacak kadar kayıtsızlık gösteriyordu. Çok kere,
"sokağa çıktığı zamanlar, onu masası üstünde unutuyor-
"du; ihtiyatkârlığı müsveddeleri yastığının altına koy-
"maktan ileri gitmiyordu, bunu da uşağının önünde ya-
"pıyordu, gerçi uşak çok dürüst bir adamdı ama nefsine
"uyabilirdi. Bense heyecandan ölüyordum: onun için, M.
"de Chateaubriand çıkar çıkmaz gidip müsveddeyi alıyor,
"üstümde taşıyordum. Bir gün Tuileries'den geçerken,
"müsveddenin üstümde olmadığını farkettim, çıkarken
"üstümde olduğundan emin bulunduğum için yolda kay-
"bettiğime şüphem kalmadı; tehlikeli yazının polisin eli-
"ne geçtiğini, M. de Chateaubriand'ın tevkif edildiğini gö-
"rür gibi oluyordum: bahçenin ortasında kendimi kaybe-
"dip düşmüşüm; insancıklar yardımıma koşmuşlar, son-
"ra beni uzağında bulunmadığım eve getirmişler. Hemen
"hemen muhakkak saydığım bir kaygı ile broşürü almayı
"unutmuş olmak zayıf umudu arasında bocalıyordum. Ko-
"camın odasına yaklaşınca, yeniden üstüme fenalık gel-
"diğini hissediyordum: nihayet içeri girdim; masa üstün-
"de bir şeyler yoktu: yatağa yaklaştım; yastığı şöyle bir
"yokladım; bir şey hissetmedim; kaldırdım; kâğıt toma-
"rını gördüm! Ne zaman hatırlasam yüreğim oynar.
"Ömrümde böyle sevindiğimi bilmem. Şüphesiz, doğru
"olarak söyleyebilirim, idam sehpasının dibine kadar gel-
"dikten sonra orada kurtulduğumu görmüş olsaydım se-
"vincim daha büyük olmazdı; çünkü sehpadan kurtuldu-
"ğunu gördüğüm kimse benim için kendimden de azizdi."

Madam de Chateaubriand'a bir aralık böyle bir üzün-
tü vermiş olsaydım ne kadar üzülürdüm.

Bununla beraber sırrımı bir matbaacıya açmak zo-
runda kalmıştım: tehlikeyi göze almaya razı olmuştu;

her saat gelen haberlere bakarak, top gürültülerinin Paris'e yaklaştığına göre yarı yarıya dizilmiş provaları bana vermeye ya da geriye almaya gelirdi; on beş güne yakın bir süre böylece yazı mı tura mı diye hayatımı oynadım.

Başkentin çevresinde çember daralıyordu: her lâhza düşmanın yeni bir ilerlemesi öğreniliyordu. Sur kapılarından karmakarışık bir halde Rus esirleri ve yük arabalariyle sürüklenen Fransız yaralılar giriyor; yarı ölü bir halde bulunan bazı yaralılar kana buladıkları tekerleklerin altına yuvarlanıyorlardı. İç eyaletlerden askere alınmış acemi erler uzun diziler halinde başkentten geçerek ordulara doğru gidiyorlardı. Geceleri, dış bulvarlardan topçu kafilelerinin geçtiği işitiliyor ve uzaktaki top gürültülerinin kesin zaferi mi, yoksa son yenilişi mi haber verdikleri bilinmiyordu.

Nihayet savaş gelip Paris kapılarına dayandı. Notre-Dame'ın kulelerinin tepesinden kabaran denizin ilk dalgalarının kumsalı yalaması gibi Rus kıtalarının başı göründü. Rus askerleriyle onların ayakları dibinde Galyalıların eski şehrini gördüğüm gibi, Capitoliuh'un damından Alarik'in askerlerini ve Lâtinlerin kadim şehrini de onların ayakları altında görünce bir Romalının neler duymuş olduğunu hissettim. Elveda ey atalarımızın yurt perileri, memleketin geleneklerini koruyucu ocaklar, babası tarafından iffet ve özgürlük uğruna feda edilmiş olan o Virginie'nin [56] de, aşk yüzünden kendini kültüre ve dine vakfeden o Héloise'in [57] de altında nefes almış oldukları çatılar.

Paris düşman oldularının dumanını yüzyıllardan beri görmemişti. Ve zaferden zafere koşarak sonunda Thebai'lileri Sparta kadınlarının gözleri önüne getiren Na-

polénn olmuştu. Paris, onun, dünyayı dolaşmak üzere çıktığı hareket noktası olmuştu: boşuna fetihlerinin uçsuz bucaksız yangınını ardında bırakarak oraya geliyordu.

Herkes bitkiler bahçesine koşuyordu, eskiden olsaydı, Saint-Victor tahkimli manastırı burayı koruyabilirdi. Kudretimizin ebedî bir huzur vadetmiş olduğu o kuğular ve muz ağaçlarıyle süslü küçük âlemin rahatı kaçmıştı. Labirent'in tepesinden, büyük sedr ağacının üst yanından, Bastille'le Vincennes kulesi aslanlarının ötesinde Bonaparte'ın tamamlamaya vakit bulamadığı bolluk ambarlarının üst yanından, halk, Belle-ville'de savaşan piyadenin ateş edişini seyrediyordu. Millî muhafızlardan birkaç bölük bir çıkış yaptılar ve *martyr*'ler mezarı etrafındaki kırlarda üç yüz can kaybettiler. Asker Fransa, bu talihsiz zamanında gösterdiği parlaklığı hiçbir zaman göstermemiştir: son kahramanlar Politeknik okulunun Vincennes yolu tabyalarında topçuluk eden yüz elli delikanlısı oldu. Etrafları düşmanla çevrili olduğu halde teslim olmaya yanaşmıyorlardı; onları toplarının başından koparıp almak icabetti: Rus erleri onları baruttan kapkara, vücutları delik deşik bir halde yakalıyordu; kollarında çırpınıp dururlarken, birer şan ve şeref çelengi haline gelen bu genç Fransızları zafer ve hayranlık nidalariyle havaya kaldırıyor ve kanlar içinde analarına iade ediyorlardı.

O sırada Marie-Louise, Cambacérès, Roma kıralı ve naiplik meclisiyle birlikte kaçıyordu. Duvarlarda şu beyanname görülüyordu:

İmparatorun vekili, Millî muhafızların
Başkomutanı Kıral Joseph

"Parisliler,

"Naiplik meclisi imparatoriçe ile Roma kıralının gü-
"venliklerini sağlamıştır: ben sizinle kalıyorum. Bu şeh-
"ri, anıtlarını, servetlerini, karılarımızı, çocuklarımızı,
"bize aziz olan bütün şeyleri savunmak için silâha sarıla-
"lım. Bu koca şehir kısa bir süre için bir ordugâh haline
"gelsin ve düşman muzafferane aşacağını sandığı surla-
"rımız altında rezil olsun."

Rostopşin Moskova'yı savunmaya kalkışmamıştı; onu yakmıştı. Joseph, Parislilerden asla ayrılmıyacağını haber veriyordu ama bize cesaretini duvar köşelerine asılmış bırakarak usulca sıvışıyordu.

M. de Talleyrand, Napoléon'un tâyin ettiği naiplik meclisinde üyeydi. Autun piskoposu, imparatorluk devrinde, dış işler bakanı olmaktan çıktığı günden itibaren bir tek hayal peşinde koşmuştu: Bonaparte'ın ortadan kalkması, Marie-Louise'in naip, kendisinin de naiplik meclisinin başkanı olması. Bonaparte onu 1814'te geçici bir naiplik meclisine üye tayin etmekle onun ekmeğine yağ sürmüştü. Napoléon ölmemişti, M. de Talleyrand için de yıkamadığı devin ayakları dibinde kör topal yürümek ve kendi hesabına fırsattan yararlanmaktan başka yapacak bir şey kalmamıştı: bu uyuşma ve pazarlık adamının işlerini becermek hususunda dehası vardı. Durum müşkül-dü: başkentte kalmak en uygun hareket olacaktı; ama Bonaparte dönecek olursa kaçak naiplerden ayrılan prens, geride kalan prens kurşuna dizilmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı; öte yandan tam müttefiklerin şehre girebileceği bir sırada da Paris terkedilir miydi? Böyle bir hareket başarının kârından vazgeçmek, tam M. de Talleyrand'a göre olan fırsat düşkünlüğüne aykırı davranmak olmaz mıydı? Bourbon'lara yanaşacak yerde onlardan korkuyordu, onlara kaç defalar ihanet etmemiş miydi? Bununla beraber talihin onlara gülmesi de ihtimal dışın-

da olmadığı için, M. de Vitrolles, evli papazın rızasiyle, kıralcılığın gizli kapaklı fısıldayıcısı sıfatiyle Châtillon kongresine gitti. Bu ihtiyat tedbirini aldıktan sonra, Prens, Paris'te durumu kurtarmak için, pek ustası olduğu oyunlardan birini oynadı.

Az sonra M. Dupont de Nemours'un emri altında geçici hükümetin özel kâtibi olan M. Laborie, millî muhafızlar komutanlığına mensup M. de Laborde'a gitti; ona M. de Talleyrand'ın hareket ettiğini haber verdi: "Naip-"leri takibe amadedir, dedi; yalnız gerekirse müttefikler-"le müzakerelere onun vasıtasiyle girişebilmek için ken-"disini tevkif etmeyi belki faydalı bulursunuz." Komedya mükemmel oynandı. Prensin arabaları gürültüyle yüklendi; 30 mart günü öğle üstü yola koyuldu, Enfer kapısma varınca, itirazlarına kulak asmadan kendisini çevirdiler. Bir mucize eseri olarak İmparator geri dönecek olursa deliller meydandaydı: eski bakan, Marie-Louise'e katılmak istemiş, silâhlı kuvvetler geçmesine engel olmuştu.

O sırada, müttefikler görününce, millî muhafızların üssubaylarından olan kont Aleksandr de Laborde ile M. Tourton, Rusya seferinde Bonaparte'ın generallerinden biri olan başkomutan Schwartzenberg prensine gönderildiler. Başkomutanın beyannamesi Paris'te 30 mart akşamı öğrenildi. Bu beyannamede şöyle deniliyordu: "Yirmi yıl-"dan beri Avrupa kana ve gözyaşına boğuldu; bunca fe-"lâketlere bir son vermek için girişilen bütün teşebbüs-"ler boşa çıktı, çünkü sizi ezen hükümetin temelinde ba-"rışa karşı aşılmaz bir engel var. Parisliler, vatanınızın "durumunu biliyorsunuz: şehrinizin muhafazası ve sükû-"nu müttefiklerin özenle gözetecekleri bir husus olacak-"tır. İşte surlarınızın önünde silâhlı Avrupa, size bu duy-"gularla hitabediyor!"

Fransa'nın büyüklüğünü gösteren ne muhteşem bir

itiraf: *surlarınızın önünde silâhlı Avrupa size hitabediyor.*

Biz hiçbir şeye saygı göstermemiştik ama şehirlerini yakıp yıktığımız insanlar, üstün bir kuvvete sahip olunca bize saygı gösteriyorlardı. Biz onlara kutsal bir ulus gibi görünüyorduk, bizim topraklarımız, onlara, hiçbir taburun çiğneyemiyeceği bir Elide ülkesi gibi görünüyordu. Ama, Paris, yirmi dört saat sürecek pek kolay bir savunmada bulunmaya gereklik görmüş olsaydı sonuç değişik olurdu; ama ateşle şandan sarhoşa dönmüş askerler dışında artık kimse Bonaparte'ı istemiyordu, ve gene başımızda kalır korkusiyle kapıları açmaya acele ettiler.

Paris 31 mart günü teslim oldu; askerî teslim anlaşması mareşal Mortier ile mareşal Marmont adına Nedis ve Fabvier adında iki albay tarafından imzalandı; sivil teslim de Paris belediye başkanları adına yapıldı. Belediye ve vilâyet meclisleri türlü meseleleri görüşmek üzere Rus genel karargâhına temsilciler gönderdiler: sürgün arkadaşım Christian de Lamoignon bu temsilciler arasındaydı. Aleksandr onlara dedi ki:

"Eskiden müttefikim olan İmparatorunuz devleti-
"min canevine kadar gelerek izleri uzun zaman silinmiye-
"cek felâketler getirdi; haklı bir savunma beni buraya
"kadar sevketti. Fransa'yı ondan gördüğüm kötülüklere
"uğratmak istemiyorum. Ben âdil bir insanım, bu işte
"Fransızların suçu olmadığını bilirim. Fransızlar benim
"dostumdur, kötülüğe iyilikle karşılık vermeye geldiğimi
"onlara ispat edeceğim. Benim tek düşmanım Napoléon'-
"dur. Paris şehrini özellikle koruyacağıma söz veriyorum;
"bütün resmî binaları koruyacağım; buralarda ancak en
"seçkin kıtaları oturtacağım; seçkin vatandaşlarınızdan
"kurulu olan millî muhafızlarınıza dokunmayacağım. İle-

"rideki mutluluğunuzu sağlamak sizin bileceğiniz iştir, si-
"zi ve Avrupa'yı rahat ve huzura kavuşturacak bir hükü-
"meti başınıza geçirmelisiniz. Arzunuzu belirtmek size
"düşer: beni daima gayretlerinize yardıma âmade bula-
"caksınız."

Bu sözler harfi harfine yerine getirildi; müttefiklerin gözünde zaferi kazanmış olmak mutluluğu, başka bütün çıkraları gölgede bırakıyordu. Yabancının ancak bize hayran olmak, uygarlığımızın ve zekâmızın harikalarını zevkle seyretmek için girmiş olduğu bu şehrin büyük adamları tarafından on iki yüzyıl savunulmuş bu el sürülmez şehrin XIV. Louis'nin hâlâ gölgesiyle ve Bonaparte'ın dönmek tehdidiyle korur gibi göründüğü bu şan ve şeref başkentinin kubbelerini görünce Aleksandr neler hissetmiş olmalıdır!

ÜÇÜNCÜ KİTAP

Tanrı ebediyetin sükûtuna zaman zaman ara veren o sözlerden birini söylemişti. İşte o zaman, bugünkü kuşağın gözü önünde, Paris'in yalnız bir defa çaldığını duymuş olduğu saati çalan tokmağın kalktığı görüldü: 25 ocak 496'da, Reims, Clovis'in vaftiz edildiğini ilan etmiş ve Lutèce'in kapıları Frank'lara açılmıştı; 30 mart 1814'te, XVI. Louis'nin kanı içinde vaftiz edilmesinden sonra, hareketsiz kalmış olan eski tokmak kadim saltanat kulesinde yeniden kalktı; ikinci bir çan sesi işitildi, Tatarlar Paris'e girdiler. Bu üç yüz on sekiz yıllık ara esnasında yabancılar imparatorluğumuzun başkentinin surlarına gelip çatmışsa da, kendi iç kavgalarımızın davetine uyarak girdiği seferler dışında, hiçbir zaman içeri girememişti. Normand'lar *Parisii*'lerin şehrini kuşatmışlardı; *Parisii*'ler bileklerinde tuttukları atmacaları uçurmuşlardı; Paris çocuğu ve Abbon'un dediği gibi *rex futurus*, müstakbel kıral Eudes, kuzeyin korsanlarını püskürttü; *Parisliler* 1814'te kartallarını salıverdiler; müttefikler Louvre'a girdiler.

Bonaparte, kendisinin hayranı olan ve dize gelerek ondan barış dileyen Aleksandr'la haksız olarak savaşmıştı; Bonaparte, Moskova boğazlaşmasını emretmişti; Rusları Moskova'yı kendi elleriyle yakmak zorunda bırakmıştı; Bonaparte Berlin'i yağma etmiş, kıralını küçük düşürmüş, kıraliçesine hakaret etmişti; onun için, ne şiddetli cezalara uğramayı beklemeliydik? göreceksiniz...

Florida'da, hiçbir iz bırakmamış olan fatihler tarafından evvelce tahribedilmiş meçhul birtakım anıtları

gezmiştim, Louvre bahçesinde ordugâh kurmuş Kafkasyalı süvarileri de görmek nasipte varmış. Montaigne'e göre "Bizim değer ve kabiliyetimizin sönük şahitleri olan" bu tarihî hâdiseler karşısında dilim damağıma yapışıyor: *Adhaeret lingua mea faucibus meis.*

Müttefiklerin ordusu Paris'e 31 mart 1814'te, öğle üzeri girdi. Enghien dukasının 21 mart 1804'teki ölümünün yıldönümüne yalnız 10 gün kalmıştı. Bu kadar az sürecek bir saltanat uğrunda Bonaparte'ın hâtırası bu kadar uzun sürecek bir kötülüğü göze alması değer miydi? Rus Çarı ile Prusya kıralı kıtalarının başında bulunuyorlardı. Bulvarlardan geçişlerini gördüm. Sanki Fransız adını söküp alarak yerine Sibirya madenlerinde beni tanıtacak olan numarayı koymuşlar gibi şaşkın ve yüreğimden vurulmuş bir haldeyken bir yandan da şan ve şöhreti bizi bu yüz kızartıcı duruma düşürmüş olan adama karşı büsbütün çileden çıktığımı hissediyordum.

Bununla beraber müttefiklerin bu ilk istilâsı dünya tarihinde eşi görülmedik bir olay olarak kalmıştır; her tarafta düzen, sükûnet ve itidal hakim olmuştu; dükkânlar yeniden açıldı; altı ayak boyunda Rus muhafız erlerine sanki birer kukla ya da Karnaval soytarısı imişler gibi onlarla alay eden Fransız bacaksızları rehberlik ediyordu. Yenilenler yenmiş sanılabilirdi; ötekiler başarılarından titreyerek âdeta özür diler gibiydiler. Yabancı kırallarla prenslerin oturdukları konaklar dışında Paris'in iç mahallelerini yalnız bizim millî muhafızlar işgal ediyorlardı. 31 mart 1814'te hesaba gelmez ordular Fransa'yı işgal ediyordu; birkaç ay sonra, Bourbon'ların dönüşünden beri bütün kıtalar, bir kurşun atmadan, bir damla kan dökmeden, sınırlarımızdan çıkıyorlardı. Eski Fransa, sınırlarından bazılarında büyümüştü; Anvers'teki gemilerle depoları onunla paylaştılar; yenilgi veya za-

ferin muhtelif memleketlere dağıltmış olduğu üç yüz bin esiri ona iade edildi. Yirmi beş yıl süren boğuşmalardan sonra, Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna kadar silâh gürültüleri dindi; Aleksandr, fethedilmiş şaheserleri ve anayasaya konulan hürriyeti bize bırakarak gitti, bu hürriyeti onun irşadına olduğu kadar nüfuzuna da borçlu bulunuyorduk. Memleketinde iki en büyük kuvvetin başkanı, hem kılıç, hem de din sahasının tek hükümdarı olduğu halde, Fransa'nın, erişmiş bulunduğu uygarlık çağında, ancak hür bir meşrutiyetle yönetilebileceğini Avrupa hükümdarları arasında yalnız o anlamıştı.

Yabancılara karşı tabiî sayılabilecek düşmanlığımızla biz, hiç de birbirine benzemiyen 1814 ve 1815 istilâlarını birbirine karıştırdık.

Aleksandr kendini yalnız Tanrının bir âleti sayıyor ve kendine hiçbir öğünme payı çıkarmıyordu. Mme de Staël, meşrutiyetten mahrum olan tebaalarının kendisi tarafından idare edilmekle ne büyük bir mutluluğa erişmiş olduklarını ona söylediği zaman, Çar ona pek ünlü olan şu cevabı vermişti: "Ben sadece mutlu bir aracıyım."

Bu hakir vatandaşların müracaatlarını bile karşılamakta gösterdiği nezaketten dolayı Paris sokaklarında kendisine hayranlığını bildiren bir gence: "Hükümdarların görevi bu değil midir?" cevabını vermişti. Napoléon'un Viyana, Berlin ve Moskova saraylarından pek hoşlanmış olduğunu hatırlayarak Tuileries sarayında oturmak istememişti.

Vendôme meydanındaki sütun üstünde Napoléon'un heykeline bakarken: "Beni bu kadar yükseğe çıkarsalar-"dı, başım döner diye korkardım." demişti.

Tuileries sarayını gezdiği sırada kendisine Barış salonunu gösterdiler. Gülerek: "Bu salon Bonaparte'ın ne işine yarıyordu?" dedi.

XVIII. Louis'nin Paris'e girdiği gün Aleksandr, alayın geçişini görmek için, basit bir vatandaş gibi, bir pencere ardında gizlendi.

Bazan zarif bir şekilde muhabbetli tavırları vardı. Bir deliler yurdunu ziyaret ederken, *aşk yüzünden deli olanların* sayısının çok olup olmadığını bir kadından sordu. Kadın da: "Şimdiye kadar pek değildi ama haşmetlinizin "Paris'e girişinden beri artmasından korkulur." cevabını verdi.

Napoléon'un yüksek mertebeli bir memuru Çar'a diyordu ki: "Gelişiniz burada uzun zamandan beri bekleni-"yor ve arzulanıyordu. — Daha önce gelecektim: gecik-"memden yalnız Fransızların cesaretini mesul tuttum." cevabını verdi.

Rhin'i geçerken sakin sakin ailesinin yanına dönemediğine esef etmiş olduğu muhakkaktır. Invalides sarayında, Aleksandr, Austerlitz'de kendisini yenmiş malûl askerler buldu: sakin ve gamlıydı; ıssız avuçlariyle çıplak kiliselerinde tahta bacaklarının gürültüsünden başka bir şey işitilmiyordu; yiğitlerin çıkardığı bu gürültü Aleksandr'ı duygulandırdı: onlara on iki Rus topu getirmelerini emretti.

Austerlitz köprüsünün adını değiştirmesini kendisine tavsiye ediyorlardı: "Hayır, dedi, bu köprüden ordum-"la birlikte geçtim ya, o yeter."

Aleksandr'ın sakin ve mahzun bir hali vardı: Paris'te yaya ya da atlı, maiyetsiz, gösterişsiz dolaşıyordu. Zaferinden hayrete düşmüş gibiydi; kendisinden üstün tutar göründüğü bir halkı âdeta rikkatli gözlerle seyrediyordu: bir Romalı Atina'da nasıl utanıyor idiyse, o da sanki içimizde kendini bir barbar buluyor gibiydi. Belki yine düşünüyordu ki, bu Fransızlar alevler içindeki payitahtına girmişlerdi; şimdi de kendi askerleri Paris'e

hükmediyorlardı; o Paris'e ki, arasa belki içinde, Moskova'yı kurtarmış ve yakmış olan sönmüş kundaklardan birkaçını bulabilirdi. Bu kadar, bu dönek talih, ulusların ve kıralların bu ortak zavallılığı onun kadar dindar bir adamın üzerinde büyük bir intiba bırakmış olmalıydı.

Borodino galibi ne yapıyordu? Aleksandr kararını öğrenir öğrenmez topçu binbaşısı Maillard de Lescourt'a Grenelle baruthanesini havaya uçurması için emir vermişti; Rostopşin Moskova'yı ateşe vermişti; ama önce ahalisini boşaltmıştı. Dönmüş olduğu Fontainebleau'dan Napoléon, Villejuif'e kadar ilerledi: oradan Paris'e bir baktı, kapılar yabancı askerlerin muhafazası altındaydı; fâtih, askerlerinin Berlin, Moskova ve Viyana kapılarını beklediği günleri hatırlıyordu.

Olaylar, olayların değerini sıfıra indiriyordu: Villejuif'te, Gabrielle'in ölümünü öğrenip Fontainebleau'ya dönen IV. Henri'nin acısı bize bugün ne kadar çocukça görünüyor! Bonaparte da bu ıssız yere döndü; orada kendisini bekleyen yalnız esir ettiği Papa'nın hâtırasıydı: barış esiri yerini yeni savaş esirine bırakmak üzere şatodan ayrılmıştı, *felâket* boşalan yerlerini doldurmaya o kadar acele eder.

Naiplik meclisi Blois'ya çekilmişti. Bonaparte, İmparatoriçe ile Roma kıralının Paris'ten ayrılmalarını emretmişti, bir zafer alayı ile Viyana'ya götürüldüklerini görmedense onları Seine nehrinin dibinde bilmeyi tercih edeceğini söylemişti; ama bu emri verirken bir yandan da Joseph'e, başkentte kalması için kesin emir vermişti. Kardeşinin çekilişi onu küplere bindirdi, eski İspanya kıralını her şeyi kaybetmiş olmakla suçladı. Bakanlar, naiplik meclisi üyeleri, Napoléon'un kardeşleri, karısı ve oğlu bozgun seline kapılarak karmakarışık bir halde Blois'-

ya geldiler. Yük arabaları, eşyalar, binek arabaları, her şey oradaydı; kıralın arabaları bile oradaydı ve Beauce'un çamurları arasından Chambord'a, Fransa'nın XIV. Louis'nin varisine bırakılmış bu biricik parçasına sürüklendiler. Cambacérès Blois'nın yokuşlu sokaklarında tahtıravanda yan gelip kurulurken bazı bakanlar aldırmadılar, saklanmak için ta Bretagne'lara kadar kaçtılar, türlü söylentiler dolaşıyordu; memleketin iki cepheye ayrılacağından ve genel bir elkoyma yapılacağından bahsediliyordu. Paris'te olup bitenlerden günlerce kimsenin haberi olmadı; ancak pasaportu *Sacken* imzalı bir arabacı geldiği zaman kararsızlık sona erdi. Az sonra Rus generali Şovalof, Galère hanına indi: başlarını kurtarmak için ondan bir vize koparmaya can atan büyükler hemen etrafını aldılar. Bununla beraber Blois'dan ayrılmadan önce herkes naiplik haznesinden yol masraflarını ve gecikmiş aylıklarını ödetti: bir ellerinde yaralarını, bir ellerinde pasaportlarını tutuyor, bir yandan da geçici hükümete katıldıklarını bildirmeyi ihmal etmiyorlardı, çünkü kimse şaşkınlığa uğramamıştı. Napoléon'un anasiyle dayısı kardinal Fesch Roma'ya doğru yola çıktılar. Prens Esterhazy, II. François adında Marie-Louise'le oğlunu almaya geldi. Joseph'le Jérôme, imparatoriçeyi kendi talihlerine bağlanmaya boş yere zorlandıktan sonra İsviçre'ye çekildiler. Marie-Louise babasının yanına koştu: Bonaparte'a pek öyle candan bağlı olmadığı için kendini avutmanın yolunu buldu, kocasının ve efendisinin istibdadından kurtulduğuna sevindi. Bonaparte, ertesi yıl bu kaçışın utancını Bourbonlara tattırdığı zaman, onlar uzun süren sıkıntılı bir sürgün hayatından yeni çıkmışlardı, ve tahtın rahatlıklarına alışmak için on dört yıllık görülmemiş bir refah ve mutluluk içinde yüzmüş değillerdi.

Bununla birlikte Napoléon henüz tahtından indirilmiş değildi; çevresinde yeryüzünün en iyi askerlerinden kırk binden fazla mevcutlu bir ordu vardı; Loire nehrinin arkasına çekilebilirdi; İspanya'dan gelen Fransız orduları güneyde kaynaşıyordu; kaynamakta olan asker ruhlu halk lâvlarını püskürebilirdi; hattâ yabancı şefler arasında bile Fransa üzerinde Napoléon'un ya da oğlunun hükmetmesini düşünenler vardı: Aleksandr iki gün tereddütte kaldı. M. de Talleyrand dediğim gibi, Roma kıralına taç giydirmek isteyen siyasete gizliden gizliye yanaşıyordu, çünkü Bourbon'lardan çekiniyordu. Marie-Louise'in naipliği plânına henüz açıkça katılmıyor idiyse sebebi, Napoléon ölmüş olmadığı için, kendisinin, yani prens Bénévent'ın endişeli, sağı solu belli olmaz, ele avuca sığmaz ve henüz gücü kuvveti yerinde bir adamın tehdidi altında kalacak bir sagirlik devresinde hükmünü devam ettiremiyeceğinden korkmasıydı.

İşte o kararsız günlerdedir ki, teraziye ağır basmak iûin *De Bonaparte et des Bourbons* adlı broşürümü ortaya attım. Etkinin ne kadar büyük olduğu biliniyor. Henüz ayakta duran ve hırsından kudurduğu için kuvveti üç katına çıkmış olan istibdada karşı hürriyete kalkan görevi yapmak üzere kendimi kaldırıp o curcunanın ortasına attım. Sözlerime olumlu bir hareket etkisini kazandırmak için meşru kırallık namına söz söyledim. Fransa'ya eski kırallık aliesinin ne olduğunu öğrettim; bu ailenin hayatta kaç üyesi bulunduğunu, adlariyle karakterlerinin ne olduğunu söyledim; sanki Çin fağfurunun çocuklarını saymıştım; cumhuriyet ve imparatorluk hali o kadar kaplanmış ve Bourbon'ları o kadar maziye atmıştı. XVIII. Louis, birkaç kere kaydettiğim gibi, broşürümün yüz bin kişilik bir ordudan ziyade işine yaradığını bana

söyledi; kendisi için bir hayat ilmühaberi olduğunu da ilâve edebilirdi. İspanya harbinin mesut neticesinde ikinci bir defa tacı elde etmesine hizmet edecektim.

Siyasî hayatımın daha başlangıcında halk tarafından tutuldum, ama gene o andan sonra nüfuzlu kimseler arasında itibarımı kaybettim. Bonaparte'ın idaresi altında kölelik etmiş olanların hepsi benden nefret ediyordu; öte yandan Fransa'yı bağımlı ülke haline getirmek isteyenlerin hepsi bana şüpheli bir gözle bakıyordu. İlk anda hükümdarlar arasında lehimde bulunan yalnız Bonaparte'ın kendisi oldu. Fontainebleau'da broşürümü okumuş, Bassano dukası eseri ona götürmüştü; Bonaparte kitap üzerinde tarafsız düşünerek demiş ki: "Şu dediği "doğru; şu dediği yanlış. Chateaubriand'a diyecek bir sö- "züm yok; güclü zamanımda bana karşı koydu; ama o "falanca filânca kalleşler yok mu!" Bir bir adlarını saymış.

Bonaparte'a hayranlığım daima büyük ve içten olmuştur, hattâ Napoléon'a en özgür bir şekilde hücum ettiğim sıralarda bile.

Geleceğin yargısı denildiği kadar âdil olmuyor; yakından tutkular, hatalar işe karıştığı gibi, uzaktan da işe karışan tutkular, hayranlıklar, hatalar var. Sonraki kuşaklar kayıtsız şartsız hayran oldukları zaman, hayran olunan adamın çağdaşları da niçin aynı fikirde değillerdi diye çileden çıkıyorlar. Oysa bunun sebebi meydandadır; bu adamda insana batan taraflar geçip gitmiştir; sakat tarafları onunla birlikte ölmüştür; ondan ancak ölümsüz olan hayatı kalmıştır, ama onun sebep olduğu kötülük bu yüzden gerçekliğini kaybetmez; kötülük kötülüktür; özellikle onu çekmiş olanlar için.

Bugünün modası Bonaparte'ın zaferlerini göklere çıkarmıştır: çileyi çekmiş olanlar ortadan kalkmıştır; kur-

banların bedduaları, acı ve ıstırap haykırışları artık işitilmiyor; toprağını kadınlara sürdüren bitkin Fransa artık göz önüne gelmiyor; oğulları kaçtığı için yakalanan ana babalar, bir asker kaçağına verilecek cezanın bütün bir köy halkına çektirilmesi gözden ırak kalmıştır; köşe başlarına asılmış o askere çağırma ilânları, bu hesapsız idam yargıları karşısında toplanıp şaşkın şaşkın oğullarının, kardeşlerinin, dostlarının, komşularının adlarını arayan kalabalıklar artık görülmüyorlar. Zaferlerden herkesin sızlanmış olduğu unutuluyor; tiyatroda sansürcülerin gözünden kaçmış, Bonaparte aleyhindeki en küçük imayı nasıl şiddetle cezalandırdıkları unutuluyor; halk, saray, generaller, bakanlar, Napoléon'un yakınları, kısaca herkesin onun istibdadından ve fetihlerinden usanmış, hep kazanılan ve hep yeniden oynanan o kumardan, rahat durmanın imkânsızlığı yüzünden her sabah yeniden tehlikeye atılan o hayattan bezmiş olduğu unutuluyor.

Çektiklerimizin ne demek olduğunu o felâketin kendisi ispat eder: Fransa Bonaparte'a canla başla bağlı olsaydı, onu öyle iki kere, korumak için son bir gayret göstermeden, birdenbire, büsbütün yüzüstü bırakır mıydı? Fransa şerefini, özgürlüğünü, düzenini, refahını, sanayiini, ticaretini, elişçiliğini, anıtlarını, edebiyatını, güzel sanatlarını, kısacası her şeyini ona borçlu olsaydı; ondan önce ulus kendiliğinden bir şey yapmamış olsaydı; dehadan ve cesaretten yoksun Cumhuriyet, yurdu savunmamış, büyütmemiş olsaydı, Napoléon'un düşmanlarının eline düşmesine ses çıkarmamakla, ya da hiç değilse böyle bir velinimetin esir tutulmasına karşı itirazda bulunmamakla Fransa ne kadar nankörlük, kalleşlik etmiş olurdu?

Bize karşı ileri sürülebilecek bu kınama oysa hiç de ileri sürülmüş değildir, acaba niçin? çünkü apaçıktır ki

Fransa, düşen Napoléon'u tutmaya kalkışmamış, tam tersine onu bile bile yüzüstü bırakmıştır. Biz ağzımızın acı tadiyle onun kişiliğinde yalnızca sefaletlerimize sebep olup sonra da acımaya bile tenezzül etmeyen adamı görüyorduk. Bizi yenen müttefikler değildi; iki âfetten birini seçmek zorunda kalınca, artık hürriyetlerimiz uğrunda akmayan kanımızı akıtmaya yanaşmadık da ondan yenildik.

Cumhuriyet çok zalim davranmıştı, şüphesiz, ama herkes bu halin devam etmiyeceğini, Alplerde ve Rhin boyunda bize sağlamış olduğu koruyucu fetihleri muhafaza etmekle beraber ergeç haklarımıza kavuşacağımızı ummuştuk. Cumhuriyetin kazandığı her zafer bizim namımıza kazanılmıştı; onun devrinde yalnız Fransa hesabına döğüşülüyordu; kazanan, yenen daima Fransa olmuştu; her şeyi başaran ve şereflerine zafer veya cenaze alayları düzenlenenler kendi askerlerimizdi; generaller (içlerinde çok büyükleri de vardı) halkın belleğinde şerefli ama mütevazı bir yer elde ediyorlardı: Marceau, Moreau, Hoche, Joubert için böyle olmuştu; bu son iki general, Bonaparte'ın yerini tutmaya aday bulunurlarken yeni yeni ün kazanan Bonaparte ansızın general Hoche'la karşılaştı, onu geçti ve Altenkirken, Neuwied ve Kleinnister'deki zaferlerden sonra birdenbire ölen bu yatıştırıcı savaşçıyı hasediyle ünlü kıldı.

İmparatorluk devrinde biz ortadan silindik; artık bizim adımız anılmıyordu; her şey Bonaparte'ın malıydı; *emrettim, yendim, söyledim, kartallarım, tacım, sülâlem, ailem, tebaalarım.*

Birbirine hem benzeyen hem de aykırı olan bu iki durumda sonuç ne oldu? Talihsiz günlerinde cumhuriyeti

biz hiç de yüzüstü bırakmadık; o bizi öldürüyor, ama şerefimizle oynamıyordu; bir adamın malı olmak utancına uğramıyorduk; çabalarımız sayesinde cumhuriyet devri istilâ görmedi; dağlar ötesinde bozguna uğratılan Ruslar Zürich'e kadar dayanıp orada pes ettiler.

Bonaparte'a gelince,o hesapsız kazançlarına rağmen, yıkıldı, yenildiği için değil, Fransa artık onu istemediği için, büyük ibret dersi! İnsanlık haysiyetiyle oynayanın ölümle oynadığını bize daima hatırlatsın.

Broşürümün çıktığı tarihte siyasî görüş ve kanıları ne olursa olsun hür düşünceli insanların hepsi aynı şeyleri söylüyordu. La Fayette, Camille, Jordon, Ducis, Lemercier, Lanjuinais; Mme de Staël, Chénier, Benjamin Constant, le Brun benim gibi düşünüyor, benim gibi yazıyorlardı. Lanjuinais diyordu ki: "Romalıların köleliğe "bile kabul etmedikleri insanlar arasından biz gidip ken- "dimize bir efendi bulduk."

Chénier [3], Bonaparte'a karşı daha az sert davranmıyordu:

Fransanın mirasını yuttu bir Korsikalı,
Savaş alanlarında düşen seçkin yiğitler.
Şehpaya şan içinde sürüklenen mazlumlar.
Siz başka bir umutla hoşnut ölüyordunuz.
Fransa kana boyandı, gözyaşına boğuldu.
Bu yaşları, bu kanın bir adam mirasçısı.

. . . . . .
Kandım da alkışladım çok zaman fetihleri
Forum'da, senato'da, oyun ve bayramlarda
. . . .
Ama, gizlice kaçıp ana yurda dönerek
Bir zafer çelengine vatanı verince o
Parlak alçaklığını hiç de alkışlamadım;
Zalimlerin her zaman düşmanı oldu sesim;
Bir sürü hayranların görürken sattığını

Vatanıyle birlikte ona şiirlerini,
Müstebit, sarayında bana hiç raslamadı;
Çünkü, kudrete değil, ben şerefe taparım.
(Promenade, 1305)

Mme de Staël, Napoléon hakkında daha az ağır olmayan bir hüküm veriyordu: "Directeurler (Directoire'ın "beş üyesi), o hiç de savaşçı olmayan adamlar mezarla-"rından çıkıp Napoléon'dan cumhuriyetin fethettiği Rhin "ve Alp dağları sınırları hakkında hesap sorsalar; iki de-"fa Paris'e giren yabancıların, Cadix'ten Moskova'ya ka-"dar her yanda can veren üç milyon Fransızın, ve hele "milletlerin Fransa'nın hürriyeti dâvasına duydukları mu-"habbetin şimdi bir kökleşmiş düşmanlık haline gelişinin "hesabını sorsalar, insanlık namına bu büyük bir ders ol-"maz mıydı?"

Considérations sur la Révolution française.

Benjamin Constant'ı dinleyelim:

"On iki yıldan beri, kendini dünyayı fethetmeye a-"day ilân eden adam, iddialarının kefaretini ödedi... Da-"ha memleketi istilâya uğramazdan önce gizleyemediği "bir telâşa tutuldu. Düşman vatanın sınırlarına dayanır "dayanmaz, bütün fetihlerini başından attı. Kardeşlerin-"den birini tahtından vazgeçirdi, başka bir kardeşinin ko-"vulmasını tanıdı; kendisinden bir şey istemeden her şey-"den feragat ettiğini bildirdi.

"Kırallar, yenildikleri zaman bile haysiyetlerini ayak-"lar altına almazken, dünyayı yenmiş olan adam neden ilk "başarısızlık karşısında boyun eğdi? Ailesinin feryatla-"rı yüreğini parçalıyormuş, diyor. Rusya'da, yaralarının, "soğuğun ve açlığın üç katlı acısı içinde kıvranarak ölen-"ler o aileden değil midir? Ama onlar başları tarafından

"yüzüstü bırakılmış bir halde can verirlerken o baş ken-
"dini güvende sanıyordu; şimdi tehlikeyi paylaşması ken-
"disinde birdenbire bir içlilik yaratmış.

"Korku insana zararlı öğütler verir, hele vicdanı ol-
"mayana: mutlulukta olduğu gibi kara günlerde de ölçü
"ahlâkla kaimdir. Ahlâkın hükmetmediği yerde, mutlu
"günler çılgınlıkla, kara günler de haysiyètsizlikle kay-
"bedilir.

. . . . . .

"Felâketlerimiz arasında bir eşi daha görülmemiş bu
"kör korku, bu âni ödleklik cesur bir ulus üzerinde nasıl
"bir etki yapsa gerek? Ulusun gururu, yenilmez bir baş
"tarafından ezilmekte bir avunma vesilesi buluyordu (bu
"bir hataydı). Bugün elde kalan nedir? Nüfuz ve iti-
"bardan, zaferlerden eser yok, parçalanmış bir impara-
"torluk, bütün dünyanın kınaması, parlaklığını kaybet-
"miş; ganimetleri ayaklar altına alınmış ve çevresinde
"Enghien dukasının, Pichegru'nün o taht uğrunda boğaz-
"lanmış daha nicelerinin âvare hayaletlerinden başka bir
"şey bulunmayan bir taht*."

De Bonaparte et des Bourbons'da ben bu kadar ileri giymiş miydim? 1814'te hükümet makamının çıkardığı, aşağıda kaydedeceğim beyannameler bu çeşitli görüşleri tekrarlamış, teyit ve tasdik etmiş değil miydi? Bu şekilde fikir beyan eden hükümet makamları, alçaklık etmiş ve ilk dalkavukluklarının etkisi altında küçülmüş olabilirler, bu ancak o tebliğleri yazanlara zarar verir, ama ileri sürdükleri delillerde değerini kaybettirmez.

Daha birçoklarının düşüncelerini zikredebilirim; ama iki tanesini hatırlatacağım, o da iki adamın kanıları do-

* *De l'esprit de Conquête*; Alman basımı. (Chateaubriand)

layısiyle: Béranger, Bonaparte'ın bü sadık ve hayran olunacak hayranı, bizzat özür dilemek gereğini duymamış mıydı? Şu sözleri tanıktır: "İmparatorun dehasına "olan heyecanlı ve daimi hayranlığım, bu tapma, impara- "torluktaki daima artan müstebitliğe karşı gözlerimi kör "etmiş değildi." Paul Louis Courier, Napoléon'un tahta çıkması münasebetiyle der ki: "Söyle bakayım, ne demek- "tir... Onun gibi bir adam, Bonaparte, asker, ordunun ba- "şı, dünyanın en büyük komutanı kendisine *haşmetli* den- "mesine razı olsun! Bonaparte olsun da kendisine *sire* "dedirtsin! Alçalmak istiyor olacak: ne münasebet, kıral- "lara eşit olmakla yükseldiğini sanıyor. Bir ünvanı bir "ada tercih ediyor. Zavallı adam, düşünceleri ikbalinin "seviyesine erişemiyor. O Caesar bu işten daha iyi anlı- "yordu, hem başka bir adamdı o: kullanılmış ünvanlar al- "madı; kendi adını kıraldan üstün bir ünvan haline ge- "tirdi." Bugün hayatta olan kabiliyetler, M. de Lamartine kürsüde, M. de Latouche çegilgesinde, aynı serbestlikle bu yolu tuttular, en güzel şiirlerinden bir ikisinde M. Victor Hugo o asîl ifadeleri devam ettirdi:

> Zulümler gecesinde, zaferler ışığında
> Bu adam kendisini yaratanı unutup, v.s.

Nihayet, dışarda da, Avrupa'nın hükümleri aynı derecede sertti. İngilizler arasında yalnız muhaliflerin, ihtilâlimizin her şeyini beğenen ve her yaptığını mazur görenlerin hislerini zikredeceğim: Mackintosh'un Peltier'yi savunmasını okuyun. Sheridan, Amiens barışı dolayısiyle parlâmentoya diyordu ki: "Fransa'dan çıkıp İn- "giltere'ye giden herkes, kendini hayat ve hürriyet ha- "vasını teneffüs etmek için zindandan çıkmış sanıyor."

Lord Byron, Napoléon'a kasidesinde, ona en ağır hakaretlerde bulunuyor:

"T is done - but yesterday a king!
And arm'd with kings to atrive
And now thou art a namless thing
So abjets yet alive.

"Olan oldu! daha dün bir kıraldın! kırallarla döğüş-"mek üzere silâhlı idin! bugünse adsız, iğrenç bir *şey*'sin! "ama gene de yaşıyorsun."

Bütün şiir bu yolda devam eder; her kıta ötekini gölgede bırakır, ama bu, Lord Byron'un Sainte-Hélène mezarını kutlamasına engel olamamıştır. Şairler kuşlar gibidir: her gürültü onları öttürür.

En çeşitli kanılara sahip seçkin insanlar, bir hüküm-de birleştikleri zaman, hiçbir yapmacık ya da içten hayranlık, hiçbir tarafgir tertip, iş olup bittikten sonra bulunmuş hiçbir sistem yargıyı değersiz bırakmaz. Olur şey midir? Biri kalkıp da Napoléon gibi, kanunları kaldırıp yerine kendi iradesini koysun, hür düşünceli her insanın yakasına sarılsın, seciyeli kimselerin haysiyeti ile oynamaktan, herkesin rahatını kaçırmaktan, kamu hürriyetleri kadar özel hayatlara da tecavüz etmekten hoşlansın; sonra da bu zorbalıklara karşı yükselen asîl ruhlu itirazlar iftira ve küfür sayılsın. Cesaret zamanın bayağılıklarının intikamına maruz bulunurken gelecekteki kalleşliklerin de hakaretlerine uğrayacak olursa, kuvvetliye karşı âcizin savunmasını üstüne almaya kim kalkar?

Kısmen ilham perisinin çocuklarından kurulu olan bu şanlı azlık, yavaş yavaş milletin çokluğu haline geldi: İmparatorluğun sonlarına doğru imparatorun zorbalığından herkes nefret etmekteydi: boyunduruğunu o kadar ağırlaştırdı ki, yabancıya karşı husumet duygusu bu yüzden hafifledi, bugün hâtırası bizi üzen bir istilâ, yapıldığı sıralarda, âdeta bir kurtuluş gibi göründü: talihsiz ve

mert dostum Carrel'in ağzından cumhuriyetçiler de bu görüşe katılmışlardı. Cornot da demiştir ki: Bourbon'-"ların dönüşü Fransa'da genel bir sevinç uyandırdı; tarif "edilmez bir heyecanla karşılandılar; eski cumhuriyetçi-"ler genel sevincin coşkunluklarını paylaşıyorlardı. Na-"poléon bilhassa onları o kadar ezmiş ki, toplumun bütün "sınıfları o kadar azap çekmişti ki gerçekten bir sarhoş-"luk içinde olmayan kimse yoktu."

Bu görüşlerin verdiği yargıda eksik olan sadece bunları teyidedecek bir yetkili ağızdır: Bonaparte bunun doğruluğunu teyidetmeyi bizzat üzerine aldı. Fontainebleau sarayının avlusunda askerlerine veda ederken Fransa'nın kendisini istemediğini apaçık itiraf etmektedir: "Biz-"zat Fransa da kendini başka kadere bağlamak istedi." demişti. Hiçbir şeyin ağırlığını azaltamıyacağı ve değerini küçültemiyeceği beklenmedik ve unutulmaz itiraf.

Tanrı, sabırlı ebediyeti içinde, ergeç adaleti yerine getirir: Rabbin uykuda gibi göründüğü anlarda; dürüst bir insanın tenkidlerinin uyanık durması ve mutlak iktidara karşı âdeta bir fren görevi yapması daima güzel bir şeydir. Herkesin yerlere kapanmış olduğu ve böyle yapmanın büyük faydaları bulunduğu, koltuklamalara karşı iltifatlar yağdırıldığı, açık sözlülüğün pek pahalıya mal olduğu bir devirde köleleştirilmesine karşı itirazda bulunmuş olanları Fransa asla kötülemiyecektir. Yerlerde sürünen ulusların ve kıralların arasında zaferi hor görmeye ve istibdada karşı sesini yükseltmeye cüret etmiş olan o La Fayette'ler, Staël'ler, Benjamin Constant'lar, Camille Jordan'lar, Ducis'ler, Lemercier'ler, Lanjuinais'-ler, Chénier'ler iki cihanda aziz olsunlar!

2 nisan günü, 1814 anayasasının ancak tek maddesi, ödeneklerini sürdüren iğrenç maddesi, kendi eserleri o-

lan senatörler Bonaparte'ın tahtından düştüğünü ilân ettiler. Fransa için kurtarıcı, ona rey verenler için alçakça olan bu karar insanoğluna karşı bir hakaretse, aynı zamanda büyüklük ve ikbalin, ahlâk, adalet ve hürriyet temellerine dayanmaya tenezzül etmediği zaman, nelere mal olduğunu gelecek kuşaklara öğretir.

MUHAFAZAKAR SENATONUN KARARI

"Muhafazakâr senato, meşruti bir kırallıkta hükümdarın varlığı ancak anayasayla ya da toplum sözleşmesi ile kaim olduğunu;

"Napoléon Bonaparte'ın, sağlam ve ihtiyatlı idaresiyle bir süre ulusa, gelecek için, işlerin akıl, hikmet ve adalet dairesinde yürüyeceği umudunu vermişken sonradan XII. yılı 28 *floréal* tarihli anayasanın 53'üncü maddesi gereğince tahta çıktığı zaman ettiği yeminin açık hükümlerini çiğneyip kanuna aykırı vergiler salarak, harçlar koyarak kendisini Fransız ulusuna bağlayan sözleşmeyi ayaklar altına aldığını;

"Unvanını ve ulusu temsil etmek sıfatını inkâr ettiği Yasama Meclisinin toplantısını hiç gereksiz geri bıraktığı ve bu Meclisin bir raporunu, bir suçmuş gibi ortadan kaldırdığı zaman milletin haklarına suikastte bulunmuş olduğunu;

"VIII. yılı anayasasının 50'nci maddesi gereğince savaş ilânının kanunlar gibi teklif edilmesi, tartışılması, karar altına alınması ve yayınlanması gerekirken bu maddeyi çiğneyerek bir sıra savaşlara giriştiğini;

"Sırf ölçüsüz tamahkârlığı hesabına yapmakta olduğu bir savaşın millî bir mahiyeti olduğunu kabul ettirmeye kalkışıp anayasaya aykırı olarak ölüm cezaları ve-

ren birçok kararnameler, ve bu arada geçen 5 mart tarihli iki kararname çıkarmış olduğunu;

"Devlet hapishaneleri hakkındaki kararnameleriyle anayasa kanunlarını ayaklar altına almış olduğunu;

"Nazırların sorumluluklarını hiçe indirmiş, bütün iktidarları birbirine karıştırmış, ve adlî meclislerin bağımsızlığına son vermiş olduğunu göz önünde tutarak;

"Milletin haklarından biri diye kurulmuş ve kararlaşmış olan basın hürriyetinin daima polisinin keyfî sansüre tabi tutulduğunu, aynı zamanda Fransa'yı ve Avrupa'yı uydurma haberler, sakat düşünceler, istibdada yararlı doktrinler ve yabancı hükümetlere karşı hakaretlerle çalkalandırmak için gazeteleri her zaman araç olarak kullandığını;

Senatonun dinlemiş olduğu belgelerle raporların yayınlanmaları sırasında tahrife uğratılmış olduğunu göz önünde tutarak;

"Yemininde belirttiği gibi yalnız Fransız ulusunun çıkarı, saadet ve şerefi uğrunda hüküm sürecek yerde Napoléon'un, ulusal çıkarların kabule zorladığı ve Fransız şerefini lekelemiyen şartlarla barış yapmayı reddetmekle, kendisine insan ve para olarak emanet edilen bütün araçları israf ederek; yaralıları yardımsız, bakımsız, yiyeceksiz bir halde yüzüstü bırakmakla âkıbeti şehirlerin harap olmasına, köylerin nüfussuz kalmasına, açlığa ve bulaşıcı hastalıklara yol açan türlü tedbirlerle vatanın felâketlerini son haddine çıkarmış olduğunu gözönünde tutarak;

"Bütün bu sebepler dolayısiyle, XII. yılının 28 floréal'i tarihli *sénatus-consulte*'le kurulmuş olan imparatorluk hükümetinin ortadan kalkmış bulunduğunu, ve bütün Fransızların açık dileği, ilk sonucu genel barışın yeniden kurulması olacak, aynı zamanda büyük Avrupa ailesinin bütün devletleri arasında kesin barışma devresi teşkil

edecek bir düzene kavuşmak olduğunu göz önünde tutarak Senato şunu ilân eder ve kararlaştırır: *Napoléon tahttan indirilmiştir; ailesinden irsiyet hakkı kaldırılmıştır; Fransız milleti ile ordunun ona etmiş oldukları sadakat yemini hükümsüzdür.*"

Roma senatosu Neron'u halk düşmanı ilân ettiği zaman daha insaflı davranmıştı: tarih, başka başka insanlara ve zamanlara raslayan aynı vakaların tekrarlanmasından başka bir şey değildir.

İmparatorun Fontainebleau'da resmî belgeyi okuduğu gözönüne getiriliyor mu? Yaptığı işler ve hürriyetlerimizi ezmek için suç ortaklığına çağırmış olduğu adamlar hakkında ne düşünmüş olmalıdır? Ben *De Bonaparte et des Bourbons* adlı broşürümü yayınladığım zaman senatonun onu genişletip tahttan indirme kararnamesine çevireceğini bekleyebilir miydim? Bu kanunculara, Bonaparte'ı işlemiş olmakla itham ettikleri kusurları ikbal günlerinde keşfetmekten, anayasanın ayaklar altına alınmış olduğunu görmekten meneden kimdi? *Basın hürriyeti uğrunda* ağızlarını açmamış olanlar birdenbire neden böyle gayretkeş oluvermişlerdi? Napoléon'u her savaştan dönüşünde göklere çıkarmış olanlar nasıl oluyor da şimdi o savaşları *sırf ölçüsüz tamahkârlığı hesabına* yapmış olduğunu söylüyorlardı? Yutması için onun önüne bunca kurbanları atmış olanlar nasıl oluyor da şimdi birdenbire *yardımsız, bakımsız, yiyeceksiz bir halde yüzüstü bırakılmış* yaralılar yüzünden yüreklerinin sızladığını duyuyorlardı? Zaman olur ki, müstahak olanların çokluğu yüzünden insan, küçümsemesini tasarrufla kullanmak zorunda kalır: şimdilik onların hesabına esef ediyorum, çünkü Yüzgünler sırasında ve ondan sonra da buna ihtiyaçları olacaktır.

Napoléon'un Fontainebleau'da senato'nun kararları

hakkında ne düşünmüş olduğunu sorduğum sırada onun cevabı verilmişti; resmen yayınlanmamış ama başkent dışında muhtelif gazetelerde basılmış olan 4 nisan 1814 tarihli bir günlük emir, orduya sadık kalışından dolayı teşekkür ettikten sonra ekliyordu:

"Senato, Fransız hükümeti üzerinde hükümler ver-"mek yetkisini kendinde görmüştür; şimdi kötüye kullan-"dığı iktidarı İmparatora borçlu olduğunu; üyelerinden "bir kısmını ihtilâl fırtınasından kurtaran, öbür kısmını "da üne kavuşturan ve ulusun kinine karşı koruyan o ol-"duğunu unutmuştur. Senato onu devirmek için anayasa-"nın maddelerine dayanıyor; devletin başmeclisi sıfatiyle "bütün olaylara katılmış olduğunu hiç düşünmeden İm-"paratoru tenkit etmekten utanmıyor. Senato yabancı "devletlere karşı yayınlanmış olan yergilerden sözetmek-"ten utanmıyor: bunların kendi içinde kaleme alınmış ol-"duklarını unutuyor. Talih hükümdarlarının yüzüne gül-"düğü sürece bu adamlar ona sadık kaldılar, ve iktidarın "kötüye kullanıldığına dair en küçük bir şikâyet duyul-"madı. İmparator, aleyhinde iddia edildiği gibi insanları "hor görmüşse, dünya bugün anlamış olacaktır ki bu hor "görmeyi haklı çıkaran sebepler varmış."

Bu bizzat Bonaparte tarafından basılı hürriyetinin takdir edilmesi demekti: bu hürriyetin iyi bir tarafı olduğunu anlamış olsa gerekti, çünkü son sığınağı ve son yardımı onda bulmuştu.

Zamana karşı çırpınan ben, ona gördüklerini fark ettirmek isteyen, geçmiş olaylardan o kadar uzakta, böyle büyük bir mirasın bu sahte mirasçısı Philippe'in[4] devrinde bunları yazan ben, o Zaman'ın, durmuş sandığım yüzyılların bu büyük sömürücüsü'nün, beni boşluklarda kendisiyle birlikte fırıldak gibi çeviren bu Zaman'ın elinde neyim ki ben?

Aleksandr, M. Talleyrand'ın evine misafir olmuştu. Görüşmelerde ben bulunmadım: bu görüşmeleri Abbé de Pradt'la tarihin en büyük adamlarının talihini ve dünyanın kaderini kirli ve küçük ellerinde yuğuran daha başka düzenbazların anlattıklarında okumak mümkündür. Siyaset sahasında halk kitlelerinin dışında ben hiçe sayılıyordum; ikinci derecede entrikacıların en aşağısı bile politika dolaplarının döndüğü odalarda benden çok daha fazla hakka ve teveccühe mazhar oluyorlardı: yeniden kurulması mümkün olan kırallığın müstakbel adamı sıfatiyle pencereler altında, sokakta bekliyordum.

Saint-Florentin sokağı konağında geçen entrikalar sayesinde, muhafazakâr Senato, general Beurnonville, senatör Paucourt, Dalberg dukası, Abbé de Montesquieu ve Dupont de Nemours'dan mürekkep bir hükümet kuruldu; Prens de Bénévent bu hükümetin başkanlığını kopardı.

Bu ada ilk raslayışımda, o zamanın işlerinde büyük rol oynayan bu adamdan sözetmeliydim, ama onun tasvirini *Anılar*'ımın sonuna saklıyorum.

Müttefiklerin girişi sırasında M. de Talleyrand'ı Paris'te bırakmış olan entrika Restauration'un başlangıcındaki başarılarının sebebi olmuştur. Rus Çarı, Tilsit'te gördüğü için, kendisini tanıyordu. Ortada bir Fransız hükümeti bulunmadığından Aleksandr, sahibinin kendisini davet ettiği Infantado konağına indi.

O andan itibaren, M. de Talleyrand dünyanın hakemi geçindi; salonları müzakerelerin merkezi haline geldi. Geçici hükümeti kendi keyfine göre teşkil ederek oraya oyun arkadaşlarını doldurdu. Abbé de Montesquieu bu kabinede sırf kırallığın bir remzi gibi yer almıştı.

Restauration'un ilk eserleri Autun [5] piskoposunun kısırlığına emanet edildi: o, bu Restauration'u kısırlığa mahkûm etti ve ona bir leke ve ölüm tohumu aşıladı.

Başkanın diktatörlüğü altında bulunan geçici hükümetin ilk kararları askerlere ve halka hitaben çıkardığı beyannameler oldu:

"Askerler, diyordu, Fransa, sizinle birlikte altında "yıllardan beri inlemiş olduğu boyunduruğu parçalamış- "tır. İstibdattan neler çekmiş olduğumuzu bir düşünün. "Askerler, vatanın sıkıntılarına bir son vermek zamanı "gelmiştir. Siz onun en asîl evlâtlarısınız; vatanı harabet- "miş, bütün ulusları sizden nefret ettirmeye çalışmış olan, "FRANSIZ BİLE OLMAYAN, bir adamın silâhlarımızın "şerefini ve askerlerimizin âlicenaplığını gözden düşür- "mesi mümkün olsaydı şanınızı bile lekeliyebilecek olan "adam sizin efendiniz olamaz."

Böylece, en aşağılık kölelerinin gözünde bunca zaferler kazanmış olan adam, *Fransız bile değildir!* Ligue devrinde Du Bourg, Bastille kalesini VI. Henri'ye iade ettiği zaman, kara atkısını çıkarmaya ve kalenin teslimi için kendisine teklif edilen parayı almaya yanaşmamıştı. Kıralı tanıması istenince şu cevabı vermişti: "Şüphesiz "o iyi bir prenstir, ama ben M. de Mayenne'e söz verdim. "Hem Brissac alçağın biridir, bunu yüzüne karşı söyle- "mek için, kıralın önünde, dört mızraklı arasında onunla "çarpışmaya hazırım, bağrından yüreğini söküp yerim "onun." Zamanlar ve insanlar arasındaki fark!

4 nisanda geçici hükümetin Fransız ulusuna yeni bir hitabı yayınlandı; bunda deniliyordu ki:

"Sivil kavgalarınıza son verirken büyüklük vasıfla- "riyle dünya sahnesinde beliren bir adamı başınıza geçir- "miştiniz. O, kargaşalığın yıkıntıları üzerinde zorbalık- "tan başka bir şey kurmadı; hiç değilse *minnet duyarak "sizinle birlikte Fransız olması gerekti: ama asla olmadı.* "Ün kazanmak isteyen bir maceracı gibi sebepsiz ve mak- "satsız yere haksız savaşlara girişmekten geri durmadı.

"Zaferlerin gururunu ve suiistimalini eşi görülmemiş bir "yenilgi bu kadar parlak bir şekilde cezalandırırken bile "belki de hâlâ sınırsız tasavvurlarını hayal etmektedir. "Ne ulusal çıkarlara, ne de hattâ kendi zorbalığının çı- "karlarına uygun bir şekilde hüküm sürmesini bildi. Her "yaratmak istediğini mahvetti ve mahvetmek istediği her "şeyi yeniden yarattı. Kuvvetten başka bir şeye inanmı- "yordu; bugün kuvvet altında ezildi: delice bir ihtirasın "haklı cezası."

Şüphe götürmez gerçekler, müstahak olunmuş lânetler; ama bu lânetleri savuran kimdi? Bu acı tenkitlerin arasına sıkışıp kalan benim o zavallı broşürcüğüm ne oluyordu? Büsbütün ortadan kalkmış değil miydi? Aynı 4 nisan günü, geçici hükümet, imparatorluk hükümetinin alâmet ve remizlerini yasak etti; Zafer Takı mevcut olsaydı onu da yıkarlardı. XVI. Louis'nin idam hükmüne ilk oyu veren Mailhes, Napoléon'u imparator adiyle ilk selâmlayan Cambacérès, geçici hükümetin kararlarını hemen kabul ettiler.

6 nisanda Senato bir anayasa çırpıştırdı: bu, aşağı yukarı müstakbel kırallık anayasasının temellerine dayanıyordu; Senato, yüksek meclis sıfatiyle kalıyor, senatörlerin pâyelerinin değişmez ve irsî olacağı ilân ediliyordu; Majorat höccetlerine senatörlük ödeneği ekleniyordu; anayasa bu höccet ve majoratların sahibinin nesline miras kalacağını kabul diyordu: isabet ki bu aşağılık nesillerin eskilerin dediği gibi, Parque'ları vardı [6].

Vatanları istilâ altında bulunurken bir an bile kendi çıkarlarını düşünmekten geri durmayan senatörlerin iğrenç yüzsüzlükleri o olayların sınırsız büyüklüğü arasında bile göze batıyor.

Bourbon'lar için memlekete döndüğü zaman, kurulmuş hükümeti, dilini yutmuş bir Yasama Meclisiyle gizli

ve köle bir Senatoyu, zincirlenmiş bir basını benimsemek rahat bir şey olmıyacak mıydı? İnsan düşününce bunun imkânsızlığına hükmedeceği geliyor: baskıda tutan kol ortadan kalkınca, tabiî hürriyetlerin, basıncın azalmasiyle doğrulup dikelmesi gerekti. Meşru hükümdarlar, yapmaları gerektiği gibi Bonaparte'ın ordusunu dağıtıp (Napoléon, Elbe adasında bu kanıdaydı) bir yandan da imparatorluk hükümetini muhafaza etmiş olsaydı, yalnız istibdat aracını muhafaza etmek için şan ve şeref vasıtasını ortadan kaldırmayı akıl alır mıydı? Meşrutiyet anayasası XVIII. Louis'nin kurtulmalığıydı.

12 nisanda, Artois kontu kırallığın genel vekili sıfatiyle geldi. Üç dört atlı onu karşılamaya gitti. Bunların arasında ben de vardım: Kont, imparatorluk usullerinden farklı olan naziklik ve zarifliğiyle pek sıcak kanlıydı. Fransızlar onun şahsında eski âdetlerini, eski nazikliklerini ve eski dillerini buluyorlardı; kalabalık etrafını çeviriyor ve onu hararetle selâmlıyordu; galip yabancı ile hâlâ tehdit eden Bonaparte'a karşı çifte bir barınak sıfatiyle, mazinin avutucu dönüşü. Ne yazık! bu prens Fransa'ya ancak oğlunun öldürüldüğünü görmek ve tekrar sürgüne dönmek üzere ayak atmış bulunuyordu: insanlar vardır, hayat boyunlarına bir zincir takmış sanırsınız.

Beni kıralın kardeşine takdim etmişlerdi; kendisine broşürümü okutmuşlardı, yoksa adımı işitmiş olmıyacaktı: beni ne XVI. Louis'nin sarayında, ne de Thionville ordugâhında gördüğünü hatırlıyordu ve şüphesiz *Génie du Christianisme*'in de bahsini hiç işitmemişti: bu pek tabiîydi. İnsan çok ve uzun zaman sıkıntı çekti mi kendinden başkasını hatırlamıyor; şahsi haksızlık biraz soğuk fakat hep kendisiyle meşgul olunmasını isteyen bir hayat arkadaşıdır, zihninizi hiç rahat komaz; içinizde baş-

ka hiçbir duyguya yer bırakmaz, bir an bile yanınızdan ayrılmaz, dizlerinize ve yatağınıza sahip çıkar.

Artois kontunun gelişinden bir gün önce Napoléon, M. de Caulaincourt aracılığiyle Aleksandr'la boşuna müzakerelerde bulunduktan sonra, tahtından çekildiğini ilân etmişti:

"Müttefik devletler, imparator Napoléon'un Avru-"pa'da barışın kurulmasına tek engel olduğunu ilân ettik-"leri için, yeminine sadık olan imparator Napoléon, Fran-"sızlar uğrunda her şeyini, hattâ hayatını bile fedaya ha-"zır olduğundan kendisi ve vârisleri hesabına Fransa ve "İtalya tahtından feragat ettiğini bildirir."

Bu parlak sözleri, İmparator, Fransa'ya tekrar dönmek suretiyle, aynı derecede parlak bir şekilde yalanladı; bunun için yalnız Elbe adasına gidecek kadar vakit yetmişti. 20 nisana kadar Fontainebleau'da kaldı.

20 nisan gelince, Napoléon, Capet'ler saltanatının ıssız şatosunun sütunlu avlusuna götüren iki taraflı merdivenlerden indi. Avrupa'yı yenmiş olan askerlerden arta kalan birkaç muhafız eri, sanki son sefer meydanlarındaymışlar gibi; büyük avluda saf oldular; etraflarında I. François ile IV. Henri'ye arkadaşlık etmiş kocamış ağaçlar vardı. Boanparte, savaşlarının son tanıklarına şu sözleri söyledi:

"Eski muhafızlarımın generalleri, subayları, erbaş-"ları ve askerleri, size veda ediyorum: yirmi yıldan beri "sizden hoşnudum; sizi daima şan ve şeref yolunda bul-"dum.

"Müttefik devletler bütün Avrupa'yı bana karşı si-"lâhlandırdılar; ordumuzun bir kısmı görevlerine ihanet "etti. *Bizzat Fransa da kendini başka mukadderata bağladı.*

"Sizinle ve bana sadık kalan yiğitlerle iç savaşı üç

"yıl devam ettirebilirdim; ama Fransa mutsuz olacaktı, "bu da kendime çizmiş olduğum amaca aykırı olurdu.

"Fransa'nın kendine seçtiği yeni kırala sadık olunuz; "çilesi uzun sürmüş olan vatanımızı terk etmeyiniz! Bu "sevgili vatanı daima sevin, çok sevin.

"Kaderime acımayın; sizi mutlu bilirsem daima mut- "lu olurum.

"Ölebilirdim; benim için pek kolaydı bu; ama şeref "yolundan ayrılmıyacağım. Görülecek bir işim daha var: "yaptıklarımızı yazmak.

"Hepinizi kucaklıyamam; ama generalinizi kucaklı- "yacağım... Gelin general..." (General Petit'yi kucaklar.) "Kartalı getirsinler!.." (Bayrağı öper.) "Sevgili kartal, "bu öpüşler bütün yiğitlerin yüreklerinde çınlasın!.. Elve- "da, çocuklarım!.. Mutlu olmanız daima en büyük dile- "ğim olacaktır; beni unutmayın."

Bunları söyledikten sonra Napoléon dünyayı kaplayan çadırını topladı.

Bonaparte, hükümdarların bütün mülkiyetiyle ve mirasa mahsuben kendisine verdikleri adaya kadar onu korumaları için müttefiklerden komiserler istedi. Rusya adına kont Şuvalof, Avusturya adına general Koller, İngiltere adına albay Cambell ve Prusya adına Waldburg-Truschess kontu tayin edildiler: bu sonuncusu *Fontainebleau'dan Elbe adasına kadar Napoléon'un yolculuğu*'nu yazdı. Bu broşürle abbé Pradt'ın Polonya elçiliği üzerine yazdığı broşür Napoléon'u en çok üzen iki belge olmuştur. Nürnberg'de Von Gentz'in *Almanya'nın büyük zilleti* isimli eserini basıp dağıttığı için Alman tabii zavallı Palm'i kurşuna dizdirdiği o astığı astık, kestiği kestik

günlerini o vakit şüphesiz ki aramıştır. Nürnberg, bu eserin yayınlandığı sırada henüz serbest şehir olduğu için Fransa'ya ait değildi: Palm, bu şehrin fethedileceğini önceden tahmin etmeli değil miydi?

Waldburg kontu Fontainebleau'da yola çıkmadan yapılan birçok görüşmeleri anlatıyor. Bonaparte'ın Lord Wellington'u çok öğdüğünü, tabiatını ve huylarını sorduğunu anlatıyor.

Prag'da, Dresden'de, Frankfurt'ta barışı imzalamadığı için özür diliyordu; hata ettiğini itiraf etmekle beraber o zaman başka maksatlar gütmüş olduğunu söylüyordu. "Ben yağmacı değilim, diye ekliyordu, çünkü tacı an-"cak milletin oy birliğiyle istemesi üzerine kabul ettim, "oysa XVIII. Louis, ondan fazla üyesinin XVI. Louis'nin "ölümüne oy vermiş olduğu aşağılık bir Senatonun çağ-"rısı üzerine tahta çıktığı için bir yağmacıdır."

Waldburg kontu hikâyesine şöyle devam ediyor:

"İmparator öbür dört arabasiyle birlikte ayın 21'inde "öğleye doğru, yola çıktı. Daha önce general Koller'le "uzun boylu görüşmüştü, söylediklerinin özeti şuydu: "Dün eski muhafızlara söylediklerimi işittiniz; bu sözler "hoşunuza gitti, yaptığı etkiyi de gördünüz. Onlara işte "böyle seslenmek, böyle davranmak gerekir. XVIII. "Louis bu örneği izlemezse Fransız askerlerinden hiçbir "şey bekleyemez."

"... Fransız kıtalarından uzaklaştığımız andan iti-"baren *yaşasın imparator* sesleri kesildi. Moulins'de ilk "beyaz *cocard*'ları gördük, ve halk bizi *yaşasın müttefik-"ler!* nidalariyle karşıladı. Albay Cambell, Toulon'da ya "da Marsilya'da, Napoléon'un isteği üzere, kendisini ada-"sına götürecek bir İngiliz firkateynini aramaya gitti.

"Akşam saat on sularında geçtiğimiz Lyon'da bir iki "gurup toplanarak *yaşasın Napoléon!* diye bağırdılar.

"Ayın 24'ünde öğleye doğru Valence civarında mareşal "Augereau'ya rasladık. İmparatorla mareşal arabaların- "dan indiler; Napoléon şapkasını çıkardı ve Augereau'ya "elini uzattı, o da selâmlamadan kendisini kucakladı. İm- "parator onu kolundan tutarak, *"Nereye böyle?* dedi, *sa- "raya mı?"* Augereau, şimdilik Lyon'a gittiğini söyledi: "bir çeyrek saat kadar Valence yolunu birlikte yürüdüler. "İmparator mareşale kendisine karşı hareket tarzı hak- "kında sitemlerde bulundu ve dedi ki: *bildirin pek kötü; "bana harakette bulunmaya ne lüzum vardı? Sadece di- "yebilirdin ki: millet yeni bir hükümdar lehinde oy kul- "landığı için ordunun görevi bu oya uymaktır. Yaşasın "kıral! Yaşasın XVIII. Louis!* O zaman Augereau da Bo- "naparte'a sen diye hitabetmeye başladı ve uğrunda her "şeyi, hattâ bütün Fransa'nın mutluluğunu bile feda et- "tiği doymak bilmez tutkuları yüzünden ona acı tenkitler- "de bulundu. Bu sözler Napoléon'u sıktığı için birdenbi- "re sert bir tavırla mareşale döndü, onu kucakladı, yine "şapkasını çıkararak selâmladı ve arabasına atladı. Auge- "reau, elleri arkasında kavuşmuş bir halde, kasketini ba- "şından kımıldatmadı; ancak İmparator arabasına bindi- "ği zaman, Allahaısmarladık derken ona küçümseyici bir "el işareti yaptı...

"Ayın 25'inde Orange'a vardık ve: *Yaşasın kıral! "Yaşasın XVIII. Louis!* sesleriyle karşılaştık.

"Aynı gün, sabahleyin, İmparator, Avignon'dan bi- "raz ilerde, hayvanların değiştirileceği noktada birikmiş "büyük bir kalabalık buldu. Yolunu bekleyen halk bizi *"Yaşasın Kıral! Yaşasın müttefikler! Kahrolsun müstebit, "alçak, kötü, serseri!* sesleriyle karşıladı. Bu kalabalık "ona daha binbir küfür savurdu.

"Bu rezalete son vermek, ve arabasına saldıran hal- "kı dağıtmak için elimizden geleni yaptık; bu kudurmuş-

"ların, ona hakaretlerde bulunmasına engel olamadık; "Bizi bu hale düşüren odur, sefaletlerimizi artırmaktan "başka da bir isteği yoktur" diyorlardı...

"Geçtiğimiz bütün yerlerde aynı şekilde karşılandı. "Hayvanları değiştirdiğimiz bir köy olan Orgon'da hal- "kın kudurganlığı son haddini bulmuş, arabaların dura- "cağı hanın önünde bir sehpa dikmiş, buraya kana bo- "yanmış Fransız askeri üniformalı bir manken asmışlar- "dı, mankenin göğsünde şöyle bir yazı vardı: *Müstebidin "âkibeti ergeç bu olacaktır.*

"Halk Napoléon'un arabasına asılıyor ve yüzüne kar- "şı en ağır küfürleri savurmak için onu görmeye çalışıyor- "du. İmparator elinden geldiği kadar general Bertrand'ın "arkasına gizleniyordu; solgun ve perişandı, ağzını bıçak "açmıyordu. Halka meram anlata anlata nihayet onu bu "kötü durumdan kurtarabildik.

"Kont Şuvalof, Bonaparte'ın arabası yanında, halka "dedi ki: "Savunmasız bir biçareye hakaret etmekten "utanmıyor musunuz? Dünyaya hükmedeceğini sanırken "bugün hayatı insafınıza kalmış olduğu için bu hazin du- "rumu onu zaten yeter derecede utandırmıştır! Onu ken- "di haline bırakın, bakın ona: görmüyor musunuz ki ar- "tık tehlikeli olmayan bu adama karşı kullanacağınız tek "silâh küçümsemedir. Ondan başka türlü intikam almak "Fransız milletine yakışmaz!" Halk bu sözleri alkışlı- "yordu, Bonaparte da yaptığı etkiyi görerek Şuvalof'a, "doğru der gibi işaretlerde bulunuyordu, sonradan ken- "disine ettiği iyilikten dolayı ona teşekkür etti.

"Orgon'dan bir çeyrek fersah ötede ihtiyaten kılık "değiştirmeyi gerekli gördü: sırtına eski bir mavi redin- "got, başına beyaz *cocard*'lı yuvarlak bir şapka geçirdi ve "arabasının önünde koşturmak için bir menzil atına bin- "di; böylece kendisini bir ulak sanmalarını istiyordu. Biz

"kendisine yetişemediğimiz için Saint-Cannat'ya ondan "çok sonra eriştik. Halkın elinden kurtulmak için ne "gibi çarelere başvurduğunu bilmediğimizden kendisini "pek tehlikede sanıyorduk, çünkü arabasının, kapılarını "açmaya çalışan kudurmuş insanlarla çevrilmiş olduğunu "görüyorduk: Çok şükür kapılar kapalıydı, bu sayede ge- "neral Bertrand tehlikeyi atlattı. Bizi en ziyade şaşırtan "kadınların ısrarı oldu; İmparatoru kendilerine teslim "etmemizi yalvarıyor: "Bize ve size karşı ettikleriyle bu- "na o kadar müstahak olmuştur ki sizden ancak haklı bir "şey istiyoruz?" diyorlardı.

"Saint-Cannat'dan yarım fersah ötede İmparatorun "arabasına yetiştik, az zaman sonra, araba büyük yolu "üstünde bulunan *la Calade* adında bir hana girdi. Biz de "peşisıra oraya indik, kılığını değiştirdiğini ve o acayip "kıyafeti sayesinde bu hana girebildiğini ancak orada öğ- "renebildik; yanında yalnız bir ulak vardı, generalden "ahçı yamağına kadar bütün maiyeti, önceden edindikle- "ri anlaşılan beyaz *cocarde*'lar takınmıştı. Uşağı bize ge- "lerek İmparatoru albay Campbell diye tanıtmamızı rica "etti, çünkü oraya vardığında hancı kadına kendini bu "adla tanıtmıştı. Bu isteği yerine getireceğimizi vadet- "tik, odamsı bir yere ilkönce ben girdim ve eskiden dün- "yaya hükmeden adamı, başını elleri arasına alıp derin "düşüncelere dalmış bir halde buldum. İlkin onu tanıya- "madım ve yanına yaklaştım. Birinin yürüdüğünü işitin- "ce yerinden hoplayarak kalktı, yüzünün gözyaşlariyle ıs- "lanmış olduğunu gördüm. Bir şey söyleme diye işaret et- "ti, beni yanma oturttu, ve hancı kadın odada kaldığı "sürece bana havadan sudan sözetti. Fakat o çıktığı za- "man tekrar eski durumunu aldı. Onu yalnız bırakmayı "uygun buldum: bununla beraber kendisinin handa oldu-

"ğundan şüphelenmemeleri için arasıra odasına uğrama-
"mızı rica ettirdi..

"Albay Campbell'in bir gün önce Toulon'a gitmek
"üzere tam buradan geçtiğinden haberleri olduğunu ken-
"disine bildirdik. Hemen Lord Burghers adını almaya ka-
"rar verdi.

"Sofraya oturuldu; ama yemeği pişirenler kendi ah-
"çıları olmadığı için, zehirlenmek korkusıyla bir türlü
"ağzına bir şey koymuyordu. Bununla birlikte bizim iş-
"tahla yediğimizi görünce içindeki korkuyu bize göster-
"mekten utandı, önüne getirilen her şeyden aldı, tadar-
"mış gibi yaptıysa da yemekleri el sürmeden geri gönde-
"riyordu; bazan da aldığı bir şeyi, yedi sansınlar diye ma-
"sanın altına atıyordu. Yemeği biraz ekmekle bir şişe
"şaraptan ibaret kaldı. Şarabı arabasından getirmişti, bi-
"ze de ikram etti.

"Çok konuştu ve pek güleryüzlü davrandı. Bize hiz-
"met eden hancı kadın çıkıp da yalnız kaldığımız zaman
"hayatını ne derecede tehlikede gördüğünü bize bildirdi;
"Fransız hükümetinin burada kendisini kaçırmak veya öl-
"dürtmek için tedbirler almış olduğu kanısına varmıştı.

"Nasıl kurtulabileceği hakkında bin türlü tasavvur-
"ları vardı; Aix halkını aldatma çarelerini de düşünüyor-
"du, çünkü kendisini menzil yerinde büyük bir kalabalı-
"ğın beklediğinden onu haberdar etmişlerdi. Kendisince
"en uygun çare Lyon'a dönüp oradan başka bir yol tuta-
"rak İtalya'dan gemiye binmek olacağını söyledi. Bu ta-
"savvura kesinlikle razı olamazdık, doğruca Toulon'a ya
"da Digne yoliyle Frejus'e gitmesi için kendisini iknaa
"çalıştık. Fransız hükümetinin, bizim haberimiz olmadan,
"kendisine karşı bu kadar alçakça maksatlar gütmesinin
"imkânsız olduğuna, ahalinin de, gösterdiği taşkınlıklara

"rağmen, böyle bir cinayet işleyemiyeceğine onu inandır-
"maya çalıştık.

"Bizi daha çok inandırmak ve kaygılarının, aklınca,
"ne kadar yerinde olduğunu ispat etmek için kendisini ta-
"nımamış olan hancı kadınla arasında geçen konuşmayı
"anlattı. Kadın ona sormuş: — E, söyleyin bakalım! Bo-
"naparte'a rasladınız mı? — *Hayır,* cevabını vermiş. Ka-
"dın devam etmiş: — Acaba kurtulabilecek mi diye me-
"rak ediyorum; bana öyle geliyor ki halk onun hakkın-
"dan gelecek: buna da müstahaktır ya o alçak! baksanı-
"za, onu adasına gemi ile mi götürecekler? — *Tabii.*
"— Herhalde denizde boğarlar. Öyle değil mi? Napoléon:
"*Umarım,* diye cevap vermiş. *Görüyorsunuz ya ne büyük*
"*tehlikeler bekliyor beni,* diye ekledi.

"O zaman bizi kaygıları ve kararsızlıklariyle usan-
"dırmaya başladı. Hattâ acaba bir yanda kaçabileceği giz-
"li bir kapı var mıdır, yahut da gelince kepenklerini ka-
"pattırdığı pencere atlayıp kaçması için fazla yüksek de-
"ğil midir, diye bakmamızı rica etti.

"Pencere, dış yanından demir parmaklıklıydı, bu
"keşfi kendisine haber verince son derece canı sıkıldı. En
"küçük bir gürültü olsa titriyor ve benzi atıyordu.

"Yemekten sonra, onu düşünceleriyle başbaşa bırak-
"tık, istemiş olduğu gibi arasıra odasına girdiğimiz za-
"manlar onu hep gözleri yaşlı buluyorduk.

. . .

"General Şuvalof'un yaveri gelip sokakta birikmiş
"olan halkın hemen tamamiyle dağılmış olduğunu bildirdi.
"İmparator gece yarısı yola çıkmaya karar verdi.

"Aşırı bir ihtiyat göstererek gene tanılmamak için
"tedbirler aldı.

"General Şuvalof'un yaverine çok ısrar ederek hana

"gelirken sırtında bulunan mavi redingotla yuvarlak şap-
"kayı giymeye onu ikna etti.

"Kendisini bir Avusturya albayı diye tanıtmak iste-
"yen Bonaparte general Koller'in üniformasını aldı, ge-
"neralin Saint-Thérèse nişanını takındı, benim yol kas-
"ketimi başına ve general Şuvalof'un kaputunu sırtına ge-
"çirdi.

"Müttefik devletler komiserleri kendisini böylece
"giydirdikten sonra arabalar yola koyuldu, ama aşağıya
"inmeden önce, odamızda, hangi sıra ile yürüyeceğimizin
"bir provasını yaptık. General Drouot alayın başında gi-
"diyordu; sonra sözde imparator, general Şuvalof'un ya-
"veri, sonra da general Koller, İmparator, general Şuva-
"lof geliyor, ben de İmparatorun maiyetinin katılmış ol-
"duğu artçılar arasında bulunmak şerefine nail oluyor-
"dum.

"*Müstebidi* dediği adamı aramızda bulmak için elin-
"den geleni yapan şaşkın halkın arasından bu durumda
"geçtik.

"Şuvalof'un yaveri (Binbaşı Olevyef) Napoléon'un
"arabasında onun yerini aldı, Napoléon da general Kol-
"ler'in arabasına kendisiyle birlikte bindi.

"Bununla birlikte İmparatorun içi bir türlü rahat et-
"memişti; Avusturyalı generalin arabasından dışarı çık-
"mıyordu, bu lâubaliliğiyle varlığını gizlesin diye arabacı-
"ya sigara içmesini emretti. Hattâ general Koller'den şar-
"kı söylemesini bile rica etti. O da şarkı bilmediğini cevap
"verince Bonaparte öyleyse ıslık çalmasını söyledi.

"İşte yoluna bu durumda, arabanın bir köşesine bü-
zülmüş, generalin hoş musikisiyle kendinden geçmiş ve
"arabacının sigara dumanlariyle tütsülenmiş bir halde
"uyur gibi yapıyordu.

"Saint-Maximin'de bizimle birlikte kahvaltı etti. Aix "kaymakamının o civarda olduğunu öğrenince onu çağırt- "tı ve kendisine şöyle çıkıştı: *"Beni Avurturya üniför- "masiyle gördüğünüz için yüzünüz kızarmalıydı; Pro- "vence'lıların hakaretlerinden kurtulmak için bunu giy- "mek zorunda kaldım. Muhafızlarımdan altı bin askeri "beraberimde getirebilecekken aranıza tam bir güvenle "geliyordum. Burada bula bula beni ölümle tehdit eden "bir kudurmuşlar sürüsü buldum. Provence'lılar kötü in- "sanlar; ihtilâl sırasında her türlü zulüm ve cinayetler iş- "lemişlerdir, şimdi de tekrar başlamaya hazırdırlar; ama "sıra mertçe döğüşmeye geldi mi ödlektirler. Provence "bana hoşnut kalabileceğim tek bir alay vermemiştir. Ama "bugün bana yaptıklarının aynını belki yarın XVIII. Lou- "is'ye yapacaklardır.* v.s.

"Sonra bize dönerek XVIII. Louis, Fransız ulusuna "karşı çok yumuşak davranırsa onu asla yola getiremiye- "ceğini söyledi. *Hem,* diye devam etti, *ister istemez bü- "yük vergiler toplayacak, bu tedbirler de derhal tebaala- "rını ondan nefret ettirecektir.*

"Bize anlattığına göre, beyaz *cocarde* taşıdıkları için "asılmaya mahkûm edilen iki kıralcıyı kurtarmak üzere "kendisini on sekiz yıl önce binlerce askerle buraya gön- "dermişler. *Onları bu kudurmuşların elinden güçbelâ kur- "tardım,* diye devam etti, *bugün bu adamlar içlerinden "biri beyaz cocarde'ı takmaya yanaşmıyacak olsa aynı "taşkınlıkları göstermeye hazırdırlar! Fransız milleti iş- "te bu kadar dönektir.*

"Luc'te iki Avusturya süvari bölüğü bulunduğunu "öğrendik. Napoléon'un isteği üzerine komutanına Fré- "jus'e kadar imparatora muhafızlık etmek üzere orada "bizi beklemesi emrini gönderdik."

Valdburg kontunun hikâyesi burada bitiyor; bu türlü yazıları okumak insanın fenasma gidiyor. Nasıl olur! komiserler sorumluluğu kendi omuzlarında olan adamı daha iyi bir şekilde koruyamazlar mıydı? Onlar kim oluyorlardı ki böyle bir adama karşı yüksekten alan tavırlar takınıyorlardı? Bonaparte'ın hakkı var, isteseydi muhafızlarının bir kısmı ile birlikte yola çıkabilirdi. Yanındakilerin, başına gelebilecek şeylere kayıtsız davranmış oldukları apaçıktır: küçülmesinden zevk duyuyorlardı; kurbanın güvenliği için yalvardığı ve kendisini küçük görmelerine vesile olan tedbirleri memnuniyetle yerine getiriyorlardı: en yüksek başların üstünde yürümüş olanın kaderini ayakları altında tutmak, hakaret etmek suretiyle gururdan öc almak ne tatlıdır! Onun için komiserler böyle bir talih değişmesi karşısında insana hiçliğini haber vermek ve tanrı takdirinin büyüklüğünü anlatmak için tek kelime, hattâ sadece sıradan bir duygulu söz de olsa, tek kelime bulamamışlardır! Müttefiklerin arasında eskiden Napoléon'a yaltaklanmış olanlar pek çoktu: kuvvetin önünde dize gelmiş olan adamın yenilmişin karşısında kurum satmaya hakkı yoktur. Kabul ediyorum, kıral ve kıraliçesiyle birlikte neler çektiğini unutmak için Prusya'nın erdemine bir çaba harcatması lâzımdı; ama bu çaba harcanmalıydı. Ne yazık! Bonaparte hiçbir şeye acımamıştı; bütün yürekler ona karşı buz kesilmişti. En büyük zalimliğini Yafa'da göstermişti; en büyük zilleti de Elbe yolunda; ilkinde askerî zorunluklar gibi bir mazereti vardı; ikincisinde yabancı komiserlerin kabalığı okuyucuların duygularını hafifletmekte ve İmparatorun alçalışını azaltmaktadır.

Fransız geçici hükümeti de bana tamamiyle günahsız görünmüyor: Maubreuil'ün iftiralarını kabul etmiyorum ama [7] Napoléon'un eski uşaklarına hâlâ telkin et-

mekte olduğu korku yüzünden kazara meydana gelecek bir felâkete, bu hükümet sadece vah vah deyip geçebilirdi.

Waldburg-Truchess kontunun anlattığı olayların doğruluğundan insan şüphe etmek istiyor ama general Koller, *Waldburg'un yol notlarının devamı* adlı bir eserde arkadaşının anlattıklarının bir kısmını doğrulamıştır; öte yandan general Şuvalof da bana olayların doğruluğunu bildirmişti: onun ölçülü sözleri Waldburg'un ballandıra ballandıra anlattıklarından fazlasını söylüyordu. Nihayet *Fabry'nin yol notları;* gözleriyle görmüş tanıkların ifadelerine dayanan gerçek Fransız belgelerinden ibaretti.

Komiserlerle müttefiklerin hareketleri hakkında hükmümü verdikten sonra gelelim Napoléon'a: *Waldburg'un yol notları*'nda gördüğümüz adam geçerken o dünyayı yenmiş olan mıdır? Bir ulak elbisesi içinde bir han köşesinde ağlayan, kılık değiştirecek, gözünden sel gibi yaş gidecek hale düşmüş bir kahraman! Marius, Kartaca'nın yıkıntıları üstünde böyle mi durmuştu? Annibal, Bithynia'da, Caesar, senatoda böyle mi ölmüştü? Pompeus nasıl gizlenmişti? başını ihramiyle örterek. Al saltanat hil'atını giymiş olan, beyaz *cocarde* altına gizleniyor: *Yaşasın kıral!* nidasiyle selâmlanıyor! O kıral ki bir varisini kurşuna dizdirmişti! Dünyaya hakim olan adam, kendisini daha iyi gizlemek için komiserlerin utandırıcı davranışlarını teşvik ediyor, general Koller'in ıslık çalmasına, bir arabacının sigarasının dumanını yüzüne savurmasına bayılıyor, general Şuvalof'un yaverini İmparator rolünü oynamaya zorlarken o, Bonaparte, bir Avusturya albayının elbisesini giyiyor ve bir Rus generalinin kaputiyle örtünüyordu! Hayatı ne müthiş sevmiş olmalı: bu ölümsüzler ölmeye razı olamazlar.

Moreau, Bonaparte hakkında derdi ki: "Onun başlıca

vasıfları yalancılık ve hayat sevgisidir: onu döğecek olsaydım ayaklarıma "kapanıp af dilediğini görürdüm." Moreau, Bonaparte'ın tabiatını anlıyamadığı için böyle düşünüyordu. Lord Byron'un düştüğü hataya düşüyordu. Hiç değilse, Saint-Hélène'de, ilham perilerinden kuvvet alarak yükselen Napoléon'un, İngiliz valisiyle ilişkilerinden büyük bir asîllik göstermesine rağmen, kendi azametinden başka taşıyacak yükü olmamıştır. Fransa'da, ettiği kötülükler ona dullarla yetimlerde şahıslanmış gibi göründü ve onu beş on kadının şerrinden titremek zorunda bıraktı.

Bütün bunlar tamamiyle doğrudur; ama Bonaparte büyük dehalara uygulanan usullere göre muhakeme edilmektedir. Çünkü insanlık tarafı eksikti. İnsanlar vardır ki çıkmasını bilirler ama inmesini bilmezler. Napoléon her ikisini de yapabilecek gücteydi. İsyan eden o melek gibi, ölçüsüz boyunu kısaltıp dar bir ölçünün içine sığdırabilirdi; dövülmeye elverişli yumuşaklığı ona kurtuluş ve yeniden diriliş imkânlarını veriyordu: bitmiş gibi göründüğü bir sırada onda her şey bitmiş değildi. Keyfine göre tabiat ve kılık değiştiren, tragedyayı olduğu kadar komedyayı kusursuz oynayan bu aktör köle gömleğiyle olduğu kadar kıral hil'atiyle de, Attalos [8] rolünde olduğu kadar Caesar rolünde de tabiî görünmesini bilirdi. Hele bir an daha geçsin, o zilleti içinden cücenin, bir Briareus'un [9] başını kaldırdığını göreceksiniz; Asmodée [10], içine sıkışmış olduğu şişeden, ölçüsüz bir duman halinde çıkacaktır. Napoléon, hayatı, kendisine getirdiği şeyler için beğenirdi; henüz daha resmedeceği şeyler kalmış olduğunu seziyordu; tablolarını tamamlamadan önce tuvalsiz kalmak istemiyordu.

Haksızlıkta komiserler kadar ileri gitmiyen Walter Scott, Napoléon'un korkuları hakkında safça bir gözlem-

de bulunur, halkın öfkesinin Bonaparte'ın üzerinde derin bir etki yaptığını, gözyaşları döktüğünü, herkesçe kabul edilen cesaretine yaraşmaz bir zaaf gösterdiğini söyler; ama sonra ekler: "Tehlikenin nevi pek korkunçtu, savaş alanlarının dehşetine alışmış olanları bile yıldıracak bir tarafı vardı: en yiğit asker bile Von Wittler'in [11] ölümü karşısında titreyebilir."

Napoléon, Terreur devrinde yükseliş yoluna girmiş olduğu aynı yerlerde o ihtilâl acılarını tatmıştı.

Prusya generali, hikâyesine bir yerde ara vererek, İmparatorun gizlemediği bir hastalığını açıklamayı gerekli görmüş: Waldburg kontu gördüklerini, M. de Ségur'ün Rusya seferi sırasında şahit olduğu, Bonaparte'ı atından inip başını toplara dayamak zorunda bırakan hastalığıyle karıştırmış olabilir. Ünlü savaşçıların uğradıkları dertler arasında gerçek tarih ancak IV. Henri'nin kalbini parçalamış olan hançerle Turenne'i öldüren gülleyi hesaba katar.

Bonaparte'ın Féjus'e gelişini anlattıktan sonra, büyük sahnelerin yükünden kurtulan Walter Scott sevinerek asıl kabiliyetli olduğu alana dönüyor; Madam de Sevigné'nin dediği gibi *il s'en va en bavardin* [12]; Scott, Napoléon'un Elbe adasından geçişini, imparatora yapılan iltifatları ne zaman işitse *Humbug* [13] demekten kendini alamıyan Hinton'un dışında İngiliz tayfalarının Bonaparte'ı ne kadar sevdiklerini anlatır. Napoléon ayrılırken Hinton, Napoléon'a sağlıklar ve gelecek sefere bahtı açık olmasını dilemiş, insanlığın bütün sefil ve bütün büyük tarafları Napoléon'da kişileşmişti.

Bütün dünyanın tanıdığı Bonaparte lânetler arasında Fransa'dan kaçarken herkesin unutmuş olduğu XVIII. Louis beyaz bayraklarla taçlardan yapılmış bir çatı altın-

da Londra'dan ayrılıyordu. Napoléon, Elbe adasına çıkınca, orada kuvvetini tekrar buldu. XVIII. Louis, Calais'ye çıkarken orada Louvel'i [14] bulabilirdi, oysa on altı yıl sonra X. Charles'i Cherbourg'da gemiye bindirmek görevini yapacak olan general Maison'a rasladı. X. Charles herhalde kendisini müstakbel görevine lâyık bir aşamaya çıkarmak için olacak, sonradan M. Maison'a Fransa mareşali asâsını verdi; tıpkı bir şövalyenin döğüşmeden önce, kendisiyle boy ölçüşmeye tenezzül ettiği aşağı seviyeden adama şövalyelik vermesi gibi.

XVIII. Louis'nin meydana çıkmasının doğuracağı etkiden korkuyordu.

Jean d'Arc'ın İngilizler eline düştüğü şehre [15] ondan önce koşmuştum; orada bana Bonaparte'a karşı atılan güllelerden birinin isabetiyle parçalanmış bir kitabe gösterdiler. Attilâ gibi: "Atımın geçtiği yerde ot bitmez" diyebilecek olan savaşçının yerini alan malûl kıralcıyı görünce ne diyeceklerdi? Resmi bir görevim olmadığı ve içimden gelmediği halde (bahtımın zarı atılmıştı), *Compiègne'e Varış*'ı tasvir etmek, Saint-Louis'nin oğlunu, ilham perilerinin yardımiyle idealleştirdiğim şekilde göstermek gibi güç bir işi üzerime almıştım. Şöyle diyordum:

"Kıralın arabasının önünde, haşmetliyi karşılamaya "çıkan Fransa mareşalleriyle generalleri gidiyorlardı. Ar- "tık *hükümdarım çok yaşa* sesleri değil, sadece rikkat ve "sevinç duygularına tercüman olduğundan başka bir şey "fark edilmeyen bir haykırış uğultusu işitiliyordu. Kıra- "lın sırtında mavi bir elbise vardı, üstünde apoletlerle bir "plâk'tan başka bir nişan görülmüyordu; bacakları ince "bir altın kordonla zırhlanmış kadifeden tozluklarla sa- "rılıydı. Kadim zevkteki tozluklariyle, asâsı bacakları "arasında olduğu halde koltuğunda otururken insanın gö- "zü önüne XIV. Louis'nin elli yaşındaki hali geliyordu...

"Mareşal Macdonald, Ney Moncey, Sérurier, Brune, Neuf-"châtel prensi, bütün generaller, bütün hazır bulunanlar "kıraldan en muhabbetli sözler işittiler. Fransa'da meşru "hükümdarın, kıral adının böylesine büyüleyici bir etki-"si vardır. Bir adam, tek başına, hiçbir şeysiz, maiyetsiz, "muhafızsız, servetsiz sürgünden gelir; verecek bir şeyi "yoktur, büyük bir şey vadedecek halde değildir. Genç "bir kadının koluna dayanarak arabasından iner; kendi-"sini hiç görmemiş olan komutanlara, ancak adını öğren-"miş erlere kendini gösterir. Kimdir bu adam? kıral! Her-"kes önünde dize gelir."

Burada bir maksat güderek askerler hakkında söylediğim şeyler generaller hakkında doğruydu ama erler hakkında yalan söylüyordum. XVIII. Louis 3 mayıs günü Paris'e girdiğinde Notre-Dame'a gittiği zaman tanık olduğum manzara hâlâ gözümün önünde: kıralın yabancı kıtalar görerek incinmesini istememişlerdi; Pont-Neuf'ten Notre-Dame'a kadar yolun iki yanında saf olan eski muhafızlardan bir piyade alayı idi. Hiç sanmam ki insan yüzleri bundan daha tehditli, bundan daha korkunç bir şey ifade etmiş olsun. Avrupa'yı yenmiş olan, vücutları yaralarla delik deşik olmuş, başları üstünden bunca güllelerin geçtiğini görmüş, o ateş ve barut kokan muhafız erleri, işte bu adamlar, komutanlarından yoksun bir halde, Napoléon'un istilâya uğramış başkentinde Rus, Avusturyalı ve Prusyalılardan kurulu bir ordunun nezareti altında, savaşın değil, zamanın sakat bıraktığı ihtiyar bir kıralı selâmlamak zorunda bulunuyorlardı. Bazıları alınlarının derilerini oynatıyor, sanki görmemek ister gibi tüylü koca kalpaklarını gözlerinin üstüne indiriyor; bazıları kudurtucu bir öfkenin küçümsemesi ile dudaklarının uçlarını sarkıtıyorlardı; birtakımları da bıyıkları arasından kaplanlar gibi dişlerini gösteriyorlardı.

Silâh gösterme selâmını hırslı bir sertlikle yapıyorlardı ve bu silâhların gürültüsü insanı titretiyordu. Kabul etmek gerek, hiçbir zaman insanoğlu böyle bir duruma düşürülmemiş, böyle bir işkence görmemiştir. O anda intikam almaya çağrılmış olsalardı, son ere kadar öldürmeleri gerekirdi, yoksa dünyayı çatır çatır yerlerdi.

Safın bir ucunda atlı genç bir hüsar vardı; elinde yalın kılıcı tutuyor, sinirli bir hareketle onu havada hoplatıp oynatıyordu. Benzi atmıştı; gözleri fıldır fıldır dönüyordu; bağırma arzusunu daha dudaklarından fırlamadan boğuyor ve dişlerini takırdatarak ağzını açıp kapıyordu. Bir Rus subayını gördü: ona öyle bir bakışla baktı ki, tarif edilemez. Kıralın arabası önünden geçtiği zaman atını sıçrattı ve muhakkak ki kıralın üstüne atılmayı aklından geçirdi.

Restauration, başlangıcında tamir edilmez bir hata işledi: mareşalleri, generalleri, askerî valileri, subayları, maaşları, nişanları ve pâyeleriyle alıkoyarak orduyu terhis etmeliydi; erler sonradan yeniden kurulacak orduya kısım kısım girebilirlerdi, daha sonraları kırallık muhafızları için böyle yapılmıştır: böylelikle meşru kırallık kazandıkları zaferlerin adlarını taşıyan örgütlü, düzenli, durmadan aralarında geçmiş zamandan sözeden, yeni efendilerine karşı düşmanca duygular besleyen bu imparatorluk askerlerini düşman olarak karşısında bulmayacaktı.

Eski kırallığa mensup askerlerle yeni imparatorluğun askerlerinden karma olan o Maison-Rouge'un [16] yersiz diriltişi işi büsbütünü berbat etti: bin bir savaş meydanında ün kazanmış tecrübeli askerlerin, şüphesiz ki pek mert ama çoğu askerlik mesleğinde acemi erleri aralarında görmekten, bunların yüksek bir askerî muhafızlık üniforma ve alâmetlerini, buna hak kazanmadan taşıdıklarını

görmekten incinmiyeceklerini sanmak, insan ruhundan habersiz olmak demekti.

XVIII. Louis'nin Compiègne'de kalışı sırasında Aleksandr kendisini ziyarete gelmişti. XVIII. Louis azametiyle onu gücendirdi: bu görüşmenin sonucu 2 mayıs tarihli Saint-Ouen beyannamesi oldu. Kıral bu beyannamede: ulusuna verdiği anayasaya temel olarak aşağıdaki taahhütlerde bulunmak kararını bildiriyordu: *İki meclise bölünmüş temsilî hükümet, ulusun serbestçe belirtilmiş rızasına dayanan vergiler, fert ve âmme hürriyetleri, basın hürriyeti, din hürriyeti, mülkiyetin el sürülmezliği, millî emlâk satışlarının bozulmazlığı, sorumlu bakanlar, azledilmez yargıçlar ve adliyenin bağımsızlığı, her Fransızın her hizmete girebilmesi.*

Bu bildiri, XVIII. Louis'nin zihniyetine uygun olmakla beraber, şerefi ne ona, ne de müşavirlerine aittir; sadece zaman dinlendiği yerden çıkıp tekrar harekete geçmişti: 1792 den beri o, kanatlarını kapamış, yürüyüşünü durdurmuştu; şimdi uçuşuna ya da seyrine yeniden devam ediyordu. Terreur'ün taşkınlıkları, Bonaparte'ın istibdadı düşünceleri ters-yüz etmişti; ama bu düşüncelere karşı çıkarılan engeller ortadan kaldırılınca, bu düşünceler bir nehir gibi hem üzerinde akmak, hem de kazıp açmak zorunda oldukları batağa yeniden dönmüştü. Her şeye bırakılmış olduğu yerden başlandı; arada geçmiş olan şeyler sanki hiç olmamış gibi davranıldı: yeniden ihtilâlin başlangıcındaki sıralara gelmiş olan insan zihniyeti sadece ömründen kırk yıl kaybetmişti; ama toplumun genel hayatında kırk yıl da nedir ki? Zamanın kesilmiş parçaları birbirine eklenince bu eksiklik ortadan kalktı.

30 mayıs 1814 günü müttefiklerle Fransa arasında

Paris antlaşması imzalandı. Genel bir kongrede kesin anlaşmaları düzenlemeleri için bu savaşa her iki taraftan katılmış olan bütün devletlerin iki ay içinde temsilcilerini Viyana'ya göndermeleri kararlaştırıldı.

4 haziranda XVIII. Louis, Yasama Meclisiyle Senatonun bir kısmından kurulu ortak bir meclisin kıral huzurunda yapılan oturumunda göründü ve soylu bir nutuk söyledi; eskimiş, geçmiş, köhnemiş olan bu tatsız ayrıntıların artık tarih bağını devam ettirmekten başka bir faydası yoktur.

Ulusun çoğunluğunun gözünde meşrutiyetin *bahsedilmiş* olmak gibi bir sakıncası vardı: bu, pek gereksiz bir kelimeyle, egemenliğin halka mı, kırala mı ait olduğu dâvasını ortaya atmak demekti. Nasıl II. Charles, Cromwell'in üstünden, iki ayağiyle birden atlamışsa, XVIII. Louis de verdiği meşrutiyeti hüküm sürmeye başladığı tarihten itibar etmişti: bu, hepsi de Napoléon'u tanımış olan ve o anda Paris'te bulunmuş olan hükümdarlara karşı bir hakaretti. Bu eskimiş ifade ve bu eski kırallıklara ait iddialar hukukî meşruiyete bir şey katmıyor, ve çocukça anakronizma'lar olmaktan başka bir değer taşımıyordu. Bu nokta bir yana bırakılırsa, istibdadın yerini alan, bize kanunî hürriyeti getiren meşrutiyet, vicdanlı insanları hoşnut edecek nitelikteydi. Ama gene de bu yüzden büyük faydalar gören, imparatorluk zamanında yaşamış oldukları köylerinden ya da yoksul yuvalarından, ya da küçük görevlerden çıkıp yüksek hizmetlere ve pâyelere çağrılmış olan kıralcılar bu nimeti homurdanarak kabul ettiler; Bonaparte'ın istibdadiyle can ve gönülden anlaşmış olan liberaller meşrutiyet anayasasına tam bir kölelik kanunu dediler. Babil'e dönmüş bulunuyoruz[17]; ama şimdi ortak bir anlaşmazlık kulesi için çalışılmıyordu: herkes kulesini, boyuna ve gücüne göre,

kendi ölçüsünde yapıyor. Hem meşrutiyet kusurlu görünmüşse sebebi İhtilâlin henüz son sözlerini söylemiş olmamasıydı; eşitlik ve demokrasi ilkeleri zihinlerde yaşıyor ve kırallık düzeninin ters doğrultusunda yürüyordu.

Müttefik hükümdarlar Paris'ten ayrılmakta gecikmediler: Aleksandr, çekilirken Concorde alanında bir dinî tören yaptırdı XVI. Louis'nin giyotininin kurulmuş olduğu yerde bir mihrap yükseltildi. Yedi Moskovalı papaz âyini yaptılar, yabancı kıtalar mihrabın önünden geçtiler. *Te Deum* eski Yunan müziğinin güzel nağmeleriyle söylendi. Askerlerle hükümdarlar takdis edilmek için yere diz çöktüler. Fransızlar, 1793'ü, 1794'ü hatırlıyorlardı, kan kokusu yüzünden öküzler bu yoldan geçemez olmuştu. Her memleketten bu adamları, eski barbar istilâlarının bu oğullarını, bir kısmı büyük Çin surları altında koyun derisinden çadırlarda yaşıyan bu Tatarları, bu kefaret törenine gönderen kimdi? Bunlar, benim yüzyılımı izleyecek zayıf kuşakların görmiyeceği manzaralardır.

Restauration'un ilk yılı, üçüncü toplumsal değişmeye tanık oluyordum. Eski kırallığın meşruti kırallığa, bunun da cumhuriyete çevrildiğini görmüştüm; Cumhuriyetin askerî istibdada döndüğünü görmüştüm, şimdi de askerî istibdadın tekrar hür bir kırallığa döndüğünü, yeni düşüncelerle yeni kuşakların eski ilkelere ve eski adamlara çevrildiğini görüyordum. İmparatorluk mareşalleri Fransa mareşalleri oldular; Napoléon'un muhafızlarının üniformalarına tamamiyle eski usule göre biçilmiş hassa askerleriyle Maison-Rouge kıtalarının üniformaları karıştı; ihtiyar Havré dukası pudralı perukası ve siyah bastoniyle, hassa komutanı sıfatiyle, Bonaparte'vari topallayan mareşal Victor'un yanında başı sallanarak yürüyordu; ömründe bir fitilin ateşlendiğini görmemiş olan Mouchi

dukası dinî törende, yaralarla delik deşik olmuş mareşal Oudinot'nun yanında geçiyordu; Napoléon'un devrinde pek temiz ve pek askerî bir manzara gösteren Tuileries şatosu her yandan yükselen yemek kokulariyle doluyordu; saray kişizadelerinin emri altında, mutfak subaylariyle, esvap subaylariyle her şey bir hizmetkârlık hali alıyordu. Sokaklarda bir zamanın tavırları ve elbiseleriyle sürgünden dönen ihtiyar insanlar görünüyordu, bunlar şüphesiz ki çok saygıdeğer kimselerdi ama Napoléon'un askerleri arasında cumhuriyetçi subaylar ne kadar yabancı kalmışsa bunlar da yeni zaman halkının içinde o kadar yabancı düşüyorlardı. İmparator sarayının yüksek bayanları eski saray mensubu kibar dullara rehberlik ediyor ve onlara sarayın usullerini öğretiyorlardı. Ceketleri kolluklarla süslü Bordeaux murahhasları, başlarına Rochejaquelin-[18] tarzında şapkalar geçirmiş Vendée'li subaylar geliyordu. Bu çeşitli insanlar alışmış oldukları âdetlerin, güzelliklerin, düşüncelerin, duyguların ifadesini kaybetmemişlerdi. Bu devrin asıl karakteri olan hürriyet, ilk bakışta bağdaşamaz gibi görünen kimseleri birlikte yaşatıyordu; ama eski krallığın ve imparatorluk istibdadının renklerini taşıdığı için bu hürriyeti farketmek güçtü. Anayasadan lâyıkiyle sözetmesini de yine kimse beceremiyordu; kıralcılar Charte'tan [19] söz açarken kaba hatalara düşüyorlardı; imparatorcularsa bu konunun büsbütün cahiliydiler; sırasiyle kont, baron, Napoléon'un senatosu ve XVIII. Louis'nin pair'i [20] olmuş Convention'cular kimi hemen hemen unutmuş oldukları cumhuriyetçi ağziyle, kimi iyice öğrendikleri mutlakiyetçi lehçesiyle konuşuyorlardı. Generaller tavşan muhafızlığına tayin ediliyorlardı. Son askerî müstebidin yaverleri ulusların dokunulmaz hürriyetlerin-

den bahsediyor, kıralın idamına rey vermiş olanlar meşru kıralcılığın kutsallığını ileri sürüyorlardı.

Kısmen Fransız dehasının esnekliğinin eseri olmasa, bu değişmeler iğrenç bir şey olurdu. Atina halkı kendi kendini yönetirdi; alanlarda hatipler onların hırslarını körüklerdi; egemen halk Thukydides'in deyimiyle *söylevler seyredip hareketler dinleyen* heykeltraşlardan, ressamlardan, işçilerden kuruluydu. Ama, iyi veya kötü, bir kere karar verildi mi onu yerine getirmek için, bu tutarsız ve tecrübesiz yığın arasından çıkan kimdi? Sokrates, Phokion, Perikles, Alkibiades.

Bugün ileri sürüldüğü gibi Restauration'dan kıralcılar mı *sorumlu tutulmalıdır?* Hiç de değil: bir avuç kıralcı, bir iki defa mendil sallayıp şapkalarına karılarının bir kurdelesini takarak, herkesin nefret ettiği kırallığı tekrar kurarken otuz milyon insanın şaşkın şaşkın bakakalmış olduğu mu söylenecek? Fransızların büyük çoğunluğu gerçi sevinç içindeydi ama bu çoğunluk, eski kırallığın koyu taraftarları hakkında kullanıldığı gibi kelimenin dar anlamiyle *meşrutiyetçi* değildi. Bu çoğunluk kurtulduğundan memnun bulunan ve felâketlerinden sorumlu tuttuğu adama karşı şiddetli bir hınç besleyen her kanaatten insanlar kalabalığıydı; broşürümün gördüğü rağbetin sebebi de budur. Kıralın adını ileri sürerek ortaya atılmış kaç aristokrat vardı?

Zindanlardan kurtulmuş MM. Mathieu ve Adrien de Montmorency ile MM. de Polignac, M. Alexis de Noailles, M. Sosthène de la Rochefoucauld, halkın tanımadığı ve peşinden gitmediği bu yedi sekiz adam bütün milleti zorla mı sürüklüyorlardı?

Gerçek kıralcılara dağıtmak üzere Mme de Montcalm bana bin iki yüz franklık bir kese göndermişti: bir fran-

gını bile dağıtacak kimse bulamıyarak ona geri gönderdim. Vendôme meydanına hâkim olan heykelin boynuna iğrenç bir ip geçirdiler; şan ve şerefe hınç beslemek ve ipi çekmek için kıralcıların sayısı o kadar azdı ki, bir darağacı kurarak efendilerinin heykelini deviren, hepsi de Bonapartçı olan hükümet makamları oldu: koca dev, zora boyun eğdi; kaç kere ayaklarına kapanmış olan Avrupa hükümdarlarının ayakları dibine yıkıldı. Restauration'u heyecanla selâmlayanlar Cumhuriyet ve İmparatorluk taraftarlarıydı. İhtilâlin yetiştirdiği kişilerin bugün acır ve hayran göründükleri adama karşı hareketleri ve nankörlükleri çok bayağıca olmuştur.

İmparatorcular, liberaller, iktidar sizlerin elinize geçti. IV. Henri'nin torunları önünde dize gelen sizler oldunuz! Kıralcıların tekrar hükümdarlarına kavuşmaktan, ve bir gaasıp saydıkları adamın saltanatının sona erdiğini görmekten sevinmeleri pek tabiîydi; ama sizler, o zorbanın adamları, taşkınlıkta kıralcıların duygularını çok geride bırakıyordunuz. Bakanlar, yüksek memurlar meşru kırala yemin etmekte birbirleriyle yarış ediyorlardı; kovulan yeni hanedana kin ve yüzlerce defa karaladıkları eski hanedana saygı beslediklerine yemin etmek için bütün sivil ve adli memurlar sıra bekliyorlardı. Fransa'yı baştan başa kaplayan Napoléon'a söğen bildirileri, hitabeleri kim yazıyordu? Kıralcılar mı? Hayır: Bonaparte'ın seçtiği veya görevlerinde alakoyduğu bakanlar, generaller. Restauration dolabı nerede dönüyordu? Kıralcılar arasında mı? Hayır, M. de Talleyrand'ın evinde. Kiminle birlikte? *Mars Tanrı*'nın başpapazı, sırtı cüppeli soytarı M. de Pradt'la birlikte. Kırallığın genel vekili gelince yemeği kiminle ve kimin evinde yiyordu? kıralcıların evinde, kıralcılarla mı? Hayır: Autun piskoposunun evinde, M. de Gaulaincourt'la. *Alçak yabancı hükümdarlar* şere-

fine düzenlenen ziyafetler nerede veriliyordu? kıralcıların şatolarında mı? Hayır: Malmaison'da; imparatoriçe Joséphine'in sarayında. Napoléon'un en aziz dostları, örneğin Berthier, ateşli bağlılıklarını kime sunuyorlardı? meşru kırallığa. Mutlakiyetçi Aleksandr'ın, o kaba Tatarın yanından ayrılmıyanlar kimlerdi? Institut üyeleri, bilginler, edipler, insansever, tanrısever v.s. filozoflar; onun yanından hayran hayran, öğülmüş ve cepleri doldurulmuş olarak dönüyorlardı. Oysa biz zavallı kıralcılara kimsenin aldırdığı yoktu; bizi hiçe sayıyorlardı. Kimi sokaktayken bize, gidip eve yatsanız iyi olur, diye söyleniyorlar, kimi *hükümdarım çok yaşa* diye o kadar hızlı bağırmayın diyorlardı, bu işi görecek başkaları varmış. Kimseyi kıralcı olmaya zorlamak şöyle dursun, nüfuzlu adamlar kimsenin rol ve ifade değiştirmek zorunda kalmıyacağını, Autun piskoposuna İmparatorluk devrinde olduğu gibi Kırallık devrinde zorla âyin yaptırılmıyacağını bildiriyorlardı. Hak sahibi hükümdarları bileğinde bir şahin veya elinde bir mızrakla kıral ilân eden ne bir şato sahibi gördüm, ne de bir Jean d'Arc; sadece, Bonaparte'ın, kocasına yafta gibi yapıştırmış olduğu madam de Talleyrand, Sofu Bourbon'lar ailesini göklere çıkararak arabayla sokak sokak dolaşıyordu. İmparatorluk sarayı mensuplarının pencerelerinde sallanan birtakım kumaşlar saf Kazaklara, din değiştiren Bonaparte'çıların kalplerinde, pencerelerindeki beyaz paçavralar kadar zambak [21] bulunduğu zannını veriyordu. Fransa'da şaşılacak bir bulaşma salgını vardır, birinin *kellem kopsun!* diye bağırdığı işitilse herkes aynı şeyi tekrarlar. İmparatorlukçular evlerimize kadar geliyor, ve biz Bourbon'culara çamaşır dolaplarımızda kalmış ne kadar beyaz çamaşır varsa hepsini bayrak yerine asmaya zorluyorlardı: bu hal bizim başımı-

za da geldi, ama madam de Chateaubriand kulak asmadı ve muslinlerini kahramanca savundu.

Mebuslar Meclisine çevrilen Yasama Meclisi ve içinde eski senatörlerden altmıştan fazlası bulunan ömürlük tayin edilmiş yüz elli iki üyeden kurulu Âyan Meclisi, iki büyük Yasama Meclisi kurdu. Dışişleri bakanlığına yerleşen M. de Talleyrand, 30 mayıs tarihli antlaşmanın 32'nci maddesi gereğince 3 kasımda açılacak olan Viyana kongresine hareket etti; Waterloo savaşına kadar devam eden bir vekillik sırasında M. de Jaucourt bu bakanlığa geldi. Abbé de Montesquiou içişleri bakanı oldu, müsteşarı M. Guizot idi; M. Malouet deniz bakanlığını aldı; general Dupont savunma bakanlığını; sonradan yerine mareşal Soult getirildi ve mareşal, Quiberon'daki yas anıdını yaptırmakla kendini gösterdi; Blacas dukası saray bakanı, M. Anglès polis genel müdürü, d'Ambray adliye bakanı, Abbé Louis maliye bakanı oldular.

21 ekimde, Abbé Montesquiou basın üzerine ilk kanunu teklif etti; bu kanun yirmi sayfadan az her yazıyı sansüre tâbi tutuyordu: M. Guizot bu ilk hürriyet kanununu hazırladı.

Carnot kırala bir mektup gönderdi: Bourbon'ların *sevinçle karşılanmış olduklarını* itiraf ediyordu; ama zamanın kısalığını da, Charte'ın getirdiği hürriyetleri de göz önünde tutmıyarak, tehlikeli birtakım öğütlerle birlikte yüksekten atan dersler veriyordu: İmparatorluğun bakanlık mevkiiyle kontluk unvanını kabul ettikten sonra bütün bunların ne değeri kalır? Sert ve müstebit bir hükümdar karşısında boyun eğdikten sonra iradesiz ve liberal bir hükümdara karşı kurum satmak hiç yakışmaz. Hele Terreur'ün köhnemiş bir âleti sıfatiyle, Napoléon, savaşlarının alabildiğine genişlemesine karşı gelmeye cesaret edememiş biri için. Ben de cevap olarak *Siyasî Dü-*

şünceler'i bastırdım; bu eser *Charte'a göre Kıralhk*'ın nitelik ve özünü gösterir. Mebuslar meclisi reisi M. Lainé kırala bu kitabı öğmüş. Kıral, kendisine yapmakla zevk duyduğum hizmetlerden hep memnun göründü; tanrı sırtıma meşru kıralcılık münadiliği cüppesini geçirmiş gibiydi: Ama eser ne kadar çok başarı kazanırsa yazan da haşmetlinin o kadar az hoşuna giderdi. *Siyasi Düşünceler* benim meşrutiyetçi kanaatlerimi yaydı: bu noktanın saray üzerinde yaptığı etkisi benim Bourbon'lara sadıklığımı silemedi. XVIII. Louis yakınlarına dermiş ki: "Sakın "bir şairi işlerinize karıştırayım demeyin: her şeyi berbat "eder. Bu adamlar bir işe yaramazlar."

O sıralarda kuvvetli ve canlı bir dostluk gönlümü dolduruyordu: Duras düşesinin hayali genişti, ve hattâ biraz da yüzünde madam de Staël'in ifadesi vardı: *Ourika*'sı yazıcılık kabiliyeti hakkında bir fikir vermiştir. Yıllarca Loire kıyılarında Ussé'deki şatosuna kapanmış olan Düşesi, Londra'da yakınında bulunduğum halde, tanımak fırsatını bulamamıştım. Sürgünden dönüşünde, kendisinden sözedildiğini ilk defa o güzel Méréville bahçesinde işittim. Pek sevimli kızları Félicie ile Clara'nın öğretim ve eğitimiyle uğraşmak üzere Paris'e geldi. Aile, vilâyet, edebî ve siyasî görüş yakınlıkları bana sosyetesinin kapılarını açtı. Ruhunun harareti, karakterinin asilliği, zekâsının kuvveti, hislerinin temizliği, ona bir üstünlük veriyordu. Restauration'un başlarında beni himayesine aldı; çünkü meşru kıralcılık uğrundaki bütün çalışmalarıma ve XVIII. Louis'nin benden gördüğünü itiraf ettiği hizmetlere rağmen o derece kenarda bırakılmıştım ki, İsviçre'ye çekilmeyi düşünüyordum. Belki de iyi etmiş olacaktım. Napoléon'un, dağlardaki bir elçisi gibi, benî yaşamaya mahkûm ettiği o ıssızlık içinde Tuileries sarayında bulunmaktan daha mutlu olmıyacak mıydım?

Meşru kırallığın tekrar kurulmasından sonra bu salonlara girdiğim zaman burası üzerimde Bonaparte'ı Enghien dukasını öldürmeye hazırlanır gördüğüm günkü kadar acı bir etki yaptı. Madam de Duras M. de Blacas'ya benden bahsetmiş. O da cevaben benim istediğim yere gitmekte serbest olduğumu söylemiş. Madam de Duras öyle kıyametler kopardı, dostları için o kadar cesaretli davranırdı ki, nihayet açık bir elçilik buldular: İsveç elçiliği, benim gürültülerimden artık usanmış olan XVIII. Louis, aziz kardeşi Bernadotte'a beni takdim edebildiğine pek memnundu. Öteki de benim Stockholm'a sırf kendisini tahtından indirtmek için gönderildiğimi aklına koymasın mı? Yok canım! yeryüzü hükümdarları, hiç merak etmeyin, ben kimseyi tahtından etmem; elinizden gelirse taçlarınızı muhafaza edin, ve hele sakın bana vermeye kalkışmayın, benden ırak olsun.

Kendisine kardeşim dememe izin veren o mükemmel kadını Paris'te yıllarca görmek mutluluğuna erdiğim Duras düşesi, Nice'e gitti ve orada öldü: kalbimde bir yara daha açılmıştı. Duras düşesi madam de Staël'i iyi tanırdı: nasıl oldu da İtalya'dan Fransa'ya dönen madam Récamier ile görüşmek fırsatını bulamadığıma akıl erdiremiyorum; onu tanımak benim için ne büyük bir yardım olacaktı: artık kendi kendisini teselli eden bir çağda değildim, avutulmaya muhtaç olan o akşam saatlerine yaklaşıyordum.

1814 yılı 30 aralık günü, Yasama Meclislerinin toplantısı 1 mayıs 1815'e kadar geri atıldı, sanki meclisleri Bonaparte'ın Champ de Mai toplantısına davet etmiş gibiydiler. 18 ocakta Marie-Antoinette'le XVI. Louis'nin kemikleri mezarlarından çıkarıldı. Fontaine'le Percier'nin

madam la Dauphine'in dindarane reyine uyarak ve Rimini'nin yaptığı bir kabir kilisesine benzeterek belki de Paris'in en dikkate değer anıtını kurdukları mezarlıkta kemiklerin çıkarılmasında hazır bulundum. Zincirleme mezarlardan meydana gelen bu anıt, insanın üstünde büyük bir etki yapar ve gönlü hüzünle doldurur. Bu *Anılar*'ın IV. kitabında, 1815'teki bu mezardan çıkarmayı anlatmıştım: kıraliçenin eskiden Versailles sarayında bana gülmüş olan başını o gülüşünden kemikler arasında tanıdım. XV. Louis meydanına dikilecek iken hiçbir zaman dikilemiyen heykelin 21 ocakta ilk temeli atıldı. 21 ocak cenaze alayını yazmıştım; şöyle anlatıyordum: "El-"de sancak, Saint-Louis'nin sandukası başına gelen bu "rahipler, ermiş kıralın torununu alacak değillerdir. *O "yok olmuş kırallarla prenslerin uyudukları yeraltı mah-"zenlerinde XVI. Louis tek başına kalacak!..* Bunca ölü "nasıl mezarlarından kalktı? Saint-Denis neden boşalmış "bulunuyor? Bunu bırakalım da çatısı neden tamir edil-"miş, kilisesi neden ayakta, onu soralım. Bu mahzenle-"rin kubbesini yeniden kuran, kimin elidir? Bourbon'la-"rın tahtına oturmuş olan adamın eli. Tanrım ne büyük-"sün! O kendi soyuna mezarlar hazırladığını sanıyordu, "oysa XVI. Louis'nin kabrini inşa etmekten başka bir şey "yapmıyordu."

XVI. Louis'nin heykelinin tam kanının döküldüğü yere konulmasını hayli uzun zaman istemiştim; artık o fikirde değildim. Döner dönmez XVI. Louis'yi hatırlayan Bourbon'ları öğmeliyiz. Daha tacını başlarına geçirmeden alınlarını onun toprağına sürmüşlerdi. Bundan ileri gitmemeleri doğru olduğunu şimdi anlıyorum. Londra'da olduğu gibi hükümdarı Paris'te yargılayan bir komisyon değil, bütün Convention oldu; o yüzden XVI. Louis'nin ölüm yıldönümü dolayısiyle tören yapılması, görünüşte

tam bir meclis tarafından temsil edilen ulusa karşı âdeta her yıl tekrarlanan bir sitemdi. Bütün uluslar zaferlerini, karışıklıklarını veya felâketlerini anmak için yıldönümleri kabul etmişlerdir: biz barikat'lar için törenler yaptık, Saint-Barthélemi gecesini ilâhilerle kutladık, Capet'nin ölüm gününü andık; ama din en bilinmeyen bir ermişin hâtırasını her çağda yaşatırken kanunun anma günleri yaratmakta aciz göstermesi dikkate değer değil midir? I. Charles'in idamı [22] dolayısiyle kurulmuş olan oruçlar ve dualar hâlâ devam ediyor; sebebi İngiltere'de devletin dinî kudretinin siyasi kudretle birleştirilmiş olması ve bu kudret sayesinde 30 ocak 1649 gününün *yortu* günü kabul edilmiş olmasıdır. Fransa'da hal böyle değildir; dine hükmeden yalnız Roma'dır; onun için bir hükümdarın çıkardığı bir ferman, bir siyasi meclisin ilân ettiği kararname, başka bir hükümdarla başka bir meclisin bunları feshetmek hakları olunca, ne değer ifade eder? Onun için şimdi şu düşüncedeyim ki sonradan kaldırılabilecek bir anma gününün sembolünü, dinin kabul ve tasdik etmediği bir facianın hâtırasını, dalgın ve kayıtsız eğlencesine giden halkın yolu üstüne yerleştirmek doğru olmaz. Bugünkü günde korkulur ki, halkın taşkınlıklarından herkesi ürkütmek maksadiyle kurulan bir anıt onları taklit arzusu uyandırmasın: insanı iyilikten çok kötülük örneği çeker; acının hâtırasını devam ettirmek isterken çok kere insan örneği devam ettirmekten başka bir şey yapmış olmaz. Yüzyıllar yas miraslarını kolay kolay kabul etmezler. Kendi devirlerinde ağlanacak hayli şeyleri olduğu için geçmişin felâketlerine de gözyaşı dökmeye yanaşmazlar.

Kıraliçe ile kıralın kemiklerini taşıyan katafalkın Desclozeaux mezarlığından yola çıkarıldığını gördüğüm zaman çok duygulanmıştım; içimde kötü bir önsezi ile

onu gözlerimle izledim, Sonunda XVI. Louis, Saint-Denis'de son uykusuna daldı; öte yandan XVIII. Louis de, Louvre sarayında uyudu; iki kıral başka bir meşru kırallar ve hayaletler devrine birlikte başlıyorlardı: bu taht ve bu mezar boşuboşuna ihya edilmişti, zaman her ikisinin de tozlarını silip süpürdü.

Mademki o sık sık tekrarlanan cenaze alaylarından söz açtım, tören sona erdikten sonra o akşam döşemesi yarı yarıya eksilmiş basilique'te dolaşırken nasıl bir kâbusa tutulduğumu anlatayım: bu harabolmuş mezarlar arasında kibir ve azametimizin boşluğunu düşünmem pek tabiîydi: manzaranın kendisinden çıkan yavan bir fikir, ama düşüncem bu kadarla kalmıyordu; insanlığın özüne, niteliğine akıl erdirmeye çalışıyordum. Mezarlar âleminde ne varsa boşluktan ve yokluktan ibaret midir? Bu hiçlikte hiçbir şey yok mudur? Boşluktan varlıklar, toz olmuş düşünceler yok mudur? Bu kemiklerin bizim bilmediğimiz bir hayat tarzı yok mudur? Bu ölülerin tutkularını, zevklerini, kucaklaşmalarını bilen kimdir? Onların hayal etmiş, inanmış, beklemiş olduğu şeyler kendileriyle birlikte hiçliğe gömülmüş, onlar gibi birer hâtıradan başka bir şey değil midir? Hulyalar, gelecekler, sevinçler, acılar, hüzünler ve kölelikler, kudretler ve sefaletler, istidatlar, dehalar, zekâlar, şanlar, aşklar, seraplar, ancak bir anlık duygularımız mısınız? Sizi doğuran kafalarla, eskiden içinde bir yürek çarpmış göğüslerle birlikte göçüp yokluğa mı karışırsınız? Ey mezarlar, eğer bir mezarsanız, ebedî sükûtunuz içinde alaycı ve ebedî bir kahkahadan başka bir şey duyulmaz mı? Bu kahkaha şu yalancı dünyayla birlikte yok olmıyacak tek alaycı gerçek olan Tanrı mıdır? Gözlerimizi kapayalım; hayatın umutsuz uçurumunu o din kurbanının şu büyük ve esrarlı sözleriyle dolduralım: "Ben Hıristiyanım."

DÖRDÜNCÜ KİTAP

Bonaparte, bir Fransız gemisine binmeye yanaşmamıştı, o sırada yalnız İngiliz denizcilerine itibar gösteriyordu, çünkü İngilizler galipti; kinini unutmuştu, hain Albion'a savurmuş olduğu iftiraları, hakaretleri unutmuştu; artık hayranlığına lâyık olarak yalnız zaferi kazanan tarafı görüyordu, ve kendisini ilk sürgünün limanına götüren *Undaunted* gemisi oldu; nasıl karşılanacağı hususunda kaygılar duymaktan geri kalmıyordu: Fransız garnizonu, muhafazası altındaki toprakları ona verecek miydi? Adanın İtalyan halkından bir kısmı İngilizleri çağırmak, bir kısmı da kimseye bağlı olmamak istiyordu; birbirlerine yakın birkaç burun üzerinde üç renkli bayrakla beyaz bayrak dalgalanıyordu. Ama her şey yoluna girdi. Bonaparte'ın milyonlariyle birlikte geldiği haber alınınca türlü kanaatteki ahali asîl bir hareketle *düşmüş büyüğü* kabule karar verdi. Millî ve dinî makamlar aynı kanaate çevrildiler. Piskopos yardımcısı Josef-Philippe Arrighi bir buyrultu yayınladı. Bu dinî emirde deniliyordu ki: "Ce-"nabı Hak bundan böyle büyük Napoléon'un tebaaları ol-"mamızı takdir buyurmuş. Bu derece yüksek bir şerefe "ulaştırılan Elbe adası Tanrının sevgili ülkesi oluyor. "Tanrıya yakarmak için büyük bir *Te Deum* âyini yapıl-"masını emrediyoruz. v.s."

İmparator, Fransız garnizonu komutanı general Dalesme'e yazdığı bir mektupta, halkının ve ikliminin yumuşaklığı dolayısiyle ikameti için adalarını *seçmiş* olduğunu Elbelilere bildirmesini istiyordu. Porto-Ferrajo'da karaya ayak bastı. Kendisini getiren İngiliz firkateynin

toplariyle sahil bataryaları onu birlikte selâmlıyordu. Oradan sayvan altında kiliseye götürüldü, ve *Te Deum* âyini yapıldı. Teşrifatçılık yapan kilise memuru, ellerini göbeği üstünde kavuşturamıyan şişman ve bodur bir adamdı. Napoléon'u sonra belediye binasına götürdüler, orada kendisine bir daire hazırlanmıştı. Yeni İmparatorluk sancağı çekildi: beyaz zemin, üstüne, üç yıldızlı arı serpili kırmızı bir şerit, üç kemanla iki kontrabas neşeli havalar çalarak peşinden geliyordu. Balo salonuna çarçabuk kurulmuş olan tahtı yaldızlı kâğıt ve kızıl kumaş parçalariyle bezenmişti. Esirin mizacındaki aktörlük bu gösterişlerle bağdaşıyordu: Napoléon nasıl vaktiyle Tuileries'de saray halkını eski zaman oyunlariyle eğlendirmiş, sonra da vakit geçirmek için insanları boğazlatmaya gitmişse, şimdi de kilise oyunu oynuyordu. Maiyetini teşkil etti: bunlar dört mabeyinci, üç emir subayı ve iki saray emininden ibaretti. Haftada iki defa, akşamın saat sekizinde bayanları kabul edeceğini bildirdi. Bir balo verdi. İstihkâm kıtalarına mahsus köşke el koyarak oraya yerleşti. Bonaparte demokrasi ile kırallığı, içinden çıkmış olduğu bu iki kaynağı hayatında daima karşısında buluyordu; iktidarı halk yığınlarının, mevki ve pâyesi ise dehasının eseriydi; onun için şehir meydanından tahta, Erfurt'ta etrafını alan kırallarla kıraliçelerden Porto-Ferrajo'daki sundurması altında dans eden fırıncılarla zeytinyağı tüccarlarına hiç zahmetsiz geçerdi. Hükümdarlar arasında halka yakındı, halk arasında ise hükümdarları hatırlatan bir tarafı vardı. Elbe adasında sabahın saat beşinde ipek çoraplar ve tokalı iskarpinleriyle dülgerlerine başkanlık ederdi.

Daha Vergilius'un zamanında çelik bakımından pek zengin olan

Insula inexhaustis Chalybum generosa metallis [1]

imparatorluğuna yerleşen Bonaparte uğradığı hakaretleri hiç de unutmuş değildi; kefenini yırtmak isteğinden vazgeçmemişti; ama gömülü imiş gibi davranmak, yalnız arasıra anıtının çevresinde bir hayalet gibi görünmek işine gelmiyordu. Onun için sanki başka bir düşüncesi yokmuş gibi o demir ve manganez cevheri ocaklarına inmeye acele etti; görenler eski devletinin sabık maden müfettişi sanırlardı. *Illua* demirhanelerinin gelirini *Légion d'honneur*'e bağışladığına pişmanlık duydu; o sırada 500.000 frank ona askerlerinin göğüslerini süsleyen kana bulanmış bir haçtan daha değerli görünmüştü: "Ne hata etmişim! diyor"du. Ama bunun gibi az mı saçma kararlar verdim." Livorno ile bir ticaret antlaşması imzaladı, Cenova ile de imzalamaya niyetleniyordu. Oldu olacak, beş on kulaçlık geniş bir yol yapmaya girişti ve dört büyük şehrin yerlerini çizdi, Didon da Kartaca'nın sınırlarını böyle çizmişti. Dünya büyüklüklerini tattıktan sonra filozoflaşmış bir insan sıfatiyle bundan böyle bir İngiliz kontluğundaki sulh yargıcı gibi yaşamak istediğini söyledi: bununla birlikte Porto-Ferrajo'ya hakim bir tepeye çıkıp da yarların eteklerinde dört bir yandan karayı kuşatan denizi görünce kendini tutamadı: "Vay canına! dedi, doğrusu benim "ada pek küçükmüş." Bütün topraklarını bir iki saat içinde gezebilirdi: *Pianosa* adındaki bir kayalığı da buraya katmak istedi. Gülerek: "Avrupa beni şimdiden bir "fetihte bulunmakla suçlayacak." diyordu. Müttefik devletler alay olsun diye ona dört yüz asker bıraktıkları için kıs kıs gülüyorlardı; oysa bütün askerlerini bayrak altına çağırmak için bu kadarı yeterdi.

Napoléon'un ününün başladığını görmüş olan ve hâlâ hatırasını saklayan İtalya'nın kıyılarında bulunuşu

her tarafta heyecan uyandırıyordu. Murat yanıbaşındaydı; dostları olan yabancılar gizlice ya da apaçık kendisini bu ıssız yurdunda görmeye geliyorlardı; annesiyle kızkardeşi prenses Pauline onu ziyaret ettiler; çok geçmeden Marie-Louise'le oğlunun da gelmesi bekleniyordu. Gerçekten de bir kadınla bir çocuk çıkageldiler: pek gizlice karşılanan bu kadın gidip adanın en ucra bir köşesinde tenha bir köşkte oturdu: Ogygia kıyılarında Odisseus'a Kalypso aşkından bahsediyor, o da kendisini dinleyecek yerde taliplerden kendini nasıl koruyacağını düşünüyordu. İki gün dinlenmeden sonra, kuzey kuğusu, yavrusunu beraberinde beyaz yatına alarak Bales mersinliklerinde karaya çıkmaya gitti.

Kendimizi bu kadar güvende hissetmemiş olsaydık, bir felâketin yaklaştığını keşfetmemiz kolay olurdu. Bonaparte doğduğu yerin ve fetihlerinin pek yakınında bulunuyordu; onun ölümlük adası daha uzakta olmalı, daha çok suyla çevrili bulunmalıydı. Napoléon'u, sadece sürgün çıraklığını yapacağı adaya göndermeyi müttefiklerin nasıl olup da akıllarına getirdikleri anlaşılır şey değildir. Appenin dağlarını seyreder, Montenotte, Arcola ve Marengo savaş alanlarının barut kokularını duyar, üç güzel cariyesi olan Venedik, Roma ve Napoli'yi uzaktan görürken en dayanılmaz arzularla kıvranmıyacağı düşünülebilir miydi? Dünyanın altını üstüne getirmiş olduğu, her yanda suç ortakları olan hayranları ve minnettarları bulunduğu unutulmuş muydu. Hırsları hayal kırılışına uğramıştı ama sönmüş değildi; bahtsızlık ve intikam bu hırsların ateşini körüklüyordu: karanlıklar hükümdarı yaratılmış cihanın bir ucundan insanı ve dünyayı görünce ikisini de mahvetmeye karar verdi.

Yaman esir, ortaya atılmadan önce, birkaç hafta kendini tuttu. Herkesle büyük bir *Pharaon* [3] oyunu oynarken, dehası bir ikbal ya da kırallık pazarlığına girişmişti. Fouché'ler, Gusman d'Alfarache'lar gıvıl gıvıl kaynagıyordu. Büyük aktör uzun zamandan beri polisine melodram oynatmış ve yüksek tiyatroyu kendi payına ayırmıştı: tiyatrosunun kapanlarına kısılıp giden âdi kurbanlarla gönül eğlendirirdi.

Restauration'un ilk yılında Bonaparte'çılık, umutları çoğaldığı ve Bourbon'ların iradesizliğini öğrendiği ölçüde dileklikten çıkıp harekete geçti. Bir kere dışarıda dolap kurulduktan sonra içerde de kuruldu ve ayaklanma apaçık bir hal aldı. M. Ferand'ın Allah için becerikli idaresi altında M. de Lavalette, ayaklanmanın haberleşmesini yürütüyordu: kırallığın ulakları imparatorluğun haberlerini taşıyordu. Artık kimse gizlenmeye lüzum görmüyordu; karikatürler istenen dönüşü haber veriyorlardı; bir resimde Tuileries sarayının pencerelerinden kartallar girerken kapılarından hindilerin çıktığı görülüyordu; *Sarı* ya da *Yeşil Cüce* [4] ördek tüylerinden [5] sözediyordu. Her yandan alâmetler belirmişti, ama bunlara inanmak istemiyorlardı. İsviçre hûkümeti, Vaud eyaletine çekilmiş olan Joseph Bonaparte'ın faaliyetinden kırallık hükümetini haberdar etmek istemişti ama aldıran olmamıştı. Elbe adasından gelen bir kadın Porto-Ferrajo'da olup bitenler hakkında bütün ayrıntılariyle bilgi vermişti: polis de onu tutup hapse atmıştı. Napoléon'un kongrenin dağılmasından önce bir teşebbüse girişemiyeceği, bir şey yapmaya kalkışacak olursa herhalde buna İtalya'dan başlayacağı muhakkak sayılıyordu. Daha çok akılları eren başkaları ah keşke o *küçük onbaşı, umacı, esir* acemilik edip Fransa kıyılarına çıksa, diye dua ediyorlardı: ne kadar isabet olurdu; bir hamlede işini bitiriverirlerdi. M.

Pozzo di Borgo, Viyana'da, suçluyu bir ağaç dalına asacaklarını haber veriyordu. Bazı belgeler ele geçirilmiş olsaydı, daha 1811'ten itibaren askerî bir fesadın gizliden gizliye hazırlandığı ve prens de Talleyrand'ın, Fouché'nin teşvikiyle Viyana da yönettiği siyasi fesada paralel olarak geliştiği görülürdü. Napoléon'un dostları kendisine acele dönmezse Tuileries'de yerini Orléans dukasının alacağını haber veriyorlardı: bu ifşanın İmparatorun dönmesini çabuklaştırmış olduğu kanısındadırlar. Bu entrikaların dönmüş olduğunu biliyorum, ama gene öyle sanıyorum ki Bonaparte'a kararını verdiren asıl sebep dehasının özelliğiydi.

Drouet d'Erlon'la Lefebvre-Demouëttes'in fesatları patlak vermişti. Bu generallerin kazan kaldırmasından birkaç gün önce, 3 aralık 1814'te savunma bakanı tayin edilen mareşal Soult'un evinde yemekteydim; budalanın biri XVIII. Louis'nin Hartwell'deki sürgün hayatını anlatıyordu; mareşal dinliyordu: her anlatılan olaya şu iki kelimeyle cevap veriyordu: "Tarihî olay" — Haşmetlinin terliklerini getiriyorlardı. — "Tarihî olay!" — Kıral perhiz günleri, yemeğe başlamadan üç taze yumurta yutardı. — "Tarihî olay!" Bu cevap beni hayrette bıraktı. Bir hükümet sağlam kurulmuş değilse, vicdanı hesaba katılmaya değer olmıyan her adam, enerjisinin azlığına ve çokluğuna göre fesatçının çeyreği, yarısı, üçte biri haline gelir; o talihin kararını bekler: ihanetleri kanaatlerden çok olay ve şartlar yaratır.

Ansızın yiğitlere ve inanmıyanlara imparatorun karaya çıktığını haber verdiler: *Monsieur, Orléans* dukası ve mareşal Macdonald'la Lyon'a koştu; hemen geri döndü. Mebuslar Meclisinde suçlanan mareşal Soult 11 martta yerini Feltre dukasına bıraktı. Bonaparte 1815'te

XVIII. Louis'nin savunma bakanı sıfatiyle karşısında 1811'te kendisinin son savaş bakanı olan generali buldu.

Bu teşebbüs eşi görülmedik bir cüretti. Siyasi bakımdan bu harekete Napoléon'un affedilmez bir cinayeti ve en büyük hatası gözüyle bakılabilir. Henüz kongrede bir arada toplanmış bulunan hükümdarların, henüz silâh altında bekleyen Avrupa'nın kendisinin yeniden tahta çıkmasına göz yummayacaklarını bilirdi; idraki ona hatırlatmalıydı ki, bir başarı kazansa bile bunun ancak bir günlük ömrü olacaktı: tekrar sahnede görünmek tutkusu için kanını ve hazinelerini uğrunda bol bol harcamış olan bir ulusun rahatını ve huzurunu kurban ediyordu; mazide olduğu ve gelecekte olacağı her şeyi kendisine borçlu bulunduğu vatanı parçalanmak tehlikesine uğratıyordu. Bu eşi görülmedik tasavvurda vahşi bir bencillik, Fransa'ya karşı korkunç bir nankörlük vardı.

Bütün bunlar pratik akla göre, beyninden çok midesiyle düşünen bir insan için doğrudur; ama Napoléon mizacında insanlar için bambaşka bir akıl ve muhakeme vardır, bu yüksek ünlü yaratıkların kendilerine göre bir gidişleri olur: kuyruklu yıldızlar, hesaba gelmeyen daireler çizerler; hiçbir şeye bağlı değillerdir, bir işe yaramaz gibi görünürler; önlerine bir yıldız çıkarsa onu parçalar ve gök boşluğunda kaybolurlar; onların yasalarını Tanrıdan başkası bilmez. Olağanüstü adamlar insan zekâsının anıtlarıdır; yoksa kaideleri değil.

Dediğimiz gibi Bonaparte arkadaşlarının yanlış raporlarından çok dehasının gereklerine uyarak bu işe atıldı. Kendine olan imanı yüzünden sefere çıktı. Büyük bir adam için doğmakla her iş bitmiş olmaz, ölmek de lâzımdır. Elbe adası Napoléon'a mezar olabilir miydi? Diocletianus'un Salone'de yaptığı gibi bir sebze tarlasının hükümdarlığına razı olabilir miydi? Biraz daha beklemiş

olsaydı, hâtırası gevşedikten, eski askerleri ordudan ayrıldıktan, yeni toplum düzeni kurulduktan sonra başarı ihtimali daha çok olur muydu?

Her neyse! aklına uyup dünyaya meydan okudu: baş'angıçta nüfuz ve itibarının büyüklüğü bakımından yanılmadığını sanmış olsa gerektir.

Bir gece, 25'le 26 şubat arası, prenses Borghèse'in ev sahipliğini ettiği bir balodan çıkışında, uzun zaman suç ortağı ve arkadaşı olan zaferle birlikte kaçıp yola çıktı; filolarımızla kaplı bir denizi aştı, iki firkateyne, bir 74'lük gemiye ve *Zéphyr* adlı harp teknesine rasladı, bu gemi yaklaşarak onları sorguya çekti; süvarinin sorularına bizzat kendisi cevap veriyordu: deniz ve dalgalar onu selâmladılar, yoluna devam etti. Küçük gemisi *Inconstant*'ın güvertesi onu hem gezinti yeri, hem de çalışma odası görevini yapıyordu; esen rüzgârlar arasında o söylüyor, yanındakiler o sallantılı masa üzerinde yazıyorlardı, orduya ve Fransa'ya hitaben üç bildiri yazdırdı; macera arkadaşlariyle dolu birkaç filoka onun amiral gemisi etrafında, yıldız serpili beyaz bayrağı taşıyordu. 1 mart günü sabahın saat üçünde Cannes'la Antibes arasında Jouan körfezinde karaya yanaştı: Gemiden indi, kıyıda dolaştı, menekşe topladı ve bir zeytin fidanlığında ordugâh kurdu. Şaşıran halk geri çekiliyordu. Antibes'e uğramadı, Grasse dağlarına doğruldu, Sernon, Barrême, Digne ve Gap'ı geçti. Sisteron'da yirmi kişi onu durdurabilirdi, oysa kimseye raslamadı. Birkaç ay önce kendisini boğazlamaya kalkışmış olan halkın arasından hiçbir engelle karşılaşmadan ilerledi. O dev gölgesi'n çevresinde meydana gelen boşluğa birkaç asker girecek olsa bunlar kartallarının çekiminden kendilerini kurtaramıyorlardı. Âdeta büyülenen düşmanları onu arıyor ama göremiyorlardı; Sahra aslanı gözleri kamaşan avcılara

görünmemek için nasıl güneş ışıklarının ardında gizlenirse o da şan ve şöhreti içinde gizleniyordu. Arcole'nin, Marengo'nun, Austerlitz'in, Jena'nın, Friedland'ın, Eylau'nun, Moskova'nın, Lützen'in, Bautzen'in kanlı hayaletleri, bir ateşten hortuma sarılarak bir milyon ölüyle onu koruyorlardı. Bu ateş ve duman sütunu içinden, şehir kapılarında, üç renkli sancağın işaretlerine karışan bir iki boru sesi duyuluyordu: ve şehir kapıları düşüyordu. Napoléon, dört yüz bin piyade ve yüz bin süvarinin başında olarak, Çarların Moskova'daki sarayını havaya uçurmak için Niemen'i geçtiği zaman, böyle sürgününü bozarak, zincirlerini kıralların suratına fırlatarak, Tuileries sarayında yatmak için Cannes'dan Paris'e tek başına gelişindeki kadar şaşırtıcı olmamıştı.

Tek bir adamın bir istilâ başarısı harikası yanında bunun sonucu olan aynı derecede beklenmedik bir olay görüldü: meşru kırallık fenalıklar geçirdi; Devletin kalbindeki baygınlık vücuda yayıldı ve Fransa'yı kımıldayamaz hale koydu. Bonaparte, yirmi gün konaklaya konaklaya ilerledi; kartalları can kulelerinin birinden ötekine uçup duruyordu, ve iki yüz fersahlık bir yol üstünde, her şeye hakim olan, parası ve adamları olan hükümet, halkın karşı koymadığı, ama peşinden de gitmediği bir adamı hiç değilse bir saatçik geciktirmek maksadiyle bir köprüyü atmak, bir ağacı devirmek için zaman ve imkân bulamadı.

Hükümetin bu uyuşukluğu; Paris'te halkın için için kaynamakta olması yüzünden büsbütün büyük bir kusurdu, mareşal Ney'in oyun bozanlık etmesine rağmen bu halk karşı koymak için kendisinden istenecek her şeyi yapabilirdi. Benjamin Constant gazetelerde şöyle yazıyordu: "Vatanımızı felâketten felâkete sürükledikten sonra "Fransız topraklarından ayrılmıştı. Bu ayrılışın ebedî

"olacağını sanmıyan var mıydı? Ansızın tekrar ortaya "çıktı ve Fransızlara gene hürriyet, zafer, barış vadinde "bulundu. Fransa'nın bağlı olduğu anayasaların en müs- "tebidini kaleme alan adam bugün hürriyetten sözediyor. "Ama tam on dört yıl hürriyeti ezip yok etmiş olan odur. "Hâtıraların etkisi altında olmak, iktidar alışkanlığı gi- "bi bir mazereti de yoktu; hükümdar olarak doğmamış- "tı. Boyunduruk altına aldığı kimseler onun gibi vatan- "daşlardı, zincirledikleri kendi eşitleriydi. İktidarı miras "yoliyle elde etmiş değildi; istibdadı istemiş ve önceden "tasarlamıştı: ne hürriyeti vadedebilir? Onun impara- "torluğu zamanındakinden bin kere daha hür değil miyiz? "Zafer vadediyor, oysa Mısır'da, İspanya'da ve Rusya'da, "üç defa kıtalarını yüzüstü bıraktı, silâh arkadaşlarını "soğuğun, sefaletin ve ümitsizliğin ücüz ölümüyle pençe- "leşmeye terketti. Fransa'yı istilâ zilletine uğrattı; ken- "disinden önce yapmış olduğumuz fetihleri kaybetti. Ba- "rışı vadediyor, oysa sadece adı bile bir savaş işaretidir: "onun hizmetine girmek bahtsızlığına uğrayacak ulus ye- "niden Avrupa'nın kinine hedef olacaktır; onun zaferi "uygar dünyaya karşı bir ölüm savaşının başlangıcı olur- "du... Demek ki ne istevecek, ne de vadedecek bir şeyi "vardır. Kimi inandırabilir ya da kimi kandırabilir? İçer- "de savaş, dışarda savaş, işte bize getirdiği armağanlar."

Mareşal Soult'un 8 mart 1815 tarihli günlük emri, kıralsadlığını coşkunca haykırırken, aşağı yukarı Benjamin Constant'ın fikirlerini tekrarlar:

"Askerler,

"Gaspettiği ve uğursuz bir şekilde kullandığı iktidar- "dan Avrupa'nın gözü önünde feragat etmiş olan adam, "bir daha görmemesi gereken Fransız topraklarına çık- "mıştır.

"İstediği nedir? iç savaş; aradığı nedir? hainler; "bunları nerede bulacak? Cesaretlerini yanlış yollara sü"rükleyerek bunca defalar aldatmış ve harcamış olduğu "askerler arasında mı? Yalnız adının bile dehşet salma"ya yettiği aileler arasında mı?

"Bonaparte, artık bir maceradan başka bir şey olma"yan bir adamın sonucunu paylaşmak için meşru ve sevi"len bir hükümdara yüz çevireceğimizi sanacak kadar bi"zi küçük görmektedir. Kaçık buna inanıyor ve son çıl"gınca hareketi bize onu daha iyi tanıtıyor.

"Askerler, Fransız ordusu Avrupa'nın en yiğit ordu"sudur, aynı zamanda en sadık ordusu olacaktır.

"Millet atasının, büyük Henri'nin meziyetlerine teva"rüs etmiş olan bu şerefli hükümdarın sesine uyarak zam"baklı sancağın etrafında toplanalım. Yapacağınız görev"leri size kendisi tayin etmiştir. Başınıza Fransız şöval"yelerinin örneği olup vatanımıza mutlu dönüşü gasıbı "koğmuş olan Prensi geçirmişsiniz: O bugün, varlığıyle, zor"banın tek ve son umudunu da yok edecektir."

XVIII. Louis, 16 martta Mebus'lar Meclisine geldi; Fransa'nın ve dünyanın kaderi sözkonusuydu. Kıral içeri girdiği zaman mebuslarla seyirciler başlarını açıp ayağa kalktılar; salonun duvarları alkışlar ve yaşa sesleriyle çınladı. XVIII. Louis ağır ağır tahta çıktı; prensler, muhafız kıtası mareşalleriyle komutanları kıralın iki yanına sıralandılar. Haykırışlar kesildi; her şey sustu: bu ara sessizlikte sanki Napoléon'un uzaktan gelen ayak sesleri işitiliyor gibiydi. Yerinde oturan haşmetli Kıral bir an meclise baktı ve metin bir sesle şu nutku okudu:

"Baylar,

"Halk düşmanının kıralliğımdan bir kısmına girdi"ği ve geri kalan taraflarını tehdit ettiği şu buhranlı an-

"da, sizi bana bağlayarak devletin kudretini meydana "getiren bağları biraz daha sıkı laştırmak için aranıza gel- "dim; size hitabederken bütün Fransa'ya duygularımı ve "emellerimi bildirmeye geldim.

"Vatanımı tekrar gördüm; onu yabancı devletlerle "barıştırdım, bu devletlerin bizi barış ve sükûna kavuş- "turan antlaşmalara sadık kalacaklarından şüphe etme- "yin; ulusumun mutluluğu uğrunda çalıştım; bana karşı "sevgisinin en duygulandırıcı kanıtlarını gördüm ve her "gün görmekteyim; altmış yaşımda onun savunması uğ- "runda con vermekten daha iyi bir şekilde hayatımı ta- "mamlayabilir miyim?"

"O yüzden kendi hesabıma bir korkum yok, ama "Fransa'nın sonucu beni korkutuyor: aramızda iç savaşı "kundaklamaya gelen adam buraya aynı zamanda dış sa- "vaş âfetini de getiriyor; vatanımıza demir boyunduru- "ğunu vurmaya geliyor; size verdiğim o meşrutiyet ana- "yasasını yıkmaya geliyor, o anayasa ki tarih huzurunda "en öğündüğüm eserimdir, o anayasa ki bütün Fransızlar- "ca sevilmektedir, onu muhafaza edeceğime burada yemin "ederim: Onun etrafında birleşelim."

Kıral, daha sözünü bitirmeden bir bulut salonu kararttı; bu âni karanlığın sebebini anlamak için gözler salonun kubbesine çevrildi. Meşrutiyetçi kıral susunca gözyaşları arasında *Hükümdarım çok yaşa!* sesleri yeniden yükseldi. *Moniteur* gazetesinin yazdıkları doğruydu: "Kı- "ralın ulvi sözleriyle heyecana gelen Meclis, ellerini tahta "doğru uzatarak ayağa kalkmıştı. İşitilen yalnız şu söz- "lerdi: *Hükümdarım çok yaşa! Kıralım uğrunda ölürüz! "Ölsek de kalsak da Kıralımızsın!* Bu sözler, bütün Fran- "sız kalplerinin paylaşacağı bir coşkunlukla tekrarlanı- "yordu."

Gerçekten bu insanı duygulandıran bir manzaraydı: ailesinin kılıçtan geçirilmesine ve yirmi üç yıllık bir sürgüne karşılık Fransa'ya barış, hürriyet ve bütün hakaretlerle felâketlerin unutuluşunu getirmiş olan ihtiyar ve malûl bir kıral; bu en yüce hükümdar ulusun temsilcilerine, o yaşta, vatanını gördükten sonra, milletinin savunması uğrunda can vermekten daha iyi bir şekilde hayatını tamamlayamıyacağını söylüyordu! Prensler anayasaya sadıklık yemini ettiler; bu gecikmiş yeminler, Condé prensinin yeminiyle ve Enghien dukasının babasının kabulmasiyle tamamlandı. Sönmek üzere bulunan bu kahramanlar soyunun, bu patricius [6] kılıç soyunun, daha genç, daha uzun ve daha zalim plebeius [6] kılıcına karşı kendini korumak için hürriyeti kendine kalkan yapmaya ve onun ardında saklanmaya çalışması, yığın yığın hâtıralar yüzünden, son derece hazin bir manzara oluyordu.

XVIII. Louis'nin söylevi, şehirde öğrenilince anlatılmaz bir coşkunluk doğurdu. Paris başından başa kıralcıydı ve yüz günler süresince hep öyle kaldı. Özellikle kadınlar ateşli Bourbon'cuydular.

Gençlik, bugünkü hükümetin Fransa'ya Avrupa'da oynattığı rolden utanç duyduğu için Bonaparte'ın hâtırasına hayrandır; 1814'te ise gençlik Restauration'u selâmlıyordu, çünkü istibdadı yıkmış, hürriyeti diriltmişti. Kıralcı gönüllüler safında M. Cdilon Barrot, Tıp Fakültesi öğrencilerinden birçoğu, ve bütün Hukuk Fakültesi vardı; bu Fakülte 13 martta Mebuslar Meclisine şu dilekçeyi gönderdi:

"Baylar,

"Kırala ve vatana hizmete hazırız; bütün Hukuk Fa-"kültesi ileri atılmak için emir bekliyor. Ne hükümdarı-"mızı, ne de anayasamızı terk etmiyeceğiz. Fransız ge-

"refine sadık olarak sizden silâh istiyoruz. XVIII. Louis'-
"ye beslediğimiz sevgi sadakatimizin sarsılmiyacağına ke-
"fildir. Artık zincir istemiyoruz, hürriyet istiyoruz. Hürri-
"yete kavuşmuştuk, şimdi onu elimizden almaya geliyor-
"lar: uğrunda ölünceye kadar savaşacağız. Yaşasın kıral!
"yaşasın anayasa!"

Bu keskin, tabiî ve içten ifadede gençliğin yüce duygululuğu ve hürriyet aşkı hissediliyor. Bugün bize Restauration'u Fransa'nın tiksinme ve acı ile karşılamış olduğunu söyleyenler ya bir maksadı olan mevki düşkünü kimseler, ya da Bonaparte'ın zulümlerini görmemiş yeni yeni meydana çıkan adamlar, ya da Bourbon'ların dönüşüne ötekiler gibi alkış tuttuktan sonra, şimdi de âdetleri üzere düşmüş olana söğen ve cinayetler, polis, kölelik içgüdülerine dönen, bir zamanlar İmparator yardakçılığı etmiş eski ihtilâlci yalancılardır.

Kıralın söylevi bana büyük umutlar vermişti. Mebuslar meclisi başkanı M. Lainé'nin evinde toplantılar yapılıyordu. Orada M. de la Fayette'e rasladım: onu başka bir devirde, Kurucular Meclisi zamanında ancak uzaktan görmüştüm. Türlü teklifler ileri sürülüyordu; tehlike anında daima görülegeldiği gibi çoğu aciz içindeydiler: kimileri kıralın Paris'ten ayrılarak Havre'a gitmesini istiyorlardı; bir kısmı onu Vendée'ye götürmekten sözediyorlardı; bir kısmı da sonuçsuz birtakım lâflar geveliyorlardı; başkaları da durun hele gelsin de bir bakalım, diyorlardı: oysa gelenin niteliği meydandaydı. Ben başka bir düşünce ileri sürdüm: tuhaf değil mi, M. de la Fayette düşünceme hararetle katıldı. M. Lainé ile mareşal Marmont da benim düşüncemdeydiler. Ben şöyle demiştim:

"Kıral sözünde dursun; başkentinde kalsın. Muhafız
"kıtası bize sadıktır. Vincennes'ı güven altına alalım. Si-

"lâhlarımız var, paramız var: bu para yüzünden zaif ve "tamah gösterebiliriz. Kıral Paris'ten ayrılırsa Paris Bo- "naparte'ın girmesine ses çıkarmaz; Bonaparte bir kere "Paris'e hakim oldu mu bütün Fransa'yı elde etmiş de- "mektir. Ordu tamamiyle düşmana geçmiş değildir; bir- "çok alaylar, bir hayli general ve subay henüz yeminle- "rine ihanet etmediler: sıkı duralım, onlar da sadıklıktan "ayrılmazlar. Kırallık ailesini dağıtalım, yalnız Kıral ya- "nımızda kalsın. Monsieur, Havre'a gitsin, Berry dukası "Lille'e, Bourbon dukası Vendée'ye, Orléans dukası "Metz'e; Angoulême düşesiyle dukası zaten güneydeler. "Çeşitli dayanma noktalarımız Bonaparte'ın kuvvetlerini "bir arada toplamasına meydan vermez. Paris'i tahkim "edelim. Komşu vilâyetlerin millî muhafızları şimdiden "imdadımıza koşmaya başladılar. Bu hareketler içinde, "ihtiyar kıralımız, XVI. Louis'nin vasiyetnamesinin hi- "mayesi altında, elinde anayasa, Tuileries'de tahtında ra- "hat oturur; siyasi Meclisler onun etrafında birleşirler; "iki Meclis sarayın iki köşkünde toplanır; Kıralın maiye- "ti Carrousel meydaniyle Tuileries bahçesinde çadır ku- "rar. Nehrin rıhtımlariyle taraçasına toplar sıralarız: Bo- "naparte bu durumda bize hücum etsin; barikatlarımızı "birer birer zaptetsin; canı isterse ve havan topları var- "sa Paris'i topa tutsun; bütün halkın nefretini kazansın, "teşebbüsünün ne sonuç vereceğini görürüz! Yalnız üç "gün dayanalım, zafer bizimdir. Kıralın, sarayında ken- "dini savunması herkesi heyecana getirir. Eğer ölmesi "mukadderse, mevki ve pâyesine lâyık bir şekilde ölsün; "Napoléon'un son başarısı bir ihtiyarı boğazlamak olsun, "XVIII. Louis, hayatını feda etmekle vereceği tek sava- "şı kazanmış olur; bu muharebeyi insanoğlunun hayrına "olarak kazanır."

Ben böyle dedim: hiçbir şeye teşebbüs etmiyenin her şey bitti demeye hakkı yoktur. Avrupa'nın bütün birleşmiş krallarının yenmek için bunca yıllar uğraştıkları bir adamı Saint Louis'nin ihtiyar bir torununun, Fransızların yardımiyle, çabucacık yere sermesinden daha güzel bir şey olur muydu?

Görünüşte umutsuzca olan bu karar, aslını ararsanız pek yerindeydi. Ve en küçük bir tehlikesi bile yoktu. Bonaparte, Paris'i kendine düşman, kıralı da orada bulsaydı bunları zorlamaya kalkışamıyacağı hususundaki kanaatim hiçbir zaman değişmiyecektir. Topçusu yoktu, erzakı yoktu, parası yok'u, yanında ancak, gelişigüzel devşirilmiş; ansızın bayrak değiştirmelerine, yollar boyunca düşünmeden edilmiş yeminlerine hâlâ şaşmakta olan kararsız kıtalar vardı: bunların arasında çabucak ayrılıklar çıkardı. Birkaç saatlik bir gecikme Napoléon'u mahvederdi; biraz cesaret göstermek yetecekti. Hattâ şimdiden ordunun bir kısmına güvenilebilirdi. İsvicrelilerden kurulu iki alayın imanları sarsılmıştı: mareşal Gouvion Saint-Cyr, Bonaparte'ın Paris'e girişinden iki gün sonra Orléans garnizonunda tekrar beyaz bayrağı kabul ettirmiş değil miydi? Marsilya'dan Bordeaux'ya kadar olan yerler bütün mart ayı içinde kırallık hükümetine sadık kalmıştı: Bordeaux'da kıtalar tereddütteydi, kıralın Tuileries'de olduğu ve Paris'in kendini savunacağı haberi gelseydi, bunlar Angoulême düşesine sadık kalırlardı. Taşra şehirleri Paris'in örneğine uyacaklardı. Onuncu alay Angoulême dukasının emri altında mükemmel bir şekilde döğüşmüştü: Masséna çekingen ve kararsız görünüyordu; Lille'de garnizon, mareşal Mortier'nin ateşli beyannamesini iyi karşıladı. Memleketin hanedana sadık kalması mümkün olduğunu gösteren bütün bu deliller, kıralın kaç-

masına rağmen ortaya çıkmış bulunduğuna göre karşı konulmuş olsaydı neler olmazdı?

Plânım kabul edilseydi yabancılar Fransa'yı yeniden istilâ etmezdi; prenslerimiz düşman ordulariyle birlikte dönmezdi; meşru kıralcılık kendi kuvvetiyle kendini kurtarmış olurdu. Başarıdan sonra yalnız bir şeyden korkulabilirdi: kırallığın, kuvvetine pek fazla güven göstermesinden, sonucun da milletin haklarını daraltacak teşebbüslere girişmesinden.

Ne diye beni yadırgayan bir devirde dünyaya geldim? Sefil bir saray halkının ne sesimi işitebileceği, ne de beni anlayabileceği bir zamanda, ne diye içimden gelen sese kulak asmıyarak kıralcı oldum? Cesaretten söz açsam beni bir zıvanasız sayan, hürriyetten bahsedecek olsam bir ihtilâlci yerine koyan o bayağılık sürüsüne ne diye karıştım?

Savunmaya girişmenin tam sırasıydı! Kıralın bir korkusu yoktu, plânım *XIV. Louis'vari* bir büyüklük tarafiyle hayli hoşuna gidiyordu; ama başka suratlar asılmıştı. Tacın (evvelce hükümdarların şahsi paralariyle edinilmiş) elmasları sarıp sarmalıyor, hazinede otuz üç milyan altın écu ile kırk iki milyonluk senet bırakılıyordu. Bu yetmiş beş milyon écu vergilerden gelmişti: istibdadın eline bırakılacak yerde bu paralar ne diye halka geri verilmiyordu?

Flore köşkünün merdivenlerinden bir alay inerken bir başka alay da merdivenleri çıkıyordu. Muhafızların kumandanına başvuruluyor, ruhani bakanlar sorguya çekiliyordu; sonuç sıfırdı. Boş lâfazanlıklar, bir sürü haber alışverişi. Boşu boşuna emir ve silâh isteyerek öfkelerinden ağlayan gençler gördüm; kızgınlık ve nefretlerinden baygınlıklar geçiren kadınlar gördüm. Kırala erişmek imkânsızdı; teşrifat, kapıları kapalı tutuyordu.

Bonaparte'a karşı kararlaştırılan büyük tedbir bir *üstüne yürümek* emriydi: dizleri tutmayan XVIII. Louis, adımlarını bir ülkeden ötekine atan faşizmin *üstüne yürüyecekti!* Eski kanunlardaki bu kaydın bu vesileyle ortaya atılması o devrin devlet adamlarının ne dar kafalı olduklarını göstermeye yeter. 1815'te *üstüne yürümek!* hem de kimin *üstüne?* bir kurdun *üstüne* mi? bir haydudun *üstüne* mi? baş kaldırmış bir kişizadenin *üstüne* mi? Hayır: Kıralların *üstüne yürümüş,* onları o silinmez *N* markasiyle omuzlarından damgalamış olan Napoléon'un *üstüne!*

Daha yakından bakılınca, bu buyrultudan kimsenin görmediği bir siyasi gerçek çıkıyordu: yirmi üç yıl ulustan ayrı kalmış olan meşru kıralcılar, ihtilâlin başladığı sıradaki zamanda ve yerde kalmışlardı. Oysa ulus hem zaman, hem mekân içinde yol almıştı. Bu yüzden anlaşmak ve buluşmak imkânsızdı; din, düşünceler, çıkarlar, ifade, ne var ne yoksa her şey halkla kıral için başka başkaydı, çünkü yolun aynı noktasında değildiler, çünkü asırlara eşit bir çeyrek yüzyıl onları birbirinden ayırıyordu.

Ama kanunun eski deyimi diriltildiği için *üstüne yürümek* emri garip görülüyorsa, Bonaparte, yeni bir dil kullanmakla birlikte daha isabetli hareket etmek niyetinde miydi? M. Artaud tarafından düzenlenen M. d'Hauterive'e ait belgeler ispat ediyor ki, *Moniteur*'de çıkan resmî tebliğe rağmen, Napoléon'un Angoulême dukasını kurşuna dizdirmesine güçbelâ engel olunmuş: bu prensin kendini savunmuş olmasını beğenmiyordu. Oysa Elbe adası kaçkını, Fontainebleau'dan ayrılırken, askerlere Fransa'nın başına geçirmiş olduğu *hükümdara sadık kalmalarını* tavsiye etmişti. Bonaparte'ın ailesine dokunulmamıştı: Kıraliçe Hortense, XVIII. Louis'den Saint-leu düşesi unvanını almıştı; hâlâ Napoli'de hüküm süren Murat'nın

kıralliğını ancak Viyana kongresinde M. de Talleyrand satmıştı.

Kimsenin samimi olmadığı bu devir bir yürekler acısıdır: herkes, günün engellerini aşmak için bir köprü atar gibi ortaya kanılar, taahhütler atıyordu; engel aşıldıktan sonra doğrultu değiştirmekte bir sakınca yoktu: yalnız gençlik samimiydi, çünkü henüz çok yaşamış; çok görmüş değildi. Bonaparte tahttan vazgeçtiğini resmen ilân ediyor; gidiyor ve üç ay içinde geri dönüyordu. Benjamin Constant, zorbaya karşı o sert hücumunu bastırıyor, ve yirmi dört saat içinde değişiveriyordu. Mizacının öteki yarısı yüzünden sadık kalamadığı bu soylu hareketi ona kimin ilham ettiği bu Anılar'ın başka bir kitabında görülecek.ir. Mareşal Soult, kıtaları eski komutanlarına karşı tahrik ediyor; birkaç gün sonra Tuileries'de Napoléon'un odasında bildirisine kahkahalarla gülüyor, ve Waterloo'da ordunun idarî komutanlığına getiriliyordu; mareşal Ney kıralın eline sarılıyor, Bonaparte'ı bir demir kafes içinde kendisine getireceğine yeminler ediyor ve komutası altındaki bütün kıtaları Napoléon'a teslim ediyordu. Heyhat! ya Fransa kıralı?.. O da, altmış yaşında, ulusunun savunması uğrunda can vermekten daha iyi bir şekilde hayatını tamamlıyamıyacağını söylüyor... Ve Gand a kaçıyordu! Hislerde doğruluktan bu derece eser olmayışı, sözlerle hareketler arasındaki bu aykırılık karşısında, adam, insanlıktan tiksiniyor.

. . . . . .

Gand'ın alışılmış isizliği o sıralarda orayı canlandıran ve az sonra gidecek olan yabancılar kalabalığiyle daha da hissedilir bir hal almıştı. Belçikalı ve İngiliz kur'a erleri meydanlarda ve gezinti yerlerinin ağaçları altında talim görüyorlardı; topçular, müteahhitler, dragon'lar ka-

raya top, mühimmat arabaları, sığır sürüleri, kolana sarılı bir halde asılı olarak indirilirken havada debelenen atlar çıkarıyorlardı; ordu kantincisi kadınlar, çuvallarla birlikte kocalarının silâhlarını ve çocuklarını indiriyorlardı; bütün bunlar, sebebini bilmeden ve bunda en küçük bir çıkarları olmadan Bonaparte'ın kendilerine verdiği büyük boğuşma mülâkatına gidiyorlardı. Birtakım siyaset adamlarının, bir kanal boyunda, hareketsiz bir balıkçının yanıbaşında ellerini kollarını sallayarak konuştukları, gömenlerin kıraldan veliahta, veliahttan kırala gidip geldikleri görülüyordu. Fransa şansölyesi M. d'Ambray, sırtında yeşil elbise, başında yuvarlak bir şapka, koltuğu altında eski bir roman'a anayasayı ıslah etmek için bakanlar heyetine gidiyordu; Lévis dukası ayaklarında fırlayan kocaman eski pabuçlarla kırala gidiyordu. Çünkü çok cesur bir yeni Akhillcus olduğu için topuğundan yaralanmıştı. Pek zeki ve nükteciydi, düşüncelerini bir araya toplayan kitap bunu ispat eder.

Wellington dukası arasıra askerleri teftişe geliyordu. XVIII. Louis her gün öğleden sonra, altı atlı arabasiyle saray başkişizadesi ve muhafızları yanında olduğu halde, tıpkı Paris'teymiş gibi, gezintiye çıkıyordu. Yolunda Wellington dukasına rastıyacak olsa geçerken onu bir koruyucu tavriyle başiyle selâmlıyordu.

XVIII. Louis doğuşundan gelen üstünlüğünü hiçbir zaman hatırından çıkarmadı; (bir ahırda veya bir tapınakta olsun, altından ya da balçıktan bir mihrap üstünde olsun) nasıl Tanrı her yerde Tanrı ise o da her yerde kıraldı, bahtsızlığı ordan en küçük bir taviz koparamamıştır; alçaldığı oranda büyüklüğü artıyordu; tacı adıydı; sanki: "Beni öldürün, alnımda yazılı yüzyılları öldüre-

"mezsiniz." der gibiydi. Louvre sarayından armasını kazımışlarsa ne çıkardı. Bu arma kürenin yüzüne kazılmış değil miydi? Sanki onu dünyanın her köşesinden kazımak için komiserler mi göndermiştiler? Hindistan'dan, Pondichéry'den, Amerika'da Lima'dan ve Meksika'dan, doğuda Antakya'dan, Kudüs'ten, Akkâ'dan, Kahire'den, İstanbul'dan, Rodos'tan, Mora'dan; batıda Roma surları üstünden, Caserte ve Escurial'in tavanlarından Ratisbonne ve Westminster salonlarının kubbelerinden, bütün kıralların turalarından izlerini silmiş miydiler? Zambakların yeryüzünün türlü köşelerinde egemenliğine işaret eder gibi görünen pusulanın ibresinden de koparıp almış mıydılar?

Soyunun büyüklüğü, eskiliği, şerefi, haşmeti hususundaki saplantısı XVIII. Louis'ye gerçek bir egemenlik veriyordu. Herkes bu egemenliğin etkisini hissederdi. Bonaparte'ın generalleri bile bunu itiraf ederler: yüz savaşta kendilerine komuta etmiş olan müthiş efendilerinden çok, bu kötürüm ihtiyarın önünde çekingenlik duyarlardı. Paris'te, XVIII. Louis galip hükümdarlara sofrasında ziyafet verdiği zaman, askerleri Louvre sarayında ordugâh kurmuş olan bu hükümdarların en önünde teklifsizce yürüyordu; onlara efendilerine asker getirerek görevlerini yapmış, kendisine bağlı derebeyleriymiş gibi davranıyordu. Avrupa'da yalnız bir krallık vardı: Fransa krallığı, öteki krallıkların kaderi onun talihine bağlıydı. Bütün kırallık sülâleleri, Hugues Capet'nin hanedanı yanında daha dünkü türedilerdir, ve hemen hepsi onun kızlarıdır. Bizim eski kırallık iktidarımız sabık dünya kırallığıydı: Capet'lerin kovulması, hükümdarların sürülmesi devrinin başlangıcıdır.

Saint Louis'nin torunundaki bu ihtişam ve yücelik merakı ne kadar siyasete aykırı ise (aynı şey varisleri için

ağır sonuçlar doğurmuştur) ulusal gururu da o kadar okşuyordu: yenilerek bir adamın zincirlerini taşımış olan hükümdarların, yendikten sonra, bir sülâlenin boyunduruğunu taşıdıklarını görmek Fransızların hoşuna gidiyordu.

XVIII. Louis'nin sülâlesine olan sarsılmaz imanı onu tekrar tahta getirdi; Avrupa'nın uğrunda insanlariyle servetlerini tüketmek niyetinde ve iddasında olmadığı bir tacı iki defa onun başına geçiren bu iman olmuştur. Askersiz sürgün, vermemiş olduğu bütün savaşlarda hazırdı. XVIII. Louis meşru kırallığın canlı bir timsaliydi; o öldükten sonra hanedanı da görünmez oldu.

BEŞİNCİ KİTAP

Size olayların, tarihin gösterdiği, iç yüzünü gösteriyorum; tarih sade dış yüzünü göz önüne serer. *Anılar*'ın şu faydası vardır ki kumaşın her iki tarafını da ortaya koyar; bu bakımdan, Shakespeare'in trajedyaları gibi, âdi ve yüksek sahnelerini göstermek suretiyle bütün insanlığı daha iyi tasvir ederler. Her yerde sarayın yanında, gülen adamın yanında ağlayan adam, tahtını kaybeden bir kıralın yanında küfesini sırtında taşıyan paçavracı yer alır: Dara'nın yenilmesi Arbelles savaşında bulunan bir kölenin umurunda mıydı?

İşte Gand da, Paris'te başlamış olan oyunun kulisleri ardında bir vestiyerden ibaretti. Avrupa'da henüz daha ünlü kişiler vardı. 1800'de ben kariyerime Napoléon ve Aleksandr'la birlikte başlamıştım; büyük çağdaşım olan bu baş aktörlerin peşinden ne diye o büyük sahneye çıkmamıştım? Tek başıma Gand'da ne işim vardı? Ne yaparsınız; kader insanı istediği yere sürükler. Gand'da geçen *küçük Yüz-Günler*'den Paris'teki *büyük Yüz-Günler*'e geçelim.

Bonaparte'ı Elbe adasından çıkmamaya sevk etmesi gereken sebepleri, ve onu sürgününden çıkmaya zorlayan üstün sebepleri, daha doğrusu mizacından ileri gelen zorunluğu anlatmıştım. Ama Cannes'da Paris'e yürüyüş eski adamdan kendisinde kalmış olan son kırıntıları da tüketti. Paris'te tılsım bozulmuştu.

Meşru kıralcılığın pek kısa süren devri keyfi yönetimin kurulmasını imkânsız kılmaya yetmişti. İstibdat, yı-

ğınlarm burunlarına tasma geçirir, fertlere ise bir dereceye kadar serbestlik verir; anarşi, yığınları ayaklandırır ve ferdi bağımsızlıkları ortadan kaldırır. O yüzden, anarşinin ardından gelen istibdat, hürriyeti andırır; ama hürriyetin yerini alınca asıl hüviyetiyle meydana çıkar: Directoire meşrutiyetinden sonra kurucu gibi görünen Bonaparte, meşrutiyet anayasasından sonra bir zorbaydı. Bunu o kadar iyi hissediyordu ki XVIII. Louis'den de ileri giderek ulusal egemenliğin kaynaklarına çıkmak zorunluğunu duydu. Halkı bir efendi gibi ayakları altında çiğnemiş olan adam, yeniden halk temsilcisi rolünü oynamak, kenar mahallelerin ilgisini dinlemek, ihtilâl çocukları taklidini yapmak, ağzına yakışmayan ve her heccesi kılıcını öfkelendiren eski bir hürriyet dilini kekelemek mevkiine düşmüştü.

Onun kudret devri o kadar tamamlanmıştı ki Yüz-Günler içinde Napoléon eski dehasını bir türlü gösteremedi. Bu deha başarıya ve âsayişe dayanıyordu, yoksa yenilgiye ve hürriyete değil: oysa kendisine yüz çevirmiş olan zafer yüzünden bir şey yapamazdı, âsayiş uğrunda da bir şey yapamazdı, çünkü onsuz da âsayiş yerindeydi. Hayret içinde: "Bourbon'lar nasıl olmuş da bir iki ay "içinde Fransa'daki işleri böyle yoluna koyuvermişler! "diyordu. Bu işi yeniden başarmak için yıllara ihtiyacım "olacak." Fâtihin gördüğü şey kırallığın eseri değildi, meşrutiyetin eseriydi; o Fransa'yı dilsiz ve yere kapanmış bir durumda bırakmıştı, şimdi ayakta ve dili çözülmüş buluyordu: bildiğinden şaşmaz kafasının saflığı yüzünden hürriyet demek âsayişsizlik demek olduğunu sanıyordu.

Bununla birlikte Bonaparte ilk hamlede yenemiyeceği fikirler karşısında boyun eğmek zorunda kalmıştı. Gerçek bir halk sevgisinden eser olmadığı için adam başına

iki franga tutulan işçiler, iş dönüşü Carrousel meydanına gelerek *yaşasın imparator!* diye bağırıyorlardı. Buna *bağrışmaya gitmek* adını takmışlardı. Beyannameler önce bir unutma ve kusurları bağışlama harikası idi; bireyler hür, ulus hür, basın hür ilân ediliyordu; bütün istenen barıştan, bağımsızlıktan ve ulusun mutluluğundan ibaretti; bütün imparatorluk sistemi değişmişti; altın çağ başlıyacaktı. Uygulamayı da nazariyelere uygun hale koymak için Fransa yedi büyük polis bölgesine ayrıldı; yedi polis kaymakamına, Consulat ve İmparatorluk devirlerindeki genel müdürlüklerin iktidarı verildi. Birey hürriyetini korumaya memur o adamların Lyon'da, Bordeaux'da, Milâno'da, Floransa'da, Lizbon'da, Hamburg'da, Amsterdam'da neler yaptıkları bilinir. Bu kaymakamların üstünde, Bonaparte, gitgide *hürriyete daha elverişli* bir mertebeler silsilesi içinde, olağanüstü komiserler icadetti, bunlar Convention devrinin halk temsilcilerini andırıyordu. Fouché'nin yönettiği polis, resmî bildirilerle, bundan böyle felsefeyi yaymaktan başka bir şey yapmıyacağını, erdem yolundan ayrılmıyacağını dünyaya haber veriyordu.

Bonaparte, bir kararname ile, vaktiyle yalnız ismi bile başını döndürmeye yeten kırallık ulusal muhafızlarını yeniden kurdu. İmparatorluk zamanında istibdatla demagojiyi birbirinden ayırmış olan kararı iptal ederek bunların yeniden birleşmelerine göz yummak zorunda kaldı: bu birleşmeden Champ de Mai'de, başında kırmızı külâhla sarık, belinde Memlûk kılıcı, elinde ihtilâl baltasiyle bir hürriyet doğacaktı. Siyasetgâhlarda ya da İspanya'nın yakıcı kırlariyle Rusya'nın buzlu çöllerinde yok edilen birlerce kurbanın hayaletleriyle çevrili bir hürriyet. Başarıdan önce Memlûklar Jacobin'dirler, başarıdan sonra

Jacobin'ler Memlûk olacaklar: tehlike anı için Isparta, zafer anı için Kostantiniye [1].

Bonaparte, iktidarı tekrar yalnız kendi elinde toplamayı pek isterdi ama buna imkân yoktu; karşısında bunu kolay kolay elden çıkarmak istemiyecek adamlar görüyordu: ilkin istibdadın zincirleriyle kırallığın kanunlarından kurtulmuş samimi cumhuriyetçiler, belki de asil bir hatadan başka bir şey olmayan, bir bağımsızlık muhafaza etmek istiyorlardı; eski la Montagne hizbi'nin azılıları: bunlar, İmparatorluk devrinde bir müstebidin hafiyelerinden başka bir şey olmadıklarına köpürerek, on beş yıl içinde imtiyazını bir efendiye kaptırmış oldukları o her istediklerini yapmak hürriyetini kendi hesaplarına yeniden ele geçirmeye azmetmişlerdi.

Ama ne cumhuriyetçiler, ne ihtilâlciler, ne de Bonaparte'ın yardakçıları, tek başlarına kendi iktidarlarını kuracak ya da birbirlerini tahakküm altına alacak kadar güçlü değillerdi. Dışarıdan bir istilâ tehlikesi karşısında bulundukları, içerden halk efkârının düşmanlığiyle karşılaştıkları için, birbirlerini desteklemezlerse mahvolacaklarını anladılar: tehlikeden kurtulmak için kavgalarını sonraya bıraktılar: ortak savunmaya birtakımları sistemlerini ve olmıyacak hayallerini, ötekiler tethişlerini ve sapıklıklarını getiriyorlardı. Bu anlaşmada taraflardan hiçbiri iyiniyetli değildi; herbiri buhran bir kere atlatılınca, anlaşmayı kendi çıkarına uydurmaya niyetleniyordu; hepsi önceden zaferin sonuçlarını kendine mal etmeye çalışıyorlardı. Bu korkunç kumar oyununda üç dev kumarbaz kasayı sırasiyle elinde tutuyordu: hürriyet, anarşi, istibdat, her üçü de hile yapıyor, hepsi için kaybedilmiş olan bir partiyi kazanmaya çalışıyordu.

Bu maksadı güttükleri için, ihtilâlci tedbirler peşinde koşan beş on fedaiye karşı şiddet göstermiyorlardı;

kenar mahallelerde federe kuruluşlar meydana gelmişti, Britanya'da, Anjou'da, Lyonnais'de, Burgonya'da federasyonlar kurulmaktaydı; *Marseillaise*'le *Carmagnole* şarkılarının söylendiği işitiliyordu; Paris'te kurulan bir kulüp taşradaki başka kulüplerle mektuplaşıyordu: *Journal des Patriotes*'un yeniden çıkmaya başladığı haber veriliyordu. Ama, 1793'ü hortlatanlar ne güven telkin edebilirdi? Hürriyet, eşitlik, insan hakları derken neler kastettikleri bilinmiyor muydu? Yaptıkları o büyük kötülüklerden sonra eskisine göre daha ahlâklı, daha aklı başında, daha samimi miydiler? Bütün kötülüklerle lekelenmiş oldukları için mi şimdi baştan ayağa erdem kesilmişlerdi? İşlenmiş cinayetlerden bir insan, tahtından feragat eder gibi elini yıkayamaz: korkunç çemberin sıkmış olduğu baş onun silinmez izlerini taşır.

Deha sahibi bir büyüklük düşkününü, imparator mertebesinden başkomutan ya da cumhurbaşkanı durumuna düşürmeye kalkışmak boş bir hayaldi: Yüz-Günler içinde bile'lerinin başlarına geçirdikleri o kızıl külâh Bonaparte'a olsa olsa tacı tekrar başına geçireceğini haber verebilirdi, eğer şu yeryüzünde koşan atletlerin aynı mesafeyi iki defa koşmaları mümkün olsaydı.

Bununla beraber, seçkin birtakım liberaller zaferi kazanacaklarını umuyorlardı: Benjamin Constant gibi yolunu şaşırmış insanlar, M. Simonde-Sismondi gibi safdiller Canino prensini içişler bakanlığına, general kont Carnot'yu savunma bakanlığına, kont Merlin'i adliye bakanlığına getirmekten sözediyorlardı. Görünüşte bezgin olan Bonaparte, sonucu ordusuna asker sağlamak olan demokratça hareketlere karşı koymuyordu. Aleyhinde hicviyeler yazılmasına ses çıkarmıyordu; papağanların XI. Louis'ye *Péronne* diye bağırması gibi karikatürler durmadan ona Elbe adası diye tekrarlıyordu. Zindan kaç-

kınına, senli benli bir dille, hürriyet ve eşitlik dersleri veriyorlardı: O bu azarlamaları âdeta kendinden geçerek dinliyordu. Birdenbire, sözde onu sımsıkı sardıkları bağları koparararak, kendi kararıyle, halkçı bir anayasa değil, aristokratik bir anayasa, İmparatorluk anayasasına bir *ek kararname* ilân etti.

Hayal edilen Cumhuriyet bu ustalıklı el çabukluğiyle, feodallik'le genişletirilmiş eski İmparatorluk hükümetine çevriliyordu. *Ek kararname,* cumhuriyetçi partiyi Bonaparte'ın aleyhine çevirdi ve hemen bütün öteki partilerde hoşnutsuzluk yarattı. Paris'te düzensizlik, taşrada anarşi hüküm sürüyordu; sivil ve askerî makamlar birbirleriyle çatışıyorlardı; beri yanda şatoları yakmaya, papazları boğazlamaya kalkışıyorlar; öteyanda beyaz bayrak çekiyor ve *hükümdarım çok yaşa!* diye bağırıyorlardı. Hükûma uğrayınca Bonaparte geri çekiliyordu. Olağanüstü komiserlerinin elinden belediye reisi tayin yetkisini alıyor ve bu işi halka bırakıyordu. *Ek kararnameye* karşı aleyhte oyların çokluğundan korkarak fiilî dikta'örlüğünü bırakıp henüz kabul edilmiş olmayan bu kararname gereğince Mebuslar Meclisini toplantıya çağırdı. Bir bataktan ötekine saplanarak, bir tehlikeden daha yeni kurtulmuşken bir başka tehlikeye çattı: bir gün'ük hükümdarın, eşitlik zihniyetinin reddettiği irsî bir âyanı kurması kolay mıydı? İki Meclisi nasıl yönetecekti? Bu meclisler hareketsiz bir başeğme gösterecekler miydi? Bu meclislerin Champ de Mai'de toplanması tasarlanan meclisle münasebetleri ne şekilde olacaktı? *Ek kararname* daha oylar sayılmadan uygulanmaya konduğuna göre zaten artık bu yeni meclisin maksat ve anlamı da kalmamıştı. Otuz bin seçici'den mürekkep bu meclis, ulusu temsil ettiği kanısında olmıyacak mıydı?

O kadar şatafatla ilân edilip 1 haziranda kutlanan

o Champ de Mal, basit bir asker geçidinden, hor görülmüş bir mihrap önünde sancak dağıtmaktan ibaret kaldı. Kardeşleri, devlet büyükleri, mareşaller, sivil ve adli erkânla çevrili olan Napoléon hiç inanmadığı bir milli egemenlik ilân etti. Vatandaşlar bu büyük günde anayasayı kendileri meydana getireceklerini sanmışlardı; sakin burjuvalar, orada Napoléon'un oğlu lehine tahttan feragatinin ilân edilmesini bekliyorlardı; Bâle'de Fouché'nin ve Metternich'in adamları arasında çevrilen dolaplarda bu feragat kararlaşmıştı: oysa meydanlarda gülünç bir politika tuzağından başka bir şey yoktu. Zaten *Ek kararname,* meşru kırallığa bir saygı nişanesi gibi görünüyordu, ufak tefek farklarla, özellikle *müsaderenin kaldırılması* bir yana bırakılırsa bu, kırallık anayasasının ta kendisiydi.

Bu âni değişmeler, bu her şeyin birbirine karıştırılması, istibdadın can çekişmekte olduğunu haber veriyordu. Bununla birlikte İmparatoru yıkacak darbe içerden gelemezdi, çünkü kendisiyle mücadele eden kuvvet onun kadar bitkin bir haldeydi; Napoléon'un vaktiyle yere sermiş olduğu ihtilâl devi eski gücünü toplamış olmaktan uzaktı; iki dev şimdi boşu boşuna yumruklaşıyorlardı, bu artık iki gölgenin çarpışmasından başka bir şey değildi.

Bu genel imkânsızlıklara, Bonaparte hesabına aile sıkıntılariyle saray dertleri de katılıyordu: İmparatoriçe ile Roma kıralının döneceklerini Fransa'ya ilân ediyordu, oysa ikisi de bir türlü gelmiyordu. XVIII. Louis'nin Saint-Leu düşesi yaptığı Holânda kıraliçesi hakkında "Bir aile-"nin ikbalini kabul eden, onun kara günlerine de katlan-"masını bilmelidir." diyordu. İsviçre'den koşup gelen Joseph kendisinden hep para istiyordu, Lucien de liberallerle olan ilişkileriyle onu kaygıya düşürüyordu; önce kaynına karşı cephe almış olan Murat aklını toplayınca Avusturyalılara hemen hücuma geçmekten geri durma-

mıştı: Napoli kırallığını elden kaçırmış ve uğur getirmeyen bir kaçış sırasında yakalanarak tevkif edilmiş, Marsilya yakınlarında ileride size anlatacağım felâketi bekliyordu.

Hem İmparator eski taraftarlarına ve sözde dostlarına güvenebilir miydi? Düştüğü zaman bunlar kendisini yüzüstü bırakmış değiller miydi? Ayaklar altında sürünen, şimdi de sinmiş bir halde kımıldamıyan o Senato velinimetini tahttan indirmiş değil miydi? Şimdi gelip de ona "Fransa'nın çıkarı sizin çıkarınızdan ayrılmaz. Talih "gayretlerinize yâr olmazsa, kötü sonuçlar, bizim mutlu- "luğumuzu sarsmıyacak ve size olan bağlılığımızı bir kat "daha güclendirecektir" diyenlere inanabilir miydi? Sizin sadıklığınız! Sizin kötü sonuçlardan güclenen bağlılığınız! 11 haziran 1815'te böyle diyordunuz! 2 nisan 1814' te ne demiştiniz? Bir iki hafta sonra 19 temmuz 1815'te ne diyecektiniz?

İmparatorluk emniyet bakanı, yukarıda gördüğünüz gibi Gand, Viyana ve Bâle'le yazışıyordu; Bonaparte'ın askerlerinin komutasını ellerine vermek zorunda kaldığı mareşaller önce XVIII. Louis'ye yemin etmişlerdi, ona, Bonaparte'a karşı en sert bildiriler çıkarmışlardı *: gerçi o zamandan beri padişahlarına yeniden nikâhlanmışlardı; ama kendisi Grenoble'da durdurulmuş olsaydı ne yaparlardı? Bir yemini bozmak, tutulmamış başka bir yemini diriltmeye yeter mi? İki defa yemin bozanlık etmek sadakate eşit mi oluyor?

Aradan daha birkaç gün geçsin, bu Champ de Mai yemincileri, Tuileries sarayı salonlarında XVIII. Louis'ye sadıklıklarını anlatacaklardır; savaş ziyafetleri bakanı [2]

* Daha yukarıda mareşal Soult'un bildirisine bakın. (Chateaubriand)

seçilmek için barış tanrısının kutsal sofrasına yanaşacaklardır; Bonaparte'ın taç giyme töreninde arma ve kıraliık alâmetlerinin taşıyıcılığını etmiş olanlar, Charles'in taç giymesinde aynı görevi yapacaklar, bu mevkuf kıralı Cherbourg'a götürecek ve yeni yeminlerinin levhasını asmak için vicdanlarında bir boş köşeciği güçlükle bulacaklardır. Yalan dolan devrinde, karşı karşıya konuşan iki kişinin birbirini gücendirmemek ve yüzlerini kızartmamak için sözlerini tartarak söyledikleri bir devirde doğmak talihsizliktir.

Napoléon'a şanlı zamanlarında bile bağlanamamış, servetlerini, şereflerini ve hattâ adlarını bile borçlu oldukları velinimetlerine dirsek çevirmiş olanlar, şimdi onun cılız umutları uğrunda kendilerini feda edebilirler miydi? Görülmemiş başarıların ve on altı yıl süren bir zaferler silsilesinin sağlamlaştırdığı bir ikbalin sebat ettiremediği nankörler kendilerini çürük ve yeniden başlayan bir ikbale mi zincirleyeceklerdi? İki bahar arasında meşru kıralcılık ve ihtilâlcilik, Napoléon'culuk ve Bourbon'culuğa geçerek durmadan kalıp değiştirmiş, kılıktan kılığa girmiş olan bunca krizalitler, verilmiş ve tutulmamış bunca sözler; şövalyenin göğsünden atın kuyruğuna ve atın kuyruğundan şövalyenin göğsüne gidip gelmiş olan bunca haçlar, durmadan sancak değiştiren ve yalan yere ettikleri yeminleri er meydanına serpen bunca yiğitler, kimi Marie-Louise'e, kimi Marie-Caroline'e [3] hizmet etmiş bunca asîl kadınlar, Napoléon'un içinde ancak dehşet ve nefret bırakmış olmalıydı; bu kocamış büyük adam bütün bu ak gün dostu kalleşler ortasında, sallanan bir zemin üstünde, düşman bir gök altında, tamamlanmış kaderi ve Tanrının hükmü önünde yapayalnızdı.

Napoléon kendisine sadık olarak ancak eski şan dev-

rinin hayaletlerini bulmuştu; bunlar size önce de anlattığım gibi, karaya çıktığı yerden Fransa'nın başkentine kadar onun muhafızlığını yapmışlardı. Ama Cannes'dan Paris'e kadar *bir çan kulesinden ötekine uçmuş olan* kartallar, daha ileriye gidemiyerek yorgun argın Tuileries sarayının bacalarına kondular.

Napoléon, heyecana gelen halkı peşine takarak, bir İngiliz-Prusya ordusu orada toplanmadan Belçika üzerine atılmadı; durdu; Avrupa'yla görüşmelere girişmeye ve meşru kırallığın imzaladığı antlaşmaları alçak gönüllülükle muhafaza etmeye çalıştı. Viyana kongresi, Vicence dukasına karşı, 11 nisan 1814 tarihindeki tahttan vazgeçmeyi öne sürüyordu: bu vazgeçmeyle Bonaparte, *Avrupa'da barışın kurulmasına kendisinin tek engel olduğunu kabul ediyor* ve bunun sonucu olarak *kendisi ve vârisleri hesabına Fransa ve İtalya tahtlarından feragat ediyordu.* Şu halde, tekrar iktidarı ele aldığına göre Paris antlaşmasını apaçık bir şekilde bozmuş oluyor ve 31 mart 1811'ten önceki siyasi duruma yeniden dönmüş bulunuyor: demek ki savaşı Avrupa'ya Bonaparte ilân etmiş oluyor, yoksa Avrupa Bonaparte'a değil. Diplomat dâva vekillerinin bu mantık oyunları, M. de Talleyrand'ın mektubu vesilesiyle söylediğim gibi, savaştan önce şöyle bir bir değer taşıyordu.

Bonaparte'ın Cannes'a çıktığı haberi, Viyana'da, Olympos'la Parnassos tanrılarının toplantısı temsil edilen bir şenlik sırasında geldi. Aleksandr, Fransa, Avusturya ve İngiltere arasında ittifak tasarısını yeni almıştı: iki haber arasında bir an tereddüt etti ve: "Bu benim şahsi "dâvam değil. dünyanın selâmeti dâvasıdır." dedi. Ve bir haberci Petersburg'a muhafız kıtasını yola çıkarmaları emrini götürdü. Çekilmekte olan ordular durdular; bunların uzun kolları geri döndüler, ve sekiz yüz bin düşma-

nın yüzü Fransa'ya çevrildi. Bonaparte savaşa hazırlanıyordu; yeni felâket alanları onu bekliyordu: Tanrı ona savaşlar devrine son verecek olan savaşa kadar mühlet vermişti.

Büyük bir asker yuvasından başka bir şey olmayan Fransa'da yumurtadan ordular çıkarmak için Marengo ve Austerlitz şan ve şeref kanatlarının sıcaklığı yetmişti. Bonaparte alaylarına o eski *yenilmez, müthiş, eşsiz* gibi adlarını tekrar takmıştı; yedi ordu Pyrénées, Alpler, Jura, Moselle, Rhin ordusu adını yeniden alıyorlardı: hayalî kıtalara verilen bu adlar umulan zaferlere çerçeve görevini yapan büyük hâtıralardı. Paris'le Laon'da gerçek bir ordu toplanmıştı; muhafız kıtasına giren on bin seçkin er, yüz eli koşulu batarya; Lützen ve Bautzen'de ün kazanmış on sekiz bin deniz eri; müstahkem mevkilerde garnizon tutan otuz bin tecrübeli asker, subay ve erbaş; kuzey ve doğudan kitle halinde orduya katılmaya hazır yedi vilâyet; ulusal muhafızlardan seferber edilmiş yüz seksen bin asker; Lorraine, Alsace ve Franche-Comté'nin başıbozuk kıtaları; mızrakları ve kollariyle hizmet teklif eden federe'ler; Paris günde üç bin tüfek yapıyordu: İmparatorun dayandığı kaynaklar işte bunlardı. Vatana hürriyet vererek yabancı milletleri bağımsızlığa teşvik etmeğe karar verebilseydi belki de dünyayı yeniden altüst edebilirdi. Bunun tam sırasıydı: tebaalarına meşruti hükümetler vadetmiş olan kırallar yüz kızartıcı bir şekilde sözlerinden caymıştılar. Ama, iktidar kadehinden içeli beri, Napoléon hürriyetten hoşlanmaz olmuştu; askerlerle yenilmeyi, uluslarla yenmeye tercih ediyordu. Birbiri ardından Felemenk'e doğru yola çıkardığı kıtaların mevcudu yetmiş bini buluyordu.

Biz göçmenler, Charles-Quint'in şehrinde, bu şehrin

kadınları gibi oturuyorduk: pencereleri dibinde oturan bu kadınlar yan konulmuş küçük bir aynada sokaktan geçen askerleri seyrederler. XVIII. Louis orada bir köşede tamamiyle unutulmuştu; Viyana'dan dönen M. de Talleyrand'dan bir mektupçuk, Wellington dukasının yanında komiser sıfatiyle bulunan siyasi heyet üyelerinden, M. Pozzo di Borgo, de Vincent v.s. den iki satırlık bir haber alıyordu. Bizi düşünmeye vakitleri mi vardı! Politikadan anlamıyan biri, Lys[4] kıyısında gizlenmiş bir kötürümün, birbirini boğazlamaya hazır binlerce askerin çarpışması sayesinde yeniden tahta çıkarılacağına asla inanamazdı, özellikle ki ne kıralları, ne de generalleri olduğu bu askerler onu aklından geçirmiyorlardı; adını sanını işitmiş değillerdi. Gand'la Waterloo'dan birbirine bu derece yakın olan iki noktadan, birinin bu derece meçhul, ötekinin bu kadar parlak olduğu asla görülmemişti; meşru kıralllık parçalanmış eski bir yük arabası gibi bir köşede yatıyordu.

Bonaparte'ın kıtalarının yaklaşmakta olduğunu biliyorduk; bizi örtmek için iki küçük bölüğümüzden başka bir kuvvetimiz yoktu, bölükler Berry dukasının emri altındaydı, bu prens de bize hizmet edemezdi, çünkü başka yerde ona ihtiyaç vardı. Fransız ordusundan ayrılacak bin atlı bizi bir iki saat içinde ele geçirebilirdi. Gand'ın tahkimatı yıkılmıştı; ayakta kalmış olan surlar da, Belçikalı halk bize iyi gözle bakmadığı için kolayca zorlanabilirdi. Tuileries'de şahit olduğum sahne tekrarlandı: Kıralın arabaları gizliden gizliye hazırlanıyordu; atlar ısmarlanmıştı. Biz, sadık bakanları, Allah ne verdiyse, çamurlara bata çıka peşinden gidecektik. Askerî hareketleri daha yakından izlemeyi üzerine alan veliaht Brüksel'e gitti. M. de Blacas kaygılı ve mahzun bir hal almıştı; ben, biçare adam, onu teselli ediyordum. Viyana'da kendisine

iyi bir gözle bakmıyorlardı; M. de Talleyrand onunla alay ediyordu; kıralcılar kendisini, Napoléon'un dönüşüne sebep olmakla suçluyorlardı. Böylece, her iki ihtimalde de, İngiltere'de sürgün yaşasa eskisi gibi itibar görmiyecek, Fransa'ya dönse baş mevkilere bir daha yükselemiyecekti: ben onun biricik dayanağıydım. Ona sık sık tek dolaştığı at pazarında raslardım; yanıbaşında yürüyerek *hazin düşüncelerini* paylaşırdım. Gand'da ve İngiltere'de savunmuş olduğum, Yüz-Günler'den sonra Fransa'da ve hattâ *Charte'a göre Kıralhk*'ta bile savunduğum bu adam daima benim aleyhimde olmuştur: kıralhk için zararlı olmasaydı bunun bir önemi olmazdı. Evvelce ettiğim bönlükten dolayı pişman değilim; ama bu *Anılar*'da da adamın muhakememi ve vicdanımı ne kadar şaşırtmış olduğunu ortaya koymalıyım.

18 haziran 1815 günü, öğleye doğru Brüksel kapısından Gand'dan çıktım. Ana yolda gezintimi tek başıma tamamlamaya gidiyordum. Caesar'ın *Yorumlar*'ını yanıma almıştım, okumaya dalmış, ağır ağır yürüyordum. Şehirden bir fersahtan fazla uzaklaşmıştım ki birdenbire boğuk bir gürleme işitir gibi oldum: durdum, hayli bulutlu olan göğe baktım, ilerlemeye mi devam etsem, yoksa bir fırtına çıkması ihtimali olduğuna göre Gand'a mı yaklaşsam, diye düşünüyordum. Kulak verdim; sazlar arasında bir su kuşunun ötüşiyle bir köy saatinin sesinden başka bir şey duymadım. Yoluma devam ettim: otuz adım atmış atmamıştım ki bu boğuk gürleme, az veya çok aralıklarla yeniden başladı, kimi kısa oluyor, kimi uzun sürüyordu; bu sonsuz kırlarda havanın toprağa da geçen bir titremesiyle bazan ancak hissediliyordu, o kadar uzaktan geliyordu. Gök gürlemesinden daha az geniş, daha az dalgalı, daha dağınık olan bu patlamalar herhalde bir sa-

vaş olacak, dedim. Bir şerbetçi otu tarlasının köşesine dikilmiş bir kavağın önünde bulunuyordum. Yolun öbür yanına geçtim, yüzümü Brüksel yönüne çevirerek ayakta sırtımı ağacın gövdesine dayadım. Bir güney rüzgârı çıktı ve top seslerini bana daha belli bir şekilde getirdi. Yankılarını bir kavağın dibinde dinlediğim ve bir köy saatinin meçhul ölülerinin cenaze duasını çaldığı bu henüz adı konmamış savaş, Waterloo savaşıydı!

Ulusların kaderini tayin eden bu heybetli olayı uzaktan tek başıma ve sessizce dinleyen ben, o ana baba gününün içinde bulunsaydım daha az heyecan duyacaktım: tehlike, ateş, can pazarı, düşünmek için bana vakit bırakmıyacaktı; ama Gand kırlarında, bir ağacın altında yalnız, etrafında otlayan sürülerin çobanı gibi, düşüncelerin yükü altında eziliyordum: Ne savaşıydı bu? Kesin sonucu belirtecek miydi? Napoléon orada mıydı, İsa'nın elbisesi gibi, dünyanın kaderi üzerine mi oynanıyordu? İki ordudan birinin zaferi veya yenilgisi halinde bu olay uluslar için nasıl bir sonuç doğuracaktı, hürriyet mi, kölelik mi? Ama akan kimin kanıydı! Kulağıma çalınan her gürültü bir Fransızın son nefesi değil miydi? Fransa'nın en azılı düşmanlarını sevindirecek yeni bir Grécy, yeni bir Poitiers, yeni bir Azincourt muydu [5]? Zaferi onlar kazanacak olursa bizim şerefimiz mahvolmıyacak mıydı? Napoléon kazanacak olursa hürriyetimizden eser kalacak mıydı? Napoléon'un zaferi beni ebedî bir sürgüne mahkûm edecek olmakla beraber, o anda içimde vatan düşüncesi üstün geliyordu; şerefimizi kurtarmakla yabancı baskısını bizden uzaklaştıracaksa Fransa'yı istibdadı altında inleten adamın kazanmasını diliyordum.

Wellington mu kazanacaktı? O zaman meşru kıral-

lık renklerini Fransız kaniyle tazelemiş olan o kırmızı üniformaların ardında Paris'e gidecekti. Kırallığın taç giyme töreninde geçecek araba, yaralı askerlerimizle dolu hasta arabaları olacaktı! Böyle şartlar altında kurulacak bir Restauration'un ne değeri olacaktı?.. Yüreğimi parçalayan düşüncelerin bu ancak bir kısmıydı. Her top sesi beni sarsıyor ve kalbimin vuruşunu hızlandırıyordu. Pek büyük bir felâketten birkaç fersah ötede bulunuyor ve o olayı göremiyordum; Nil kıyılarında Bulak mahallesinde piramitlere doğru ellerimi nasıl boşuna uzatmışsam şimdi de öyle, Waterloo'da dakikadan dakikaya yükselen o ölüm anıtına erişemiyordum.

Görünürde hiçbir yolcu yoktu; tarlalarda, sebze çizgilerinin otlarını rahat rahat ayıklayan tek tük kadınlar, dinlediğim gürültüyü işitmişe benzemiyorlardı. Birden bir haberci peyda oldu: ağacın dibinden ayrılarak yolun ortasına çıktım; haberciyi durdurup sorguya çektim. Berry dukasının maiyetindenmiş ve Alost'tan geliyormuş: "Bonaparte dün (17 haziran) kanlı bir savaştan sonra "Brüksel'e girdi. Savaş bugün (18 haziran) tekrar baş- "lamış olacak, müttefiklerin kesin bir yenilgiye uğradık- "ları sanılıyor, çekilme emri de verilmiş." Haberci yoluna devam etti.

Adımlarımı hızlandırarak ben de peşinden gittim: karısiyle birlikte menzil arabasiyle kaçan bir tüccar önümden geçip gitti; o da habercinin söylediklerini doğruladı. -

Gand'a döndüğüm zaman ortalığı perişan bir halde buldum. Şehrin kapılarını kapıyorlardı; yalnız küçük kapılar yarı aralık bırakılıyordu; yarım yamalak silâhlanmış şehirlilerle birkaç debboy askeri nöbet bekliyorlardı. Kıralın yanına gittim.

Veliaht dolambaçlı bir yoldan henüz gelmişti: Bona-

parte'm Brüksel'e gireceğine, ve kaybedilmiş ilk savaşın, ikincisinin kazanılacağı hakkında hiçbir umut bırakmadığına dair çıkan yanlış bir haber üzerine oradan ayrılmıştı. Prusyalılar vaktinde savaş alanına yetişemedikleri için İngilizlerin ezilmiş oldukları söyleniyordu.

Bu haber üzerine bir *canını kurtaran kaçsın*'dır başladı: ellerinde ufak tefek imkânları olanlar yola çıktılar; her zaman eli boş olmaya alışmış ben daima hazırdım. Bonaparte taraftarı olmakla birlikte top seslerinden hoşlanmayan Mme de Chateaubriand'ın benden önce gitmesini istiyordum: benden ayrılmaya yanaşmadı.

Akşam, kıralın yanında meclis kuruldu: tekrar veliahtın raporlariyle kale komutanlarından ya da Eckstein baronundan toplanmış söylentileri dinledik. Tacın elmaslarını taşıyan araba koşulmuştu: servetimi taşımak için benim arabaya ihtiyacım yoktu. Geceleri başıma sardığım siyah ipek mendilimi içişleri bakanlığı boş çantama yerleştirdim ve meşru kıralcılığın bu önemli evrakiyle prensin emrine âmade oldum. İlk göçümde, asker çantamın bana yastıklık ve *Atala*'ma kundaklık ettiği zamanlar daha zengindim: ama 1815'te *Atala* artık tek başına dünyayı dolaşan, ve babasının yüzünü güldürerek kendinden çok bahsettirmiş olan 13, 14 yaşlarında koskoca bir kızdı.

19 haziran günü, sabahın saat birinde, bir habercinin M. Pozzo'dan kırala getirdiği bir mektup meselenin gerçek niteliğini bildirdi. Bonaparte Brüksel'e girmemişti; Waterloo savaşını kesin olarak kaybetmişti. 12 haziranda Paris'ten çıkmış, ayın 14'ünde ordusuna ulaşmıştı. 15 haziranda Sambre üzerinde düşmanın hatlarını zorlamıştı. 16 haziranda zaferin daima Fransızlara güldüğü o Fleurus ovalarında Prusyalıları yenmişti. Ligny ve Saint-Armand köyleri zaptedilmişti. Quatre-Bras'da yeni bir başarı kazanılmıştı; Brunswick dukası ölüler arasında

kalmıştı. Tam çekilme halinde olan general Bülow'un emrindeki 30.000 kişilik ihtiyat kuvvetlerine doğru geriliyordu; Wellington dukası, İngilizler ve Holândalılar sırtını Brüksel'e vermişti.

18 haziran sabahı, ilk topların atılmasından önce, Wellington dukası saat üçe kadar dayanabileceğini, o saate kadar Prusyalılar yetişmezse kesin olarak ezileceğini söylemişti: Planchenois'ya ve Brüksel'e doğru atılmış olduğu için, çekilmesi imkânsızdı. Napoléon tarafından gafil avlandığı için askerî durumu pek kötüydü; bunu kendisi seçmemiş, kabul etmek zorunda kalmıştı.

Fransızlar, önce, düşmanın sol kanadında Hougoumont şatosuna hakim sırtları Haye-Sainte ve Papelotte çiftliklerine kadar zaptettiler; sağ kanatta Mont Saint-Jean köyüne hücum ettiler; Haye-Sainte çiftliği merkezde prens Jérôme tarafından alındı. Ama akşamın altısına doğru Prusyalıların ihtiyatları Saint-Lambert taraflarında göründüler: Haye-Sainte köyüne son ve müthiş bir hücuma geçildi; Blücher taze kıtalarla yetişti ve bağlantısı gevşemiş olan ordumuzun geri yanından imparatorluk muhafızlarını ayırdı. Bu ölümsüz kıtanın etrafında bütün bu toz, kızgın duman ve kurşun yağmuru içinde savaş tapalarının izleriyle çizilen karanlıklar arasında, üç yüz topun gürlemesi ve yirmi beş bin atın doludizgin koşması ortasında kaçanların seli, önünde ne bulursa hepsini sürüyüp götürüyordu: bu, İmparatorluğun bütün savaşlarının âdeta bir özeti gibiydi. Fransızlar iki defa: Zafer! diye haykırdılar. İki seferinde de haykırışları düşman kıtalarının basıncı altında boğuldu. Saflarımızın ateşi kesildi; cephane kalmamıştı; ayakları dibinde soğumuş ve yığılmış otuz bin ölünün, yüz bin kanlı gölgenin ortasında beş on yaralı asker, süngüleri kırılmış, namlusu kurşunsuz tüfeklerine dayanmış, ayakta duruyorlar, onlar-

dan az uzakta, savaşlar adamı, gözleri bir noktaya dikili, hayatında işiteceği son top sesini dinliyordu. Bu boğuşma alanında, kardeşi Jérôme, sayı üstünlüğü altında ezilmiş bitkin taburlariyle hâlâ döğüşüyordu ama cesareti zaferi geri getiremedi.

Düşman tarafında ölü sayısı on sekiz bin, Fransızlar tarafında yirmi beş bin tahmin olunuyordu; iki yüz İngiliz subayı ölmüştü; Wellington dukasının hemen bütün yaverleri ölmüş ya da yaralanmıştı: İngiltere'de yas tutmayan tek aile yoktu. Orange prensi omuzundan kurşunla yaralanmıştı; Avusturya Elçisi Vincent baronunun eli karşıdan karşıya delinmişti. İngilizler zaferi biraz da süvari hücumlarımızın kıtalarını yaramadığı İrlandalılarla İskoçyalı dağlılar tugayına borçluydular. General Grouchy'nin kıtası ilerlemiş olmadığı için işe karışmadı. İki ordu on yüzyıllık ulusal düşmanlığın harekete getirdiği bir cesaret ve gayretle çarpıştılar. Lordlar kamarasında savaşı anlatan Lord Castlereagh diyordu ki: "İngiliz as-"kerleriyle Fransız askerleri iş bittikten sonra, kanlı el-"lerini aynı derecede yıkıyorlar, bir kıyıdan karşı kıyıya, "cesaretlerinden dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı." Wellington, Bonaparte'ın daima yolunu kesmişti, daha doğrusu Fransa'nın rakibi deha, İngiliz dehası zafer yolunu kapıyordu. Bugün Prusyalılar bu kesin savaşın şerefini İngilizlere bırakmak istemiyorlar; ama savaşta yeneni belirten, görülen iş değil, addır: gerçek Jena savaşını kazanan Napoléon değildi.

Fransızların hataları büyük oldu: düşman ve dost kıtaları birbirine karıştırdılar; Quatre-Bras mevziini çok geç zaptettiler; otuz altı bin askeriyle Prusyalıları durdurmak görevini alan mareşal Brouchy, onları geçtiklerinin farkına bile varmadı: bu yüzden generallerimiz birbirlerini suçlu çıkarmışlardır. Bonaparte, İngilizleri çevi-

recek yerde âdeti üzere cepheden hücum etti, ve bir galip böbürlenmesiyle, yenilmemiş bir düşmanın çekilme yolunu kesmek çareleriyle meşgul oldu.

Bu felâket hakkında birçok yalanlar ve bazı gerçekler ileri sürülmüştür: *Muhafız kıtası ölür de teslim olmaz,* bugün artık kimsenin savunmaya cesaret etmediği bir uydurmadır. Savaşın başlangıcında Soult'un İmparatora strateji üzerine bazı itirazlarda bulunmuş olduğu kesin görünüyor. Napoléon ona soğuk bir tavırla: "Wellington "bizi yendi diye büyük bir komutan olduğuna hâlâ inanı- "yorsunuz demek" cevabını verdi. Savaşın sonunda, M. de Turenne, düşmanın eline düşmekten kurtulmak için Bonaparte'ın çekilmesinde ısrar etti: bir rüyadan uyanır gibi düşüncelerinden sıyrılan Bonaparte önce kızdı; sonra, öfkesi geçmeden, ansızın atına atladı ve kaçtı.

19 haziranda Invalides'den atılan yüz pare top Ligny, Charleroi, Quatre-Bras başarılarını ilân etti; bir gün önce Waterloo'da can vermiş zaferler kutlanıyordu. Sonuçları bakımından dünyanın en büyük yenilgilerinden olan bu yenilginin haberini Paris'e getiren ilk ulak Napoléon'un kendisi oldu: 21 haziran gecesi Paris kapılarından girdi; dostlarına artık bu dünyadan göçmüş olduğunu haber vermeye gelen bir ruh sanırdınız. Elysée-Bourbon sarayına indi, Elbe'den dönüşte Tuileries sarayına inmişti; bir içgüdü ile seçilmiş bu iki bina, kaderinin değiştiğini gösteriyordu.

Yâd elde soylu bir savaşta yere serilmiş olan Napoléon, Paris'te, felâketlerini yağma etmek isteyen avukatların hücumlarına katlanmak zorunda kaldı. Orduya gitmeden önce Meclisi dağıtmadığına pişman oluyordu; Fouché ile Talleyrand'ı kurşuna dizdirmediğinden de sık sık pişmanlık getirmiştir. Ama Bonaparte'ın ister mizacının doğuş-

tan yumuşaklığı yüzünden, ister kadere yenildiği için Waterloo'dan sonra her türlü sertlik hareketlerinden kaçınmış olduğu muhakkaktır; ilk vazgeçişinden sonra dediği gibi artık *"Büyük bir adamın ölümünün* ne demek olduğunu görecekler" demiyordu. Büyük lâflar etmekten artık vazgeçmişti. Hürriyetten hoşlanmadığı için Lanjuinais'nin başkanlığındaki Mebuslar Meclisini feshetmeyi düşündü. Bu adam basit bir vatandaş iken senatör olmuş, senatörlükten pair'liğe yükselmiş, sonra tekrar pair olmak üzere gene vatandaşlığa dönmüştü. Mebus general La Fayette, kürsüde bir tasarı okudu. Bu tasarıda: "Daimî Meclis, kendisini feshetmek için girişilecek her teşebbüsü vatana büyük ihanet olarak suçlar, ve bu suçu işleyen kimse o sıfatla yargılanır" diyordu. (21 haziran 1815).

Generalin nutku şu sözlerle başlıyordu:

"Baylar, eski hürriyet âşıklarının hâlâ tanıyacakları sesimi uzun yıllardan sonra tekrar yükseltiyorsam, bu, vatanın tehlikede olduğundan size bahsetmek gereğini duyduğum içindir.

"Üç renkli bayrak, 1789'un bayrağı, hürriyet, eşitlik ve güvenlik bayrağı altında birleşmek zamanı gelmiştir."

Bu modası geçmiş söylev yüzünden bir an hayale kapılanlar oldu; La Fayette'te şahıslanan İhtilâl'in, mezarından çıkarak solgun ve buruşuk yüzüyle kürsüye gelmiş olduğu sanıldı. Ama bu Mirabeau taklidi teklifler, eski bir depodan çıkarılmış köhne silâhlardı. La Fayette hayatının başlangıciyle sonunu asîl bir şekilde bağlıyordu. Kopmuş zaman zincirinin parçalarını birbirine eklemek elinde değildi. Benjamin Constant, Elysée-Bourbon'da imparatorun yanına gitti; onu bahçesinde buldu. Ahali, Marigny caddesini dolduruyor ve: *Yaşasın imparator!* di-

ye bağırıyordu. Halkın bağrından kopmuş duygulandırıcı bir haykırış; bu ses yenilmiş adama hitap ediyordu! Bonaparte, Benjamin Constant'a dedi ki: "Bunlar bana "ne borçludurlar? Onları yoksul buldum, yoksul bıraktım." Mebusun heyecanı kulaklarını yanıltmadıysa, bu belki Napoléon'un yüreğinden kopmuş tek sözdür. Olayların alacağı seyri önceden tahmin eden Bonaparte, kendisine yapılacak teklifi önledi: vazgeçmeye zorlanmamak için tahttan vazgeçti: "Siyasî hayatım sona erdi, dedi, oğlumu, "II. Napoléon adı altında Fransızların imparatoru ilân "ediyorum." X. Charles'ın V. Henri lehine tahttan vazgeçmesi gibi boşuna bir tedbir: insan ancak sahip olduğu tacı başkasına verir, düşenin vasiyetine kimse kulak asmaz. Zaten İmparator ikinci defa tahttan inerken ilk seferkinden daha samimi değildi; onun için Fransız komiserleri Wellington dukasına Napoléon'un tahttan vazgeçtiğini haber verdikleri zaman o: "Bunu geçen yıldan beri "biliyorum" cevabını vermişti.

Mebuslar Meclisi, Menuel'in söz aldığı birtakım müzakerelerden sonra, hükümdarının yeni vazgeçişini kabul etti, ama müphem bir şekilde ve naip tayin etmeden.

Bir yürütme komisyonu kuruldu: Otranto dukası, buna başkanlık ediyordu; üç bakan, bir danıştay üyesi, imparatorun bir generali komiteyi teşkil ediyor ve efendilerini yeniden soyuyorlardı: bunlar Fouché, Caulaincourt, Carnot, Quinette ve Grenier idi. Bu uzlaşmalar sırasında, Bonaparte düşüncelerini zihninde evirip çeviriyordu: "Artık ordum yok, diyordu, kaçaklardan başka as- "kerim yok. Mebuslar meclisinin çokluğu iyidir; aleyhim- "de olanlar La Fayette, Lanjuinais ile daha başka birkaç "kişiden ibaret. Ulus ayaklanırsa düşman ezilir; ayakla- "nacak yerde çekişmelerle vakit geçirilirse her şey bitmiş "olur. Ulus mebuslarını beni devirmek için değil, beni

"desteklemek için gönderdi. Ne yaparlarsa yapsınlar, on-"lardan korkum yok; ulus ve ordu her zaman bana tapa-"cak: bir kelime söylesem bu adamların işi bitmiştir. Ama "biz anlaşacak yerde kavgaya tutuşursak sonucumuz Bi-"zans'ın sonucuna döner."

Mebuslar Meclisinin bir murahhas heyeti, vazgeçmesinden dolayı kendisini tebrike gelince, İmparator şu cevabı verdi: "Teşekkür ederim: bunun Fransa'yı mutlu kıl-"masını isterim, ama kılacağına umudum yok."

Az sonra Mebuslar Meclisinin beş üyeli bir hükümet komisyonu kurduğunu öğrenince ettiğine pişman oldu. Bakanlara dedi ki: "Ben yeni bir Directoire lehine taht-"tan feragat etmedim, oğlum lehine feragat ettim: oğlu-"mu imparator ilân etmezlerse vazgeçişim hükümsüz ka-"lır. Meclisler müttefiklerin karşısına başı eğik ve diz "çökmüş bir durumda çıkmakla onları ulusun bağımsızlı-"ğını tanımaya mecbur edemezler."

La Fayette, Sebastiani, Pontécoulant ve Benjamin Constant'ın kendi aleyhinde dolaplar çevirdiklerinden, Meclislerin de yeteri kadar canlılık göstermediğinden şikâyet ediyordu. Ancak kendisinin her şeyi yoluna koyabileceğini, ama elebaşıların buna asla razı olmıyacaklarını, uçurumu kapamak için onunla birleşmektense uçurumun dibine yuvarlanmayı tercih edeceklerini söylüyordu.

27 haziran günü, Malmaison'da, şu ulvi mektubu yazdı: "İktidardan çekilmekle en asîl hak olan vatandaşlık "hakkından, vatanımı müdafaa etmek hakkından vazgeç-"miş değilim. Bu vahim şartlar içinde, kendime vatanın "baş-askeri gözüyle baktığım için, general sıfatiyle hiz-"met etmeye hazırım."

Bassano dukası meclislerin onun tarafını tutmıyacaklarını söyleyince: "Şu halde görüyorum, dedi, daima

"boyun eğmek gerekiyor; içlerinde biraz aklı eren yalnız "Caulaincourt'la Carnot'dur; ama o Fouché kalleşi, o ser-"sem Quinette ve Grenier ile ne istediğini bilmiyen iki "meclisle onların da elinden ne gelir? Hepiniz yabancıla-"rın güzel vaatlerine budala gibi inanıyorsunuz; tencere-"nizi kotarıp önünüze koyacaklarını ve size kendi istedik-"leri bir hükümdarı vereceklerini sanıyorsunuz, değil mi? "Ama yanılıyorsunuz *."

Müttefiklere elçiler gönderildi. Napoléon 29 haziran-da, kendisini Fransa dışına götürmek üzere, Rochefort'-da duran iki firkateyni istedi; şimdilik Malmaison'a çe-kilmişti.

Âyan Meclisinde şiddetli tartışmalar oluyordu. Uzun zaman Bonaparte'a düşman olmuş, Avignon katliamı em-rini, okumaya vakit bulamadan imzalamış olan Carnot, Yüz-Günler içinde, Kont unvanına cumhuriyetçiliğini fe-da etmeye vakit bulmuştu. 22 haziranda, Luxembourg sa-rayında, savunma bakanına, Fransa'nın askerî imkânla-rı hakkında mübalâğalı bir rapor okumuştu. Yeni gelmiş, olan Ney bu raporu işitince, kızmaktan kendini alamadı. Napoléon, bildirilerinde mareşalden, hayli aşikâr bir hoş-nutsuzlukla sözetmişti, Gourgaud da Ney'i Waterloo sa-vaşının kaybedilmesinin başlıca sebebi olmakla suçladı. Ney ayağa kalkarak dedi ki: "Bu rapor yanlıştır, her ba-"kımdan yanlıştır: Grouchy'nin emrinde topu topu yir-"mi, yirmi beş bin kişiden fazla bir kuvvet olamaz. Mu-"hafız kıtasından hizmet edebilecek tek er kalmamıştır; "ona ben komuta ediyordum; savaş alanından ayrılmadan "önce bu kıtanın tamamiyle yok edildiğini gördüm. Düş-"man seksen bin kişiyle Nivelle'dedir; altı güne kadar

* *Oeuvres de Napoléon*'da I. cildin son sayfalarına bakın. (Chateaubriand)

"Paris'e ulaşabilir: Fransa'yı kurtarmak için müzakere-
"lere girişmekten başka çareniz yoktur."

Yaver Flahaut, savunma bakanının raporunu savun-
mak istedi; Ney yeni bir şiddetle cevap verdi: "Tekrar
"ediyorum, müzakereden başka çıkar yolunuz yoktur.
"Bourbon'ları çağırmalısınız. Bana gelince, ben Ameri-
"ka'ya çekileceğim."

Bu sözler üzerine Lavalette'le Carnot, mareşale fena halde çıkıştılar; Ney onlara küçümseyerek cevap verdi: "Ben kendilerinden başka bir şey düşünmeyen insanlar-
"dan değilim: XVIII. Louis'nin gelmesinden ne kazancım
"olur? Görevden kaçmak suçuyla kurşuna dizilmekten
"başka. Ama vatanıma doğruyu söylemek boynumun bor-
"cudur."

23 haziran günü Âyan Meclisinin toplantısında gene-
ral Drouot bu sahneyi hatırlatarak dedi ki: "Silâhlarımı-
"zın şanını küçültmek için dün söylenen sözleri, felâketle-
"rimizin büyütüldüğünü, imkânlarımızın küçültüldüğünü
"üzüntüyle gördüm. Bu sözleri söyleyenin yüksek cesa-
"reti ve askerî bilgileri yüzünden bunca defa vatanın min-
"netine hak kazanmış seçkin bir general olması beni daha
"çok şaşırttı."

22 haziran toplantısında ilkinin ardından ikinci bir fırtına kopmuştu: Bonaparte'ın tahttan çekilmesi sorunu konuşuluyordu; Lucien; yeğeninin imparator olarak tanınması için direniyordu. M. de Pontécoulant hatibin sözünü kesti ve bir yabancı ve Roma prensi olan Lucien'in Fransa'ya hükümdar tayin etmek hakkını nereden aldığını sordu. "Yabancı memlekette oturan bir çocuğu hüküm-
"dar tanımak olur mu hiç?" diye ilâve etti. Bu soru üzerine La Bédoyère yerinde duramaz oldu:

"Hükümdarın talihi yaver gittiği sürece tahtının çev-
"resinde söylenenleri işitmiştim; onun kara gününde şim-

"di herkes başka bir hava tutturmuş. Birtakım kimseler "var, II. Napoléon'u tanımak istemiyorlar, çünkü *müt-* "*tefik* adını verdikleri yabancılara yaranmak istiyorlar.

"Napoléon'un tahttan vazgeçişi bir bütündür, bölü- "nemez. Oğlunu tanımak istemiyorlarsa, o uğrunda kan- "larını döken ve hâlâ yaralarla kaplı olan Fransızlarla çev- "rili bir halde döğüşmelidir.

"Daha önce de ona ihanet etmiş olan alçak birtakım "generaller kendisini yüzüstü bırakacaklar.

"Ama bayrağını bırakıp kaçacak her Fransızın na- "mussuz sayılacağı, evinin yıkılarak ailesinin sürüleceği "ilân edilirse o zaman artık hainlere raslanmaz, son felâ- "ketleri doğuran (ve elini bu işlere bulaştıranlardan ba- "zıları belki burada oturan) entrikalara artık meydan "kalmaz."

Meclis gürültüyle ayağa kalkıyor: bu lâftan alı- nan mebuslar: "Disiplin! disiplin!" diye böğürüyorlardı. Masséna: "Delikanlı, ne dediğinizi bilmiyorsunuz!" diye bağırdı. Lameth: "Siz kendinizi hâlâ muhafız kıtasında "mı sanıyorsunuz?" diye soruyordu.

İkinci Restauration'un bütün alâmetleri tehlikeli bir mahiyet arzediyordu: Bonaparte dört yüz Fransızın ba- şında dönmüştü. XVIII. Louis dört yüz bin yabancının ba- şında dönüyordu; Waterloo'nun kan gölleri yanından ge- çerek kendi cenaze törenine gider gibi Saint-Denis'ye gitti.

Meşru kırallık bu şekilde yolda bulunurken Âyan Meclisinden sert sesler yükseliyordu; burada felâketleri- mizin büyük günlerinde, mahkemede, mevkuflar arasında hançerin elden ele dolaştığı o müthiş ihtilâlci sahnelere benzeyen bir taraf vardı. Uğursuz büyülenmeleri, yaban- cıların ikinci istilâsına yol açarak Fransa'nın mahvına se- bep olan birkaç general sarayın eşiğinde çırpınıp duruyor-

lardı; bunların geleceği keşfeden ümitsizlikleri, mezardan geliyor hissini veren hareketleri, sözleri, üçüz bir ölümü haber verir gibiydi: kendilerinin ölümü, taptıkları adamın ölümü, lânetledikleri sülâlenin ölümü.

Bonaparte, sona eren İmparatorlukla birlikte Malmaison'a çekilirken, biz de yeniden başlamakta olan kıralllıkla birlikte Gand'dan yola çıkıyorduk. Yüksek makamların meşru kıralcılığa ne kadar az itibar ettiğini bilen Pozzo, XVIII. Louis'ye yerini başkaları kapmadan tahtını ele geçirmek istiyorsa çabuk yola çıkıp gelmesini hemen yazdı: XVIII. Louis, 1815'te tacını işte bu mektuba borçlu oldu.

Mons'ta, siyasi hayatımın ilk büyük fırsatını kaçırdım; kendime karşı engel bendim ve hep kendi yolumu kesiyordum. Kusurlarımın bana oynayabileceği oyunu bu sefer *meziyetlerim* oynamıştı.

M. de Talleyrand, kesesini doldurmuş olan siyasi pazarlıklarının gururu içinde meşru kırallığa en büyük hizmetleri ettiğini iddia ediyor ve hâkim bir tavırla geri dönüyordu. Paris'e dönüş için kendisinin çizdiği yolun takip edilmemiş olmasına şaşarken M. de Blacas'yı Kıralın yanında görünce büsbütün keyfi kaçtı. M. de Blacas'ya kırallığın baş belâsı gözüyle bakıyordu; ama ona karşı duyduğu düşmanlığın asıl sebebi bu değildi: M. de Blacas'yı en gözde adam, dolayısiyle de rakip sayıyordu; Monsieur'den[0] çekiniyordu, ve on beş gün önce Monsieur, onu Lys boyundaki konağını kendisine teslim etmek zorunda bırakınca kızmıştı. M. de Blacas'nın uzaklaştırılmasını istemek pek tabiî bir şeydi, ama bu hususta ısrarda bulunmak Bonaparte'ı gereğinden fazla hatırlatmak demekti.

M. de Talleyrand, akşamın altısı sularında Mons'a vardı, yanında Abbé Louis bulunuyordu: M. de

Ricé, M. de Joucourt ve daha birkaç sofra arkadaşı ona koştular. Hiçbir zaman âdeti olmayan bir huysuzlukla, nüfuz ve itibarına saygı gösterilmediğini sanan bir kıralın huysuzluğiyle ilkönce XVIII. Louis'nin yanına gitmeğe yanaşmadı, bu hususta kendisine ısrarda bulunanlara çalımlı cümlesiyle: "Acele etmek âdetim değildir; hele "yarın olsun." cevabını veriyordu.

Yanına gittim; gözü yukarılarda olan küçük erle saf büyükleri büyüleyen o yaltaklanmaları benden esirgemedi. Koluma girdi, benimle konuşurken üstüme abandı; beni avlamak için mahsus başvurduğu bu yüksek yakınlık eseri lâubalilik, bana karşı boş bir manevraydı; maksadını bile anlamıyordum: "Kıralın yanına gidiyorum, gelin beraber gidelim." dedim.

XVIII. Louis büyük bir üzüntü içindeydi. M. de Blacas'dan ayrılması gerekiyordu; kendisi Fransa'ya dönemezdi; halk ona kızgındı, bu gözdenin Paris'te bana fenalığı dokunmuş olmasına rağmen Gand'da kendisine hiç kırgınlık göstermemiştim. Kıral bu hareket tarzından hoşnut kalmıştı; o duygulanmış haliyle bana çok iyi davranmıştı. M. de Talleyrand'ın sözlerini kendisine yetiştirmişlerdi. Kıral sordu: "Tacı ikinci defadır başıma koy"muş olmakla öğünüyor ve beni tekrar Almanya'nın yo"lunu tutmakla tehdit ediyor: siz ne dersiniz, M. de Cha"teaubriand?" Şu cevabı verdim: "Haşmetlinize yanlış "bilgi vermiş olacaklar; M. de Talleyrand sadece yorgun"dur. Kıral uygun görürse tekrar bakanın yanına gide"yim." Kıral buna memnun oldu, en sevmediği şey geçimsizlikti; hattâ bu uğurda sevdiklerini feda etmek zorunda bile kalsa, rahatına düşkündü.

M. de Talleyrand, dalkavukları arasında, her zamankinden daha öfkeliydi. Ona bu kadar nazik bir zamanda kalkıp gitmeyi aklından çıkarması gerektiğini söylüyor-

dum. Pozzo da kendisine bu hususta ısrarda bulundu: Onu hiç sevmezdi ama eski bir tanıdık sıfatiyle onu dışişleri bakanlığında görmek istiyordu; üstelik de Çarın kendisine yakınlık duyduğunu farzediyordu. M. de Talleyrand'ın fikrini değiştiremedim. Prensin yakınları düşüncelerimi beğeniyorlardı; hattâ M. Mounier, M. de Talleyrand'ın işten çekilmesi gerektiğini bile ileri sürüyordu. Herkese sataşan Abbé Louis, çenesini üç kere oynatarak bana dedi ki: "Prensin yerinde olsaydım, Mons'ta on dakika dur-"mazdım." Ben de ona dedim ki: "Papaz Efendi, sizinle "ben canımızın istediği yere gidebiliriz, kimse bunun far-"kında olmaz; M. de Talleyrand'a gelince iş değişir." Gene direndim ve Prense, "Kıralın yoluna devam edeceğini "biliyor musunuz?" dedim. M. de Talleyrand şaşmış göründü, sonra Balafré'yi III. Henri'nin tavassutlarına karşı ihtiyatlı olmaya teşvik edenlere onun dediği gibi, böbürlenen bir tavırla bana: "Cesaret edemez." dedi.

Kıralın yanına döndüm. M. de Blacas'yı da orada buldum. Haşmetliye, bakanını mazur göstermek için hasta olduğunu, ertesi günü muhakkak gelip kırala saygılarını sunacağını söyledim. XVIII. Louis, "Canı isterse, dedi: "saat üçte yola çıkıyorum"; sonra muhabbetli bir tavırla şu sözleri ekledi: "M. de Blacas'dan ayrılacağım, bu gö-"rev boş kalacak, mösyö de Chateaubriand."

Bu, saray bakanlığının bana teklif edilmesi demekti. Açıkgöz bir politikacı M. de Talleyrand'la artık meşgul olmadan atlarını arabasına koşturur, Kıralın peşinden ya da önünden giderdi: bense budala gibi oturduğum handan ayrılmadım.

M. de Talleyrand, Kıralın gideceğine bir türlü inanamadığı için yatmıştı; saat üçte kendisini uyandırıp kıralın yola çıkmak üzere olduğunu haber verdiler; kulaklarına inanamıyordu: "Bana oyun ettiler! ihanete uğradım!"

diye bağırdı. Kendisini yataktan kaldırıyorlar. Hayatında ilk defa olarak, sabahın saat üçünde, M. de Ricé'nin koluna dayanarak sokağa çıkıyor, Kıralın konağı önüne geliyor; Kıralın arabasının ilk iki atı yarıyarıya avlu kapısından çıkmış bulunuyordu. Arabacıya işaret ediyorlar, duruyor; Kıral ne var diye soruyor; kendisine, "Haşmetli, "M. de Talleyrand geldi" diye bağırıyorlar. XVIII. Louis, "O uykudadır" diyor. "İşte kendisi, haşmetli!" Kıral: "Pekâlâ" diyor. Atlar arabayla birlikte geri geri gidiyorlar; arabanın kapısını açıyorlar; Kıral iniyor, sürüklenerek dairesine giriyor, topal bakan da peşinden geliyor. Orada M. de Talleyrand, öfkeli bir tavırla, birtakım açıklamalara girişiyor; Kıral kendisini dinliyor ve cevap veriyor: "Bénévent prensi, bizden ayrılıyorsunuz demek? "Kaplıcalar size iyi gelir; bizi âfiyetinizden haberdar eder-"siniz." Kıral, prensi şaşkın bir halde bırakıyor, tekrar arabasına gidiyor ve hareket ediyor.

M. de Talleyrand küplere biniyordu; XVIII. Louis'nin soğukkanlılığı onu şaşırtmıştı. Soğukkanlılığı ile öğünen o, M. de Talleyrand, orada, Mons'ta en önemsiz bir adam gibi sokak ortasında bırakılsın; bunu bir türlü aklı almıyordu. Susuyor, arabanın uzaklaşmasını seyrediyor, sonra Lévis dukasını ceketinin bir düğmesinden yakalayarak haykırıyordu: "Duka cenapları, gidin, gidin de ba-"na nasıl davrandıklarını anlatın, kıralın başına tacını "ben giydirdim (bu taç hikâyesini hiç dilinden düşürmez-"di), şimdi de tekrar bir sürgün hayatına başlamak üzere "Almanya'ya gidiyorum."

Dalgın bir tavırla dinleyen M. de Lévis, topuklarını kaldırıp boyunu yükselterek: "Prens, dedi, ben gidiyo-"rum; kıralın yanında hiç olmazsa bir tane büyük adam "bulunmalı."

M. de Lévis, Fransa şansölyesinin bindiği bir kira

arabasına atladı; Capet hanedanı kırallığının bu iki büyük adamı, Mérovingien hanedanı zamanındakiler cinsinden bir araba içinde yanyana, yarı fiyatına, o kırallığa ulaşmaya gittiler. Kıralla M. de Talleyrand'ın aralarını bulmaya çalışmasını M. de Duras'dan rica etmiştim. M. de Duras: "Ne! demişti, Kıralın o sözlerinden sonra gene bu "rada kalmak niyetinde misiniz?" Öte yandan M. de Blacas da Mons'tan ayrılırken kendisine karşı gösterdiğim ilgiden dolayı bana teşekkür etti.

M. de Talleyrand'ı, ne yapacağını şaşırmış bir halde buldum; sözümü dinlemediğine ve şımarık bir teğmen gibi, o akşam Kıralı ziyarete gitmediğine pişman olmuştu; onsuz birtakım düzenler yapılmasından, kendisinin siyasi iktidar dışında bırakılmasından ve hazırlamakta olduğu para dalaverelerini çeviremiyeceğinden korkuyordu. Aramızda görüş ayrılıkları olmakla beraber, bir elçinin bakanına bağlılığiyle kendisine bağlı kalmakta devam ettiğimi ona söyledim; hem Kıralın yanında dostlarım bulunduğu için yakında iyi haberler almayı umduğumu ekledim. M. de Talleyrand muhabbet kesilmişti; omzuma yaslanıyordu; muhakkak ki o anda beni çok büyük bir adam sanıyordu.

Çok geçmeden M. de Duras'dan bir mektup aldım; Cambrai'den bana işin yolunda gittiğini, M. de Talleyrand ın yola çıkmak emrini pek yakında alacağını bildiriyordu. Prens bu sefer itaat etmeyi ihmal etmedi.

Ne akla uymuştum? Bana âdeta saray bakanlığını teklif etmiş, daha doğrusu vermiş olan Kıralın peşinden gitmemiş, Mons'ta kalmakta ısrar ettiğim için onu gücendirmiştim: hiç tanımadığım, hiç beğenmediğim, hiç takdir etmediğim M. de Talleyrand uğrunda, hiç de benim-

semiyeceğim birtakım dolaplar çevirecek olan, benim tahammül edemiyeceğim bir ahlâksızlık havası içinde yaşayan M. de Talleyrand uğrunda didinip durmuştum.

Bénévent prensi, daha Mons'tan ayrılmadan Viyana'daki alış verişlerinden birinin ürünü olan milyonları tahsil etmek üzere M. Duperey'i Napoli'ye gönderdi. M. de Blacas da bu sırada cebinde Napoli elçiliğiyle o cömert Gand sürgününün Mons'ta kendisine verdiği daha başka milyonlarla yoldaydı. Salt herkes kendisinden nefret ettiği için ben M. de Blacas ile iyi geçinmiştim; bir huysuzluğuna sadakat göstermekle kendimi M. de Talleyrand'ın dostluğuna maruz bırakmıştım; XVIII. Louis beni açıkça yanına almak istemişti, bense sözüne güvenilmez bir adamın fesatçılığını Kıralın beğenisine tercih etmiştim: bu ahmaklığımın cezasını çekmeyi, hepsine birden hizmet etmek istediğim için herkes tarafından yüzüstü bırakılmayı hak etmiştim. Kenarda bırakılmışların üstüne servetler yağarken ben yol masraflarımı bile ödemekten âciz bir halde Fransa'ya döndüm: bu cezayı hak etmiştim. Herkes altın zırhlar giymişken fakir bir şövalye gibi kılıç sallamak neyse neydi ama büyük hatalar yapmamak gerekti: ben Kıralın yanında kalsaydım Talleyrand'la Fouché'yi bir araya getirecek bir kabine âdeta imkânsız olacaktı; Restauration, şerefli ve dürüst bir kabineyle işe başlayacak, gelecekteki bütün kombinezonlar değişmiş olacaktı. Şansıma karşı gösterdiğim kayıtsızlık beni olayların önemi üzerinde yanılttı; pek çok kimsenin kusuru kendini gereğinden fazla göz önünde tutmaktır; benim de kendimi yeter derecede düşünmek kusurum vardır: kendi ikbalimi hor gören mutat zihniyetime büründüm; o anda Fransa'nın ikbali kendi küçük kaderime bağlı olduğunu fark etmeliydim: bu türlü bağlar tarihte pek sık görülür.

Nihayet Mons'ta ayrılarak Chateau-Cambrésis'ye geldim; M. de Talleyrand da arkadan yetişti: Fransa kıralı II. Henri ile İspanya kıralı II. Philippe arasında 1559 antlaşmasını yeniden imzalamaya gelmiş gibiydik.

Cambrai'de, Fénelon azmanının süvari bölük eminlerinden La Suze markisi, Mme de Lévis ile Mme de Chateaubriand'ın ve benim ikamet belgelerimizi kendi hesabına kullanmıştı: yakılmış olan donanma ateşleri, etrafımızda gidip gelen kalabalık ve *"Hükümdarım çok yaşa"* diye bağrışan halk arasında sokakta kaldık. Bir öğrenci benim orada olduğumu öğrenmiş, bizi annesinin evine götürdü.

Çeşitli Fransız kırallıklarının dostları meydana çıkmaya başlamışlardı; Cambrai'ye Venedik'e karşı birleşmeye değil[7] yeni anayasaya karşı elbirliği etmeye geliyorlardı; Kıralın ayakları dibine sadakatleriyle birlikte *Charte*'a karşı kinlerini getirmeye koşuyorlardı: Monsieur'ye yaranmak için bu yolu tutmayı gerekli görüyorlardı; ben ve aklı başında daha bir iki saf insan, yeni bir Jacobin'liğin kokusunu alıyorduk.

23 haziranda Cambrai bildirisi yayınlandı. Kıral burada diyordu ki: "Ancak ünleri Fransa için bir acı, ve "Avrupa için bir dehşet konusu olan kimseleri yanımdan "uzaklaştıracağım." Ama, işe bakın ki, Fouché'nin adı Monsieur tarafından şükranla anılmıştı! Kıral, kardeşinin bu yeni tutkusuna gülüyor ve "Bu sevgi ona Tanrının "bir ilhamı olmasa gerek!" diyordu. Yüz-Günler'den sonra Cambrai'den geçerken, Navarre alayı zamanındaki evimi ve La Martinière'le birlikte oturduğumuz kahveyi boş yere nasıl aradığımı size daha önce anlatmıştım: gençliğimle birlikte bütün bunlar ortadan kaybolmuştu.

Cambrai'den kalkıp Roye'da yatmaya gittik: indiğimiz hanın sahibi kadın madam de Chateaubriand'ı madam

la Dauphine[8] sandı; kendisini otuz kişilik bir sofranın hazırlanmış olduğu bir salona götürdüler: irili ufaklı mumlarla ve ocakta yakılan büyük bir ateşle aydınlatılmış olan bu oda müthiş sıcaktı. Han sahibi para almaya yanaşmıyor "Kıralla rımız uğrunda boynumu vurdurtma-"yı beceremediğim için kendi kendime içerliyorum." diyordu. Fransızları yüzyıllarca heyecana getirmiş olan bir ateşin son kıvılcımı.

Başkentin hükümet makamları tarafından gönderilen (M. Laborie'nin kaynı) general Lamotre, üç renkli kokardı takmadan Paris'e girmemizin imkânsız olduğunu gelip bize haber verdi. M. de la Fayette ve daha başka komiserler, müttefiklerinden hiç de yüz bulamadan bir devletin kumandanlarından ötekine koşup yaltaklanarak, yabancılardan Fransa için herhangi bir baş dileniyorlardı: Saint Louis ile XIV. Louis'nin soyundan gelmemek şartiyle Kazakların seçecekleri bir kıralı, kim olursa olsun, pek uygun bulacaklardı.

Roye'da oturup durum görüşüldü: M. de Talleyrand, arabasına iki lâgar hayvan koşturdu ve kıralın yanına gitti. Arabası bakanın oturduğu handan kıralın kapısına kadar bütün alanı kaplıyordu. Arabasından indi ve beraberinde getirdiği muhtırayı bize okudu: Paris'e varınca ne şekilde hareket edileceği gözden geçiriliyordu; görev ve mevkilerin paylaşılmasından fark gözetmeksizin herkesi faydalandırmak gerektiğini üstü kapalı olarak anlatıyor; cömertlik gösterilerek XVI. Louis'yi mahkûm edenlere bile hoşgörü gösterilebileceğini ima ediyordu. Kıral kıpkırmızı kesildi ve koltuğunun iki koluna iki eliyle vurarak: "Asla!" diye bağırdı. Yirmi dört saat sürecek bir asla.

Senlis'de, bir papazın evine gittik. Hizmetçisi bizi köpeklere davranır gibi karşıladı; kasabanın piri ermiş

Rieul gibi davranmıyan papaza gelince yüzümüze bakmaya bile tenezzül etmedi. Hizmetçisi, bize kendi paramızla yiyecek öte beri almaktan başka bir hizmetimize bakmamak emrini almıştı. *Génie du Christianisme*'in bana bir hayrı dokunmadı. Oysa Senlis bize uğur getirmeliydi, çünkü IV. Henri, kendisini hapsedenlerin elinden 1576'da bu kasabada kurtulmuştu. Montaigne'in hemşerisi olan bu kıral, kaçarken şöyle diyordu: "Paris'te bıraktığım iki şey "için yanıyorum, kilise âyinleriyle karım."

Senlis'den Philippe-Auguste'ün doğduğu yere, yani Gonesse'e gittik. Yaklaşınca bize doğru gelen iki kişi gördük: bunlar mareşal Macdonald'la sadık dostum Hyde de Neuville'di. Arabamızı durdurdular, M. de Talleyrand'ın nerede olduğunu sordular; kendisini, Fouché'yi bakanlığa tayin etmeden önce Kıralın Paris'in kapılarından girmeyi aklından geçirmemesi gerektiğini haşmetliye haber vermek üzere aradıklarını benden gizlemediler. İçime bir kaygı girdi, çünkü, XVIII. Louis, Roye'da bu husus'a pek kesin bir ifade kullanmıştı ama gene de içim rahat değildi. Mareşale sordum: "Nasıl olur, bay mareşal, dedim, "Paris'e girmemizin bu kadar ağır şartlara bağlı olması 'mümkün mü?" Maresal: "Vallahi, bay vikont, dedi, ben "buna pek de kani değilim." Kıral Gonesse'te iki saat kaldı. Madam de Chateaubriand'ı yol üstünde arabasında bırakarak belediye dairesindeki toplantıya gittim. Orada krallığın ilerideki âkıbetini tayin edecek bir tedbir görüşüldü. Tartışmalar başladı; XVIII. Louis'nin M. Fouché'ye kabinesinde asla yer vermemesi gerektiğini M. Beugnot ile ben tek başımıza savunduk. Kıral dinliyordu: Roye'da söylediklerinden şaşmamaya pek meyilli olduğunu görüyordum; ama Monsieur'yü kırmak istemiyor ve Wellington dukası da bu hususta ısrar ediyordu.

Charte'a göre Krallık'ın bir bölümünde Gonesse'te

ileri sürdüğüm delilleri özetledim. O zaman heyecanlıydım; ağızdan çıkan sözlerin gücü yazılan sözlerde zayıflıyor. Bu bölümde diyordum ki: "Serbest kürsüsü olan her "yerde, meydana vurulacak herhangi bir ayıbı olanlar hü"kümetin başına geçirilemezler. Öyle söylevler, öyle söz"ler vardır ki, böyle bir bakanı meclisten çıkarken isti"fasını vermek zorunda bırakır. Kıralın pek yerinde hoş"nutsuzluğuna rağmen bir adamı o malûm bakanlığa ge"tirmek hususunda bütün hayal peşinde koşanlar birleş"tikleri zaman işte temsilî hükümetlerin hürriyet ilkesin"den doğan bu imkânsızlık hiç hesaba katılmadı. Bu ada"mın o mevkie getirilmesi şu iki halden birine sebep ola"caktı: ya *Charte* feshedilecek, ya da Meclisler açılınca "kabine düşecekti. Bahsettiğim bakanın, mebuslar mec"lisinde 21 ocak hakkındaki müzakereleri dinlediği, her "an bir Lyon mebusunun hücumuna uğrayabileceği ve "hep o müthiş *Tu es ille vir!* [9] tehdidi altında bulunduğu "bir göz önüne getirilsin. Bu neviden adamlar ancak Ba"yazid'in sarayındaki dilsizler ya da Bonaparte'ın Meclis"lerindeki dilsizler karşısında iş başına getirilebilirler. Bir "mebus, elinde *Moniteur* gazetesiyle kürsüye çıkarak Con"vention'un 9 ağustos 1795 tarihli raporunu okusa, bu "rapor gereğince Fouché'nin meclisten kovulmasını istese "bakanın hali ne olurdu? Bu rapor onu (aynen zikredi"yorum) *korkunç ve caniyane hareketleri üyesi olacağı "her meclisin şerefini lekeliyecek olan bir haydut ve bir "tethişçi sıfatiyle* kovuyordu."

İşte bütün bunlar unutulmuştu!

İyi ama, böyle bir adamın herhangi bir işe yarıyabileceğini sanan biçareler var mıydı? Onu perde arkasında, hazin tecrübesiyle başbaşa bırakmalıydı; ama Kıralı ve kamuoyunu zorlamak, böyle bir bakanı, Bonaparte'ın o esnada rezil bir insan olarak vasıfladığı bir adamı ulu or-

ta iş başına çağırmak hürriyete ve erdeme yüz çevrildiğini ilân etmek demek değil miydi? Bir tac böyle bir fedakârlığa değer mi? Artık kimseyi işten uzaklaştırmak elde değildi: Fouché'yi kabul ettikten sonra kim atılabilirdi?

Partiler kabul ettikleri hükümet şeklini hatırlarına bile getirmeden iş görüyorlardı; herkes anayasadan, hürriyetten, eşitlikten, ulusların haklarından sözediyordu ama kimsenin bunları istediği yoktu; bu moda olmuş bir boş lâfazanlıktı: yakında ortadan kalkacağını umarak, hiç düşünmeden Charte hakkında sorular soruyorlardı. Liberallerle kıralcılar aradan geçen zamanla ve yeni alışkanlıklarla düzeltilmiş bir mutlakiyetçiliğe yöneliyorlardı: Fransa'nın mizacı ve gidişi böyledir. Maddi çıkar düşüncesi hâkimdi; ihtilâl zamanında yapılmış olan şeylerden vazgeçilmek istenmiyordu; herkes kendini düşünüyor ve başkaları için çalıştığını iddia ediyordu: ortaya çıkan kötülüğün artık halkın ayrılmaz bir parçası haline geldiği, bundan böyle bu unsurun hükümetlerle birleşmesi ve topluma hayatî bir ilke olarak girmesi gerektiği temin ediliyordu.

Dinî ve ahlâkî bir eylemle harekete getirilecek bir *Charte* isteyen çocukça tavsiyem birtakım partilerin bana husumet beslemelerine sebep oldu: kıralcılara göre ben hürriyete fazla düşkündüm; ihtilâlcilere göre ise işlenen cinayetleri fazla hor görüyordum. Kendi zararıma olarak ortaya çıkıp anayasacılık taraftarlığının elebaşılığını etmiş olmasaydım, daha ilk günden aşırı kıralcılarla Jacobinler Charte'ı zambak işlemeli fraklarının ya da Cassius'vari [10] Carmagnole ceketlerinin cebine koymuş olacaklardı.

M. de Talleyrand, M. Fouché'yi sevmezdi; M. Fouché, M. de Talleyrand'dan nefret eder ve en tuhafı onu hor gö-

rürdü: böyle bir başarı güç elde edilirdi. M. Fouché'yle aynı arabaya koşulmasa önce memnun kalacak olan M. de Talleyrand, ötekinin bakanlığa gelmesinin bir zorunluk olduğunu anlayınca bu tasavvura taraftar göründü; Charte rejimi altında (özellikle kendisi Lyon katliamcısiyle birleşince) Fouché'nin başına geçmesi ne derece yersiz olduğunu hissetmedi.

Haber verdiğim şey çok geçmeden doğru çıktı; Otranto dukasının kabulünden bir fayda temin edilmedi, sadece utançiyle kalındı; yaklaşmakta olan meclislerin gölgesi kürsünün açık sözlülüğüne hedef olabilecek bakanları ortadan kaldırmaya yetti.

Muhalefetim boşa gitti: zayıf iradeli insanların âdeti üzerine, Kıral hiçbir şeyi kararlaştırmadan oturuma son verdi; karar ancak Arnouville şatosunda verilecekti.

Bu son konakta usul üzere meclis kurulmadı; yalnız Kıralın yakınlariyle sırra aşina olanlar toplandı. Bizden önce davranan M. de Talleyrand, dostlariyle görüştü. Wellington dukası geldi: arabayla geçtiğini gördüm; şapkasının tüyleri rüzgârda uçuşuyordu. M. Fouché ile M. de Talleyrand'ı Waterloo zaferinin vatanımıza verdiği ikiz bir armağan gibi Fransa'ya bağışlıyordu. Otranto dukasının XVI. Louis'yi idam edenler arasında bulunması belki bir sakınca olur diyenlere "Bırakın bu *çocukluk-"lari"* diye cevap veriyordu. Protestan bir İrlandalı, tarihimizi ve âdetlerimizi bilmeyen bir İngiliz generali, 1793 Fransız yılını, 1649 İngiliz yılı [11] ile bir tutan bir adam, bizim kaderimizi tayin edecekti! Bonaparte'ın sonu gelmiyen hırsı bizi bu derece alçaltmıştı.

Orada bahçelerde tek başıma dolaşıyordum, genel murakıp Machault doksan üç yaşındayken bu bahçelerden kalkıp da Madelonettes hapishanesinde son nefesini vermeye gitmişti; çünkü o sıralarda ölüm, yaptığı büyük ge-

çit resminde kimseyi ihmal etmiyordu. Beni artık arayıp soran yoktu; ortak felâketin Kıralla tebaası arasında doğurduğu yakınlıktan eser kalmamıştı: Kıral, sarayına, ben de kendi inzivama çekilmeye hazırlanıyorduk. Hükümdarlar iktidar mevkiine gelir gelmez hemen etraflarında bir boşluk peyda olur. Kıralın odasına gitmek üzere ne zaman Tuileries'nin sessiz ve ıssız salonlarından geçecek olsam hep beni ciddi düşünceler almıştır; bana da başka türlü bir çöl, tek gerçek varlık olan Tanrının önünde dünyaların silindiği sonsuz ıssızlıklar nasip olmuştu.

Arnouville'de ekmek kıtlığı vardı, bizim gibi Gand'dan gelmekte olan Dubourg adında bir subay imdadımıza yetişmeseydi oruç tutacaktık. M. Dubourg cerre çıktı; kasabadan kaçmış olan belediye başkanının evinde, bize bir koyunun yarısını getirdi. Bu belediye başkanının hizmetçisi, tek başına kalmış olan bu Beauvais kahramanının silâhları olsaydı, bizi Jeanne Hachette [12] gibi karşılardı.

Saint-Denis'ye gittik: şosenin iki kenarındaki Prusyalılarla İngilizlerin açık ordugâhları uzanıp gidiyordu; gözler uzaktan manastır kulesinin üstündeki okları görüyordu: Dagobert [13] bu manastırın temellerine mücevherlerini attı, birbiri ardından gelen kuşaklar onun yeraltı mahzenlerine kıral larını ve büyük adamlarını gömdüler; dört ay oluyor, öteki kemiklerin yerini tutması için XVI. Louis'nin kemiklerini oraya bıraktık. 1800'de ilk sürgünümden döndüğüm zaman gene bu Saint-Denis ovasından geçmiştim; orada henüz Napoléon'un askerleri ordugâh kuruyordu. Montmorency connétable'in müfrezelerinin yerinde henüz Fransızlar nöbet bekliyordu.

Bir fırıncı bizi konuk aldı. Akşam, saat dokuza doğru, gidip Kırala saygılarımı sundum. Haşmetli, manastır binalarında oturuyordu; Légion d'honneur küçük kızlarının [14] *Yaşasın* Napoléon! diye bağırmalarına engel ol-

mak hayli güç işti. İlkin kiliseye girdim; manastıra bitişik bir duvar yıkılmıştı; eski abbélik binası yalnız bir lâmbayla aydınlatılmıştı. XVI. Louis'nin, mezarına konduğunu gördüğüm mahzenin methalinde dua ettim: gelecek hakkında büyük kaygılar duyduğum için belki hiçbir zaman içim o andaki kadar derin ve dinî bir kederler dolu olmamıştır; sonra Kıralın yanına gittim: beni kıralın odasından önce gelen bir odaya aldılar, içerde kimseler yoktu; bir köşeye oturup bekledim. Ansızın bir kapı açıldı: cinayetin koluna yaslanmış olarak ahlâksızlık içeri girdi. M. de Talleyrand, M. Fouché'nin koluna dayanarak yürüyordu; bu cehennemlik hayaletler ağır ağır yanımdan geçip Kıralın odasına girdiler ve gözden kayboldular. Fouché, efendisine sadakat yemini etmeye geliyordu; kıral katili sadık bende, diz çökerek, XVI. Louis'nin boynunu vurduran ellerini, öldürülen kıralın kardeşinin ellerine bıraktı; zındık papaz da bu yemine kefil oluyordu.

Ertesi günü, Saint-Germain mahallesi[15] erkânı geldiler; Fouché'nin şimdiden elde edilmiş olan tayininde dinle dinsizlik, erdemle ahlâksızlık, kıralcı ile ihtilâlci; yabancı ile Fransız; hasılı her şey elbirliği etmişti: "Fouché "olmazsa Kıral emniyette olmaz, Fouché olmazsa Fransa "için kurtuluş yoktur, vatanı evvelce yalnız o kurtarmış-"tı, eserini yalnız o tamamlıyabilir." İhtiyar Duras düşesi onu methetmekte en ileri giden asil bayanlardan biriydi; nesli tükenmiş Malta şövalyelerinden biri olan Crussol bailli'si aynı telden çalıyordu; başı hâlâ omuzları üstünde duruyorsa bunun M. Fouché'nin müsaadesi sayesinde olduğunu söylüyordu. Korkak kimseler Bonaparte'tan o kadar yılmışlardı ki, Lyon katliamcısını[16] bir Titus[17] yerine koyuyorlardı. Nazırlarının tayinini tasvip etmediğim için Saint-Germain mahallesi salonları bana bir imansız gözüyle baktılar. Bu zavallılar, *sonradan görmüş-*

ler'in ayaklarına kapanmışlardı; ama gene de asaletleriyle, ihtilâlcilere karşı kin beslemekte sarsılmaz sadakatleriyle, ilkelerinin şaşmazlığiyle öğünmekten geri durmuyor, bir yandan da Fouché'ye tapıyorlardı.

Fouché bakanlıkta kalışının temsilî kırallıkla bağdaşamıyacağını hissetmişti: meşru bir hükümetin unsurlariyle kaynaşamadığı için, siyasi unsurları kendi mizacına uydurmaya kalkıştı. Etrafa suni bir korku salmıştı; hayalî tehlikeler farzederek, tahtı Bonaparte'ın iki meclisini tanımaya ve acele tamamlanmış olan haklar beyannamesini kabule zorlamak iddiasındaydı; hattâ Monsieur ile oğullarını sürgüne göndermek gereğini bile usulca fısıldayanlar vardı: Kıralı tek başına bırakmak şaheserleri olacaktı.

Bu oyuna kanmaya devam ediyordu: millî muhafızlar Paris surlarını aşarak Kırala sadakatlerini bildirmeye mi geliyordu? Bu muhafızların iyi niyetler beslemediği temin ediliyordu. Yüz-Günler zarfında kıralcı kalmış olan halk yoluna akın etmesin diye karakollar şehir kapılarını kapatıyordu, ve bu halkın yolda XVIII. Louis'yi boğazlıyabileceği ileri sürülüyordu. Gaflet şaşılacak bir dereceyi bulmuştu, çünkü Fransız ordusu Loire üzerine çekiliyor, yüz elli bin müttefik askeri başkentin dış karakollarını işgal ediyordu ve hâlâ Kıralın, tek askeri kalmamış, içinde, kımıldamaya kalksalar bir avuç ihtilâlciyi baskıda tutmaya elverişli burjuvalardan başka kimse bulunmayan Paris'e girecek kadar kuvvetli olmadığı iddia olunuyordu. Ne yazık ki uğursuz bir sıra raslantılar yüzünden Kıral İngilizlerle Prusyalıların başkanı gibi görünüyordu, etrafını kurtarıcıların sarmış olduğunu sanıyor, oysa sadece düşmanlarla çevrili bulunuyordu, ona refakat eden kıtalar görünüşte bir saygı görevi görüyorlardı ama gerçekte kendisini kırallığın dışına çıkaran jandarmalar-

dı: Paris'ten yabancılarla birlikte sadece geçiyordu, bu yabancıların anısı hanedanının kovulmasına vesile olacaktı.

Bonaparte'ın tahttan çekilişinden sonra kurulmuş olan geçici hükümet, tahta karşı âdeta bir suçlama belgesi yayınlayarak feshedildi; bu, bir gün üzerinde yeni bir ihtilâlin binasını yükselteceklerini umdukları bir temel taşıydı.

İlk Restauration'da, üç renkli bayrağın kaldırılmaması kanısındaydım: bu bayrak bütün şan ve şerefiyle parlıyordu; beyaz bayrak unutulmuştu; bunca zaferlerin meşrulaştırdığı renkleri benimsemekle, günün birinde kopabilecek bir ihtilâle bir toplanma işareti bırakılmamış olacaktı. Beyaz bayrağı bir kenara bırakmak akıl kârı olacaktı; ama bu bayrak Bonparte'ın askeri tarafından bile taşındıktan sonra onu bırakmak bir korkaklık olurdu: zillete âlet olmak cezasız kalmaz; şerefi lekeliyen her şeyin sonu kötü çıkar: bir tokat fazla can yakmaz ama adamı öldürür.

Saint-Denis'den ayrılmadan önce Kıral tarafından kabul edildim ve aramızda şöyle bir konuşma oldu:

XVIII. Louis: "E, söyleyin bakalım?" diyerek sözü açtı.

— Ne söyliyeyim, haşmetlim, demek Otranto dukasını kabul ediyorsunuz?

— Öyle icabetti: kardeşimden tutun da Crussol bailli'sine kadar (hem ondan şüphe de edilmez) herkes başka çıkar yol olmadığını söylüyor: siz ne dersiniz?

— Haşmetlim, olan olmuş: sizden susmak müsaadesini dilerim.

— Yok, yok ,söyleyin: Gand'dan beri ne kadar direndiğimi bilirsiniz.

— Haşmetlim, emrinizi yerine getiriyorum; sadakatimi af buyurun: kırallığın mahvolduğu kanısındayım.

Kıral sesini çıkarmadı; cüretimden korkmaya başladım, Kıral atıldı:

"Size bir şey söyliyeyim mi, M. de Chateaubriand, ben de sizin gibi düşünüyorum."

Bu konuşmayla *Yüz-Günler*'in hikâyesini tamamlıyorum.

ALTINCI KİTAP

Bir adam, hayatın en gürültülü safhalarından, bir anda buz denizinin sessiz kıyısına geçiverse, Napoléon'un mezarı başında benim duyduklarımı duyardı; işte şimdi ansızın o mezarın başına geliverdik.

29 haziranda Paris'ten çıkan Napoléon, Fransa'dan ayrılacağı anı Malmaison'da bekliyordu. Tekrar ona geliyorum: arada geçen günlere dönerek, gelecek zamanlardan vaktinden önce sözederek, ölünceye kadar artık ondan ayrılmayacağım.

İmparatorun kaldığı Malmaison sarayı boştu. Joséphine ölmüştü; Bonaparte bu ıssız köşede yapayalnızdı. İkbaline orada başlamıştı; orada mutlu olmuştu; dünya hakimiyeti hulyasiyle orada sarhoşa dönmüştü; mezarının içinden dünyanın rahatını kaçıran emirler oradan çıkmıştı. Vaktiyle kalabalık bir halkın çiğneyip taradığı kumlu yollarda otlar ve böğürtlenler yeşermişti: orada dolaşırken bu hali gözümle görmüştüm. Daha o zamandan bakımsızlık yüzünden yabancı ağaçlar kurumaya yüz tutmuştu; kanallarda artık Okyanusyanın kara kuğuları yüzmüyordu; tropika kuşları artık kafeslerde mahpus değildi: sahiplerini kendi vatanlarında beklemek üzere uçup gitmişlerdi.

Bununla beraber Bonaparte ilk günlerini hatırlamakla bir avuntu konusu bulabilirdi: düşmüş kırallar, özellikle zaman nehrini yukarı doğru çıktıkça, irsî bir satvetle içinde doğdukları muhitin şatafatlarından başka bir şey görmedikleri için kederlenirler; fakat Napoléon'un, ikbal

devrinden önceki zamanlarında gördüğü neydi? Bir Korsika köyünde içinde doğduğu kulübe. Al hil'ati sırtından atmakla daha büyümüş olarak keçi çobanının çulunu sırtına geçirebilirdi; ama insanlar, mütevazı bir menşeden geliyorlarsa, bir daha onu hatırlamak istemezler; talih piyangosunda sadece sonradan kazandıklarını kaybetmiş olmalarına rağmen, kaderin haksızlığı kendilerini babadan kalma bir mirastan yoksun etmiş gibi yanarlar; oysa Napoléon'un büyüklüğü kendi kendine yetişmiş olmasındadır: soyundan hiç kimse ondan önce bir varlık göstermemiş, ona gücünü hazırlamamıştı.

O yüzüstü bırakılmış bahçeleri, o boş ovaları, o türlü şenliklerden artakalmış issiz dehlizleri, şarkılarla çalgıların artık duyulmaz olduğu o salonları görünce Napoléon kaderini gözden geçirebilirdi: biraz ılımlı hareket etmiş olsaydım, acaba ikbalimi koruyamaz mıydım, diye kendi kendine sorabilirdi. Şimdi yabancılar, düşmanlar onu kovuyor değildi: ulusları geçmişine hayran bırakarak âdeta bir galip durumunda gidiyor değildi; o harikalı 1814 seferinden sonra yenilmiş olarak çekiliyordu. Fransızlar, dostlar, hemen tahtı bırakmasını istiyor, hemen gitmesi için onu sıkıştırıyor, general sıfatiyle bile hizmet teklifini reddediyor, üzerine şeref ve şan derecesinde âfetler serpmiş olduğu toprakları bir an önce bırakmaya zorlamak için ona haberci üstüne haberci salıyorlardı.

Bu pek acı derse daha başka ihtarlar da katılıyordu: Prusyalılar Malmaison yakınlarında dolanıyorlardı; çakırkeyif Blücher, ayakları birbirine dolanarak, *Kralların ensesine basıp geçmiş olan* fatihi yakalamaları ve asmaları için emir veriyordu. İkbalin hızı, insanlar arasındaki ilişkilerde bayağılık, kişilerin yükselişlerinde ve düşmelerindeki çabukluk, tarihte gördüğümüz asaletin bir kısmından, korkarım devrimizi yoksun bırakacak: Roma ve

Yunanistan İskender'i, Caesar'ı asmaktan asla sözetmiş değillerdi.

1814'te geçen olaylar 1815'te tekrarlandı, ama bu sefer insanın daha betine giden bir taraf vardı, çünkü nankörlerin bayağılığını korku artırıyordu: Napoléon'u çabuk başlarından savmaları gerekiyordu; müttefikler geliyordu; Aleksandr da ilk anda orada bulunmıyacaktı ki zaferi ılımlılığa yöneltsin ve ikbalin küstahlığına engel olsun; Paris artık o parlak dokunulmazlığı ile süslü olmaktan çıkmıştı; daha önceki istilâ, tapmağı kirletmişti; bu sefer Tanrının öfkesine değil, kaderin küçümsemesine uğruyorduk: yıldırım artık sönmüştü.

Yüz-Günler, bütün alçaklıklara yeni bir yüzsüzlük derecesi kazandırmıştı: yurt sevgisi uğruna şahsi bağları feda etmek maskesi altında Napoléon'un 1814 antlaşmalarını bozmakla büyük suç işlediğini ileri sürüyorlardı. Ama asıl suçlular onun tasarladıklarını kolaylaştırmış olanlar değil miydi? 1815'te, kendisini bir kere yüzüstü bıraktıktan sonra bir kere daha aynı oyunu tekrarlamak üzere ona ordular hazırlayacak yerde, Tuileries sarayında yatmaya geldiği zaman kendisine: "Dehanız sizi yanılt-"mış; artık halk sizi tutmuyor; Fransa'ya acıyın. Yeryü-"züne yaptığınız bu son ziyaretten sonra çekilin. Washing-"ton'un vatanında yaşamaya gidin. Bourbon'ların hata-"lar işlemiyeceği ne malûm? Siz hürriyet okulunda ka-"nunla saygı göstermesini öğrendiğiniz zaman, günün bi-"rinde Fransa'nın gözlerini size çevirmiyeceği ne malûm? "O zaman siz avının üstüne atılan bir zorba değil, mem-"leketini dirliğe, düzenliğe kavuşturan büyük bir vatanda-"gibi dönersiniz."

Ona hiç de bu ağzı kullanmadılar: dönen şeflerinin hırslarına âlet oldular; zaferlerinden veya yenilgisinden

istifade edeceklerinden emin oldukları için onun gafletini artırdılar. Yalnız askerler Napoléon uğrunda hayran olunacak bir samimiyetle öldüler. Geri kalanı sağdan soldan otlanan, yağlanan bir sürüden başka bir şey değildi. Düşmüş halifenin vezirleri bari sadece kendisine arka çevirmekle kalsalardı! Hayır: onun son dakikalarından kendi hesaplarına faydalanıyorlardı; onu rezilce istekleriyle hırpalıyorlardı; hepsi de onun yoksulluğundan para sızdırmaya bakıyorlardı.

Bundan daha tam bir yüzüstü bırakılış görülmemiştir; Bonaparte buna meydan vermişti: başkalarının dertlerine kayıtsızdı, şimdi de dünya ona kayıtsızlığa karşı kayıtsızlıkla cevap veriyordu. Müstebitlerin çoğu gibi kendi adamlarına karşı iyi davranırdı; aslında hiçbir şeye değer verdiği yoktu: münzevi bir adamdı, kendi kendine yeterdi; felâket onu hayatının çölüne geri çevirmekten başka bir şey yapmamıştı.

Hâtıralarımı yokladığım zaman, Washington'u Philadelphia'daki küçük evinde ve Bonaparte'ı da saraylarında gördüğümü hatırlarken, Virginia'daki tarlasına çekilmiş olan Washington, bana öyle geliyor ki, Malmaison'daki bahçelerinde sürgünü bekleyen Bonaparte'ın vicdan azabını duymuş olmasa gerektir. Birincisinin hayatında hiçbir değişiklik olmamıştı: yeniden mütevazı itiyatlariyle başbaşa kalıyordu, o, kölelikten kurtardığı çiftçilerin hayat seviyesinin üstüne çıkamamıştı; ikincisinin hayatında ise her şey altüst olmuştu.

Napoléon, Malmaison'dan beraberinde general Bertrand, Rovigo ve Becker olduğu halde ayrıldı. General Becker gözetleyici ya da komiser sıfatiyle yanında bulunuyordu. Yolda Napoléon'un aklına esti, Rambouillet'de

biraz kaldı. X. Charles'ın Cherbourg'dan gemiye bindiği gibi Rochefort'dan gemiye binmek üzere buradan ayrıldı; Rambouillet, soy ve insan olarak içinde dünyanın en büyük kimselerinin söndüğü şerefsiz bir sığınak olmuştu; I. François bu uğursuz yerde ölmüş; barikatlardan kurtulan III. Henri, yol üstü çizmelerini çıkarmadan burada gecelemiş; XVI. Louis burada gölgesini bırakmıştı.

Louis, Napoléon ve Charles sadece Rambouillet'de otlayan sürülerin meçhul çobanları olsalardı ne mutlu olacaktı onlara!

Rochefort'a vardığı zaman Napoléon tereddütteydi: yürütme komitesi kesin emirler gönderiyordu: "Rochefort "ve La Rochelle garnizonları Napoléon'u gemiye bindir- "mek için hükümete yardımda bulunmalıdır, deniliyordu... "Kuvvet kullanınız... Kendisini hemen yola çıkarınız... "Hizmet teklifi kabul edilemez."

Napoléon'un hizmeti kabul edilemezmiş! Ama nimetlerini ve zincirlerini kabul etmemiş miydiniz? Napoléon gitmiyordu; kovuluyordu: hem de kimler tarafından?

Bonaparte, ikbalden başka bir şeye inanmamıştı; felâkete aldırış etmezdi; nankörleri önceden mazur göstermişti: haklı bir kısasla şimdi kurduğu sistemin kurbanı oluyordu. Başarı onun şahsından uzaklaşarak başka birinde belirince çömezler okulu değiştirmediler, hocayı değiştirdiler. Ben ki edilen iyiliklerin meşruluğuna ve kara günlerin hükümranlığına inanmışım, eğer Bonaparte'a hizmet etmiş olsaydım, sadıklıktan ayrılmamak suretiyle ona siyasi ilkelerinin yanlışlığını ispat ederdim; kısır doktrinlerinin ve ikbal hakkının canlı bir yalanlaması gibi felâketlerini paylaşarak onun yanında kalırdım.

1 temmuzdan beri firkateynler kendisini Rochefort koyunda bekliyorlardı: hiç sönmeyen umutlar, son vedanın ayrılmaz hâtıraları onu durdurdu. Huzur içindeki göz-

lerinin ilk yağmurun yağışını daha görmemiş olduğu çocukluk günlerini kimbilir ne kadar arıyordu! İngiliz filosuna, yaklaşması için zaman bıraktı. Denizde bir Danimarka gemisine yetişecek olan iki küçük gemiye henüz binebilirdi (kardeşi Joseph öyle yapmıştı), ama Fransa kıyılarına bakarken karar veremedi. Cumhuriyetten hoşlanmazdı; Birleşik-Devletlerin eşitliği ve hürlüğü onu tiksindiriyordu. İngilizlerden bir sığınak istemeye yöneliyordu, danıştığı kimselere: "Bunda ne gibi bir sakınca "görüyorsunuz?" diyordu. Bir deniz subayı ona: "Şere- "finizi lekelemek sakıncası, diye cevap verdi. Hattâ ölü- "nüz bile, İngilizlerin eline geçmemelidir. Sizi zamanla "doldurup adam başına bir şilinge seyrettirirler."

Bu düşüncelere aldırmayarak İmparator kendisini yerenlere teslim olmaya karar verdi. 13 temmuzda, XVIII. Louis beş günden beri Paris'te bulunurken, Napoléon *Bellerophon* İngiliz gemisinin süvarisine naip Prense hitaben yazdığı şu mektubu gönderdi:

"Altes, memleketimdeki siyasi ihtilâfların ve Avru- "pa'nın en büyük devletlerinin hücumlarına hedef oldu- "ğum için siyasi hayatım sona ermiştir. Themistokles[1] "gibi, İngiliz ulusunun ocağına sığınıyorum. Onun ka- "nunlarının himayesine sığınıyor ve bu kanunların tat- "bikini, düşmanlarımın en güçlüsü, en devamlısı ve en "âlicenabı olan sizden istiyorum."

"Rochefort, 18 temmuz 1815"

Bonaparte yirmi yıl durmadan İngiliz ulusuna, hükümetine, kıralına ve bu kıralın vârisine hakaretler yağdırmış olmasaydı bu mektubun ifadesi hoş görülebilirdi; ama Napoléon tarafından o derece hor görülmüş, hakarete uğramış olan bu *altes* nasıl oluyor da, sadece galip geldiği için birdenbire düşmanlarının en *güçlüsü*, en *devam-*

hıs, en *âlicenabı* oluveriyor? Söylediğine kendisi inanamazdı; doğru olmayan da güzel olamaz. Bir düşmana sığınan düşmüş bir yüceliği anlatan cümle güzeldir; Themistokles'in bayağı örneğine gereklik yoktu.

Bonaparte'ın bu hareketinde bir samimiyet noksanından daha kötü bir taraf vardır; Fransa'yı unutmuştur: İmparator yalnız kendi felâketiyle meşgul olmuştur, bir kere düşünce artık onun indinde hiçbir kıymetimiz kalmamıştı. İngiltere'yi Amerika'ya tercih etmekle, bu seçiminin vatanın yasına hakaret olduğunu düşünmeden, yirmi yıldan beri Avrupa'yı bize karşı peşine takıp sürükleyen hükümetten, Rus ordusundaki komiseri general Wilson'un, bizi tamamen yok etmesi için Kutuzof'u sıkıştırdığı hükümetten bir sığınak dilendi: son savaşı kazanan İngilizler Boulogne korusunda ordugâh kurmuştu. Uğrunuzda Waterloo'da dökülen Fransız kanını toprak daha tamamiyle içmeden gidip İngiliz ocağına sığının bakalım, ey Themistokles! İstilâya uğramış Fransa'nın, Louvre'da diktatör olmuş Wellington'un karşısında kaçak İmparator, Tamise kıyılarında, belki de el üstünde taşınarak, nasıl bir rol oynayacaktı? Napoléon'un büyük talihi ona daha iyi bir hizmette bulundu: dar ve intikamcı bir siyasete kapılan İngilizler, son görevlerini kaçırdılar; yalvarıcıyı zindanlarına ya da ziyafetlerine kabul ederek onu lekeliyecek yerde sözde başından aldıkları tacını gelecek kuşaklar için daha parlak bir hale koydular. Esirliğinde devletlerin müthiş korkusu onun şerefini artırdı: Okyanusun zincirine vurulmuş olmasına rağmen silâhlı Avrupa, gözlerini denizlere dikmiş, kıyılarda nöbet bekliyordu.

15 temmuzda, *Epervier*, Bonaparte'ı Bellerophon'a götürdü. Fransız gemisi o kadar küçüktü ki, İngiliz ge-

misinin güvertesinden dalgalar üstündeki devi göremiyorlardı. İmparator, süvari Maitland'ın yanına giderek ona: "İngiliz kanunlarının himayesine sığınmaya geliyorum." dedi. Kanunları daima hor gören adam bir defa olsun kanunun nüfuz ve itibarını itiraf ediyordu.

Filo Torbay'e doğru yelken açtı: Bellerophon'un çevresinde bir sürü kayıklar gidip geliyordu; Plymouth limanında da aynı telâş hakimdi. 30 temmuzda lord Keith, Sainte-Hélène adasına kapatılacağını bildiren kararı müracaat sahibine verdi. Napoléon: "Bu Timurlengin kafesinden de beter" [2] dedi.

İnsanlık haklarını ve konukluk saygısını ayaklar altına alan bu hareket çirkindi: *yelken açmış* olması şartiyle *herhangi* bir gemide dünyaya gelirseniz doğuştan İngiliz sayılırsınız; Londra'nın eski âdetleri gereğince *denizler Albion ülkesi* olarak kabul edilir. Oysa bir İngiliz gemisi, sığınan biri için dokunulmaz bir tapınak olamıyor, Belerophon'un pupasını kucaklıyan büyük adamı İngiliz himayesi altına koymuyordu! Bonaparte itiraz etti; kanunları ileri sürdü, dönekliğe ve ihanete uğradığını söyledi, geleceğin vereceği hükmü hatırlattı: bu sözler onun ağzına yakışıyor muydu? Adaletle eğlenmemiş miydi? Şimdi kendisine uygulanmasını istediği kutsal hakları güçlü zamanında ayaklar altına almamış mıydı? Touissaint-Louverture'le İspanya kıralını kaçırmamış mıydı? Amiens antlaşmasının bozulması sıralarında Fransa'da bulunan İngiliz yolcularını yakalattırarak tutuklamamış mıydı? Kendisinin yapmış olduğu şeyleri taklit etmek ve çirkin misillemelere başvurmakta tüccar İngiltere mazurdu; ama başka türlü de hareket etmek mümkündü.

Napoléon geniş kafalı olduğu ölçüde yüksek ruhlu değildi: İngilizlerle çıkardığı kavgalar pek âdicedir; bunlar lord Byron'u isyan ettirdi. Zindancılarına hitap et-

mekle onları şereflendirmeye nasıl tenezzül etti? Torbay'de lord Keith'le, Sainte-Hélène'le sir Hudson Lowe'la ağız kavgalarına girişmek, kendisine verilen sözde durulmadığı için itiraz bildirileri çıkarmak, bir unvan için, biraz daha altın veya şeref koparmak için çekişmek suretiyle kendini alçalttığını görmek insanı üzüyor.

Kendinden başka bir şeyi kalmamış olan Bonaparte'ın şan ve ününden başka bir şeyi kalmamış demekti, bu ona yetmeliydi: insanlardan isteyecek bir şeyi yoktu; kara bahtı yeter derecede hükmü altına almamıştı; felâketi son kölesi haline getirmiş olsaydı bunda mazur görülürdü. Konukluk kurallarına aykırı hareket edildiğini ileri süren yakınma mektubunda bu yazının tarihiyle imzasından başka dikkate değer bir nokta göremiyorum. *"Denizde Bellerophon gemisinden. Napoléon."* Bunlar uçsuz bucaksızlıktan haber veren şeylerdir.

Bellerophon'dan Napoléon, *Northemberland*'a geçti. Sainte-Hélène'in ilerdeki garnizonunu taşıyan iki firkateyn gemiyi izliyordu. Bu garnizonun subaylarından bazıları Waterloo'da savaşmışlardı. Bu dünya kâşifinin, beraberinde M. ve Mme Bertrand, MM. Montholon, Gourgaud, ve Las Cases'i götürmesine izin verilmişti. Bunlar batmış geminin enkazına gönül rızasiyle sarılan akyürekli yolculardı. Süvarinin talimatının bir maddesi gereğince *Bonaparte'ın silâhları alınacaktı:* okyanusun ortasında, tek başına, bir gemide esir olan *Napoléon'un silâhlarını almak!* Kudretinin aşıladığı ne büyük korkudur bu! Ama kılıcını kötüye kullananlara Tanrının ne güzel bir dersidir de! Ahmak amirallik, insan soyunun büyük *mahkûmuna*, Botany-Bay'e sürülen bir kürek mahkûmu gibi davranıyordu: Kara Prens, kıral Jean'ın silâhlarını aldırmış mıydı?

Filo demir aldı. Caesar'ı götürmüş olan gemiden beri

hiçbir gemi böyle bir kadere araç olmamıştı. Bonaparte, Sina dağı Arabının kendisinin geçtiğini görmüş olduğu o mucizeler denizine yaklaşıyordu. Napoléon'un gördüğü son Fransız toprağı la Hogue burnu oldu; bu da İngilizlerin bir başka ganimetiydi.

İmparator Avrupa'da kalmak isterken hâtırası hesabına hata etmişti; çok geçmeden âdi ve unutulmuş bir mahpus haline gelecekti: eski rolü sona ermişti. Ama bu rolün ötesinde başka bir durum kendisini yeni bir ünle gençleştirdi. Ünü dünyayı tutmuş insanların hiçbiri Napoléon'unkine benzer bir âkıbete uğramamıştır. İlk düşmesinde olduğu gibi, birinden kılıcını, ötekinden heykelini yapması için onu bir demir ve mermer ocağının hükümdarı ilân etmemişlerdi; bu kartala bir kaya vermişlerdi, ölümüne kadar o kayanın tepesinde güneşlenmiş, oradan bütün dünya kendisini seyretmişti.

Bonaparte Avrupa'dan ayrıldığı, hayatını terk ederek eceline kavuşmaya gittiği sıralarda, bu çifte hayatlı adamı incelemek, sahte ve gerçek Napoléon'u tasvir etmek yerinde olur: bu iki Napoléon birbirine karışır ve gerçeği ile sahtesinin birleşmesinden bir bütün meydana getirir.

Bu gözlemlerin biraraya getirilmesinden şu sonuç çıkar ki, Bonaparte bir hareket şairi, savaş alanında sınırsız bir deha, yönetim bakımından yorulmak bilmez, becerikli ve makul bir zekâ, çalışkan ve aklıbaşında bir kanuncu idi. İşte ulusların hayalinde bu derece hüküm sürmesi, ve olumlu insanların muhakemelerinde bu derece nüfuz sahibi olması bu yüzdendir. Ama politika adamı olarak devlet adamlarının nazarında hep kusurlu bir insan olarak kalacaktır. Kendisini övenlerin çoğunun ağzından kaçan bu düşünce, eminim ki, ondan kalan son kanaat olacaktır; bu düşünce başardığı harikulâde işlerle

bunların biçare sonuçları arasındaki çelişkiyi açıklar. Sainte-Hélène'de kendisi siyasi hareketlerinin iki noktasını şiddetle yermiştir: İspanya savaşiyle Rusya savaşı; itiraflarını daha başka günahlarına da genişletebilirdi. Hayranları, Napoléon'un kendi hakkındaki tenkidlerinde yanılmış olduğunu iddiaya kalkışmazlar umarım. Özetleyelim:

Bonaparte, giriştiği işlerde tedbir ve ihtiyatı hiçe saydı, Enghien dukasını öldürmekle ne çirkin bir hareket'e bulunmuş olduğunu tekrar anlatmaya kalkışmayacağız: omuzlarına büyük bir sorumluluk yükü almış oldu. Hakkında çocukça medihlere girişenler ne derlerse desinler, bu öldürme, yukarıda da söylediğimiz gibi, sonraları Aleksandr'la Napoléon ve Prusya ile Fransa arasında patlak veren ihtilâfların gizli mayası oldu.

İspanya'ya karşı girişilen teşebbüs tam anlamiyle yersizdi: yarımada imparatorun elindeydi; ondan en kazançlı bir şekilde faydalanabilirdi: bunun yerine İspanya'yı İngiliz askerleri için bir okul haline getirdi, ve bir ulusu kendi aleyhine ayaklandırarak kendisini mahvetmenin yolunu göstermiş oldu.

Papanın gözaltı edilmesi ve papalık arazisinin Fransa'ya katılması bir zorbanın kaprisinden başka bir şey değildi ve dini yeniden ihya etmiş olmak şerefini onun elinden aldı.

Caesar'ların kızını aldıktan sonra, Bonaparte, artık durması gerekirken durmadı: Rusya ile İngiltere amansız gelmişlerdi.

Avrupa'nın selâmeti Polonya'nın diriltilmesine bağlı iken bu kırallığı diriltmedi. Generallerinin ve müşavirlerinin itiraz'arma kulak asmadan Rusya'nın üstüne atıldı. Delilik bir kere başladıktan sonra, Smolensk'i geçti: ilk adımında daha ileriye gitmesi doğru olmıyacağını, ilk ku-

zey seferinin sona ermiş bulunduğunu ve ikincisinin (bunu kendisi de hissediyordu) onu Çarlar imparatorluğuna hakim kılacağını her şey ona ihtar ediyordu.

Ne günleri hesaplamasını, ne iklimin sonuçlarını önceden tahmin etmesini bildi, oysa Moskova'da herkes bunu hesaplıyor ve tahmin ediyordu. *Kıta ablukası* ve *Rhin konfederasyonu* hakkındaki kanıları öğrenmek için bunlardan sözettiğim yerlere bakınız: ilki heybetli bir tasarı, ama sonucu şüpheli bir hareketti; ikincisi büyük bir eserdi ama uygulamada asker içgüdüsü ve fazla vergi toplama hırsı yüzünden bozulmuştu. Napoléon eski Fransız kırallığına, yüzyılların ve arasız birbirini izleyen büyük adamların meydana getirdiği XIV. Louis'nin azametiyle XV. Louis'nin ittifaklarının bıraktığı ve Cumhuriyetin genişlettiği şekliyle sahip oldu. Bu muhteşem kaide üzerine oturdu, kollarını uzattı, ulusları yakalıyarak etrafına topladı; ama Avrupa'yı ne kadar çabuk ele geçirdiyse o kadar da çabuk kaybetti; askerî zekâsının yarattığı harikalara rağmen müttefikleri iki defa Paris'e getirdi. Bütün dünya ayakları altındaydı, oysa ondan topu topu çıkarabildiği, kendisi için bir zindan, ailesi için bir sürgün, bütün fetihlerinin ve eski Fransız topraklarının bir kısmının kaybedilmesi oldu.

Olayların ispat ettiği ve kimsenin inkâr edemiyeceği tarih budur. Bu derece çabuk ve bu derece feci bir sonun izlediği o işaret ettiğim hatalar neden ileri gelmişti? Bonaparte'ın siyaset alanındaki kusurluluğundan ileri gelmişti.

İttifakına aldığı hükümetleri toprak tavizleriyle kendine bağlıyor ve çok geçmeden bunların sınırlarını değiştiriyordu; verdiğini geri almayı gizlice tasarladığını durmadan gösteriyor, bir zorba olduğunu hep hissettiriyordu; istilâ ettiği yerleri, İtalya dışında, yeniden örgüt-

lemeye hiç girişmiyordu. Her attığı adımdan sonra yere serdiği şeyleri başka bir şekilde yeniden ayağa kaldırmak için duracak yerde harabeler arasında ilerlemesine hiç ara vermiyordu: o kadar hızlı gidiyordu ki, geçtiği yerlerde bir nefes almaya bile zor vakit buluyordu. Bir nevi Westphalia antlaşmasiyle Almanya'da, Prusya'da, Polonya'daki devletlerin varlıklarını düzenlemiş ve güvene kavuşturmuş olsaydı, geriye doğru ilk gidişinde bu memnun uluslara dayanabilir ve sığınacak yerler bulabilirdi. Ama onun zaferlerden kurulmuş şairane binası, temelsiz olduğu ve ancak kendisinin dehasiyle havada asılı durduğu için, bu deha çekilmeye başlayınca yıkılıverdi. İskender koşaraktan imparatorluklar kuruyordu, Bonaparte koşarken sadece kurulmuşları yıkmasını biliyordu; tek amacı kendi başına dünyanın efendisi olmaktı, bunu korumak çarelerine aldırış ettiği yoktu.

Bonaparte'ı mükemmel, kusursuz bir insan, bir duygu, incelik, ahlâk ve adalet örneği, Caesar'la Thukydides gibi bir yazar, Demosthenes'le Tacitus gibi bir hatip ve tarihçi diye göstermek istediler. Napoléon'un söylevleri, çadır altında ya da toplantılarda söylediği sözler hiç de kehanetli şeyler değildi, çünkü haber verdiği felâketler gerçekleşmemiştir, oysa kılıç İsaie'sinin [3] asıl kendisi yok olmuştur: yakıp yıkmaktan sözettiği halde devletlerin ardından yetişip onları yok edemiyen sözler ulvi olacak yerde çocukça kalır. Bonaparte tam on altı yıl gerçekten kaderin kendisi olmuştu: kader dilsizdir, Bonaparte da öyle olmalıydı. Bonaparte hiç de Caesar değildi; tahsili ne âlimce, ne de seçkindi; yarı yabancı olduğu için dilimizin en esaslı kurallarından habersizdi: ama sözlerinin hatalı olmasından ne çıkar? O dünyaya ferman veriyordu. Tebliğlerinde zaferin belâgati vardır. Arasıra, zafer sarhoşluğu içinde, bunları bir trampetenin üstünde

karalamak gösterişinde bulunuyorlardı; en acıklı sözler arasında uğursuz kahkahalar çınlıyordu. Bonaparte'ın yazdıklarını, çocukluğunun ilk yazılarını, romanlarını, sonra Buttafuoco'ya hitaben yazdığı risaleleri, *Beaucaire ziyafeti*'ni, Joséphine'e yazdığı özel mektupları, söylevlerinin beş cildini; yayınlanmamış kalan ve üzerinde M. de Talleyrand'ın bürolarının kalem oynatmasından tahrife uğramış haberlerini dikkatle okudum. Bu işten anlarım: dâhi adalının mizacına uygun düşüncelere ancak Elbe adasında bırakılmış kötü bir el yazmasında rasladım:

"Kalbim bayağı acılara karşı olduğu gibi sıradan se-
"vinçlere de kapalıdır."

"Bana canımı veren ben değilim, onun için bu can
"bu tende durdukça ona kendim kıymayacağım."

"Kara bahtım bana göründü ve ikbalimin sonu gel-
"miş olduğunu haber verdi, bu sonu Leipzig'de buldum."

"Yeryüzünü kasıp kavuran o korkunç yenilik zihni-
"yetini ben önledim."

Muhakkak ki bu sözler gerçek Bonaparte'tan haber vermektedir. Bonaparte'ın tebliğlerinin, söylevlerinin, hitabelerinin bellibaşlı vasfı enerjidir. Bu enerji onun kendi özelliği değildir; zamanına hastı; ihtilâlci ilhamdan geliyordu, bu ilham Bonaparte'ta zayıfladı, çünkü o ilhamın ters doğrultusunda yürüyordu. Danton derdi ki: "Eri-
"miş maden kaynamaya başladı; ocağa göz kulak olmaz-
"sanız hepiniz yanarsınız." Saint-Just de *"Cüretli olun!"* derdi. Bütün ihtilâl siyasetimiz bu sözün içindedir; bir ihtilâli yarım yapanlar kendilerine mezar hazırlamaktan başka bir iş yapmış olmazlar.

Bonaparte'ın bildirileri bu vekarlı sözlerden üstün müdür?

Sainte-Hélène Anıları, Sürgünde Napoléon v.s. adları altında yayınlanan sayısız ciltlere gelince, Bonaparte'ın ağzından kaydedilen ya da onun çeşitli kimselere dikte ettiği belgelerde savaş hareketleri hakkında bazı güzel parçalara, birtakım insanlar hakkında dikkate değer bazı görüşlere raslanır, ama eninde sonunda, Napoléon'un kendini öğmekten, mazisini mazur göstermekten, yeni aklına gelmiş düşünceler üzerine, olmuş bitmiş olaylar ve bu olaylar olurken hiç de düşünmediği şeyler bina etmekten başka istediği yoktur. Yana ve karşı düşüncelerin birbirini izlediği, her kanının kendi düşüncesini doğrulayan yetkili bir ağız ve kesin dayanaklar bulduğu bir derlemeler içinde hangi kısımların Napoléon'a, hangi kısımların kâtiplerine alt olduğunu kestirmek güçtür. Okuyucular hangisi işlerine gelirse onu seçsinler ve ilerde keyiflerine göre Napoléon'lar yaratsınlar diye belki de aynı olayları her kâtibine başka türlü yazdırmıştır. Tarihini, nasıl olmasını istiyorsa öyle yazdırıyordu; o, kendi eseri hakkında makaleler döşenen bir yazardı. Caesar'ın *Yorumlar*'ı gibi, büyük bir dimağdan çıkmış, yüksek bir yazar tarafından kaleme alınmış ve kısa bir eser olmayan, içinde türlü kimselerin parmağı bulunan bir hâtıralar derlemesine bakarak hayran olmaktan daha mânasız bir şey olamaz. Oysa Caesar'ın o kısa yorumlarının bile ne doğru, ne de gerçeğe sadık olmadığını Asinius Pollion söylemişti. *Mémorial de Sainte-Hélène*, hayranlığın basitliğini ve saflığını hesaba katmak şartiyle, iyi bir eserdir.

Napoléon'u hayatta iken nefrete lâyık kılmış olan şeylerden biri de her şeyi küçültmek yönelimidir: cayır cayır yanan bir şehirde, birtakım aktörleri örgütleyen tü-

zükleri, kıralları tahtlarından indiren kararnamelerle birlikte hazırlıyordu; dünyanın ve bir karıncanın kaderini tayin eden tanrı gücünün gülünç bir taklidi. İmparatorlukları devirirken kadınlara hakaret ediyordu. Yenmiş olduklarını küçük düşürmekten hoşlanıyordu; kendisine karşı koymaya cüret edenlere iftira ediyor ve özellikle canlarını yakıyordu. Bahtı kendine yâr olduğu ölçüde kurumluydu; başkalarını ne kadar küçültürse kendisinin o kadar büyük görüneceğini sanırdı. Generallerini kıskanır, kendi hatalarını onlara yüklerdi, çünkü aklınca kendisinin hata etmesi imkânsızdı. Bütün meziyetleri kendinde topladığı için onların kusurlarını acı acı yüzlerine vuruyordu. Ramillies felâketinden sonra XIV. Louis mareşal de Villeroi'ya "Mösyö le mareşal bizim yaşımızda insan "başarılı olamıyor." demişti. Napoléon asla böyle bir şey söylemezdi, bu ruh yüksekliğinden onun haberi yoktu. XIV. Louis yüzyılını meydana getiren o büyük Louis idi: Bonaparte da kendi yüzyılını meydana getirdi.

Yanlış rivayetlerle tahrif edilmiş olan İmparatorun tarihi, İmparatorluk devrindeki toplum hayatının tarziyle büsbütün tahrife uğrayacaktır. Basın hürriyeti olan yerde devrimin tarihi yazılırsa olayların içyüzlerini fark etmek mümkün olur, çünkü o olayları herkes kendi gördüğü gibi anlatır: Cromwell'in saltanat devresi malûmdur. Hâmi'nin hareketleri ve şahsı hakkında ne düşünüyorlarsa hepsini söylerlerdi. Fransa'da Cumhuriyet zamanında bile cellâdın amansız sansürüne rağmen gerçek belirirdi: galip gelen hizip hep aynı değildi, ve nöbeti ondan devralan hizip kendinden öncekilerin sizden gizlediği şeyleri meydana vururdu: bir giyotin kaldırılıp yenisi kuruluncaya kadar, düşen iki kelle arasında hürriyet vardı. Ama Bonaparte iktidarı ele geçirince, düşüncenin ağzı tıkanınca, artık sadece kendini öğmek için ağzını açan ve

kendinden başka bir şeyden sözedilmesine izin vermeyen bir istibdadın sesinden başka bir ses işitilmez olunca gerçek ortadan silindi.

Bu devrin sözde gerçek belgeleri tahrife uğramıştır; kitap olsun, gazete olsun, şefin izni olmadıkça hiçbir şey yayınlanmazdı: *Moniteur*'ün yazdığı makaleleri Bonaparte gözden geçirirdi; Paris hükümet makamlarının yolladığı ve dikte ettiği hitabeleri, tebrikleri, kutlamaları, valileri ona tekrar gönderir, böylece, gerçek kamuoyunda tamamiyle ayrı uydurma bir kamuoyunu yansıtırdı. Gelin de böyle belgelere dayanarak tarihi yazın. Tarafsız incelemelerinize kanıt olarak başvurduğunuz gerçek kaynakları kaydedin: bir yalanı ispat etmek için başka bir yalanı zikretmiş olursunuz.

Bu genel sahtekârlıktan şüphe etmek mümkünse, İmparatorluk devrine yetişmemiş olanlar basılı belgelerde rastladıkları, ya da hattâ birtakım bakanlıkların dosyalarında keşfettikleri şeyleri samimi saymakta ısrar edecek olurlarsa, itiraz götürmez bir tanıklığa, *muhafazakâr* senatonun tanıklığına başvurmak yeter: onun, yukarda zikrettiğim kararında aynen şu sözleri gördünüz: "Basın hürriyetinin devamlı surette polisinin keyfî sansü-"rüne tâbi tutulduğu, aynı zamanda *Fransa'yı ve Avru-"pa'yı uydurma olaylar, yanlış düşüncelerle doldurmak "için daima basından faydalanmış olduğu;* senato tarafın-"dan dinlenmiş olan *belge* ve *raporların* basılırken *tahrif-"lere* uğratıldığı göz önünde tutularak v.s." Bu açıklamalara verilecek bir cevap var mıdır?

Bonaparte'ın hayatı itiraz götürmez bir gerçekti ama onu yazmak işini sahtekârlık üzerine almıştı.

Eşi görülmemiş bir gurur ve sonu gelmiyen bir yapmacık merakı Napoléon'un tabiatını bozmuştur. Egemen-

liği sıralarında, orduların tanrısı ona *tekerlekleri canlı olan* o savaş arabasını hediye etmişken kendini olduğundan da büyük göstermeye ne ihtiyacı vardı?

Onda İtalyan kanı vardı; mizacı çapraşıktı; yeryüzüne pek seyrek gelen büyük adamlar, ne yazık ki taklit edecek kimse bulamazlar. Hem örnek, hem de kopya, hem gerçek kişilik, hem de bu kişiliği temsil eden aktör olan Napoléon kendi kendisinin taklitçisi idi; bir kahraman kılığına bürünmezse kahraman olamıyacağını sanırdı. Bu garip zaaf hayret verici gerçekliklerine sahte ve iki cepheli bir nitelik vermektedir; insan kırallar kıralını Roscius[4], yahut da Roscius'u kırallar kıralı yerine koymuş olmaktan korkar.

Napoléon'un meziyetleri gazetelerde, broşürlerde, şiirlerde, hattâ emperyalizmin istilâ ettiği şarkılara kadar her yerde o kadar tahrife uğramıştır ki bu meziyetler tanılmaz hale gelmiştir... Uydurma hikâyelerde *esirler, ölüler, askerler* hakkında Bonaparte'a izafe edilen şeyler kendi hareketlerinin yalanladığı boş sözlerdir.

Aziz dostum Béranger'nin *Büyük annesi*[5] mükemmel bir sokak şarkısından başka bir şey değildir; Bonaparte hiç de saf ve merhametli bir adam değildi. Tahakkümün timsali olan Napoléon kalpsizdi; bu duygusuzluk ateşli hayaliyle bir çelişki teşkil ederdi; içinde hiç söz bulmazdı, sadece bir gerçek bulurdu, öyle bir gerçek ki en küçük bağımsızlığa tahammülü yoktur: emri olmadan uçan bir sinekçik onun için âsi bir böcekti.

Kulaklara söylenen yalanlar yetmiyormuş gibi gözleri de aldatmaya çalıştılar: şurada bir resim görürsünüz, Avusturyalı yaralıların önünde şapkasını çıkaran Napoléon'u gösterir; beride bir acemi asker İmparatorun geçmesine engel olmaktadır; daha ilerde Napoléon Yafa'daki vebalılara elle dokunmaktadır, oysa asla el sürmemiştir;

Saint-Bernard geçidini azgın bir atın sırtında kar tipisi altında geçmektedir, oysa çok güzel bir havada geçmişti.

Bugün Napoléon'u Aventin tepesinin[6] ilk günlerindeki bir Romalı gibi, hürriyet misyoneri, insanları salt hürriyet aşkiyle köleleştiren bir ihtilâlci gibi göstermek istemiyorlar mı? Onu eşitliğin büyük kurucusu diye gösterirler, bu sıfata ne dereceye kadar lâyık olduğunu anlamak için şu iki hareketine bakınız: kardeşi Jérôme'un matmazel Peterson'la nikâhının feshin istemişti, çünkü Napoléon'un kardeşi ancak hükümdar hanedanından kız alabilirdi; sonraları, Elbe adasından dönüşünde, yeni *demokratik* anayasaya, *ek kararname* ile bir pair'lik ve taç katıyordu.

Cumhuriyetin başarılarını devam ettirmiş olan Bonaparte'ın her tarafa istiklâl ilkeleri serpmiş olduğunu, zaferlerinin uluslarla hükümdarlar arasındaki bağların gevşemesine yardım ettiğini, bu ulusları eski gelenekler'e eski düşüncelerin baskısından kurtardığını; bu bakımdan, toplumsal hürriyete hizmet etmiş olduğunu inkâra kalkışmıyorum: ama milletlerin siyasi ve toplumsal kurtuluşuna kendi iradesiyle isteyerek çalışmış olması; en sıkı istibdadı salt Avrupa'ya ve özellikle Fransa'ya en geniş anayasayı vermek için kurmuş olması; kendisini zorba gibi göstermiş bir halk temsilcisi olması, işte bu, kabul edemiyeceğim bir varsayımdır.

Bonaparte hanedan mensupları gibi, sadece iktidarı istemiş ve kullanmıştır, bununla birlikte iktidara hürriyet yolundan gelmiştir, çünkü dünya sahnesinde bir rol görmeye 1793'te başlamıştı. Napoléon'a sü'ninelik etmiş olan devrim, kendisine bir düşman gibi görünmekte gecikmedi; onu yere vurmaktan hiç geri durmadı. Zaten İmparator, kötülüğü, kendinden gelmiyorsa pek iyi fark ederdi; çünkü toplumsal görüşten yoksun değildi. Bona-

parte'ın hürriyet aşkı hakkındaki safsata sadece bir şeyi, aklın ne derece kötüye kullanılabileceğini ispat eder; bugün akıl istenilen yola sevk edilir olmuştur. Terreur'ün bir insaniyet devri olduğu ispat edilmedi mi? Gerçekten, bir yandan bunca insanlar öldürülürken öte yandan da ölüm cezasının kaldırılması istenmemiş miydi? *Dedikleri gibi* büyük uygarlıklar, daima insanları kurban etmiş değil midir ve *ispat ettikleri* gibi bu bakımdan Robespierre, İsa'nın devamcısı olmamış mıdır?

İmparator her şeye karışırdı, zihni dinlenmek bilmezdi; düşünceleri bir türlü durulmayan bir kaynaşma içindeydi. Ateşli mizacı yüzünden, açık ve devamlı bir seyir yerine sıçrayışlar ve hamlelerle ilerlerdi; yeryüzünün üstüne atılır ve onu temelinden sarsardı; kendisini bekletecek olan bir dünyaya tahammülü yoktu: en yüksek hareketlerini, hor görerek küçültmenin çaresini bulan ve en önemsiz hareketlerini kendi yüksekliğine çıkaran anlaşılmaz bir insandı. İstekleri bakımından sabırsız, mizacı bakımından sabırlı, tamamlanmamış ve âdeta yarım kalmış bir adam olan Napoléon'un dehasında eksikler vardı: zekâsı, üzerinde ölmeye gideceği öteki yarıkürenin göklerine benziyordu, yıldızları arasında boşluklar bulunan o göklere.

Pek aristokrat, pek halk düşmanı olan Bonaparte'ın halk arasında kazandığı itibara nasıl bir göz boyamayla erişmiş olduğunu insan anlıyamıyor: çünkü bu boyunduruk ustasının, bağımsızlık ve özgürlük anıtları yükseltmeğe kalkışmış bir ulusun içinde itibarla kalmış olduğu bir gerçekti; işte bu muammanın anahtarı:

Her günkü deneylerimiz bize gösteriyor ki Fransızlar içgüdüleriyle iktidarda olana bağlıdırlar; hürriyeti hiç

sevmezler; sadece eşitliğe taparlar. Oysa eşitlikle istibdat arasında gizli bağlar vardır. Bu iki bakımdan Napoléon, askerî bir duyguyla iktidara yönelen, halkçı bir duyguyla da bir örnekleşmeye bayılan Fransızların kalbinde kaynağını bulmuştu. Tahta çıkınca halkı da birlikte tahtına oturttu; proleter bir kıral sıfatiyle, kırallarla soyluları, odasının kapısında sıra bekleterek küçük düşürdü; seviyeleri alçaltarak değil yükselterek birbirinin hizasına getirdi: alçaltılan seviye halk takımının hasedini daha çok körükleyecekti, yükseltilen seviye onun daha çok koltuklarını kabarttı. Bonaparte'ın Avrupa üzerinde bize kazandırdığı üstünlük de Fransız gururunu okşadı; Napoléon'un halk arasında sevilmesinin bir başka sebebi de son günlerini acılar içinde geçirmiş olmasıdır. Sainte-Hélène'de çektiği ıstıraplar ölümünden sonra, daha iyi öğrenildikçe halk rikkate gelmeye başladı; istibdadı unutuldu, düşmanlarımızı önce yendikten, ardından da onları Fransa'ya çektikten sonra, onlara karşı bizi savunmuş olduğu hatırlandı; bugün sağ olsaydı içinde bulunduğumuz yüz kızartıcı durumdan bizi kurtarırdı sanıyoruz: bahtsızlığı onun eski ününü bize tekrar getirdi; nam ve şanı felâketinden faydalandı.

Nihayet askerlik alanında yarattığı mucizeler, bize kaba kuvvete tapmayı öğreterek gençliği büyüledi, eşi görülmedik ikbaline bakarak gözü yükseklerde olanların hepsi onun vardığı noktaya erişmek hodbince umuduna kapıldılar.

Bununla birlikte, Fransa'nın üzerinden geçirmiş olduğu silindir yüzünden halk arasında bu kadar rağbet kazanmış olan bu adam eşitliğin can düşmanı ve demokrasi içinde aristokrasinin en büyük örgütleyicisiydi.

Her yaptığını doğru ve yerinde göstermek suretiyle Bonaparte'a hakaret eden sahte övgülere katılamam; ben

aklıma, mantığıma karşı gelemem, beni dehşete düşüren ya da içimde acıma duygusu uyandıran şeyler karşısında hayranlık gösteremem.

Hissettiklerimi hakkiyle belirtmeyi başardımsa çizdiğim portre tarihin başlıca çehrelerinden biri olarak kalacaktır; ama yalanlardan meydana getirilmiş o masal yaratığını hiçbir zaman benimsemedim; ben o yalanların doğuşuna şahit olmuş adamım, önceleri gerçek nitelikleri herkesçe bilinen bu yalanlar, insanların aşırı tapma ve çabucak kanma ahmaklığı yüzünden zamanla birer gerçek olarak kabul edildiler. Alık bir kaz olmak ve hayranlıktan düşüp bayılmak istemiyorum. İnsanları, kendilerinde bulunan şeyleri saklayıp olmayan şeyleri var gibi göstermeye kalkışmadan, oldukları gibi tasvire çalışıyorum. Başarı demek kusursuzluk demek olsaydı; ve gene başarı, daha sonraki kuşakları bile baştan çıkararak onları zincirleseydi; köle bir mazinin doğurduğu geleceğin köleleri gibi, bu tâbi gelecek kuşaklar her başarmış olanın suç ortağı haline gelselerdi, hak nerede kalırdı, fedakârlığın mükâfatı nerede kalırdı? İyilik ve kötülük artık sadece itibarî şeyler olacağından, insanların bütün hareketleri ahlâkî değerlerini kaybederdi.

Parlak bir ünün tarafsız bir yazara verdiği böyle sıkıntılar vardır; o, doğruyu meydana çıkarmak için bu sıkıntıları elinden geldiği kadar yenmeye çalışır; ama ün ışıltılı bir sis gibi gelir ve çizdiğiniz tabloyu örtüverir.

Bonaparte yüzünden toprakça ve itibarca uğradığımız kayıpları itiraf etmemek için, bugünkü kuşak, kuvvet ve iktidarımızı azaltmışsa sağladığı şöhretle bunu telâfi ettiğini sanarak kendini avutuyor: "Artık dünyanın dört "bir yanında nam kazanmadık mı? Fransız her yanda

"tanılan, aranan, itibar gören ve çekinilen insan olmamış "mıdır?" diyor.

İyi ama biz sanki kudretsiz bir ölümsüzlükle, ölümsüzlükten yoksun bir kudretten birini seçmek zorunda mı kalmıştık? İskender bütün dünyaya Yunanlıların adını tanıttı; bununla beraber aynı Yunanlılara Asya'da dört imparatorluk bırakmaktan da geri kalmadı; Yunan diliyle uygarlığı Nil'den Babil'e, Babil'den İndus'a kadar uzandı. Öldüğü zaman, anayurdu Makedonya, küçülmek şöyle dursun, yüz kat daha kuvvetlenmişti. Bonaparte bizi her yanda tanıttı; onun komutası altında Fransızlar Avrupa'yı karşılarında öylesine dize getirdiler ki Fransa'nın adı hâlâ dillerde destandır, ve Etoile meydanındaki tâk kimse tarafından anlamsız bir anıt sayılamadan yükselmekte devam edebilir; ama vatanımız o felâketlere uğramamış olsaydı bu anıt sadece bir hâtıra değil bir tanık olacaktı. Bununla beraber Dumouriez, devşirme askerleriyle yabancılara ilk dersleri vermiş; Jourdan, Fleurus savaşını kazanmış; Pichegrue, Belçika ile Hollânda'yı fethetmiş; Hoche, Rhin'i geçmiş; Masséna, Zürich'te; Moreau, Hohenlinden'de galip gelmiş değil miydi? Bütün bunlar elde edilmesi son derece güç ve başka hareketleri tamir eden başarılardı. Bonaparte bu dağınık başarıları şahıslandırdı; onları devam ettirdi, zaferden zafere koştu; ama o ilk harikalar yaratılmış olmasaydı, sonuncuları elde edebilir miydi? İçindeki şairin ilhamlarını aklı uygulamaya kalkıştığı zamanlar o bütün değerini kaybederdi.

Köleleri olduğumuz efendinin ünü bize yılda topu topu iki üç yüz bin cana maloluyordu; bu üne ödediğimiz bedel üç milyon askerden ibarettir; yurttaşlarımız bunu on beş yıllık ıstırapları ve hürriyetleri pahasına elde ettiler; bu kadarcık şeyin lâfı mı olur ki? Sonradan gelen

kuşaklar pırıl pırıl parlamıyor mu? Gidenlerle birlikte gidilmez ya! Cumhuriyet devrinde uğradığımız felâketler kurtuluşumuza hizmet etti; imparatorluk devrinde felâketlerimiz daha da fazlasını yaptı: Bonaparte'ı tanrılaştırdı! bu bize yeter.

Ama bana yetmiyor; ulusumu Bonaparte'ın ardında gizleyecek kadar küçülmiyeceğim; Fransa'yı o yaratmadı; Fransa onu yarattı. Kısacası beni istikbalimden, yuvalarımdan, dostlarımdan yoksun edecek bir kudrete, hiçbir kabiliyet, hiçbir üstünlük beni boyun eğdiremez; servetimden, şerefimden demiyorum, çünkü servet bence korunmak zahmetine değmez; şerefe gelince, istibdat ona el süremez: o mazlumların ruhudur; engeller onu kuşatır ama zincirleyemez; o zindanların kubbesini deler ve insanın bütün varlığını beraberinde götürür.

Bonaparte'ın bir kusuru vardır ki gerçek felsefe affedemez: toplumu ses çıkarmadan boyun eğmeye alıştırmış, insanlığı düşünce haysiyetinin bilinmediği devirlere doğru geri atmış, ve belki de seciyeleri öylesine aşağılatmıştır ki kalplerin ne zaman asîl duygularla çarpmaya başlayacağını kestirmek güçtür. Kendimize karşı ve Avrupa'ya karşı elimizi kolumuzu bağlayan aczimiz, bugünkü aşağılığımız Napoléon köleliğinin bir sonucudur: elimizde boyunduruğa alışmaktan başka bir şey kalmadı. Bonaparte geleceği bile rahat bırakmadı; aczimizin doğurduğu huzursuzluk içinde Avrupa'ya elimizi uzatacak yerde ona karşı savunmaya çekildiğimizi; kendimizi küçülttüğümüzü, dışarıdan gelecek hayalî bir tehlikeden kendimizi kurtarmak için içerde hürriyetlerimizden vazgeçtiğimizi, ulusal bünyemizi meydana getiren on dört yüzyıla ve öz bünyemize aykırı olan iğrenç tahminlerle yolumuzu şaşırdığımızı görürsem, hiç şaşmam. Bonaparte'ın hava-

da asılı bıraktığı istibdat kaleler halinde tepemize inecektir.

Bugün hürriyeti alaycı bir gülüşle karşılamak, ona, şerefle birlikte, zamanı geçmiş bir köhnelik gözüyle bakmak moda olmuştur. Ben moda adamı değilim, hürriyetsiz dünyada hiçbir şey olmadığı düşüncesindeyim; hayata o değer verir; onu savunmada tek başıma da kalacak olsam hürriyetin haklarını haykırmaktan geri durmayacağım. Napoléon'a göçüp gitmiş şeyler namına hücum etmek, ona ölmüş fikirlerle saldırmak, kendisine yeni zaferler sağlamak olur. Onunla ancak kendisinden daha büyük bir şeyle, hürriyetle savaşılabilir: o hürriyete karşı, sonucun da insanlığa karşı suç işlemiştir.

Boş lâflar! bunların faydasızlığını herkesten çok hissediyorum. Bundan böyle, her itiraz, ne kadar ılımlı da olsa, kutsala saldırı sayılacaktır; ayak takımının haykırışlarına meydan okumak, ve Napoléon'a karşı ateşli ve gerçek bir hayranlık duymakla birlikte bütün kusurlarını birer meziyet gibi göklere çıkarmadı diye onun dehasını anlamaktan ve sezmekten âciz dar kafalı bir adam sayılmaktan korkmamak için cesaret lâzımdır. Bonaparte hüküm sürmektedir; zorbanın fethedemediği şeyleri şimdi şöhreti gaspetmektedir; hayatta iken dünyanın efendisi olamamıştı, öldükten sonra oldu. Siz istediğiniz kadar bağırıp çağırın, nesiller size kulak vermeden geçip gidiyorlar. Yunan dünyası Priam'ın oğlunun ruhuna dedirtir ki: "Küçücük mezarına bakarak Hektor hakkında "hüküm verme: *İlias,* Homeros, kaçan Yunanlılar, işte be-"nim mezarım: ben bütün bu büyük hareketlerde gömü-"lüyüm."

Bonaparte artık gerçek Bonaparte değildir, söylenti şairin çocukça hayallerinden, askerin söyleşilerinden, hal-

kın söylentilerinden meydana gelmiş bir efsane adamıdır; bizim bugün gördüğümüz ortaçağ destanlarının Charlemagne'ı ve İskender'idir. Bu masal kahramanı gerçek kişi olarak kalacak; öteki portreler kaybolacaktır. Bonaparte o derece mutlak tahakkümün adamıydı ki bizi şahsının istibdadı altında inlettikten sonra, şimdi de hâtırasının istibdadı altında tutuyor. Bu yeni istibdat ilkinden de ezicidir, çünkü tahtında otururken arasıra Napoléon'la mücadele edenler çıkıyordu ama öldükten sonra bizi bağladığı zincirleri kabul etmekte herkes gönül birliği etmektedir. O gelecek olaylara karşı bir engeldir: ondan sonra savaş alanlarından yetişme bir adam nasıl iktidara gelebilir? Askerî şan ve şöhretin en yüksek mertebelerine çıkmak suretiyle bu alanda kimseye pay bırakmamış değil midir? Kalplerden hürriyet aşkını o kazıyıp sildikten sonra hür bir hükümet nasıl doğabilir? Artık hiçbir meşru iktidar insanlığın zihninden gasıbın hayalini söküp çıkaramaz: askerle vatandaş, cumhuriyetçi ile kıralcı, zenginle fakir, Napoléon'un büstleriyle resimlerini, saraylarında ya da kulübelerinde ocaklarının üstüne asıyorlar; eski yenilmişler, eski yenmişlerle bir düşüncededirler; İtalya'da bir adım atamazsınız ki onunla karşılaşmıyasınız; Almanya'ya girseniz gene o karşınıza çıkar, çünkü bu memlekette onu istemiyen genç kuşak geçip gitmiştir. Genellikle yüzyıllar büyük bir adamın resmi önüne oturur, uzun ve devamlı bir çalışma ile onu tamamlar. İnsanoğlu, bu sefer beklemeye yanaşmadı; bir pasteli tamamlamakta belki de fazla acele etmiştir. Tapılan putun kusurlu tarafı yanında eksiksiz tarafını göstermenin zamanı gelmiştir.

Bonaparte, sözleri, nutukları, yazıları, asla duymadığı ve asla yerleştirmeye kalkışmadığı hürriyet aşkı bakımından hiç de büyük değildir; düzenli ve güçlü bir hü-

kümet, birçok memleketlerin kabul ettikleri kanunlar, adalet divanları, okullar, kuvvetli, anlamlı, anlayışlı ve hâlâ tâbi olduğumuz bir yönetim yarattığı için büyüktür; İtalya'yı dirilttiği, uyandırdığı ve parlak bir şekilde yönettiği için büyüktür; Fransa'da kargaşalığın koynundan düzeni çıkardığı, kiliseleri ihya ettiği, azılı demagogları, kurumlu bilginleri, anarşik edebiyatçıları, Voltaire'ci dinsizleri, kaldırım hatiplerini, zindan ve sokak canilerini, kürsü, kulüp ve siyasetgâh çalçenelerini sindirdiği, emri altında hizmet görmeye zorladığı için büyüktür; fesatçı bir ayaktakımını zincirlediği için büyüktür; ortak bir ikbalden doğan teklifsizlikleri silkip attığı, akranı olan askerleri, şefleri ya da rakipleri olan kumandanları, iradesine boyun eğmek zorunda bıraktığı için büyüktür; özellikle kendi kendini yarattığı, dehasından başka bir desteği olmadan, tahtların hiç de rağbette olmadığı bir devirde otuz altı milyon tebaayı kendine itaat ettirmesini bildiği için büyüktür; kendisine karşı koyan bütün kıralları devirdiği, aralarındaki disiplin ve cesaret farkları ne olursa olsun bütün orduları yendiği, adını uygar uluslar gibi vahşi uluslara da bellettiği, kendinden önce gelmiş bütün galipleri geride bıraktığı, on yılı bugün tasavvuru bile güç harikalarla doldurduğu için büyüktür.

Zaferler mürtekibi artık tarihe karışmıştır; asîl duygulardan anlayan seyrek insanlar o şan ve şöhreti, kendisinden korkmadan öğebilirler, ama bunu yaparken bu şanın ne felâketli tarafları bulunduğunu haber verdiklerine acınmazlar, hürriyetleri ayaklar altında çiğnemiş olanı büyük kurtarıcı diye kabul etmezler: Napoléon'un hakkı olmayan meziyetlerle süslenmeye hiç ihtiyacı yoktur, yeteri kadar meziyetle doğmuştur.

Şimdi, onun devrinden çıktıktan sonra, tarihi tamamlandığı ve destanı başladığı sırada bir de nasıl öldü-

günü görelim: Avrupa'dan ayrılalım; ününün en yüksek doruğuna çıkacağı gökler altında onu izleyelim. Gemilerinin yelken indirdiği yerde denizin ürperişi bize onun kaybolduğu yeri gösterecektir. Tacitus der ki: "Yarıkü-"remizin bittiği yerde güneşin denizde batarken çıkardığı "gürültü işitilir, *sonum insuper immergentis audiri.*"

Portekizli gemici Juan de Noya, Afrika'yı Amerika'dan ayıran sularda yolunu kaybetmişti; 1502 yılının 18 ağustosunda, ilk Hıristiyan imparatorun anası olan ermiş Helena'nın-[7] yortusunda, 16 derece güney enlemiyle 11 derece boylamında bir adaya rasladı; oraya yanaştı ve adaya keşfedildiği günün adını verdi.

Portekizliler birkaç yıl bu adaya gidip geldikten sonra onu bıraktılar; Holândalılar oraya yerleştiler. Sonra Ümit burnuna gitmek üzere oradan ayrıldılar; İngilizlerin Hindistan kumpanyası burayı ele geçirdi; Holândalılar 1672'de adayı tekrar aldılar; İngilizler yeniden işgal ettiler ve oraya yerleştirler.

Juan de Noya, Sainte-Hélène'e çıktığı zaman, insanı olmayan adanın içi baştan başa ormandı. Portekizli bir mürtet olan ve bu vâhaya sürülen Fernando Lopez adayı inekler, keçiler, tavuklar, penç tavukları ve yeryüzünün dört bir bucağından devşirilmiş kuşlarla doldururdu. Adaya, tıpkı Nuhun gemisine yapıldığı gibi, birbiri ardından dünyanın bütün hayvanları getirildi.

Beş yüz beyaz adamla bin beş yüz zenci, Habeşler, Cavalılar ve Çinlilerle birlikte adanın nüfusunu teşkil eder. Buranın şehri ve limanı James-Town'dur. İngilizler Ümit burnunu ele geçirmeden önce, Hint kumpanyasının gemileri, Hindistan'dan dönüşte James-Town'a yanaşırlardı. Tayfalar getirdikleri ufak tefek mallarla palmiye-

lerin altında sergi kurarlardı. Sessiz ve ıssız bir orman, yılda bir, gürültülü ve kalabalık bir pazar haline gelirdi.

Adanın iklimi sağlam ama yağmurludur; Neptunus'un, çevresi yedi sekiz fersahtan ibaret olan bu kulübesi, okyanusun buharlarını üstüne çeker. Ekvator güneşi öğleyin bütün canlıları kovar, böceklere varıncaya dek bütün mahlûkları susmaya ve dinlenmeye zorlar, insanlarla hayvanları saklanmak zorunda bırakır. Geceleri dağlar *deniz ışığı* denilen bir ışıltı ile aydınlanır, bu ışığı fırtınalardan elektrikleşen sevişmeleri uçsuz bucaksız denizin yüzünde bir gerdeğin donanmasını tutuşturan sayısız böcekler meydana getirir. Gıvıl gıvıl bir elmas tarlasında adanın karanlık ve hareketsiz gölgesi yanar. Göklerin manzarası da görülecek şeydir, bilgin ve ünlü dostum M. de Humbold* anlatır: "Ekvatora yaklaşırken ve özel-"likle bir yarıküreden ötekine geçerken ta çocukluğun-"dan beri tanıdığı yıldızların gitgide alçalarak nihayet "gözden kaybolduklarını görünce insan bir tuhaf olur. Sı-"nırsız ufukta *gemi* takımyıldıziyle o ışıltılı *Magellan* se-"haplarının gökte yükseldiğini görünce artık Avrupa'da "olmadığınızı hissedersiniz.

"Güney haçı'nı ilk defa olarak ancak 4 - 5 temmuz ge-"cesi, 16 enlem derecesinde gördük, diye devam eder.

"En ünlü yorumcuların bu takımyıldıza telmih say-"dıkları Dante'nin güzel sözlerini hatırladım:

"*Io mi volsi a man destra.* v.s. [8]

"Şekli onlara ataları tarafından yeni dünyanın çöl-"lerine dikilen Hıristiyanlık timsalini hatırlatan bu ta-"kımyıldıza dinî bir his Portekizlilerle İspanyolları bağ-"lar."

Fransa ve Lusitania [9] şairleri Melinde [10] ile civarın-

* Voyage aux régions équinoxiales. (Chateaubriand)

daki adalarda geçen acıklı sahneler tasvir etmişlerdir. Beatrice'in şairi tarafından önceden haber verilmiş ve Eleonore'la Virgini'nin [11] denizlerindeki bu hayal ürünü acılar Napoléon'un gerçek acılarından pek uzaktır. Yunan adalarına sürülen Roma'nın büyükleri o kıyıların güzelliklerine ve Girit'le Naksos'un tanrılarına aldırış ederler miydi? Vasco de Gama ile Camoens'i hayran bırakan şeyler Bonaparte'ı etkilemezdi: geminin pupasında uzanmış yatarken başının üstünde ışıkları ilk defa gözleriyle karşılaşan meçhul takımyıldızlar bulunduğunun farkına varmıyordu. Açık ordugâhlarında gecelediği sıralarda asla görmemiş olduğu bu yıldızlar onun umurunda mıydı? Bununla birlikte kaderinde hiçbir yıldız eksik kalmamıştır: göğün yarısı doğduğu yerleri aydınlatmıştı, öteki yarısı da cenaze törenine ayrılmıştı.

Napoléon'un geçtiği deniz kendisini Korsika körfezlerinden, Ebuhur kumlarından, Elbe adası kayalıklarından Provence kıyılarına getirmiş olan o dost deniz değildi; onu Almanya'da, Fransa, Portekiz ve İspanya'da hapsettikten sonra - ardında yeniden kapanmak üzere-- önünde açılan o düşman Okyanustu. Dalgaların gemisini ittiğini, mevsim rüzgârlarının onu devamlı bir esişle uzaklaştırdığını seyrederken uğradığı felâket üzerinde ihtimal bu felâketin bana telkin ettiği şeyleri düşünüyordu; her insanın hayatını kendine göre bir duyuşu vardır; dünyaya büyük bir gösteri seyrettiren adam o seyirciden daha az duygulanır ve daha az şey öğrenir. Sanki geri dönmesi mümkünmüş gibi geçmiş ile uğraşan, hâtıraları içinde bir şeyler uman Bonaparte, iki yarıküreyi birbirinden ayıran çizgiyi geçmekte olduğunu ancak farketti ve kürelerin ebedî seyirlerini içinde hapsetmeye mahkûm bulundukları o daireleri çizenin kim olduğunu sormak aklından geçmedi.

Gezgin koloni, 15 ağustos günü, Saint-Napoléon yortusunu, Napoléon'u son mola yerine götüren gemide kutladı. 15 ekim günü *Northumberland* Sainte-Hélène yakınlarına gelmişti. Yolcu, güverteye çıktı; mavimtrak sonsuzluk içinde ufacık bir kara noktayı güç fark etti; bir dürbün aldı; eskiden bir göl ortasındaki kaleye nasıl bakarsa bu toprak kırıntısını öyle gözden geçirdi. Sarı kayalara tünemiş James-Town'u gördü; bu kısır kayanın yüzünde bir tek kırış yoktu ki, üstüne bir top yerleştirilmiş olmasın; sanki esiri dehasına yaraşır bir şekilde karşılamak istemiş gibiydiler.

16 ekim 1815'te Bonaparte, türbesi olan bu kaya parçasına yanaştı. Christoph Colomb da 12 ekim 1492'de anıtı olan yeni dünyaya böyle çıkmıştı. Walter Scott der ki: "Orada, Hind Okyanusunun ağzında, Bonaparte ikinci bir "*avatara* [12] yapmak, yani yeryüzüne bir kere daha inmek "imkânlarından yoksundu."

Longwood konağına götürülmeden önce, Bonaparte *Balcomb's cottage* yakınlarında *Briars*'te bir kulübede oturdu. 9 kasımda, İngiliz filosunun doğramacıları tarafından acele genişletilen Longwood, konuğunu koynuna aldı. Bir dağ düzlüğünde bina edilmiş olan ev bir salon, bir yemek odası, bir kütüphane, bir çalışma odasiyle yatak odasından ibaretti. Bu azdı: ama Temple kulesiyle Vincennes burcuna konulmuş olanlar daha kötü şartlar altında oturmuşlardı; gerçi onların fazla kalmamalarına dikkat edilmişti ya! General Gourgaud, M. ve Mme de Montholon'la çocukları, M. de Las Cases'le oğlu geçici olarak çadırlarda oturdular. M. ve Mme Bertrand Longwood arazisinin sınırındaki bir evcik olan *Hutt's-Gate*'te yerleştiler.

Bonaparte'ın gezinti yeri olarak on iki millik bir meydanı vardı: bu yerin çevresinde nöbetçiler bekliyordu ve

en yüksek tepelere de nöbetçiler dikilmişti. Aslında daha öteye de geçebilirdi ama bu takdirde bir İngiliz aslan terbiyecisinin gözetimi altına girmeye rıza göstermesi gerekti. Aforozlanmış kaleyi iki ordugâh bekliyordu: akşamları Longwood'u çeviren nöbetçilerin çemberi daralıyordu. Göz hapsinde bulunan Napoléon saat dokuzdan sonra dışarı çıkamazdı; civarda devriyeler dolaşırdı; kol gezen atlılar, öteye beriye dikilmiş piyadeler. Kumsala inen sel çukurlariyle hendeklerde etrafa göz kulak olurlardı. İki silâhlı birlik, biri rüzgâra, öteki de imbata tâbi olarak kol geziyorlardı. Denizlerin ortasındaki bir adamı kaçırmamak için ne çok tedbir! Güneş battıktan sonra, hiçbir şalupa denize indirilemezdi; balıkçı gemileri sayılırdı, geceleri bir deniz teğmeninin sorumu altında limanda kalırlardı. Dünyayı ayağına getiren yüce başbuğ günde iki defa bir inzibatın karşısına çıkmaya zorlanıyordu. Bonaparte bu yoklamaya asla razı olmuyordu; talih eseri olarak görevli subayın gözünden kaçmadığı zaman, bu subay, Napoléon'u nerede ve nasıl gördüğünü söylemeye cesaret edemezdi, o Napoléon'u ki yokluğunu gözlemlemek varlığını dünyaya ispat etmekten daha zordu.

Bu sıkı talimatı düzenlemiş olan Sir George Cockburn'un yerine Sir Hudson Lowe tayin edildi. O zaman bütün *Anılar*'ın bize anlattıkları tacirler başladı. Bu *Anılar*'a bakılacak olursa, yeni ermiş, Saint-Hélène'in kocaman örümceklerinin fasilesinden ve yılan bulunmayan o ormanların kertenkelesi gibi bir adammış. İngiltere akyüreklilik gösteremedi, Napoléon da haysiyetini koruyamadı. Düşkün olduğu teşrifat gereklerine bir son vermek için Bonaparte arasıra, yabancı memlekette bulunan bir hükümdar gibi takma bir ad altında gizlenmek hevesini gösteriyordu; duygulandırıcı bir düşünce ile Arcole savaşında ölen bir yaverinin adını aldı. Fransa, Avus-

turya, Rusya, Sainte-Hélène'e komiserler tayin ettiler; esir imparator bu son iki devletin elçilerini kabul etmeye alışmıştı; imparator Napoléon'u tanımamış olan meşru kıralcılık, esir Napoléon'u da tanımamış olsaydı daha asîl davranmış olurdu.

Londra'da inşa edilen büyük bir ahşap ev Sainte-Hélène'e gönderildi; ama Napoléon'un bu evde oturacak kadar sağlığı yerinde değildi. Longwood'da hayatı şöyle geçiyordu: belirsiz saatlerde kalkıyordu; oda hizmetçisi M. Marchand, yatağındayken ona istediği şeyleri okurdu; erken kalktığı zamanlar, general Montholon'la general Gourgaud'ya ve M. de Las Cases'in oğluna yazmak istediği şeyleri yazdırırdı. Saat onda kahvaltı eder, saat üç sularına kadar atla ya da arabayla dolaşır, saat altıda eve döner ve onda yatardı. Isabey'nin [13] portresinde resmedildiği şekilde giyinmeye heveslenirdi: sabahları bir kaftana bürünür ve başına bir Hint çevresi sarardı.

Sainte-Hélène iki kutup arasında yer almıştır. Bir yandan öbür yana geçen gemiciler Okyanusun manzarasından yorulmuş gözleri toprağiyle dinlendiren ve tozdan kavrulmuş dudaklara yemişler ve tatlı suyun serinliğini sunan bu ilk durağı selâmlarlar. Bonaparte'ın orada bulunuşu bu cennet adayı lânetli bir kayalık haline getirmişti: yabancı gemiler artık oraya yanaşmıyorlardı; yirmi fersah uzakta bir gemi görünecek olsa, bir karakol gemisi gidip kim olduğuna bakıyor ve onu sahilden açılmaya zorluyordu; fırtına hali dışında olmak üzere, ancak İngiliz gemilerinin adaya yanaşmasına izin verilirdi.

Ganj nehrinin harikalarına hayran olup dönen ya da bunları görmeye giden bazı İngilizler yol üstü bir başka harikayı ziyaret ediyorlardı: fatihlere alışmış olan Hindistan'ın kapılarında zincirli bir fatih bulunuyordu.

Napoléon bu ziyaretlere üzülerek katlanıyordu. Çin

elçiliğinden dönüşünde lord Amherst'i kabul etmeye razı oldu. Amiral sir Pultney Malcolm'dan hoşlandı. Ona: "Hü-"kümetiniz beni ölünceye kadar bu kayanın üstünde tut-"mak niyetinde midir?" dedi. Amiral "Korkarım ki öyle." dedi. "O halde ölümüm gecikmez. — İnşallah öyle olmaz, "*mösyö;* gördüğünüz büyük işleri yazacak kadar ömür-"lü olursunuz; bu işler o kadar çoktur ki göreviniz si-"ze uzun bir ömür sağlıyor."

Napoléon böyle *mösyö* diye kendisine basit bir insanmış gibi hitap edilmesine alınmadı; o anda gerçek büyüklüğünü kavradı. Ne mutlu ona ki hayatını yazmadı; yoksa kendini küçültmüş olacaktı: bu soydan insanlar bırakmalı hâtıralarını kimsenin malı olmayan ve millet-lerle yüzyılların koynundan çıkan o meçhul ses anlatsın. Kendimizden sözetmek ancak kimsenin sözetmiyeceği biz, küçük insanlara düşer.

Kaptan Basil Hall, Longwood'a geldi; Bonaparte; kaptanın babasını Brienne'de görmüş olduğunu hatırladı: "Babanız hayatımda gördüğüm ilk İngilizdi, dedi; o yüz-"den kendisi hiç hatırımdan çıkmadı." Kaptanla o sıralarda keşfedilmiş Lu-Çu adası hakkında görüştü. Kaptan: "Ahalide silâh namına bir şeyler yok" dedi. Bonaparte: "Ne diyorsunuz? diye haykırdı. — Ne topları var, ne tü-"fekleri. — Kargıları, yayları, okları da mı yok? — Hayır "böyle şeyleri yok. — Hançerleri de mi yok? — Hançer-"leri de. — Peki ama nasıl döğüşüyorlar? — Dünya yü-"zünde olup biten şeylerden hiç haberleri yok; Fransa ile "İngiltere'nin varlığını bilmiyorlar; haşmetlinizden söze-"dildiğini hiç işitmemişler." Bonaparte, kaptanı hayrete düşüren bir gülüşle gülümsedi: yüz ne kadar ciddi olursa gülümseyiş de o kadar güzel olur.

Bu çeşitli yolcular Bonaparte'ın tamamiyle renksiz olduğuna dikkat etmişlerdi. Başı zamanla hafifçe sarar-

mış bir mermer büste benziyordu. Alında çizgiden, yanaklarında kırışıktan eser yoktu; ruhu huzur içinde gibi görünüyordu. Bu zahirî sükûnet dehasının ateşi uçup gitmiş olduğunu tahmin ettirdi; arasıra insanın gözlerini kamaştıran bakışları vardı, ama bu hal çabuk geçiyordu: Gözleri sisleniyor ve hüzünleniyordu.

Ah! bu Napoléon'un tanıdığı başka yolcular vaktiyle bu kıyılara uğramıştı.

Cehennem makinesinin patlamasından sonra 5 ocak 1801 tarihli bir senatus-consulte, hiç muhakemesiz, sadece bir emniyet tedbiri olmak üzere yüz otuz cumhuriyetçinin deniz aşırı sürgüne gönderilmesini kararlaştırmıştı: *la Chiffonne* adlı firkateynle *la Flèche* adlı korvete bindirilen mahkûmlar Seychelles adasına götürülmüş ve az sonra Afrika ile Madagaskar arasında Comores takımadalarına dağıtılmıştılar; bunların hemen hepsi orada öldü. Sürgünlerden ikisi, Lefranc'la Saunois, bir Amerikan gemisiyle kaçmayı başarıp 1803'te Sainte-Hélène'e uğradılar: onlara çile çektiren büyük adamı kader on iki yıl sonra orada hapsetti.

Bunların felâket arkadaşları olan o pek ünlü general Rossignol, son nefesini vermeden bir çeyrek önce şöyle demişti: "En müthiş acılar içinde ölüyorum; ama "vatanımı zulmü altında inleten adamın aynı acıları çek-"tiğini öğrenmiş olsaydım mutlu ölürdüm." Görüldüğü gibi, hürriyetin bedduaları, ona ihanet etmiş olanın peşini öteki yarıkürede bile bırakmıyordu.

Uzun uykusundan Napoléon'un uyandırdığı İtalya, kendisine eski ününü vermek istemiş ve kendisiyle birlikte tekrar boyunduruk altına düşmüş olan o ünlü evlâda gözlerini çevirdi. İlham perilerinin çocukları, en aşağılık ve en nankör değillerse dünyanın bu en asîl, en kadirbilir insanları Sainte-Hélène'e bakıyorlardı. Vergilius'un vata-

nının son şairi, Caesar'ın vatanının son savaşçısına türküler yakıyordu:

Tutto ei provo, la gloria
Maggior dopo il periglio,
La fuga e la vittoria,
La reggia e il triste esiglio;
Due volte ne la polvere
Due volte sugi altar.
Ei si nomo: due secoli,
L'un contro l'altro armato
Sommessi a lui si volsero
Come aspettando il fato:
Ei fè silenzio ed arbitro
S'assise in mezzo a lor.

"İki defa barut kokusu içinde, iki defa tahta çıkarak, "diyor Manzoni, o en büyük tehlikeden sonra en büyük "şanı, kaçışı ve zaferi, kırallığı ve hazin sürgünü, her şe- "yi tatmıştır.

"Adını söyledi: birbirine karşı silâha sarılmış iki "yüzyıl, âkibetlerini bekler gibi ona döndüler: o susun "dedi, ve hakem sıfatiyle aralarına oturdu."

Bonaparte ölüme yaklaşıyordu; bir yara, içinden onu kemiriyordu, keder yüzünden büsbütün ağırlaşan bu yara mutlu zamanlarında da vardı: ona babasından kalan tek miras buydu; geri kalanı ona Tanrının ihsanıydı.

Sürgünde geçen zamanı altı yılı bulmuştu; Avrupa'yı fethetmek için bu kadar zamana ihtiyacı olmamıştı, hemen bütün gün evinde kapalı oturuyor, ve Cesarotti'nin İtalyanca çevirisinden Ossian'ı okuyordu. Güneş bu yarıkürede ötekine göre üç gün daha az durduğu için ömrü daha kısa gösteren bir göğün altında her şey ona hüzün veriyordu. Bonaparte dışarı çıkınca iki yanında sarısabır-

larla kokulu katırtırnaklarmın sıralandığı tehlikeli patikalarda geziniyordu. Rüzgârların hep aynı yana eğdiği çiçekleri eşsiz zamk ağaçları arasında dolaşır, yahut da yerde sürünen büyük bulutlar içinde gizlenirdi. *Diana tepesinin, Flay Staff'ın, Leader Hille'in* eteklerinde oturup dağların arasındaki gediklerden denizi seyrettiği görülüyordu. Önünde bir yandan Afrika kıyılarına, öte yandan Amerika kıyılarına dayanan ve kenarsız bir nehir gibi gidip güneyden buz denizlerinde kaybolan o Okyanus uzanırdı. En yakın medenî memleket Tempêtes burnu idi. Ecelin canlı canlı kemirdiği bu Prometheus'un, acıyan göğsüne elini bastırarak gözlerini sular üstünde dolaştırdığı sıralarda neler düşünmüş olduğunu kim söyleyebilir? İsa, bir dağın tepesine götürülmüş, oradan dünya nimetlerini seyretmişti; ama insanı baştan çıkarana İsa hakkında: "Tanrının oğluna dokunmayacaksın." denilmişti.

Bonaparte, yukarda kaydettiğim bir düşüncesini *(Bana canımı veren ben değilim, onun için bu can bu tende durdukça ona kendim kıymayacağım)* unutarak kendini öldüreceğinden sözediyordu; askerlerinden birinin intiharı dolayısiyle çıkardığı *günlük emri* de unutmuştu. Esaret arkadaşlarının kendisine bağlılıklarını onunla birlikte bir kömür mangalının dumaniyle boğulmaya razı olacak dereceye götüreceklerini umuyordu: bu ne gafletti. İşte uzun bir tahakküm insanın bu derece aklını başından alır; ama Napoléon'un gösterdiği sabırsızlıkta sadece acılarının büyüklüğünü hesaba katmak gerekir. M. de Las Cases konulmuş olan usul ve nizamlara aykırı olarak Lucien'e beyaz ipekli bir kumaş parçası üzerine mektup yazdığı için Sainte-Hélène'den uzaklaşmak emrini aldı: onun gidişi Napoléon'un etrafındaki boşluğu artırmış oldu.

18 mayıs 1817'de, lord Holland, Lordlar Kamarasında general Montholon tarafından İngiltere'ye bildirilen

şikâyetler hakkında bir teklifte bulundu: "Gelecek ku-"şaklar *Napoléon'un cinayetlerinin cezasını haklı olarak "çekip çekmediğini* değil, İngiltere'nin büyük bir ulusa "lâyık akyürekliliği göstermiş olup olmadığını araştıra-"caktır." dedi. Lord Bathurst önergenin aleyhinde bulundu.

Kardinal Fesch İtalya'dan yeğenine iki papaz gönderdi. Prenses Borghèse kardeşinin yanına gitmesine izin verilmesini diliyordu. Napoléon: "Hayır, dedi, içinde bu-"lunduğum zillete ve uğradığım hakaretlere tanık olma-"sını istemem." Bu sevgili kızkardeş, *Germana Jovis,* denizleri aşmadı; Napoléon'un ardında ününü bırakmış olduğu yerlerde öldü.

Kaçırma tasavvurunda bulunanlar oldu: albay Latapie adında biri, Amerikalı maceracılardan mürekkep bir çetenin başında olarak Sainte-Hélène'e bir baskın yapmayı tasarlıyordu. Cüretli bir kaçakçı olan Johston, bir denizaltı gemisi aracılığiyle Napoléon'u kaçırmak iddiasındaydı. Genç lordlar bu projelere ilgi gösteriyorlardı; zalimin zincirlerini kırmak için fesatlar hazırlanıyordu; insanoğlunun kurtarıcısı zincire vurulmuş olsaydı, kimse onunla ilgilenmezdi. Bonaparte, Avrupa'daki siyasi hareketlerin, kurtarılmasına yol açacağını umuyordu. 1830'a kadar yaşamış olsaydı, belki de buraya dönerdi. Ama aramızda ne yapardı? Yeni düşünceler içinde o, geri ve köhne kalırdı. Eskiden bizim köleliğe alışmış kafamıza onun istibdadı hürriyet gibi görünüyordu; şimdi de onun büyüklüğü bizim küçüklüğümüze istibdat gibi görünürdü. Zamanımızda her şey bir gün içinde eskiyor; çok yaşayan canlı canlı ölüyor. Yaşlandıkça birbirinden farklı üç dört ayrı insan hâtırası bırakıyoruz; sonra onları türlü yaştaki resimlerimiz gibi görüyoruz.

Takatten düşen Bonaparte artık çocuğa dönmüştü;

bahçesinde küçük bir havuz kazarak eğleniyordu; bu havuza birkaç balık koydu; havuzun macununa bakır karışmış olduğu için balıklar öldüler. Bonaparte; "Neye "elim değse mahvoluyor." dedi.

1821 şubatına doğru Napoléon yatmak zorunda kaldı ve bir daha kalkmadı. "Bu hale mi gelecektim! diyordu: "bir zamanlar dünyayı yerinden oynatırdım, şimdi kirpik-"lerimi açamaz oldum!" Hekimliğe inanmıyor ve Antomarchi'nin James-Town'daki hekimlere danışmasına razı olmuyordu. Bununla birlikte ölüm döşeğine doktor Arnold'u kabul etti. 13'le 17 nisan arasında vasiyetnamesini yazdırdı;; 28 nisanda kalbini Marie-Louise'e göndermelerini emretti; ölümünden sonra hiçbir İngiliz cerrahının cesedine dokunmamasını sıkı sıkı tembih etti. Babasının da bu tutulduğu hastalıktan öldüğü kanısında olduğu için otopsi raporunun Reichstadt dukasına[15] verilmesini tavsiye etti: bu baba ilgisi bir işe yaramadı; II. Napoléon da I. Napoléon'un ardından gitti.

Bonaparte'ın daima bağlı kaldığı din duygusu son saatinde tekrar uyandı. Thibaudeau, *Consulat devrine ait anılar*'ında dinin yeniden ihyası dolayısiyle başkonsül'ün kendisine şöyle dediğini anlatır: "Geçen pazar, ta-"biatın sessizliği içinde, bu bahçelerde dolaşıyordum "(Malmaison sarayı bahçelerinde). Birden Ruel kilisesi-"nin çan sesini işittim, bu ses gençliğimin bütün intiba-"larını içimde tazeledi; duygulandım, ilk alışılan şeyler "bakın ne kadar iz bırakıyor, kendi kendime dedim ki: "ben bile duygulandıktan sonra bu türlü hâtıralar basit "ve kolay inanır insanlar üzerinde ne etkiler bırakmaz? "Filozoflarınız buna cevap versinler! ve el-"lerini göklere kaldırdı: bütün bunları kim yarattı?"

1797'de, Macerata'da yayınladığı beyanname ile, Bonaparte, Papalık topraklarına sığınmış olan Fransız pa-

pazlarının orada kalmalarına izin veriyor, kendilerine ilişilmesini yasaklıyor, manastırların bunları beslemesini emrediyor ve onlara aylık bağlıyordu.

Mısır'daki değişmeleri, koruyucusu olduğu kiliseye karşı öfkelenmeleri, yolunu şaşırdığı zamanlarda bile maneviyatçı bir içgüdünün kendisine hakim olduğunu gösterir, çünkü günahkârca hareketleri ve kızgınlıkları felsefî bir kanı ürünü değildi, dinî bir karakterin izlerini taşırdı.

Cenazesinin çevresinde yakılmasını istediği mumlar hakkında Vignale'e tafsilât veren Bonaparte, tembihlerinin Antomarchi'nin hoşuna gitmediğini sezer gibi oldu; doktorla bu hususta konuştu ve ona dedi ki: "Siz bu tür-"lü zaaflara kapılmazsınız: ama ne yaparsınız, ben ne fi-"lozofum, ne de hekim; ben Tanrıya inanırım; babamın "dinindenim. Dinsiz olmak herkesin harcı değildir.... Tan-"rıya nasıl inanmazsınız? Çünkü her şey onun varlığını "haber veriyor, en büyük dâhiler de buna inanmışlar..... "Siz hekimsiniz..... bu adamlar sadece maddeyle uğraşır-"lar: hiçbir zaman hiçbir şeye inanmazlar."

Zamane imansızları, Napoléon'a hayran olmaktan vazgeçin; o zavallı adam sizin işinize yaramaz; vaktiyle Caesar'a vâki olduğu gibi, kendisini almak için kuyruklu yıldızın geldiğini sanmamış mıydı? Üstelik *Tanrıya da inanıyordu; babasının dinindendi; filozof değildi o, dinsiz değildi;* birçok kıralları yenmişti ama sizin gibi Ezeli'-ye savaş açmamıştı; o her şeyin Tanrının *varlığını* haber verdiği kanısındaydı; *en büyük dâhilerin bu varlığa inanmış olduklarını* söylüyordu, ataları gibi inanmak istiyordu. Sonra, da feci şey! yeni zamanların bu en büyük adamı, bütün yüzyılların malı olan bu adam, on dokuzuncu yüzyılda Hıristiyandı! Vasiyetnamesi şu maddeyle başlar:

"ELLİ YILI AŞKIN BİR ZAMAN ÖNCE KOYNUNDA DOĞ-
"DUĞUM APOSTOLİK VE ROMA DİNİNDE ÖLÜYO-
"RUM."

XVI. Louis'nin vasiyetnamesinin üçüncü maddesi de şöyledir:

"KATOLİK, APOSTOLİK VE ROMEN OLAN KUTSAL AN-
"NEMİZ KİLİSEYE BAĞLI OLARAK ÖLÜYORUM."

İhtilâl bize birçok dersler verdi; ama o derslerin içinde hangisi bununla kıyaslanabilir? Napoléon'la XVI. Louis aynı imanı belirtsinler! Haçın değerini öğrenmek istiyor musunuz? Talihsiz erdeme ya da ölüm döşeğindeki dâhi adama en ziyade yaraşan ne olduğunu araştırın.

3 mayıs günü, Napoléon son kutsamayı yaptırdı ve mübarek şaraplı ekmeği tattı. Odanın sessizliğini ancak ölümün hıçkırığiyle bir saat rakkasının bir örnek gürültüsü bozuyordu: gölge, saatin kadranında durmadan önce [16] bir iki devir daha yaptı; o gölgeyi çizen güneş batmak istemiyor gibiydi. 4 mayısta, Cromwell'in can çekişmesinde kopmuş olan fırtına başladı: Longwood'un hemen bütün ağaçlarını kökünden söktü. Nihayet, ayın 5'inde, akşam saat beşi kırk dokuz geçe, rüzgârın, yağmurun ve dalgaların gürültüsü arasında, Bonaparte insan toprağına can katmış olan en güclü nefesi Tanrıya geri verdi. Fatihin dudaklarından işitilen son sözler *"Tête... "armée* ya da *tête d'armée"* (Baş... ordu ya da ordu başı) oldu. Aklı hâlâ savaş alanlarındaydı. Gözlerini ebediyen yumduğu zaman, kendisiyle birlikte can vermiş olan kılıcı solunda yatıyordu, göğsünde bir çarmıh vardı: bu barış timsali Napoléon'un kalbi üstüne konulunca, bir güneş ışını nasıl dalgaları dindirirse öylece bu kalbin çarpıntısını yatıştırdı.

Bonaparte önce Ajaccio katedralinde gömülmeyi istemişti; sonra 16 nisan 1821 tarihli bir ek vasiyetname ile kemiklerini Fransa'ya bıraktı. Tanrı ona daha iyisini takdir etmişti; onun gerçek türbesi, üstünde can verdiği kayadır. Enghien dukasının ölümünü anlatan sayfalarıma bir daha göz gezdirin. Napoléon, son arzusuna İngiliz hükümetinin engel olacağını tahmin ettiğinden her ihtimale karşı Sainte-Hélène'de kendisine bir mezar yeri seçmişti. *Slane* veya *ıtır çiçeği* vâdisi, şimdi de *Kabir* vâdisi adı verilen dar bir vâdide bir pınar akar; Napoléon'un, Camoens'in Cavalısı gibi sadık olan Çinli uşakları destilerini burada doldurmayı âdet edinmişlerdi: pınarın üstüne iki salkımsöğüt sarkar; etrafta arasına *Çampa*'lar serpili taze çimenler biter. Sanskrit şiirleri der ki: "Çam-"pa, parlak ve kokuludur ama sevilen bir bitki değildir, "çünkü mezarlar üstünde çiçek açar." Ağaçsız kalmış kayaların yamaçlarında acı limonlar, hindistancevizleri, kara çamlar ve keçilerin sakalına yapışan sakızları toplanan pirekapan denilen bitkiler güçlükle yetişir.

Napoléon pınarın söğütlerinden hoşlanırdı; Dante nasıl sürgününde Corvo manastırında huzura kavuşur idiyse o da öyle Slane vâdisinde dinlenirdi. Ömrünün son günlerinde burada tanıdığı geçici sükûna şükranını belirtmek için ebedî dinlengesi olarak orasını gösterdi. Pınardan sözederken: "Allah izin verir de iyileşirsem pına-"rın fışkırdığı yere bir anıt dikeceğim." derdi. Bu anıt onun kabri oldu. Plutarkhos'un zamanında, Strymon kıyılarında Nymphalara tahsis edilmiş bir yerde, İskender'in üstünde oturmuş olduğu taştan bir iskemle hâlâ görülürdü.

Napoléon'un cenazesi, hassa albayı üniforması giydirilmiş, Légion d'honneur nişanı takılmış, çizmeli ve mahmuzlu olarak demir karyolasında teşhir edildi; hiçbir za-

man şaşmamış olan bu yüzde, ruh, çıkıp giderken ulvi bir hayret bırakmıştı. Doğramacılarla kabaracılar Bonaparte'ı ilkin akaju, sonra kurşun, tekrar akaju ve tenekeden yapılma iç içe dört tabuta çivileyip etrafını macunladılar; sanki içinden kaçıp gideceğinden korkmuş gibiydiler. Bir zamanki galibin Marengo meydanının hesapsız cenazeleri gömülürken taşıdığı kaput tabutun üstüne örtüldü.

Cenaze töreni 28 mayısta yapıldı. Hava güzeldi; yaya seyislerin güttüğü dört at cenaze arabasını çekiyordu; yirmi dört İngiliz kumbaracı eri, silâhsız olarak, arabanın etrafını çevirmişti; arkadan Napoléon'un atı geliyordu. Adanın garnizonu yolun uçurumlu kenarlarına dizilmişti. Üç dragon bölüğü alayın önünde yürüyordu; 20'nci piyade alayı, deniz erleri, Sainte-Hélène gönüllüleri, on beş topla kırallık topçusu arkadan geliyordu; aralıklı olarak kayalara yerleştirilmiş olan mızıkacılar acıklı nağmelerini birbirlerine gönderiyorlardı. Bir geçit yerinde cenaze arabası durdu; silâhsız yirmi dört er, tabutu kaldırdılar ve onu mezara kadar omuzlarında taşımak şerefini kazandılar. Tam cenaze toprağa verilirken üç top salvosu kendisini selâmladı: bu toprak üstünde koparmış olduğu bütün gürültüler toprağın iki karış derinliğine işleyemiyordu.

Sürgün Napoléon için yeni bir ev yapılmasında kullanılacak olan bir taşı, son zindanının kapağı gibi üstüne kapandı.

87'nci Mezmurun âyetleri okundu: "Gençliğimde "yoksul ve çalışkandım, yükseltildim, sonra küçük düşü- "rüldüm... Öfkeleriniz beni delik deşik etti." Her dakikada bir, amiral gemisi top atıyordu. Okyanusun sonsuzluğu içinde kaybolan bu savaş ahengi *requiescat in pace*'ye[17] cevap veriyordu. Waterloo'da kendisini yenenler tarafın-

dan gömülen Napoléon bu savaşın son atılan topunu işitmişti; İngiltere'nin Sainte-Hélène'deki uykusunu taciz ettiği ve aynı zamanda şereflendirdiği son topu işitmedi. Sanki Palmes yortusundan [18] dönülüyormuş gibi herkes elinde bir söğüt dalı tutarak döndü.

Lord Byron, kırallar diktatörünün kılıciyle birlikte ününden de vazgeçtiğini, unutulmuş bir halde öleçeğini sanmıştı. Şair bilmeliydi ki Napoléon'un kaderi bütün büyük kaderler gibi bir ilham perisiydi. Bu ilham perisi, kaçırılmış bir sonucu kahramanını yepyeni bir hale koyan bir sona çevirdi. Napoléon'un sürgününün ve mezarının ıssızlığı parlak bir hâtıraya başka türlü bir büyüklük kattı. İskender, Yunanistan'ın gözü önünde ölmedi; Babil'in muhteşem uzaklıklarında can verdi. Bonaparte da Fransa'nın gözü önünde ölmedi; sıcak iklimlerin parıltılı ufukları içinde can verdi. Issız bir yolun ucundaki bir vâdide bir keşiş ya da bir parya gibi uyumaktadır. Üstüne kapanan sessizliğin büyüklüğü etrafını çeviren gürültünün heybetiyle boy ölçüşür. Uluslar orada hazır değildir, onların kalabalıkları çekilip gitmiştir. Buffon'un, *güneşin arabasına koşulmuş* dediği üstüva kuşları ışık yıldızından süzülüp gelir; bugün nerede yatıyor? Ağırlığı dünyanın dengesini değiştirmiş olan insanların kemikleri üstünde yatıyor.

Imposuerunt omnes sibi diademata, post mortem ejus... et multiplicata sunt mala in terra (MACCHAB).

"Onun ölümünden sonra hepsi taci aldılar... Ve yer-"yüzünde kötülükler çoğaldı."

İskender üzerine yazılmış Macchabée'lerin [19] bu özeti sanki Napoléon için söylenmiş gibidir: "Taçlar gaspe-

dildi ve yeryüzünde kötülükler çoğaldı. Bonaparte'ın ölümünden beri topu topu yirmi yıl geçti, şimdiden ne Fransız kırallığı kaldı, ne de İspanya kırallığı. Dünyanın haritası değişti; yeni bir coğrafya öğrenmek icabetti; meşru kırallarından ayrı bırakılan uluslar gelişigüzel hükümdarların kucağına atıldı; ünlü aktörler sahneden indiler ve oraya adları işitilmemiş aktörler çıktı; denize düşen yüksek çamın tepesinde kartallar uçup gitti, yerinde kalan - hâlâ koruyucu - gövdenin yamaçlarına cılız midyeler yapıştı.

Eninde sonunda her şey sonucuna doğru yürüdüğüne göre, İmparatorun *yeryüzünü kasıp kavuran o korkunç yenilik zihniyeti* dediği ve karşısına dehasının seddini diktiği şey tekrar yoluna koyuldu; fatihin kurduğu kurumlar sallanıyor; o, büyük fertlerin sonuncusu olacaktır; bayağılaşmış ve tesviye edilmiş toplumlarda artık kimse tahakküm edemez; yıkılmış o eski dünyanın bir ucunda Napoléon'un hayali, girdabının kenarında tufanın tayfı gibi yükselecek, çok sonra gelecek nesiller toplumun yepyeni temeller üzerinde canlanacağı büyük güne kadar meçhul yüzyılların içine gömüleceği bu girdabın kenarında o hayali göreceklerdir.

Başkalarının küçük ya da büyük hayatlariyle uğraşarak kendi hayatımı yazdığıma göre her gerektikçe bu hayatı olaylara ve insanlara karıştırmak zorundayım. Okyanus zindanında tanrısal takdirin yerine gelmesini bekleyen sürgünün hâtırasını, hiçbir noktasında durmadan, bir çırpıda mı anlattım? Hayır.

Napoléon, zindancıları olan kırallarla barışamamıştı ama benimle barışmıştı. Ben de onun gibi deniz çocuğuydum, ben de onun gibi bir kaya üstünde doğmuştum. Na-

poléon'un, kendisini daha sık görmek ve ona daha çok yaklaşmış olanlardan ziyade tanımış olmakla öğünürüm.

Napoléon, Sainte-Hélène'de, bana karşı öfkesi yatışarak, husumetinden vazgeçmişti; ben de ona karşı daha insaflı davranarak, *Conservateur*'de şu makaleyi yazdım:

"Uluslar Bonaparte'a âfet adını vermişlerdir: ama "Tanrının âfetleri, bir belirtisi oldukları tanrısal öfkenin "sonsuzluğundan ve ebedîliğinden bir şeyler taşır. *Ossa "arida... dabo vobis spiritum et viveris* [20]. Çorak kemik-"ler, size nefes edeceğim ve siz yaşayacaksınız. Bir ada-"da doğup üç kıtanın sınırları üstündeki bir adada ölme-"ye giden, Camoens'in fırtınalar perisinin yaşadığı yer, "diyerek sanki onu haber vermiş olduğu denizlerin orta-"sına atılan Bonaparte, kayası üstünde kımıldanacak ol-"sa biz burada sarsıntısını hissederiz; yeni Adamastor'un[21] "öteki kutup üstünde attığı bir adım bu kutupta duyu-"lur. Napoléon, zindancılarının ellerinden kurtularak "Birleşik-Devletlere çekilmiş olsaydı, gözlerini Okyanus "üzerine çevrili tutması eski dünya uluslarının rahatları-"nı kaçırmaya yeterdi; onun sadece Amerika'nın Atlan-"tik kıyılarında bulunuşu bile, Avrupa'yı karşı kıyıda nö-"bet beklemeye zorlardı."

Bu makale Sainte-Hélène'de Bonaparte'ın eline geçmiş; düşman bildiği bir el, yarasına son merhemi sürmüştü; M. de Montholon'a demiş ki: "1814'te ve 1815'te kıral, "pek kuvvetli olaylar yüzünden iradeleri gevşemiş, ya da, "vatanlarına yüz çevirerek efendilerinin tahtı için şan "ve selâmeti Kutsal İttifak'ın boyunduruğunda görenlere "güvenmemiş olsaydı; bütün arzusu memleketini yaban-"cı süngülerden kurtarmak olan Richelieu dukası ile "Gand'da esaslı hizmetler görmüş olan Chateaubriand iş "başına getirilmiş olsaydı Fransa bu iki büyük buhrandan "güçlü ve heybetli bir halde çıkardı. Chateaubriand, ta-

"biattan kutsal ateşi almıştır: eserleri buna tanıktır. Üs-
"lûbu Racine'in üslûbu değil, bir kâhin üslûbudur. Bir
"gün yönetim dümeni başına gelirse Chateaubriand'ın yo-
"lunu şaşırması mümkündür: bu mevki nicelerinin başını
"yemiştir! Ama şurası muhakkaktır ki, büyük ve ulusal
"olan her şey onun dehasına uygun düşse gerektir, o za-
"manki yönetimin yüz kızartıcı hareketlerini o olsaydı
"nefretle reddederdi."

Bonaparte'la son ilgim bunlar oldu. — Bu hükmün *kalbimin gururlu zaafını okşadığını* neden itiraf etmemeli? Kendilerine büyük hizmetler etmiş olduğum nice küçük insanlar, kudretine hücuma cüret ettiğim dev kadar lehimde bulunmamışlardır.

Napoléon'un dünyası silinip giderken, Napoléon'un üzerinde sönmüş olduğu yerler hakkında bilgi topladım. Sainte-Hélène'deki mezar, yaşıdı olan söğütlerden birini şimdiden eskitmiş: çürüyüp devrilen ağaçtan orayı ziyaret edenler her gün bir parça koparıp götürürler. Kabir dökme demirden bir parmaklıkla çevrilidir; mezarın üzerine çapraz şekilde üç taş konulmuştur; baş ve ayak uçlarında birkaç süsen çiçeği yeşerir; vâdinin pınarı, o heybetli ömrün tükendiği yerde hâlâ akar. Fırtınanın buraya attığı yolcular meçhullüklerini pek meşhur kabre emanet etmeyi görev bilirler. İhtiyar bir kadın mezarın yakınında yerleşmiş, bir hâtıranın gölgesiyle yaşamaktadır; bir malûl adam bu kulübede nöbet bekler.

Yenisinden iki yüz adım ötede olan eski Longwood yüzüstü bırakılmıştır. Etrafı bölmeli, gübreyle dolu bir yerden geçilerek bir ahıra varılır; burası Bonaparte'ın yatak odasıydı. Bir zenci size içinde bir el değirmeni bulunan dehlizimsi bir yer göstererek der ki: *"Here he dead:*

"burada öldü." Napoléon'un içinde doğduğu ev de herhalde ne daha büyüktü, ne de daha süslü.

Yeni Longwood'da *Plantation House,* Vali konağında, Wellington dukasını ve yaptığı savaşları tasvir eden tablolar görülür. Camlı bir dolapta İngiliz generalinin Waterloo'da yanında durduğu ağaçtan bir parça vardır; bu hâtıra zeytin bahçesinden koparılmış bir zeytin daliyle güney denizi vahşilerinin süsleri arasına konulmuştur: denizlerle aşırı oynayanların bunları yanyana getirmeleri ne garip. Galip gelen, burada, Kudüs'ten gelme bir zeytin daliyle bir Cook'un [22] hâtırasının himayesi altında, boş yere yenilenin yerini almaya çalışıyor; Sainte-Hélène'de insanın, ıssızlığı, Okyanusu ve Napoléon'u bulması yeter.

Cılız ömürlerimizin geçtiği adsız meskenlerde bile bu kadar garip değişmeler meydana geldiğine göre mezarlar, doğum yerleri, saraylarla ün almış yerlerdeki gelişmelerin tarihi araştırılacak olsa ne çeşitli olaylar ve kaderler meydana çıkardı! Clovis hangi kulübede doğdu? Attilâ hangi arabada dünyaya geldi? Alarik'in mezarı üstünden hangi çağıltılı ırmak akar? İskender'in altın ve billûrdan mezarının yerinde hangi çakalın ini vardır? Bu kemikler kaç defa yer değiştirmişlerdir? Mısır'ın ve Hindistan'ın bütün o anıt-kabirleri kimler için yapılmıştır? Geleceğin esrarlarına bağlı olan bu değişmelerin sebebini bir Allah bilir; öyle gerçekler vardır ki, zamanın derinlikleri içinde insan gözünden saklanmıştır; bunlar ancak yüzyılların yardımiyle meydana çıkar, nasıl ki, bazı yıldızlar vardır, dünyaya o kadar uzaktırlar ki, ışıkları hâlâ bize erişememiştir.

Ama ben bunları yazarken aradan zaman geçti; geçen zaman (olaylar bugün çamura düşmeseydi büyük

sayılabilecek) bir olay yarattı. Bonaparte'ın cesedi Londra'dan istendi; talep kabul edildi: birtakım eski kemiklerin İngiltere için ne önemi vardı? Bu türlü olayları bize istediğimizden fazla vermeye hazırdır. Napoléon'un cesedi bize küçük düşmüş olduğumuz bir sırada geldi; muayeneye tâbi tutulabilirdi; ama yabancı devlet kolaylık gösterdi: güçlük çıkarmadan cenazenin geçmesine izin verdi.

Napoléon'un cenazesinin nakli üne karşı işlenmiş bir günahtır. Paris'teki bir mezar hiçbir zaman Slane vâdisindeki kadar etkili olmıyacaktır: Pompeus'u, yoksul bir azatlı köle tarafından yükseltilmiş bir kum tümseğinden başka yerde görmeyi kim ister? Bu perişan halimizde o muhteşem emanetler ne işimize yarar? En sert granit bile Bonaparte'ın eserlerinin sürekliliğini temsil edebilir mi? Hiç değilse kabir taşını işleyecek bir Michel Angelo'muz olsaydı! Anıtı nasıl yapacaklar? Küçük insanlara anıt-kabirler yapılır, büyüklere bir taş ve bir ad yeter. Bari tabutu Zafer Takı'nın tepesine assalardı, milletler, kendi zaferlerinin omuzları üstünde taşman galibi uzaktan görmüş olsalardı! Traianus'un küllerini taşıyan çömlek, Roma'da, namına dikilen sütunun üstüne konmamış mıydı? Napoléon, aramızda, sessizce sıvışıp giden o baldırı çıplak ölüler yığını arasında kaybolup gidecek. XIV. Louis, Vauban ve Turenne tarafından savunuluyorsa da, gene Allah vere de siyasi değişikliklerimizin fesatlarına kurban olmasa! Vatanımızda pek sık görülen o mezara saldırılardan sakının! İhtilâlin bir tarafı galip gelmeyegörsın, fatihin kemikleri tutkuların dört bir yana dağıttığı kemiklere karışabilir; o zaman ulusları yenmiş olanı unutur, yalnız hürriyetleri çiğnemiş olanı hatırlarlar. Napoléon'un kemikleri dehayı bir daha doğuracak değildir, sa-

dece kabiliyetsiz askerlere onun zorbalığını talim edecektir.

Her ne ise, Louis-Philippe'in oğullarından birine bir firkateyn verildi [23]: eski deniz zaferlerimizin şanlı bir adı bu gemiyi dalgalar üstünde koruyordu. Bonaparte'ın güçlü zamanında Mısır'ı fethetmek üzere denize açıldığı Toulon'dan hareket eden yeni Argo, hiçliği almak üzere Sainte-Hélène'e geldi. Mezar, sessizliği içinde, Slane veya Itır vâdisinde yükselmekte devam ediyordu. İki salkımsöğütten biri devrilmişti; ada valilerinden birinin karısı olan leydi Dallas yıkılan ağacın yerine on sekiz söğüt fidaniyle otuz dört selvi diktirmişti; hep aynı yerde duran pınar, tıpkı Napoléon'un sularından içtiği zamanki gibi akıp duruyordu. Bütün gece, Alexander adında bir İngiliz subayının emri altında kabri delmek işiyle uğraşıldı. Birbiri içine konulmuş olan dört tabut, akaju tabut, kurşun tabut, ikinci akaju tabut ve teneke tabut sapasağlam bir halde bulundu. Bir çadırın altında, bazıları Bonaparte'ı tanımış olan subaylar çevresi içinde cenazenin hüviyeti incelendi.

Abbé Coquereau anlatır:

"Sonuncu tabut açılınca, herkes içine baktı. Cesedi "boylu boyunca örten beyazımtrak bir kitle görüldü. "Doktor Gaillard elle dokununca bunun tabutun üst ya-"nını içerden kaplayan beyaz saten olduğunu anladı: Ye-"rinden sökülerek cesedi bir kefen gibi sarmıştı..... Bü-"tün ceset sanki hafif bir yosunla örtülmüştü; onu âdeta "yarı saydam bir bulutun ardından seyrediyor gibiydik. "Gördüğümüz başın onun başı olduğuna şüphe yoktu: "bir yastık, başı hafifçe yukarı kaldırmıştı; geniş alnı, "hâlâ birkaç teli kalmış olan kirpiklerin altında göz evi "çiziliyordu: yanakları dolgundu, yalnız burnu bozul-"muştu; yarı açık ağzında pek beyaz üç diş görünüyordu;

"çenesinde sakal izleri açıkça fark ediliyordu; özellikle "elleri sanki hâlâ sağ kalmış bir insanın elleriydi, o ka- "dar canlı bir renkleri vardı; sol eli sağ elinden biraz da- "ha yukardaydı; tırnakları öldükten sonra uzamıştı: "uzun ve beyazdılar; çizmelerinden biri sökülmüştü, do- "nuk bir beyazlıkta olan ayaklarının dört parmağı dışarı "fırlamıştı."

Leş sineklerini şaşırtan neydi? yeryüzüne bağlı şeylerin boşluğu mu? İnsanın peşinde koştuğu tutkular mı? Hayır, ölünün güzelliği; sadece tırnakları uzamıştı, herhalde yeryüzünde hürriyet namına bir şey kalmışsa onu da parçalamak için olacak. Condé'nin oğlu da Vincennes şatosunun hendeklerinde böyle giyimli idi; bununla beraber zamanın tahriplerine pek iyi dayanmış olan Napoléon'un da ağzında kala kala üç diş kalmıştı, tıpkı kurşunların Enghien dukasının çenesinde bıraktığı kadar.

Sainte-Hélène'de sönen yıldız tekrar meydana çıkarak ulusları sevindirdi: bütün dünya tekrar Napoléon'u gördü, ama Napoléon cihanı görmedi. Fatihin âvare cesedi sürgününe giderken kendisine rehberlik eden aynı yıldızlar tarafından seyredildi: Bonaparte, her yandan olduğu gibi, mezardan da geçti ama orada kalmadı. Havre'da karaya çıkarılan cenaze Zafer Takı'na, yılın bazı günlerinde altında güneşin göründüğü o sayvana getirildi. Bu taktan Invalides meydanına kadar yollar tahta sütunlar, alçı büstlerden geçilmez olmuştu, büyük Condé'nin bir heykeliyle (ağlamaklı iğrenç bir külçeydi bu), galibin ebedî hayatının sembolü çam obelisk'ler sıralanmıştı. Müthiçbir soğuk, cenaze arabası etrafında, tıpkı Moskova çekilişinde olduğu gibi generalleri yere düşürüyordu. Seine nehri üstünde Napoléon'u ve bir çarmıhı taşımış olan matem gemisinin dışında hiçbir şey güzel değildi. Kayalardan mürekkep katafalkından mahrum kalan Napo-

léon gelip Paris'in çirkefleri arasına gömüldü. (Eta dağı [24] üstünde can vermiş yeni Heraklès'i selâmlayan gemiler yerine, Vaugirard'ın çamaşırcı kadınları büyük orduyla bir ilgisi olmayan malûllerle birlikte etrafta dolanacaklar. Bu acizin bir başlangıcı olmak üzere birtakım küçük insanlar bula bula açık havada bir Curtius salonu[25] kurdular. Birkaç yağmurlu günden sonra bu süslerden artakalan, çamurlu paçavralardan ibaretti. İstediklerini yapsınlar, galibin hakiki mezarı denizlerin ortasında daima görülecektir: ceset bizde, ebedi hayat Sainte-Hélène'dedir.

Napoléon geçmiş bir devri kapadı: savaşı öyle büyük ölçüde yaptı ki, artık hiçbir savaş insanları ilgilendiremez. Janus tapmağının [26] kapısını ardından kapadı; ve açılmasın diye bu kapının arkasına ceset kümeleri yığdı.

Avrupa'da, Bonaparte'ın Elbe adasındaki sürgününden fırladıktan sonra uğradığı yerleri gidip ziyaret ettim. 29 temmuzu [27] kutlamak için toplar atılırken Cannes'daki hana indim; o 29 temmuz ki, İmparatorun akınının hiç de tahmin etmediği sonuçlarından biri olmuştur. Juan körfezine vardığım zaman gece olmuştu: büyük yolun kenarında tenha bir eve geldim. Evin sahibi olan çömlekçi ve hancı Jacquemin beni deniz kenarına götürdü. Bonaparte'ın altında ordugâh kurmuş olduğu zeytin ağaçları arasındaki yola saptık; Jacquemin, Napoléon'u bizzat karşılamıştı ve bana kılavuzluk ediyordu. Kestirme yolun sol yanında ambarımsı bir yer vardı: tek başına Fransa'yı istilâya gelen Napoléon karaya çıkardığı şeyleri bu ambara yerleştirmişti.

Kumsala varınca, artık en küçük bir esintinin bile kırıştırmadığı sakin bir deniz gördüm; tül gibi ince bir

su tabakası gürültüsüz ve köpüksüz bir halde ince kumun üstünde yayılıyordu. Yıldızlarla dolu, insanı hayran eden bir gök, başımın üstünde bir taçtı. Yarımay çok geçmeden alçaldı ve bir dağın arkasında gizlendi. Körfezde yalnız demir atmış bir mavna ile iki gemi vardı: solda Antibes feneri, sağda Lérins adaları görünüyordu; önümde, açık deniz güneye, Bonaparte'ın beni eskiden göndermiş olduğu o Roma'ya doğru uzanıyordu.

Bugün Sainte-Marguerite adını almış olan Lérins adaları bir zamanlar barbarlardan kaçan birkaç Hıristiyana sığınak olmuştur. Macaristan'dan gelen ermiş Honorat bu kayalardan bir tanesine yanaştı: bir palmiyenin üstüne çıktı, istavroz çıkardı; bütün yılanlar can verdi, yani paganlık yok oldu ve batıda yeni uygarlık doğdu.

Bin dört yüz yıl sonra, Bonaparte bu uygarlığı, o ermişin başladığı yerde bitirmeye geldi. Bu manastırların son münzevisi Demir Maske oldu, eğer Demir Maske bir gerçekse Juan körfezinin sessizliğinden, bir zamanlar üzerinde dünyada el çekmiş keşişlerin yaşadığı adaların sükûnundan Waterloo'nun gürültüsü çıktı, o gürültü ki Atlas Okyanusunu geçerek Sainte-Hélène'e kadar dayandı ve orada dindi.

İki toplumun hâtıraları arasında, sönmüş bir dünya ile sönmek üzere olan bir dünya arasında, gece vakti, bu sessiz deniz kıyısında neler duymuş olduğum tasavvur edilebilir. Napoléon'un sondan bir önce adımının izi üzerinden, onu silemeden tekrar tekrar geçen suları ardımda bırakarak kumsaldan âdeta dinî bir ürperti içinde ayrıldım.

Her büyük devrin sonunda, bir çağın bittiğini herkese ilân eden, geçmişe hasretlerle dolu ağlamaklı sesler işitilir; Charlemagne'ın, Saint-Louis'nin, I. François'nın, IV. Henri'nin, XIV. Louis'nin ölümüne tanık olanlar böyle inlemişlerdi. Ya ben ne diyeyim, ben ki tarihe karışmış iki

üç ayrı devri gözleriyle görmüş olanım? Benim gibi hem Washington'la, hem de Bonaparte'la görüşmüş olan biri için Amerika Cincinnatus'unun [28] sabanı ve Sainte-Hélène mezarı ardında seyredilecek ne kalmıştır? Doğduğum tarih bakımından bağlı olduğum yüzyıl ve insanlar gitti de ben niye kaldım? Nesli tükenmiş bir soyun son fertleri olan çağdaşlarımla birlikte neden ben de devrilip gitmedim? Dopdolu bir mezarlığın karanlıkları ve tozları arasında kemiklerini aramak için ne diye tek başıma kaldım? Hayat çekilmez bir yük oldu artık bana. Ah! Hiç değilse Afrika'da görmüş olduğum deniz kıyısında yaşayan o Araplardan biri gibi kayıtsız olsaydım: İpten örülmüş küçük bir hasırın üstüne bağdaş kurmuş, başı bornozlarına sarılı, son saatlerini mavi gökte Kartaca harabeleri boyunca uçan güzel telli turnayı gözleriyle izleyerek geçirirler; dalgaların ninnisiyle avunarak yaşadıklarını âdeta unutur ve hafiften bir deniz türküsü tuttururlar: ecelleri gelmiştir.

SON

NOTLAR

BİRİNCİ KİTAP

1 Burada eski Atina komutanlarından Alkibiades'in (M.Ö. 450-404) Sicilya'yı fethe kalkması tasvir ediliyor. Çok zeki ve kabiliyetli bir asker olan Alkibiades doymak bilmeyen büyüklük hırsı uğrunda entrikalar ve maceralarla dolu bir ömür sürmüş, vatanına iyiliğinden çok kötülüğü dokunmuş, sonunda sürgünde öldürülmüştür.

2 Almanya'da eskiden kendi başlarına hükümran olup, imparatoru seçmek hakkına sahip olan prensler.

3 Roma imparatoru II. Konstantinus'un kızı olan Honoria rahat durmadığı için babası tarafından İstanbul'a sürülmüş, Attilâ'yı imparatorluğun yarısını çeyiz makamında almak şartiyle kendisini istemeye teşvik etmişti. Bu teklif imparator tarafından reddedilmiş. Honoria (417-453) önce gelişigüzel bir adamla evlendirilmiş, sonra da bir manastıra kapatılmıştır. Napoléon'un Avusturya İmparatorunun kızını alması ile bu olay arasında bir ilişki kuruluyor, güneyin atlısı, yani Attilâ'sı da Bonaparte'tır.

4 *Mémoires de Mme la Duchesse d'Abrantès*. cilt I, s. 32 ve devamı. — Mme d'Abrantès der ki: "Konstantin Komnenius 1676'da, Yunan kolonisinin başında Korsika'ya çıktığı zaman, yanında birkaç çocuğu vardı, bunlardan birinin adı Kalomeros'tu... *Kalomeros*, harfiyen çevrilince *bella parte* yada *buone parte* anlamına gelir. Demek ki, sonradan Toskana'da yerleşmiş olan bu Kalomeros'un adı İtalyancaya çevrilmiş olacak."

5 1679'da Fransa'da Pignerol kalesine esrarlı bir adam getirildi. Hüviyeti bilinmediği gibi, yüzünde hiç çıkarılmayan bir demir maske bulunuyordu. Sonradan Sainte-Marguerite adasında ve son olarak Bastille zindanında mahpus tutulan bu adam, 1703'de öldü ve gizlice gömüldü. Bu adamın hüviyeti pek çok tarihî araştırmalara ve romanlara konu olmuştur. Bu adamın XIV. Louis'nin kardeşi olduğu hakkındaki iddiaların yanlışlığı ispat edilmiştir.

6 Zambak, bilindiği gibi, Fransa'da kırallığın ve kıralık bayrağının sembolüdür.

7 Brienne Askeri Okulu'nda Napoléon'un arkadaşı olan Bourrienne, Napoléon'un özel sekreteri olmuş ve dikkate değer anılar bırakmıştır.

8 İskender'in atı. İskender 15 yaşındayken, en ünlü binicilerin zaptedemedikleri bir ata binmiş, onu ustaca yönetmiş ve herkesin takdirini kazanmıştı. Babası Philippos'un bunu görünce İskender'e, "Oğlum, şu küçük Makedonya sana göre değildir, kendine lâyık bir kırallık bulmaya çalış," dediği rivayet edilir. Bu at ölünce İskender onu gömdürmüş ve mezarının bulunduğu yerde bir şehir kurarak ona atının adını vermiştir.

9 Askerleri takdir makamında Bonaparte'a bu adı vermiş'erdi.

10 Ils ne sont pas venus, nos deux rois? Qu'on leur dise
Qu'ils se font trop attendre et qu'Attila s'ennuie.
CORNEILLE

11 Bonaparte, Autun Koleji'nde 1 ocaktan 12 mayıs 1779'a kadar, Brienne Askeri Okulu'nda 19 mayıs 1779'dan 30 ekim 1784'e kadar kaldı.

12 Napoléon'la birlikte Sainte-Hélène Adası'nda sürgüne giden ve *Mémorial de Sainte-Hélène*'i kaleme alan Fransız tarihçisi (1766-1842).

13 Fransız İhtilâli'nden sonra bugün hâlâ kullanmakta bulunduğumuz takvim değiştirilmiştir (24 ekim 1793). Cumhuriyet takvimi adı verilen ve 1 ocak 1806'da kaldırılan bu takvime göre, yıl 22 eylülde başlıyor ve herbiri 30 ar günlük 12 aya bölünüyordu. Geri kalan 5 gün de Cumhuriyet Bayramı olarak *ek günler* sayılıyordu. Ayların adları şunlardı: Vendémiaire, brumaire, frimaire (sonbahar), nivôse, pluviôse, ventôse (kış), germinal, floréal, prairial (ilkbahar); messidor. thermidor, fructidor (yaz). Her ay onar günlük üç kısma ayrılmıştı. Günlerin adları da primidi, duodi, tridi, quartidi gibi sıra sayısına göreydi.

14 Paoli, Korsikalı bir vatanseverdir, 1725'te Korsika'da doğmuş, 1807'de Londra'da ölmüştür. 1755'de Korsika adasının şefi ilân edilmiş, adanın sahibi bulunan Cenevizlileri kıyılara sürmüş, ama Korsika, Fransızların eline geçince yenilerek Londra'ya sığınmıştır. Adayı ele geçirmek isteyen İngilizler, gizli maksatları için onu koruyorlardı.

15 *Buttafuoco* kontu Mathieu (1731-1806). Korsika, Cenevizliler tarafından 1768'de Fransa'ya verilince, bu ilhaka karşı gelen Paoli taraftarlariyle mücadele ederek kazandı ve adanın soyluları tarafından Fransız *Etats-Généraux* meclisine üye seçildi. Bağımsızlıktan sonra Fransa'dan kaçtı, 1794'de İngilizlerle beraber Korsika'ya döndü ve siyasi hayattan çekildi.

16 *Contrat Social.*

17 Fransa mareşali Turenne (1611-1675). Fransa'nın en büyük askerî dehâlarından biri sayılır. *Turenne'in dili* deyimiyle Fransızca kastediliyor.

18 XVI. Louis tarafından kurulan askerî okulları teftiş görevini üzerine alan şövalye de Kéralio'nun Napoléon hakkındaki notunun tam metni şudur: "15 ağustos 1769'da doğan ve 4 ayak 10 pus boyunda olan M. de Buonaparte dördüncü sınıfı bitirmiştir. Vücut yapısı ile sağlığı mükemmeldir. itaatli, sakin, dürüst, kadirbilir bir tabiatı vardır, ahlâkı pek mazbuttur, matematik derslerindeki çalışkanlığiyle daima kendini göstermiştir. Tarih ve coğrafya bilgisi ortadır. İnce sanatlarda pek zayıftır. Mükemmel bir denizci olur, ve Paris okuluna girmeye lâyıktır."

19 Korsikalı Sompietro, karısı Vanino d'Ornano'yu boğarak öldürmüştü. Sebebi de, Vanino'nun kocasını kurtarmak maksadiyle Ceneviz Senatosu'ndan onun hesabına af dilemiş olmasıdır (1567). Bu olayın efsanesi hâlâ Korsika'da yaşar. Prosper Mérimée, *Colomba* adlı eserinde bundan sözetmiştir.

20 Tyr (Sur) kıralı Belus'un kızı Didon kocası Sikheos'un kardeşi Pygmalion tarafından öldürülmesi üzerine hazinelerini alarak kaçmış ve gidip Afrika'nın kuzeyinde Kartaca şehrini kurmuştu. Lâtin şairi Vergilius bu efsaneyi *Aeneus* adlı eserinde anlatmıştır. Ona göre Aeneus, kaçarak Kartaca'ya geliyor, Didon'a Troia savaşını anlatıyor, kıraliçe ona âşık oluyor. Ama tanrıların emri üzerine Aeneus ondan uzaklaşınca Didon da kendini hançerleyerek öldürüyor.

Piccini'nin 1783'te yazdığı operada Didon rolünü oynayan madam Saint-Huberti (1756-1812), Kartaca kıraliçesinin yerinde olsaydı âşığı onu zor bırakırdı denmek isteniyor, böylece de aktrisin güzelliği övülüyor.

21 Fransız İhtilâli'nin başlarında 20 eylül 1792'de Yasama Meclisinin yerini alan İhtilâlci Meclis, bu adı taşır. Fransa'da cumhuriyeti ilân eden, kıral XVI. Louis'yi idam

ettiren *Halk Kurtuluş Komitesi*'ni kuran bu meclis, 26 ekim 1795'te dağıldı ve yerini *Directoire*'a bıraktı.

22 Fransız İhtilâli'nde büyük rol oynamış siyasî bir kulüp. Üyeleri eski *Jacobins* manastırında toplandığı için bu adı almıştır. İhtilâlin en coşkun taraftarlarıydılar. Ve *Halk Kurtuluş Komitesi* ile Robespierre'i sonuna kadar desteklediler. *Jacobin* deyimi bugün bile Fransa'da aşırı ve softa kimseler hakkında kullanılır.

23 Letizia, yahut başka bir yazılışla Laetitia. Napoléon'un annesidir.

24 Napoléon'un ağabeysi (1768-1844). 1806'da Napoli kıralı, 1808'den 1813'e kadar da İspanya kıralı oldu. Waterloo savaşlarından sonra Birleşik Amerika'ya kaçtı ve Fransa'da öldü.

25 Bonaparte, 1791 yılı sonlarında, aralık ayındaki geçit resminde bulunmadığı için gerçekten azledilmişti ama, bu azil kararını imzalayan Lajard değildi, ondan önce Savunma Bakanı olup sonradan Napoléon'un hususî yaveri, Viyana Büyükelçisi olan kont Louis de Narbonne'du. 10 temmuz 1792'de Bonaparte görevine yeniden tâyin edilmişti, ve işte bu tâyini imzalayan Lajard'dı. Talihin ne garip bir cilvesidir ki, Napoléon kendisini azleden adamı lûtuflara gark etmişken, onu tekrar görevine tâyin eden Bakana karşı pek kayıtsız davranmış ve orduda ona rütbesini geri vermeye yanaşmamıştı.

26 Bu tarih 1794 ocak ayına raslar. Chateaubriand burada kaydettiği tarihte yanılmıştır. *Matteo Buttafuoco'ya Mektup* 1791 ocak ayında yazılmıştır. *Beaucaire Ziyafeti* ise 1793 temmuzunda çıkmıştır; Bonaparte, Toulon'a 1793 eylülünde gelmiştir.

27 Sans Culotte, *külotsuz,* Fransa'da 1793 Cumhuriyetçilerine verilen addır, külot yerine pantolon giydikleri için, kendilerine bu ad verilmiştir. *Citoyen*, yani *yurttaş* adı ise, Fransız ihtilâlcilerinin kendi aralarında birbirine hitabederken kullandıkları unvandır.

28 Fransız İhtilâli sıralarında Girondin'lerin düşmesinden (31 mayıs 1793) 27 temmuz 1794'e kadar süren döneme, o yönetim altında resmen işlenen cinayetlerin çokluğu yüzünden *Terreur,* yani *Dehşet* adı verilmiştir.

29 Terreur devrinde Halk Kurtuluş Komitesi'ni avucunun içine alarak pek çok rakiplerini idam ettiren ünlü Ro-

bespierre'in (1758-1794) küçük kardeşidir. Augustin de Robespierre (1764-1794) ağabeyisiyle birlikte idam edilmiştir.

30 *Molière*'in *Les Fourberies de Scapin - Scapin'in Dolapları* adlı eserinde tekrarlanan bir cümle vardır: *Mais que diable allait-il faire dans cette galère?* Napoléon, burada o meşhur söze telmih ederek, *Qu'irai-je faire dans cette galère?* diyor.

31 Bonaparte, bu kuşatma sırasında 27 ekim 1793'te tuğgeneral yardımcısı tâyin edilmişti. Şehrin zaptından sonra 22 aralık 1793'te geçici tuğgeneralliğe tâyin edildi, 7 ocak 1794'te rütbesi kendisine asaleten verildi ve İtalya ordusunun başkomutanlığı görevine getirildi.

32 Vendée, İhtilâle karşı kırallık uğrunda ayaklanmış ve hükümeti uzun zaman uğraştırmış bir eyalettir.

33 Orduyu yenileştirmek isteyen Babıâli, Fransa'dan topçu subaylariyle ustaları istemişti. Bonaparte bu görevi kabul etmeyi ciddî olarak düşünmüştü. Üç ay önce kendisine Türkiye'de yerleşmek tasavvurlarından sözetmiş olan kardeşi Joseph'e şöyle yazıyordu: "İstersem hükümet tarafından Türk padişahının ordusunu teşkilâtlandırmak üzere topçu generali sıfatiyle, yüksek bir maaş ve şatafatlı bir unvanla gönderilmeni temin edebilirim; seni konsolos tâyin ettiririm, Villeneuve'ü de benimle birlikte gitmek üzere mühendis tâyin ettiririm; M. Anthoine'ın şimdiden orada olduğunu söylemiştin: Böylece bir aya varmadan Cenevre'ye gelirim; Livorno'ya gider, oradan yola çıkarız..." 30 ağustos 1795'te bu maksatla hükümete başvurdu ve müracaatı Kurtuluş Komitesi'nce ciddî olarak incelendi.

34 1793'te İhtilâlcilerin hırpanî kılıklariyle çelişen çıtkırıldım kıralcılara bu ad verildi.

35 Fransa'da *Directoire* devrinde pek gösterişli giyinen ve yapmacık tavırlar takman züppe gençlere bu ad verilirdi.

36 Batiste ve Talma, o devrin meşhur iki aktörüydü.

37 Agrippina'nın oğlu ve Octavia'nın kocası Neron'dur.

38 Fransız kıralı IV. Henri zamanında *la Ligue* adı altında tanınmış olan isyan hareketinin komutanlığını yapmış olan Mayenne dukası, kırala yenilmiş ve boyun eğmişti. Bu isyan sırasında kıralcı Tardif'i idam eden cellât Roseau ele geçmiş ve cezasını görmüştü.

39 İhtilâl zamanında Britanya, Normandiya ve Vendée eyaletlerinde isyan eden kıralcılara bu ad verilir.

40 *Paris Section*'ları adı verilen kuruluşlar, 1790'da Kurucu Meclis tarafından meydana getirilmişti. Bunlar üç iş gününe eşit bir vergi ödeyen 25 yaşını doldurmuş Fransızlardan kurulurdu. Bu ilkel meclisler, yaptığı görüşmelerde kanılarını belirtiyor ve çok kere *Convention*'un kararlarını etkiliyordu. Aşırı ihtilâlci olan bu meclisler sık sık silâha sarılıyorlardı. *Girondin*'leri zorla mahkûm ettirmişlerdi. Bonaparte, onların bir ayaklanmasını bastırmıştır. Bu kuruluşlar 1795'de kaldırıldı.

41 O tarihte (5 ekim 1795) Bonaparte, henüz tuğgeneraldi; on gün sonra (16 ekim) topçu sınıfında tümgeneralliğe terfi etti ve 26 ekimde İç Ordu Başkomutanı oldu. Henüz yirmi altı yaşında bulunuyordu.

42 İhtilâlden sonra Fransa'dan kaçan asillerin emlâkı, *millî emlâk* sayılarak satılığa çıkarılmıştı.

43 III. yılı anayasasiyle kurulan hükümete *Directoire* adı verilmiştir. *Convention*'un yerine geçen bu kuruluş Fransa'da 27 ekim 1795'te işe başlamış ve 9 kasım 1790'da kaldırılmıştır. *Directeur* adı verilen beş üyeden kurulu olan *Directoire* heyeti iki meclisin (Eskiler Meclisi ve Beşyüzler Meclisi) yardımiyle memleketi idare ediyordu. Bonaparte Mısır seferinden dönüşünde bu hükümeti devirerek yerine *Consulat*'yı geçirmiştir.

44 İmparator V. Leopold'un üçüncü oğlu (1771-1847). Cumhuriyet ve İmparatorluk Fransa'siyle yapılan savaşlarda Avusturya ordusunun en iyi generallerinden biriydi; Zürich'te Massena'ya, Wagram'da Napoléon'a yenilmiştir.

45 *Transfiguration*, Raphaello'nun bir tablosu, *Laocoon*'la *Belvedere Apollon*'u eski Yunan çağından kalma çok ünlü iki heykel.

46 Bu cumhuriyet, Avusturya Lombardiya'siyle, Pergama eyaleti, Bresson, Cremas ve Venediğin bazı kısımları, Mantova, Modena, Massa ve Carrara, Bologna, Ferrara, Romagna eyaletlerinden meydana gelmişti.

47 1797'de Bonaparte tarafından kuzeydoğu İtalya'da kurulan cumhuriyet.

48 Güney Peloponnesos'ta Maina adlı yarımadada yaşayan halk.

49 Bir nevi alacalı kertenkele ki, eski zamanlarda ateş içinde yanmadan yaşadığına inanılırdı.

50 4 eylül 1797 hükümet darbesi.

51 *Conseil des Anciens* III. yıl (1795) anayasasiyle Fransa'da kurulan iki meclisten biri, 250 üyesi vardı. Beşyüzler Meclisi tarafından hazırlanan yasalar üzerinde kanısını belirtmekle görevli bir çeşit senatoydu.

52 III. yüzyılda yaşamış İskoçyalı bir saz şairi olan Ossian'a atfedilen birtakım destanlar vardır. Macherson 1760 da bu şairin adı altında karanlık ve müphem bir azameti olan şiirler yayınladı. Pek büyük rağbetle karşılaşan bu türkülerin romantik edebiyat üzerinde geniş etkileri oldu.

53 13 nisan 1793 günü akşamı Fransa'nın Viyana elçisi Bernadotte, elçilik binasına cumhuriyetin üç renkli bayrağını çekmişti. O zamanlar elçiliklerin memleketlerinin bayraklarını çekmeleri âdet olmamıştı. Fransa cumhuriyeti ile Avusturya'nın arası gergin olduğu için, Viyana halkı bu olayı bir meydan okuma sayarak elçiliğin önüne toplandı, bayrağı indirip yaktı, elçiliğe girerek içerde ortalığı kırıp döktü. Olay yerine pek geç yetişen asker kuvvetleri halkı dağıtarak olayın daha büyümesine engel oldu.

54 Malta ocağı büyük üstadı kont Ferdinand de Hompesch, 11 haziran 1798 de teslim oldu. Malta ile civarındaki adalar *Directoire* hükümetine katıldı. Şehir 12 haziran günü teslim bayrağını çekti. 13 haziranda Bonaparte şehre girdi, orada bin beş yüz top otuz beş bin tüfek, bin iki yüz fıçı barut, her çeşitten yığınla silâh ve büyük hazineler buldu.

55 Fransız filosu 1 temmuz günü İskenderiye yakınlarına vardı. Ertesi gün, Fransızlar şehri zaptettiler.

56 Fransa kıralı IX. Louis, Kutsal Louis diye anılır (1215-1270). Haçlı seferinin başında Müslümanlara karşı savaşmış, 1250'de Araplara esir düşmüştür. Kurtulmalığını vererek 1252'de Fransa'ya dönmüş, memleketini ilerletmiş, 1270 te sekizinci ve sonuncu Haçlı seferinin başında savaşa gitmiş, ama Tunus'a çıkar çıkmaz orada vebadan ölmüştür.

57 Eski İran imparatorluğunun kurucusu.

58 Eskiler fizikte dört unsur, yani dört temel madde tanırlar: Hava, ateş, toprak, su.

59 P. Lemoyne'ın *Saint Louis* adlı şiirinden (1653).

60 Bonaparte'ın hiçbir ehramın içine girmediği sabit olmuştur.

61 *Itinéraire de Paris à Jérusalem,* Chateaubriand'ın İtalya, Yunanistan ve Türkiye yoliyle Kudüs'e giderek kuzey Afrika ve İspanya yoliyle dönüşünü ve bu yolculukta gördüğü yerleri anlatan eseridir. Oğuz Peltek tarafından yapılan çevirisi yayınlanmıştır.

62 Aristo'nun çömezi ve yeğeni olan Kallisthenos. İskender'in seferlerinde peşinden gitmişti. İskender'in aşırı hareketlerini eleştirdiği için bir demir kafese kapatıldığı ve M.Ö. 328'de öldürüldüğü söylenir.

63 Süleyman Peygamberin, altın madenlerinden hazinelerini getirttiği rivayet edilen bir Doğu ülkesi. Yemen olabileceği gibi, Afrika'da bir yer de olabilir.

64 Etienne Tantier'nin *Anténor'un Yunanistan ve Asya Yolculuğu* 1798'de, yani Mısır seferine girişildiği yıl Paris'te basıldı. Eser büyük bir rağbet kazanarak hemen bütün dillere çevrildi.

65 İran imparatoru Büyük Keyhusrev'in oğlu Keykavus. M.Ö. 529'dan 522'ye kadar hüküm sürmüş, Mısır'ı fethetmiştir.

66 7 martta Fransızlar şehri hücumla zaptettiler ve içerdekileri asker, sivil gözetmeden tam otuz saat durmadan öldürdüler. Garnizondan geri kalan üç bin kadar asker teslim olmuştu. Bonaparte, hepsinin kılıçtan geçirilmelerini emretti. Bunu haklı göstermek için ileri sürülen bütün mazeretler yersizdir. Yafa katliamı Napoléon tarihinin en iğrenç bir yaprağı olarak kalmıştır.

67 Walter Scott: *Napoléon'un Hayatı* (1827). II. cilt. Robert Thomas Wilson: *İngilizlerin Mısır Seferi Tarihi* (2 cilt, Londra, 1802).

68 Antoine-Jean Gros (1771-1835)'nun meşhur tablosu: *Yafa Vebalıları.*

69 İsa peygamberin Sina dağı üzerinde havarilerinden üçüne şanlı bir surette görünüşü.

70 Tancrète ve Renaud: Haçlı seferlerinde Hıristiyan ordularına komuta etmiş iki ünlü komutan.

71 Judith kahraman bir Yahudi kadınıdır. Asur hükümdarı Buhtunnasır (Nabukodonozor)'ın kumandanlarından Holophern, Bethulia'yı kuşattığı sıralarda bu şehir halkından

güzel bir kadın olan Judith, onun yanına gitmiş, onu baştan çıkarmış, sofrasına oturmuş ve komutan sarhoş olup kendinden geçince başını kesmiş ve başı yanına alarak gizlice şehre girmiş. Ertesi günü Bethulialılar Holophern'in başını surlarında teşhir edince, korkuya kapılan Süryaniler kaçmışlar.

72 Cezzar Ahmet Paşa.

73 Akkâ'nın eski adı.

74 XIII. yüzyılda Fransa'da yazılmış manzum bir halk masalının kahramanları. *Mort por loialement amer son amie*, eski Fransızca bir cümledir ki, bu masalda geçer: *Yârini sadakatle sevmediği için ölen* anlamınadır.

75 Saz şairlerinin destanını. Yani yukarda sözü geçen masalı.

76 Walter Scott'un eserinde tarafsız olduğunu Fransa'da ilk ileri süren Chateaubriand olmuştur. Bu görüşü çok yerindedir. Çünkü sonraları Michelet ve Taine gibi Fransız tarihçileri, Napoléon'u yermekte bu İngiliz yazarından çok daha ileri gitmişlerdir.

77 Sainte-Marie-Madeleine (Santa-Maria Magdalena) Magdala şehrinde oturan günahkâr bir kızdı. İsa peygamber kendisini hidayete eriştirdi. İsa'nın ayağına lâvanta döküp saçlariyle temizlemişti.

78 Doğu Sudan'da muhtar bir devlet. Mısır Sudan'ına bağlıdır. Beş milyon kadar nüfusu vardır.

79 Kléber, 14 haziran 1800 günü Kahire'de Süleyman adında bir Arap fedaisi tarafından hançerle öldürüldü.

80 Bonaparte, 22 ağustos 1799'da gizlice gemiye binerek hareket etti.

81 Washington 9 kasım 1793'da ölmüştür.

82 Bonaparte bu iki köprü başında kahramanca dövüşerek Avusturya ordularını yenmişti.

83 İmparatorluk yıkılıp yerine krallık kurulunca Napoléon ordularında hizmet eden subayların çoğu, küçük bir maaş bağlanarak ordudan çıkarılmışlardı. Flavius Vegetius Renatius IV. yüzyılda İstanbul'da yaşamış bir Bizans yazarıdır, *Askerlik Sanatı* adlı bir eser yazmıştır.

84 25 mart 1801'de Kaptan Paşa kuvvetli kıtalarla Ebuhur'da karaya çıktı; 23 mayısta da general Baird, Kızıldeniz'de bir Mısır limanı olan Kuseyr'e Hindistan'dan getirdiği 1000 İngilizle 10.000 Sipahi'yi çıkardı.

85 Toussaint-Louverture, San Domingo adasında ayaklanan yerli halkın başına geçmiş bir zencidir. 1796'dan 1802'ye kadar, adanın tek sahibi olmak için İspanyollarla savaşmıştır. General Brunet kendisini bir tuzağa düşürerek kaçırmış ve Fransa'ya getirmiştir. Louverture, Joux kalesinde ölmüştür (1748-1803).

86 Porto-Ferrajo, Napoléon'un ilk sürgün yeri olan Elbe adasının merkezidir.

87 Büyük İhtilâl üzerine Fransa'dan kaçan kıral hanedanından Condé prensinin oğludur (1772-1804). Başkonsüle karşı bir fesat hazırladığından şüphe edilerek onun emriyle Baden dukalığı topraklarından kaçırtılmış ve bir harb divanına verilerek üstünkörü bir muhakemeden sonra idam edilmiştir.

88 Bu yasa Napoléon'un başardığı olumlu işlerin en büyüklerinden sayılır.

89 VIII. yılı anayasasiyle kurulan iki meclisten biridir. Senato tarafından seçilen yüz üyeden kuruluydu. Hükümetçe teklif edilen kanunları Yasama Meclisi'nin önünde tartışmakla görevliydi. 16 ağustos 1807'de kaldırılmıştır.

90 İmparatorluğun kurulması için halkın oyu toplanmıştı. Sonuçta lehte 3.572.329 ve aleyhte 2.569 oy toplandı. Bu sonuç 1 aralık 1804'te Senato tarafından Napoléon'a bildirildi.

91 İtalyanca: İyi Hıristiyan olunuz, mükemmel demokrat olursunuz.

92 Lâtince: İnsan hayatını sürükleyen hangi kasırgadır.

93 Hofer adındaki bu yiğit hancı o sırada değil, beş yıl sonra, 1810'da ölmüştür. 1809 savaşı sıralarında yurdunu kahramanca savunmuş, Fransa ile Avusturya arasında barış antlaşması imzalandıktan sonra silâhı bırakmıştır. Fransızlarca tutuklanarak, Mantova'ya götürülmüş, orada bir savaş divanı tarafından yargılanarak kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Napoléon bu hükme kızmış ve prens Eugène'e, esirin yeniden muhakeme edilerek idam edilmesini yazmıştır. Prens Eugène, üvey babasının bu emrini derhal yerine getirerek Hofer'i kurşuna dizdirmiştir.

94 Napoléon'un ilk karısı Tascher de la Pagerie, yani İmparatoriçe Joséphine'in ilk kocası vikont de Beauharnais'den olan oğlu, Napoléon'un üvey oğlu (1781-1824). İtalya kı-

ral vekili olmuştur. Napoléon'a daima sadakatle hizmet etmiştir.

95 Caroline Bonaparte'ı alarak Napoléon'un eniştesi olan Joachim Murat, 15 mart 1806 da Clèves ve Berg büyük dukası ilân edildi.

96 30 mart 1806 da Joseph Bonaparte İki-Sicilya kıralı ilân edildi.

97 Fransa Kıralı I. Charles yada Charlemagne (742-814) maarife hizmetler etmiş, birçok okullar kurmuştu.

98 Louis Bonaparte, Holanda ile yapılan anlaşma gereğince 5 haziran 1806 da Felemenk kıralı ilân edildi.

99 Joséphine'in vikont de Beauharnais'den olma kızı, Napoléon'un üvey kızı (1783-1837). Holanda kıralı Louis Bonaparte'la evlendi. Kendisi III. Napoléon'un annesidir.

100 La Fontaine'in manzum bir masalı.

101 Frankların kıralı olup Hıristiyan olmuş, Galia'yı zaptetmiş, böylece Fransa kıralığının temelini atmıştır (466-511).

102 Yahudiler Fransa'da o zamana kadar ayrı bir cemaat hayatı sürmüşler ve medeni hukuk bakımından devlet kanunlarına tâbi olmamışlardı. Napoléon, memleket içindeki bu aykırılığa ortadan kaldırmak için Yahudilerden bir cemaat toplantısı yapmalarını istedi, Fransa'nın ve bazı Avrupa memleketlerinin başlıca Musevi din adamları toplandılar. Kudüs'teki eski meclislerinin adiyle büyük Sanhédrin diye anılan bu meclis, Yahudilerin cemaat haklarından vazgeçmeğe ve her hususta yaşadıkları memleketlerin kanunlarına tâbi olmalarına karar verdi.

103 Bu sözü İngiliz murahhasının değil, öfkeli bir ânında bizzat Napoléon'un, Talleyrand'ın yüzüne karşı söylemiş olduğunu iddia ederler.

104 Felemenk stathonder'i V. Wilhelm'in oğlu (1772-1843). Müttefikler kendisine 1815'de Felemenk kıralı ünvanını vermişlerdi.

105 Prusya feldmareşali (1725-1816). Auerstaedt'te yaralanmış ve Erfurt'ta esir edilmiştir; Napoléon kendisini derhal serbest bırakmıştır.

106 Aslında prens Ludwig-Ferdinand, Saalfeldt'te ölmüştür.

107 Yani, Berlin'de. Spree, Berlin'den geçen ırmağın adıdır.

108 Vasco de Gama Portekizli ünlü kâşif, Camoens de Portekiz'in en tanınmış edibidir.

109 Aslında: *Un attentat-émissaire*. Eski Yahudiler *Kefaret* yortularında keçilerinden birini feda ederek çöle atarlar ve bütün günahlarını da bu hayvanın beraberinde götürdüğüne inanırlardı. Bu keçiye Fransız dilinde *bouc-émissaire* dendiği için yazar burada bir kelime oyunuyla Napoléon'un başka günahlarını unutturmak için, günahlarından birini itiraf ettiğini anlatmak istiyor.

110 Yani Berg büyükdukası mareşal Murat.

111 Gerçekte Napoléon, Erfurt'a ancak 27 eylülde gelmiştir. Sözü geçen temsil ise 14 ekimde verilmiştir.

112 Voltaire'in *Oedipe* tragedyasından bir mısra.

113 Yani, İngiltere.

114 1807 haziranında Napoléon. İspanya kıralı IV. Carlos'u, Fransız ordularına yardım etmek üzere 25.000 kişilik bir kuvveti Almanya'ya göndermeye razı etmişti. Bu kıtalar İngilizlere karşı Kuzey denizi kıyılarını korumak için Danimarka'ya sevkedilmişti. General La Romana'nın emri altındaki bir tümen Funen ve Langeland adalarında bulunuyordu. La Romana markisi, yurdunun uğradığı felâketi haber alınca askerlerinin büyük bir kısmiyle birlikte İngiliz gemilerine binerek kaçtı. 17 ağustos 1808'de bu kuvvetler İspanya'ya çıktı ve Fransızlara karşı savaşlarda önemli bir rol oynadı.

115 İki ünlü İspanyol ressamı.

116 Don Rodrigo (Rodrigue) Araplara karşı savaşmış bir İspanyol yiğididir ki Corneille'in *Le Cid* adlı tragedyasının kahramanıdır.

117 Hıristiyan din kurbanlarından Laurent bir ıskara üzerinde kızartılarak öldürülmüştü.

118 Saray, zamaneyi; ve rahipler zamaneden nefreti temsil ettikleri için.

119 Kilise uluları, tarikat kurucular ve veliler.

120 Dinin şartlarını ve sırlarını öğreten kitap, *ilmihal*. Napoléon, *catéchisme*'in öteden beri alışılmış olan metninde de değişiklik yaptırmış. halkın İmparatora sadık kalmasını, vergi ve asker vermesini dinin gereklerinden gibi gösteren satırlar ilâve ettirmiştir.

121 Yani papa. Ermiş Petrus (Saint-Pierre) papalık makamının kurucusu ve piri sayılır.

122 Papa'nın, Roma'dan zorla alınıp götürüldüğü sırada, Papalıktan istifasını bildiren bir mektubu bir kardinale bırakmış olduğu ileride görülecektir. Böylece Napoléon bir papayı değil, ancak onun son giydiği elbiseyi eline geçirmiş oluyordu.

123 Tibre, Tiber, Tevere, Roma'dan geçen nehrin adıdır. Tiber vilâyeti, merkezi Roma olan eyalettir.

124 2 şubatta yapılan ve chandeleur (candelarum) denilen Meryem'in temize çıkarılması âyininde dini elayla gezdirilen mumlar.

125 Roma'da papalık sarayı.

126 Lâtince: İş bitti.

127 Fransa'da IX. Charles zamanında 23 ağustos 1572 gecesi, ana kıraliçe Cathérine de Médicis'nin emriyle Protestanların öldürülmesine başlandı ve bu kırım günlerce sürerek Fransa baştanbaşa kana boyandı. Bu olay Saint-Barthélemy adiyle anılır.

128 Vizigotların kıralı. Doğu'yu kasıp kavurduktan sonra Roma'ya girip şehri talan etmiş ve 410 yılında ölmüştür.

129 Ünlü Fransız ressamları.

130 İtalyanca: "İster misin, Söyle?"

131 Lâtince: "İşte insan" anlamına gelen bu sözü Pilate, Yahudilere, başında dikenli çelengi taşıyan İsa'yı göstererek söylemişti.

132 Lâtin şairi Petrarca, 8 nisan 1341'de, Capitolium'da törenle şeref tacını giymişti. Petrarca o zaman Papaların oturdukları Avignon'da uzun süre kalmıştır.

133 Bonaparte tarafından 21 mart 1801 antlaşmasiyle İtalya-Fransa sınırı üzerinde kurulan bu kırallığa Parma dukasının oğlu Louis kıral tâyin edilmişti. 1808'de Fransa imparatorluğuna katılmıştır.

134 Nice'ten Cenova'ya giden geniş ve muhteşem yol.

135 Chateaubriand arasıra böyle büyük sözler söyler. Zamanımız savaşları yanında sözünü ettiği savaşların çocuk oyuncağı kalacağını tahmin edememişti.

136 III. Sultan Selim 1789'da. Bonaparte'ın Mısır seferi sıralarında tahta çıkmıştı. Bu sefer sırasında İngilizlerle işbirliği etmiş, ama 1802'de Fransa ile barış yapmıştı. Bilindiği gibi III. Selim, 1808'de boğularak öldürülmüştür.

İKİNCİ KİTAP

1 Yani, Bernadotte. Joseph Bonaparte'la Bernadotte, Clary adında Marsilyalı bir tüccarın kızlarıyle evlenmişlerdi. Talihin ne garip cilveleri vardır: Bu kızların birincisi Napoli, sonra İspanya kıraliçesi, ikincisi de İsveç kıraliçesi olmuştur.

2 Burası da, Anjou sokağındaki ev gibi Moreau'nun malıydı.

3 XII. Karl, İsveç kıralı, IV. Henri Fransız kıralı, Charles-Jean (Karl-Johann) da Bernadotte'un İsveç tahtına çıkarken aldığı addır.

4 Bernadotte, bir süre Amerika Birleşik Devletlerinde kaldıktan sonra dönmüştü.

5 General Moreau (1763-1813) önce İtalya ve Almanya'da Fransız orduları safında çarpışmış, sonra Napoléon tarafından sürülerek Birleşik Devletlere gitmiş, bir iki yıl orada kaldıktan sonra Avrupa'ya dönmüş. Rus ordusunun saflarında Fransızlara karşı savaşırken Dresden'de vurulup ölmüştür.

6 Bernadotte.

7 Corneille'in *Médée* adlı tragedyası.

8 Lâtince: Tanrı eliyle zorlanmak.

9 Guise dukası, François de Lorraine (1519-1563). Boulogne kuşatmasında yüzünden aldığı bir yaranın izi kaldığı için Balafré diye anılır. Birçok savaşlarda Fransız ordularını kahramanca yönetmiş, sonunda Poltro de Méré adında bir Protestan soylusu tarafından vurularak öldürülmüştür.

10 Fransız saray ve aristokrasisinin en büyük ailelerinden biri.

11 Felemenk ve İspanya savaşlarında yararlık gösteren ünlü İngiliz generali (1650-1722).

12 Çarların fermanlarına *ukaz* denir.

13 Jupiter, Lâtinlerin en büyük tanrısı. Scapin de Molière komedilerinin kurnaz uşak tipi. Buradaki sıfat aşağı yukarı *düzenbaz tanrı* anlamına geliyor.

14 Bir büyük söz daha!

15 Asak denizi.

16 Mısır'da.

17 Polonya süvarilerine verilen "uhlan" adı bizim "oğlan" sözümüzden bozmadır.

18 Germanicus adiyle anılan Tiberius Drusus Nero, ana yönünden ünlü Neron'un büyükbabası ve ünlü bir Roma generalidir. M.S. 19 yılında genç yaşta Antakya'da ölmüştür.

19 *Fascellum* diye eski Roma'da bir araya getirilmiş ağaç çubuklarının kayışlarla bağ'anmasından meydana gelen demete derlerdi. Sembolik bir anlamı olan bu çubuklar, cenaze törenlerinde başaşağı çevrilirdi. Mussolini İtalya'da faşist rejiminin sembolü olarak bu demeti kabul etmiştir. Zaten faşist sözü de bu fascellum'dan gelir.

20 Odin, İskandinav mitologyasında ikinci derece tanrıların en büyüğü ve en eskisidir.

21 Ariosto'nun *Orlando Furioso* adlı eserinin kahramanları. Angelica, en yiğit şövalyelerin sevdasiyle yanıp tutuştukları ideal kadındır. Orlando da, bu âşık şövalyelerin biriydi.

22 Gök, tanrının kızı; zaman, tanrının karısı ve Zeus (Jupiter)'in anası Rhea yeryüzü tanrısıydı. Onu kollarına almak sözüyle dünyaya sahibolmak kastediliyor.

23 Eski İspanya'da Duro ırmağı kaynakları civarında Galialılar tarafından kuru'muş bir şehir ki, Scipion Emilianus komutasındaki Romalılar tarafından zapt ve baştanbaşa yıkılmıştır (M.Ö. 133). Cervantes'in bu olayı anlatan bir piyesi vardır.

24 *Sızlanmalar* diye çevrilebilecek olan bu eser M.Ö. yedinci yüzyılda yaşamış olan Jérémie resûlün eseridir ve Kudüs şehrinin Asuriler tarafından tahribinden sözeder.

25 Yunan mitologyasında Gorgonlar her şeyi taşa çevirmek kudretine sahip üç kızkardeştiler ki, Medusa bunlardan biridir. Fenalık ruhunu temsil ederler.

26 Pergama, Troia'nın kalesidir, ama Troia anlamına da kullanılır.

27 Cehennemde akan ateş nehri.

28 İtalyanca: Mezar yazıtı.

29 O bir zaman vardı, onlar bir zaman vardılar, alınyazıları onları sürüklüyor! gibi ancak yaklaştırma suretiyle çevrilebilecek sözler.

30 Yunan mitologyasında: Günahkâr insanları cezalandıran zebaniler. Bunlar, ellerinde hançer, saçlarında yılanlar bulunan kadınlar şeklinde tasvir edilirlerdi. Chateaubriand bunların Lâtince adı olan furia'yı kullanıyor.

31 Hayvan ve insan kemiklerinin yakıldıktan sonra dövülmesinden meydana gelen bir toz ki, şeker fabrikalarında ve daha başka sanayide ağartıcı madde olarak kullanılır.

32 *Man tanrılara!* anlamına gelen bu söz, eski Romalılarda bazı mezar taşlarına yazılırdı.

33 Kakım, beyaz kürklü bir hayvanın Türkçe adıdır: Hermine.

34 Fransa kıralı VI. Louis ki derebeylerine karşı kanlı savaşlarla kırallığın nüfuzunu arttırmış, devleti merkezileştirmiştir.

35 İspanya'da bir nehir, Saragosa'dan geçerek Akdeniz'e dökülür.

36 Lâtince: Kurnaz bir çocuk Hebrus'ta buzlarla oynarken.

37 Mısır'daki Sfenks.

38 I. kitap, 124. nota bak.

39 Roma'yı.

40 Papa, 25 ocak 1813'te, bazı kardinallerin teşviki sonucunda Napoléon'la bir konkordato yani anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşma ile Papalık birçok eski haklarından vazgeçiyordu.

41 İngiliz hükümetiyle.

42 Lâtince: Gölge gibi.

43 *La Pitié* (Merhamet) şairi l'Abbé Jacques Delille (1738-1813); *Théorie des fonctions analytiques* yazarı da Fransız bilgini Joseph-Louis Lagrange (1736-1813)'dır.

44 Vergilius'tan: *Te Stygii tremuere, te Janitor Orci.* Senden Styx'ler korktu. Orcus'un kapıcısı korktu.

45 Almanya ile İsviçre'de, vatan tehlikeye düşünce bütün eli silâh tutan erkeklerin çarpışmak için toplanmasına verilen ad.

46 1815'de Alman üniversiteleri öğrencileri tarafından kurulmuş bir derneğin adı.

47 Bir esatir kuşu ki, Arabistan çöllerinde yüzyıllarca yaşar, ölüp de yakıldıktan sonra kendi küllerinden yeniden doğardı.

48 Eski İskandinav şairlerine verilen ad.

49 Alman şairi Koerner, Leipzig'de ve 23 yaşında değil, Gadebusch'ta bir çarpışmada 22 yaşındayken ölmüştür.

50 Augustus'la Tiberius devrinde ün almış bir Cermen başbuğu. Almancası Hermann.

51 Bu kıtalar Alman şairi Ernst-Moritz Arndt'ın (1769-1869) "Almanın vatanı" ismindeki en güzel şiirlerinden birinden alınmadır. Bu şiir "Savaş Türküleri" (1813-1815) adlı şiir dergisinde çıkmıştır.

52 Fransız İhtilâli sırasında, 1792 eylülünde ayaklanarak hapishanelere hücum ederek tutukluları öldürenlere *Septembriseur*, yani *Eylülcüler* adı verilmiştir.

53 Ay.

54 Wilhelm Tell'le birlikte İsviçre'nin bağımsızlığı uğrunda sonuna kadar dövüşmeye yemin etmiş üç vatanperver.

55 Lacépède 1788'de *Yumurtlayan Dörtayaklıların Genel ve Özel Tarihi* adlı bir araştırma eseri yayınlanmıştı.

56 Centurion Aulus Virginius'un kızı Virginia, 449 yılında decemvir Appius Claudius'un arzularına âlet olmadığı için bu katı yürekli şef, cariye olarak satılmasına karar verdi. Virginia'nın babası, kızının iffetini ve hürriyetini canından üstün tuttuğu için kızı öldürdü. Bu hareket halkın ayaklanmasına ve decemvirlerin düşmesine yol açtı.

57 Hocası Abélard'la arasında geçen aşk macerası yüzünden ün almış olan Héloise, rahibe olmuş ve bir manastırma ölmüştür (1101-1164). Abélard'la Héloise'ın *Mektuplar*'ı yayınlanmıştır.

58 Talleyrand piskopos olmasına ve Katolik mezhebinde papazların evlenmesi yasak edilmiş bulunmasına rağmen evlenmişti.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

1 Paris'in eski adı.

2 *Et lingua mea adhoesit faucibus meis.* Kuvvetim kiremit parçası gibi kuruyup *dilim damağıma* yapıştı ve sen beni ölüm toprağına kodun. XXII. Mezmur, 15. âyet.

3 Bu şair ünlü André de Chénier değil, onun küçük kardeşi Marie-Joseph de Chénier'dir (1764-1811).

4 1830'dan 1848'e kadar Fransa kıralı olan I. Louis-Philippe, asıl meşru kıral hanedanından olmamasına rağmen, Charles'ın saltanatı zamanında liberal partiye kendini sevdirdiği için 1830 temmuz hükümet darbesinden sonra kıral naibi seçilmiş, az sonra da kıral ilân edilmiştir.

5 Autun piskoposu ve Bénévent prensi, M. de Talleyrand'ın iki ayrı ünvanıdır.

6 Parque'lar yada moira'lar, insanın kaderini eğiren, ellerinden hiçbir ölümlünün kurtulamadığı üç ahret tanrıçasıdır.

7 Açgözlü bir maceracı o'an Maubreuil markisi. İmparatorun sürülmesi sıralarında kırallık tacına ait elmasları aramak bahanesiyle yola çıkmış, Almanya'ya dönmekte olan Westphalia kıraliçesini durdurarak prensesin e'masları ve mücevherleriyle dolu olan on bir sandığı zaptetmiş ve en büyük kısmını çaldıktan sonra boşa'mış sandıkları Paris'e getirmişti. Bu hareketi meydana çıkarılarak hapse atılan marki. Talleyrand tarafından Napoléon'u öldürmek için gönderilmiş o'duğunu iddia etmişti. Bu iddiasının doğruluğu sabit olmamıştır.

8 Pergama kıralı, M.Ö. 138'den 132'ye kadar hüküm sürmüş, sonra devletini Romalılara vermiştir.

9 Lâtin mitologyasında elli başlı yüz kollu bir dev.

10 *Tobie* kitabında sözü geçen ve kirli zevkleri temsil eden efsane kişisi. Güzel Sara'nın yedi kocasını öldürmüş, ama Tobie tarafından kaçmak zorunda bırakılmıştı.

11 Felemenk'in iki büyük devlet adamı o'an Cornelius van Witt (1623-1672) ile kardeşi Johann van Witt (1625-1672), Felemenk'in XIV. Louis orduları tarafından istilâsı sırasında organiste partinin çıkardığı bir ayaklanma sırasında korkunç bir şeki'de öldürülmüşlerdi.

12 Aşağı yukarı: Gevezelik edip duruyor, anlamına gelen bir söz.

13 Şarlatan, hilekârlık gibi anlamlara gelen İngilizce bir kelime.

14 Louvel, bütün kıral hanedanını öldürmek isteyen bir adamdı. XVIII. Louis'yi öldürmek niyetiyle Metz'den Calais'ye kadar yaya gitmiş olduğunu itiraf etmiştir.

15 Bu şehir Compiègne'dir. XVIII. Louis 29 nisanda oraya geldi.

16 Giydikleri üniformanın renginden dolayı bu adı alan eski saray tüfekliler kıtası.

17 Yani: Kimse kimsenin dilinden anlamıyor. Efsane malûmdur. Yüksek bir kule yaparak göğe erişmek isteyenleri cezalandırmak için Tanrı, herbirini ayrı bir dil konuşur hale getirmişti.

18 Vendée eyaletinden cumhuriyete karşı uzun zaman savaşan kıralcıların başlıca başkanlarından biri.

19 Anayasa.

20 Eski Fransa'da, bir nevi âyanlığa benzer ve babadan oğula geçer en yüksek devlet payesi.

21 Zambak, kırallık alâmeti olduğu için, burada kıral sevgisi anlamında kullanılıyor.

22 Stuart'lar ailesinden olup 1625'de İngiltere kıralı olan Charles (1600-1649) zalimce hareketleriyle ayaklanmalara ve bir iç savaşa meydan vermiş, kaçtığı İskoçya'da ele verilerek idam edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ KİTAP

1 Vergilius, Aeneis, X. kitap 174. mısra: Chalybus adası tükenmez madenler bakımından cömert bir memlekettir.

2 İblis.

3 Bir nevi iskambil oyunu.

4 *Nain Jaune Sarı Cüce,* kırallık aleyhinde yazılar yazan bir gazeteydi.

5 *Nain Jaune* gazetesine mektup yazan bir okuyucu şöyle diyordu: "Size mektuplar yazmak için on tane kaz tüyü eskittim, gene bir cevap alamadım; belki *ördek* tüyü kullansam cevap alabilirim, deneyeceğim." (Sarı Cüce, 6 mart) Ördek anlamına gelen *canne* aynı zamanda Napoléon'un Yüz-Günler'de karaya çıktığı Jouan körfezine yakın bir şehrin adıdır.

6 Eski Roma'da imtiyazlılar sınıfına *patricius,* halk sınıfına da *plebeius* denilirdi.

BEŞİNCİ KİTAP

1 İsparta savaşçılığı, Bizans da uyuşmacılığı bakımından.

2 Mareşal Soult'un tâyin edildiği göreve telmih.

3 Marie-Louise, Napoléon'un karısı, imparatoriçe Marie Caroline de XVIII. Louis'nin karısı, kıraliçedir.

4 Fransa ile Belçika'dan geçen bir çay, Gand yakınında Escaut nehriyle birleşir.

5 Crécy'de İngiltere kıralı III. Edward 1346'da Philippe de Valois'yı; Poitiers'de III. Edward'ın oğlu Kara Prens 1356'da Jean le Bon'u yenerek esir almıştı; Azincourt'da İngiltere kıralı V. Henry'nin emrindeki ordular 1415'te Orléans dukasının kumandasındaki Fransız ordusunu yenmişti.

6 XVIII. Louis'nin küçük kardeşi prens. 1824'te X. Charles adıyla tahta çıkmıştır.

7 1508'de imparator I. Maximilien, Fransa kıralı XII. Louis, Aragon kıralı Ferdinand ve Papa II. Julius, Venedik cumhuriyetine karşı aralarında bir ittifak imzalamışlardı, bu ittifak tarihte *Cambrai Birleşmesi* adiyle anılır.

8 Kıral X. Charles'in oğlu Angoulême dukasının karısı ve XVI. Louis'nin kızı.

9 Lâtince *"Sen o adamsın"* anlamına gelen bu sözü Nathan resul Davud peygambere, karısiyle evlenmek için Urie'yi öldürmüş olduğunu hatırlatmak için söyler. (Hükümdarlar kitabı, II. 12.7.).

10 Caesar'ı öldürenlerden biri.

11 1793'te Fransa'da XVI. Louis, 1649'da ise İngiltere'de I. Charles idam edilmişti.

12 1472'de Beauvais şehri, Yiğit Charles tarafından kuşatılınca şehrin savunmasında yararlık göstermiş bir kadın.

13 628'de Frankların kıralı olmuştur.

14 Légion d'Honneur nişanı almış olanların kızlarına mahsus bir Légion d'honneur okulu vardı.

15 Paris'in kişizadeler mahallesi.

16 Fouché.

17 İyiliği ve hayırseverliğiyle ün almış bir Roma imparatoru.

ALTINCI KİTAP

1 M.Ö. 480 yılında Farslara karşı Yunanistan'ın savunmasında büyük rol oynamış olan Themistokles, sonradan gözden düşerek 471'de memleketinden kovulmuş, Farslara sığınmıştı.

2 Timurlenk'in Yıldırım Bayezit'i bir demir kafeste hapsettiği rivayet edilir.

3 İsrailoğullarının dört peygamberinden biri. İsrailiye krallığının yıkılışından sonra putperestliğe karşı mücadele ederek Yahudiye devletinin yıkılışını önlemeye çalışmış, bu yüzden öldürülmüştü. M.Ö. 774 sıralarında doğmuş ve 690 sıralarında ölmüştür.

4 Meşhur bir Romalı aktör, Sylla ile Cicero'ya hitabet dersleri vermişti.

5 Meşhur Fransız şarkı şairi Béranger'nin Napoléon'u iyi kalbli ve merhametli bir insan olarak tasvir eden bir şarkısı.

6 Eski Roma'nın üzerinde kurulu olduğu yedi tepeden biri.

7 İmparator Konstantinius'un annesi; 327'de Roma'da ölmüştür.

8 Io mi volsi a man dextra, e posi mente
All'atro polo, e vidi quattro stelle
Non viste mai fuor ch'alla prima gente.

(Araf, I. mıs. 22-24)
DANTE

9 Eski İspanya'nın Tage ile Duro nehirleri arasındaki bölgesi.

10 Batı Afrika'da eski bir Portekiz sömürgesi. Bugün bir harabedir.

11 Paul ile Virginie romanının olayı Hint denizindeki Maurice adasında geçer.

12 Hindistan'da, bir tanrının yeryüzünde bir yaratığın cisminde belirmesine verilen ad

13 İmparatorluk devrinin tanınmış minyatürcüsü.

14 Alessandro Manzoni'nin Napoléon'un ölümü üzerine yazdığı Beş Mayıs *(il Cinque maggio)* isimli şiirden.

15 Yani oğluna.

16 Biri öldüğü zaman odasındaki saati durdurmak âdettir.

17 Lâtince: Huzur içinde uyusun

18 *La fête des Palmes,* yahut *le dimanche des Rameaux,* paskalyadan önceki pazar günü ki, İsa'nın Kudüs'e girişinin hâtırasını anmak için herkes eline bir dal alarak alaya katılır.

19 Kitab-ı Mukaddes'te Ahdi Atik'in son iki bölümüne verilen ad, bu bölümlerin ilkinde İskender'in ölümünden sonra Yahudilerin ayaklanmaları anlatılır.

20 Ey kısır kemikler.. Size can vereceğim, yaşayacaksın.

21 Adamastor: Camoens'in *Lusiada* adlı destanında fırtına devi. Vasco de Gama Ümit Burnu'nu aşacağı sırada bu burnun bekçiliğini eden dev, geçmesini önlemek için onun karşısına dikilir.

22 Okyanus'ta ilmî keşif seferleri yapmış olan ünlü İngiliz gemicisi (1728-1779).

23 Joinville prensinin komutasına verilen *La Belle-Poule* firkateyni.

24 Herakles Oeta dağında bir ateş yakarak içine girip can vermişti.

25 O devirde Paris'te bu adla, elbiseler giydirilmiş bir mankenler koleksiyonu vardı.

26 Roma'da Janus tapınağı ancak cumhuriyetin barış halinde bulunduğu zamanlar kapalı kalırdı. Bu hal bin yıl içinde ancak dokuz defa görülmüştür.

27 İkinci Restauration'un kuruluş tarihi.

28 Lucius-Quintus Cincinnatus, M.Ö. V. yüzyılda sadeliği ve alçakgönüllülüğü ile tanınmış bir Romalıydı. İki defa diktatör olmuştur. Devlet başkanlığına tâyin edildiğini kendisine bildirmeğe gelenler onu sabanı başında çift sürerken bulmuşlardı. Amerika'nın ilk cumhurbaşkanı Washington da pek mütevazı bir hayat geçirirdi.

Büyük Fransız yazarı Chateaubriand 1768'de doğmuştu. Geçen yıl doğumunun 200. yıldönümü kutlandı. Bir ara bütün Avrupa'ya hükmetmiş olan Napoléon Bonaparte 1769'da doğdu. 200. yıldönümü kutlanıyor bu yıl. Bu ünlü yazar, o ölümsüz "Mezar Ötesi Anıları"nın büyük bir kısmını çağdaşı olan büyük asker ve yazarın hayatını anlatmaya ayırmıştı. Bu eser taşıdığı yüksek edebî değer yanında dünya tarihinin çok ilginç bir bölümüne ışık tutan bir belge olması bakımından da büyük önem taşır.

Yaşar Nabi'nin kalemiyle dilimize çevrilen bu kitabı, Napoléon'un yeniden aktüel bir konu haline geldiği şu sırada yayınlamayı uygun bulduk.

10 lira